

1875

АКАДЭМІЯ НАВУК БССР

ОРДЭНА ДРУЖБЫ НАРОДАЎ
ІНСТЫТУТ ЛІТАРАТУРЫ
імя ЯНКІ КУПАЛЫ

Піліп Пестрак

ЗБОР ТВОРАЎ
У ПЯЦІ ТАМАХ

Рэдакцыйная калегія:

БАРЫСЕНКА В. В., КАВАЛЕНКА В. А.,
МУШЫНСКІ М. І., ПАВУМЕНКА І. Я.,
ПЕСТРАК А. С., ХРОМЧАЦКА К. Р.,
ШАМЯКІН І. П.

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1984

Піліп Шестрак

ТОМ
2

СУСТРЭНЕМСЯ
НА БАРЬКАДАХ

Р а м а н
КНИГА ПЕРШАЯ

Рэдактар тома
В. А. КАВАЛЕНКА

Падрыхтоўка тэксту і камптары
К. В. ПІЛІПОВІЧ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1984

Бел 2
П 28

П $\frac{4702120200-130}{M 302(05) - 84}$ падпісное

© Афармленне. Каментары. Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1984.

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

Раздзел першы

ПАСЛЯ ЗВАРОТУ

Гэтая самая бяроза, здаецца, амаль не пабольшала за сем год. Цяпер цёмная, ветраная ноч ахінае яе, ноч позняй восені, поўнай глушы і адзіноцтва. Патрэскваюць галіны бярозы ў шумным ветры. Так вось і стаіць яна на жвіровым прыгуменні пры вуліцы, аголеная ад лісцяў, бедная на галіны, нагінаецца ў цемры, а як выпростваецца — тады завострыцца сілуэтам яе верхавіна. Толькі дзве ніжнія галіны значна патаўсцелі, сталі даўжэйшымі: адна з іх звесілася цераз плот на вуліцу, а другая — на прыгуменне.

Андрэй Касцевіч глядзіць праз акно на бярозу, і яму здаецца, што гэтыя дзве галіны, як рукі асілка, выцягнуліся ў роспачы, скіраваныя ў даль цёмнай ветранай ночы. Не спіцца Андрэю. Вось ужо трэці дзень, як ён з сям'ёю вярнуўся з бежанцаў, з Паволжа, дзе яны пражылі сем год, пачынаючы з чатырнаццатага года — з пачатку вайны. Сустрэлі іх на радзіме палеткі, зарослыя густым беразняком, някошаныя, замшэлыя сенажаці, прыдарожныя крыжы на ваенных магілах, пустыя хаты без вокнаў і дзвярэй і дзе-нідзе худыя людзі, заглушаныя адзіноцтвам і немаччу. Людзі таксама вярнуліся з бежанцаў — хто раней, хто пазней...

Не спіцца Андрэю. Жарынкаю блішчыць у яго руцэ па-
пяроса. Думкі больш ідуць у мінулае, бо наперадзе пакуль

што ноч, глуш і нешта чужое, страшэнна непрыемнае. Яшчэ па дарозе, калі спыіліся ў Баранавічах, Андрэй бачыў, як здаравенны паліцыянт з доўгімі пясчанага колеру вусамі расчышчаў дарогу для праезду прыкладам вінтоўкі. Людзі душыліся ў сціску, уцякаючы. А паліцыянт крычаў над натоўпам:

— Дрога мўсі быць тўтай до язды!

І Андрэй зразумеў, што гэта — Польшча. І на момант чужою стала свая радзіма, такою беспрасветнай, загнанай і маўклівай. Думаў, ці не можна было б павярнуць назад за мяжу, дзе людзі адзін аднаго называюць таварышамі.

Але пасля перанесенага тыфу ён яшчэ слабы. І ў вагоне бацька, хворыя — сястрычка, два браты і маці. Яны ў дарозе дахаты, едуць з Паволжа, дзе пачаўся голад. Ва ўсіх у душы цікавасць да родных мясцін, так даўно не бачаных. Гэтая цікавасць ёсць і ў Андрэя. Але што будзе з яго пацёртай студэнцкай шапкай з сінім акалышам, што будзе з яго маладых прыгожых мар? Ужо цяпер адчувае Андрэй, што гэтыя мары гінуць, як глухое асенняе рэха ў лесе. Паглядзець родныя мясціны і вярнуцца назад...

Вось з такою думкай і глядзіць Андрэй у цёмную ноч, глядзіць на бярозу, якая выцягвае ў распачы свае дзве вялікія галіны, як асілак рукі. Значыць, знойдзен пункт апоры — вярнуцца назад. Не думаў Андрэй, што гэты пункт апоры за дваццаць год жыцця пад папскай Польшчай вырасце ў ім у велізарную сілу, як вырастае галінасты дуб, ускормлены сокамі зямлі, якога не адолеюць ні ветры, ні буры.

Папяроста скурылася, і стала сумна. У хаце чулася гарачае дыханне хворых дзяцей. Кашлянуў бацька за печкай і ўрэшце ўстаў і выйшаў на сярэдзіну хаты.

— Ты не спіш, Андрэй?

— Не, штосьці не хочацца...

Прысеў і пачаў круціць папяросу.

— І мне штосьці не хочацца...

Запала доўгая паўза. Бацька пайшоў шукаць агню на прыпеку. Андрэй чуў, як мякка ступалі яго босыя ногі па земляной падлозе хаты, як разгортваў попел, прыкурваў ад вугольчыка, — чакаў, што скажа ён, стары чыгуначнік, які так многа пабудаваў дарог у Расіі, пачынаючы ад Мінска і канчаючы Сібір'ю, Далёкім Усходам. Вяртаючыся з бежанцаў дахаты, ён марыў аб добрай гаспадар-

цы. Жыла ў ім цяга да роднай сялібы. Можна таму яна і паглыблялася, што жыццё сваё бацька правёў на колах, заўсёды ў руху, вечно далёка ад сваёй сялібы і сям'і. Наблізілася старасць — захацелася адпачынку. Дык дзе ж найпэўней адпачыць, як не на тых прасторах, дзе нарадзіўся і вырас? Аднаго бацьку найбольш цягнула дахаты. Маці пратэставала, бунтавалася, не хацела, бо родная сяліба для яе была найбольшым жыццёвым прыгіётам у заўсёднай беднасці і непасільнай працы. Маці была рэалістка, бацька — рамантык. Маці, якая за сваё жыццё на радзіме не была далей свайго валаснога мястэчка, убачыла далёкі свет, пазнала, што ён вельмі шырокі, проста бяскрайні, што на гэтым свеце ёсць іншая зямля, чым дома. На той іншай зямлі ўсё буйна родзіць, не патрабуючы гною. Людзі там ядуць белы пшанічны хлеб, на палях апрача пшаніцы расцілаюцца цэлыя лясы сланечніку, палеткі кавуноў, дыняў, агуркоў, гарбузоў, памідораў. І гэта ўсё было там, на Паволжы.

— Я ніколі не паеду дахаты, — гаварыла маці. — Нідзе, мусіць, такой нетры няма, як у нас.

І гэта праўда. Пасее там чалавек пуд проса, а збярэ дваццаць пяць. Вядро малака — кожны ўдой у каровы.

— Не, у нас гэтага не было ніколі... і не будзе. Замучыла мяне за жыццё гэтая «свая» хата. Няхай яна там праваліцца...

Так гаварыла маці. Бацька ўсміхаўся ў вусы і думаў сваё. Праўда, і ў яго часам прабягалі цені па твары. Задумваўся перад аргументамі маці. Але потым твар праясняўся, і хвіліна задумы змянялася бадзёрасцю:

— Нічога... яшчэ заживём і дома... Пчол завядзём... сад...

— Наемся я мёду ад тваіх пчол... якраз... Пакуль даб'ешся тых пчол, ногі выцягнеш... — па-свойму, па-жаночаму гаварыла маці.

Такая гутарка была частай. Але вось пасунуўся, як грозная хмара, на Паволжа голад... Бежаццы рушылі на захад. Што ж было рабіць Касцевічам?

Заставалася толькі ехаць. Маці была ў задуме, а бацька рухава клапаціўся па справах ад'езду.

І вось ужо трэці дзень як дома. У хаце няма хлеба. Хворыя дзеці. Пустыннасцю патыхае вёска. І такія незвычайна цёмныя і цяжкія ночы. Нездарма гэтая бяроза такая адзінокая і бедная.

Бацька курыў з прагнасцю і пакашліваў. Пешта кар-

цела яму на душы, бо пакашліваць стаў часцей, як быццам нясмела і з пачуццём пейкай віны збіраўся штосьці сказаць.

— Трэба заўтра пайсці да Мікіты... можа, пазычыць крыху бульбы. Яны ўжо даўно вярнуліся — маюць...

І зноў запала маўчанне. Андрэй глядзеў, як мігцела папяроса ў руцэ бацькі, як паволі яна патухала, а пасля зноў бліскала ў зубах, і адчуваў, што вялікі цяжар ляжыць на сэрцы бацькі. Адчуваў, што яго думкі і пачуцці патухаюць, меркнуць у шуканні певядомай дапамогі, як гэтая папяроса ў цемры, — шукаюць ратунку. Адчуваў, як пасля загараліся гэтыя думкі і пачуцці, калі знаходзілі нешта надзейнае, хоць можа ілюзорнае.

— Дзям'ян казаў учора, — хамут прынясе паладзіць... Дасць якую жменю гароху...

Папяроса бліснула ад зацяжкі, аж іскры пасыпаліся, і Андрэй убачыў апушчаныя вусы бацькі на худым, змучаным твары.

Вецер свістаў ля акна, і чуваць быў шоргат галін бярозы, што з тупым гукам біліся адна аб адну ў цемры.

— Але ж і вецер... — сказаў бацька. — І капца няма гэтай ночы... Хутчэй бы развіднела, а то...

Бацька не скончыў. Што хацеў сказаць пасля «а то», прайшло на хаце стрыманым уздыхам, за якім адчуваўся стогн.

— Сядзі не сядзі, а трэба неяк даспаць да ранку. Кладзіся і ты, — звярнуўся ён да Андрэя, — чаго так марнавацца?.. — І, апёршыся аб рог стала рукою, збіраўся ўстаць, каб ісці за печку. Але ў гэты момант загаварыў Андрэй:

— Тата...

— Чаго? — адказаў бацька, сядзячы зноў на лаву.

— Я вось думаю, трэба збірацца назад у Савецкую Расію... Ну, што я тут буду рабіць?.. Вучыцца далей я тут не змагу, а вучыцца трэба...

Бацька адказаў не адразу. Пачухаў за вухам рукою, уздыхнуў цяжка.

— Ну, што я табе, сынку, магу сказаць? Адно мне здаецца, што нялёгкая гэта справа ўцячы назад... А па-другое, — нас пакінеш... адных... Яно, вядома, тут не тое... Ого, не... Тут не тое... — закруціў галавою бацька.

Пасля кароткага маўчання працягваў:

— Што ты зробіш... Што ты зробіш... Куды ні кінь, усюды клін... Пачакаем крыху, разгледзімся, як што тут...

Уцячы туды яшчэ наспеш... — Сказаўшы гэта, устаў.— Не мучай сябе думкамі, кладзіся спаць... Хоць бы і можна было ўцячы, ты яшчэ слабы пасля тыфу, трэба паздаравець... Кладзіся... — сказаў урэшце бацька і як здань падаўся за печку.

Андрэй толькі цяпер сапраўды адчуў стому ад бяссоння і, паглядзеўшы хвіліну яшчэ ў акно, лёг тут жа на лаве, на паслапы сяннік.

Лежачы, горка ўсміхаўся пры ўспамінах аб днях, што засталіся там, у мінулым, і якія адгарадзіла ад яго назаўсёды вось гэтая асенняя доўгая ноч.

Ноч... Усякія былі ночы, але там, у мінулым, былі ночы маладосці, незабыўныя ночы. Яны вась хлынулі ў душу цяпер, як знарок, і ўсмешкамі многіх, многіх — тых, якія былі блізкімі, вабяць з далёкай светласці. Горка ўсміхаецца Андрэй, чуючы спеў сярод іншай ночы — ціхай і ласкавай:

Сняла ночь... Луной был полон сад...

Нешта здрыганулася ў грудзях, і ў адказ зноў горкая ўсмешка расплылася гримасай на твары.

— Якое глупства... Пры чым тут гэты сад? Які тут сад?.. Добра ім там смяцца з мяне...

Дышала ночь восторгом сладострастья...

Ну, так — чуў некалі... Гэта было ў сяле. Яна стаяла пад таполяю на самай высокай жэрдцы плота, калі іменна «дышала ночь», і спявала, трымаючыся за галіну таполі. Яшчэ тады я казаў ёй, як шчасліваму прывіду, зляцеўшаму з неба, што не люблю гэтай песні — вельмі патыхае мяшчанствам. І прасіў праспяваць другую. Вера, дзе ты? Я ведаю дзе... Відаць, сядзіш над кнігай у сваёй маленькай каморцы і пільна ўглядаешся ў літары, у словы. А заўтра, як заўсёды, на вуліцы чакаеш трамвая, каб паспець на лекцыі... Не раз вась так бачыў цябе яшчэ здалёк, як ты стаіш з рыдыкюльчыкам у адной руцэ і з кніжкамі ў другой, у шапачцы курсісткі з карціны Ярашэнкі. Вецер туліў плацце да тваіх ног... Прыйдзі і паглядзі вась на нашу ноч... Можа, прадэкламуем тады разам, як любілі гэта рабіць там:

Ах ты, ночь ли ноченька,
Ах ты, ночь ли бурная,
Отчего ты с вечера
До глубокой полночи...

Вецер свістаў за акном, нешта глуха стукала ў сцяну, з тупым гукам біліся галіны бярозы адна аб адну... Андрэй напад на мелодыю «паченькі» і ў думках паўтараў, — гэта здалося яму адпаведным да настрою, да гэтай ночы... Паволі авалодвала супакаенне. Вочы пачалі заплюшчвацца, і толькі абрыўкі слоў даходзілі да свядомасці ў поўнай бязладзіцы. Тут былі і ноч, і павіслыя вусы бацькі на худым змучаным твары, з-пад якіх вылятала і даносілася тужлівым шэптам да вуха: «Мікіта... Дзям'ян... жменя гароху... бульба...»

ДЗІКАЯ ЦІШЫНЯ

Ціхім крокам ішоў Андрэй праз сваю родную вёску. Быў шэры дзень, ужо напоўнены подыхамі недалёкай зімы. Ступіць Андрэй пару крокаў і спыніцца, каб паглядзець у абодва канцы вёскі, праверыць, ці тыя самыя профілі вуліцы, якія засталіся ў памяці яшчэ з дзяцінства. Здаецца, што тыя самыя, — вунь чарада ліп, там, у аддаленні, дзе вуліца крыху павярнулася ўправа, толькі ліпы значна падраслі. Гэта ліпы таго самага Мікіты, аб якім успамінаў бацька і які мае пазычыць бульбы. А за ліпамі хутка і канец вёскі. Тут вочы ўпіраюцца ў недалёкае ўзвышша, якое градою праходзіць уздоўж балоцістай даліны за выганамі і ахоўвае вёску ад паўночных вятроў. Там, над градою, плывуць беспрытульныя, халодныя хмары. А вось, як глянуць на поўдзень, карціна больш прыемная. Тут жа, за бродам, у канцы вёскі, на высокай гары маячаць старыя тонкія сосны, якія выглядаюць здалёк, як курганная кветка, і, здаецца, затуляюць выхад з вёскі. Туды і ідзе Андрэй павольнай хадою.

Цішыня ў вёсцы. Гэтую цішыню можна было б назваць дзікай. Адсутнасць чалавека доўгі час дала волю сілам прыроды: па-за гумнам на колішніх палетках сцяною стаяў непразны, густы бярэзнік, цяпер ужо без лісцяў. Хаты... Дзіўнымі здаюцца Андрэю хаты. Яны асунуліся, наўрасталі ў зямлю без догляду чалавека — без вокнаў, без дзвярэй, з выдранымі дзе-нідзе сценамі, са стрэхаў жмутаў вісіць салом, сарваная нелюдзімымі вятрамі. Свеціць рэбрамі драбёст. Хаты для Андрэя печакана здаюцца вельмі маленькімі. Вокны... Ну, што гэта за вокны? Андрэй правёў сваю маладосць у памяшканнях з вялікімі вокнамі і ніколі не чакаў, што на свеце могуць быць

у хатах такія малыя вокны. Нават ва ўспамінах там, на Паволжы, вокны родных хат яму здаваліся большымі, бадай нармальнымі. А цяпер вось, убачыўшы іх, ён ніяк не можа сабе паверыць, што гэта вокны, праз якія глядзела на свет яго дзяцінства. Можна, гэта падман зроку? Не, гэта праўда, голая, жывая праўда. Думкі Андрэя пайшлі да шукання абагульненняў. Якім жа можа здавацца чалавеку свет з такога акна?

І Андрэй упершыню адчуў, як у грудзях заварушыўся боль, і здалося, што з гэтым болем ён ужо недзе быў знаёмы.

Паволі прыходзілі ў яснасць, у парадак дагэтуль не асэнсаваныя, бязладныя думкі. Што за хаты? За хатай — сенцы, за сенцамі — хлявы. Усё пабудавана з тонкіх, кароткіх бярвенняў — па сутнасці, налеплена адно на другое і адно да другога, і ўсё схавана пад саломай страхі. Вось вам і быт, пад якім (як засталася ў памяці) імжыць гэснені дождж з нізкіх цяжкіх хмар. Па спіне Андрэя прабеглі мурашкі — ён адчуў, як невясёлыя думкі з дзяцінства знаёмым пачуццём кранулі сэрца. Стала на момант непрыемна, беспрытульна па-даўняму. Падворкі пустыя, зарослыя траваю, садовыя дрэвы паламаны, а дзе павысяканы, толькі тарчаць з травы пянькі — агузкі ад вішань і сліў і тоўстыя пні ад зрэзаных пілою груш. Між падворкамі і вуліцай няма розніцы: усё зарасло траваю. Толькі па вуліцы збоку пратаптана сцежка, а пасярэдзіне ледзь прыкметна праседжаны каляіны. Дзіка і дзіўна — нават і варон няма. Праляціць над вёскай адзінокая птушка — павольна, як быццам знясіленая. І не адгадаеш, што гэта за птушка — не то заблудная варона, не то каршун, які прыляцеў сюды здалёку.

Цішыня сапраўды дзікая: не чуваць ні спявання пеўняў, ні бляння авечак, ні мыкання кароў, ні ржання коней. Толькі ў тым канцы вёскі; дзе стаіць чарада ліп, пачуўся брэх сабакі. «Гэта не інчай сабака Мікіты», — падумаў Андрэй. І гэты брэх, як прарваўся, так і хутка, раптоўна заціх, — мусіць, і сабака адчувае прыгнёт глушы. На вуліцы — пуста, і толькі ў аддаленні Андрэй убачыў жаночую постаць, якая, трымаючы рэшата перад сабою, ішла яму насустрач. Жанчыне год пяцьдзесят. Андрэй не мог адарваць вачэй ад яе твару з сінімі падцёкамі пад вачыма. Невыразнага колеру вочы схаваліся ў шматлікіх маршчынах. Толькі з глыбіні іх, як з цёмнай студні вада, даходзіў жывы бляск, пакутліва-насцярожаны. У рэшатаце

была чорная мука. На запытанне Андрэя: «Што гэта?» — жанчына адказала: «Мука з сушаных картапляных лупін і лебяды... Хадзіла вось да суседкі таўчы ў ступе...» — і нібы спалохана агледзела Андрэя з галавы да ног, Андрэй адчуў, як быццам яго хто мацае пальцамі. Твар жанчыны ажывіўся цікавасцю, і на вуснах з'явілася ўсмешка, а затым зноў зрабіўся востра напружаным, сур'ёзным.

— Чый жа ты? — урэшце не вытрымала жанчына, крыкнуўшы так, як быццам штосьці знайшла.

— Адгадай, цётка... — жартуючы, сказаў Андрэй.

— Вось я і гляджу і ніяк не магу здагадацца... Ці не будзеш сын Сцяпана Касцевіча?

— Так... адгадала, цётка, — усміхнуўся Андрэй.

Цётка паківала крыху галавою ў задуме і прамовіла:

— Божа, божа... як павырасталі людзі... не пазнаць.

Помню, хлапчуком бегаў за каровамі, а цяпер...

— Самі даўно прыехалі?.. — спытаўся Андрэй. — Вы, мусіць, цётка Тацяна Ціханчук?

— Ага, я, я... Прыехалі мы на месяц раней за вас, ды вось пакутуем — з голаду ніяк не выберамся. Вось і гэта людзі далі, — паказала цётка Тацяна на тоўчаныя лупіны ў рэшаце.

Андрэй сустрэўся з цёткай Тацянай у самым нізкім месцы вёскі, дзе з палёў упоперак вуліцы праходзіла халодная тарфяная даліна — «жыла», як называлі сяляне, і ішла далей праз агароды на лугі, аж да педалёкай рэчкі. Людзі называлі гэтую даліну і «жылай», і «сіповінай», і «петрай», бо на вуліцы ў гэтым месцы была вечная грязь. Асабліва гэта было ўвосень, калі імжылі штодзённыя дажджы. Людзі помняць усялякія здарэнні, якія адбываліся ў гэтым месцы, як ламаліся колы, трапляючы ў глыбокія западзіны між каменяў на дне разбоўтанай гразі, як коні ламалі ногі, як пераварочваліся вазы з сенам ці збожжам. А было яшчэ і так, што муж Тацяны Ціханчук Дарафёй, вяртаючыся некалі ўночы з карчмы п'яны, прамінуў сваю хату і пайшоў на цёмны бляск «жылы». Апіраючыся аб плот, уваліўся ў грязь, мала таго, сеў у ёй і пачаў крычаць: «Людзі, ратуйце, чэрці водзяць!..» Ды ці толькі з Дарафёем гэта было?

Тут жа стаяла хата Дарафёя — нярэднімі вугламі ў самым балоце. Яна выглядала як згорбленая, сляпая бабуля, якая пахіла стаіць, апёршыся на кій, у нейкай змрочнай задуме. Над хатаю некалі ўзвышаліся старыя грушы — цяпер іх няма. А хата ўсё глядзіць адным акен-

цам, напалову заткнутым анучамі, на халодны, у крывавах водблісках захад сонца. Цяпер у «жыле» гразі няма — «жыла» зарасла зялёнай сакавітай травой, але топкасць усё роўна адчувалася пад нагамі. Гніла даліна вякамі і гнаіла людзей, а цяпер трава заўладала ёю.

— Ці жывы дзядзька Дарафэй? — спытаўся Андрэй.

— Няма, саколiк, прыехаўшы памёр... — і цётка Тацяна пачала выціраць вочы канцамі хусткі, — пахавала, саколiк, нават трупы не было з чаго зрабіць... Так вось і паклалі ў магілу, у сырую зямельку.

— А дзеці як?

— Дзякаваць богу, жывыя, але хварэюць... ды есці няма чаго... Бог ведае, што будзе. Самі, мусіць, хварэлі? — спыталася, прыглядаючыся пільна да Андрэя, цётка Тацяна. — Бо выглядаеце белы, як вымачаны...

— Усяго было, цётка, — адказаў Андрэй.

— А што ж... перажылі людзі, зазналі гора... дыі канца яму няма... гэтаму гору...

Цётка Тацяна развіталася з Андрэем і пакіравалася да сваёй хаты. Андрэй паглядзеў ёй услед, як яна ішла па халоднай зямлі босымі нагамі з парэпанымі пятамі, і падумаў: «Моцныя бываюць людзі на свеце... Пакута сталася тут прывычкай, як быццам звычайнай з'явай... Пражыць жыццё ў балоце, адведаць свету на некалькі год і зноў вярнуцца ў халодную вільготную гразь...»

Хоць певясёлы, цяжкі дзень і час, але Андрэй, сам не ўсведамляючы, адчуваў прыемнасць і лёгкасць у нагах. Ці шарціць пад ботамі пясок, ці мякка шаргаціць трава, ці сціць балотная твань, калі на след прасочваецца вада, — паволі адзначае Андрэй, што нешта некалі вядомае плыве ад зямлі ў ногі і разыходзіцца знаёмым адчуваннем па ўсім целе. І вось гэты вецер... Мяккі, вільготны, ён вее аднекуль з ціхіх палявых дарог, з маўклівых далін, сіратліва закінутых між узгоркамі, з карчыхтых тарфяных альшанікаў, з зубчастага бору, што сцяпою цямнес далёка за пячанымі шляхамі. Цікавыя ўспаміны абудзіў вецер. Запахла чорным жытнім хлебам у торбе пастуха, паўстала перад вачыма адзінокая груша ў полі, ударыў у нос пах ядлоўцу на агні, пачуўся скрыш колаў у росныя летнія ранкі.

Андрэй сапраўды вяртаўся на радзіму, увязваючы з роднай зямлёю ніці сваіх пачуццяў.

А вось і масток пад бродам. Ён ніколі не меў парэпачаў — тут былі кінуты, як быццам выпадкова, некалькі

бярвенняў, пад якімі бруілася тарфяная вада. Плот канцавога гаспадара вёскі, ад якога засталіся дзе-нідзе адны калкі, адбіваўся ў люстры вады, а з ім і пахіленыя старыя вербы. Гэты брод, як прыпамінае Андрэй, быў прыгожы толькі ў светлыя вясеннія ночы, калі лёгкае марыва туману расцілалася па балоцістай даліне, што ішла ўздоўж броду ўдаль, і адзінокія ціхія вербы, як жывыя, здаецца, харашыліся, углядаючыся ў спакойную плынь вады. Здавалася, вось-вось яны заварушацца, і тады дождж брыльянцістых рос сышнецца на водную гладзь.

Цяпер вербы выглядалі нелюдзімымі, здзічэлымі, халодна-непрыветлівымі.

На гару Андрэй узышоў пясчанай дарожкай праз малады густы сасоннік, які вырас на схілах за час вайны. Калі ўзабраўся на самую гару, стаў сярод векавых соснаў, што верхавінамі нібы краналіся хмар, і зірнуў уніз, на малады бор, ён не мог не сказаць пушкінскае: «Здравствуй, племя младое, незнакомое».

Перад вайной схілы гары былі голыя, усланя сівым сухім мохам, а цяпер на іх шуміць малады сасоннік.

Андрэй спакойным позіркам павёў па краявіду, з кожным разам адкрываючы знаёмае, бачанае некалі не то наяву, не то ў сне, і яно трымценнем адзывалася ў грудях — агортваў такі светлы настрой, які бывае, калі назіраеш, як дзеці на сенажаці рвуць кветкі і ўюць вянкi. Дар дзяцінства — незабыўны дар. Ён трывожыць і радуе. Калі Андрэй глянуў за агароды, на луг, парослы па купінах альховымі дрэвамі і кустамі, — вітаў душою дзіцяці знаёмыя птушыныя гнёзды...

За лугам сіняй стужкай вілася рэчка. У Андрэя адразу паўстаў перад вачыма кожны яе залом, і рыбацкія прыгоды дзяцінства ўсплывалі ў памяці адны за другімі.

За рэчкаю на ўзвышшы доўгай сцяною цямнеў лес. Вострыя зубцы верхавін елак, здаецца, краналіся навіслых хмар. Гэта лес графа Ельскага. Туды нельга было хадзіць. Там пільнавалі леснікі з дубальтоўкамі за плячыма і што горш — з сабакамі. Для пастушкоў пранікнуць у лес было марай. Яны часта, стоячы на беразе, моўчкі глядзелі за рэчку, як быццам там, у лясных таемных сховах, былі печуваныя скарбы. Але ўсё ж такі ўдавалася часам ускочыць, прайсці крыху ў глыбіню, нарэзаць яловых, арэховых палак, нарваць арэхаў. Такія дні здаваліся святам. Направа ад лесу бліспуў у вочы Андрэю бляшаны дах царквы, а пры ёй — сяло Буславічы.

Яшчэ правей — новая таямніца. Ад шляху пайшла бярозавая алея і ўпёрлася ў разложысты сад, з якога тарчала белая вежа са шпілем. Гэта палац графа Ельскага. Навокал яго палеткі. Дзяцінства Андрэя нічым на сутнасці не звязана з графам, калі не лічыць таго, што маці «хадзіла жаць і капаць бульбу да пана» і што часам Андрэй бачыў графа, які ехаў у карэце па шляху ці па сваёй палявой дарозе. Пастушкі выбягалі на дарогу паглядзець на пана, бо пан здаваўся ім не толькі казачна багатым, але наогул чымсьці не з гэтага свету. У графа блішчастыя коні, і сам пан граф быў блішчасты. Хлопцы, правёўшы пана вачыма, доўга глядзелі яму ў патыліцу, а потым, як у адзін голас, здзіўляліся: «Але ж і карак. Ну і карак». Гэта ўсяго і было знаёмства ў Андрэя з панам графам.

Яшчэ позірк направа, па поўдзень. Палеткі ў бярэзіку як вокам глянуць, а за імі — пералескі. Далёка па поўдзень выскачыў шлях з гушчару, узнімаючыся на ўзгорак. Гэта шлях у мястэчка Глушэц. Яшчэ правей сямтам відаць хутары. Яны выглядаюць у сваёй нуднай шэрасці адзінокімі, здзічэлымі. Недзе па кропельцы прабіваецца жыццё, ні для каго, здаецца, невядочнае. Калі ж яно будзе хай не ракою, то хоць ручаінкай? Забыўся, здаецца, Андрэй на ўсё, стоячы пад паважным, раўнамерным шумам соснаў. І калі глянуў з вышыні як бы няўзнак на сваю вёску, урослую ў даліну, здаецца, убачыў душу кожнай хаты, яе даўнюю і нядаўнюю гісторыю і той адзіны здабытак усяго жыцця-быцця — беднасць, беднасць і беднасць. Нехта даў трапіную назву вёсцы — Запаянка. Ці таму, што яна запала між узвышшаў у халодную даліну, ці таму, што сяляне ад распачы жыцця не раз казалі, што трэба запаліць гэтае месца, каб па ім і ўспаміну не засталася. Так казалі пра вёску накаленні з роду ў род, ад самага першага яе жыхара. І аднак вёска стаіць. Засталася апраўданым першае меркаванне — вёска папросту запала, усмакталася ў петра, абдорваючы людзей хрыпкай і іншымі хваробамі, за якімі і хараству чалавечаму не было як па-сапраўднаму разгарнуцца. Адна карчма была месцам, дзе людзі (быў час) забываліся пра холад і голад у хаце і давалі волю і песням, і слязам. Вёска ляжыць у даліне — шэрая, як зношаная да рубцоў сярмяга, свеціць рэбрамі абадраных стрэх. Прабіваецца ў ёй па кропельцы жыццё. Калі ж яно будзе хай не ракою, то хоць ручаінкай?

ДЗЯМ'ЯНІ ГАРАГЛЯД

Калі Андрэй, вяртаючыся з прагулкі, спыніўся на сваім падворку, адна рэч прыкавала яго ўвагу — гэта зарослая бур'янам мясцінка ля гумна. Над гэтай мясцінкай некалі стаяў малы Андрэй разам са сваім дзедам у дзень ад'езду ў бежанцы. Усё, што трэба, было ўжо нагужапа на воз, запрэжаны коні, толькі дзед з унукам закопвалі ў яму адну рэч, а пасля прытоптвалі зямлю нагамі. Патрулі данскіх казакаў з трывогай гайсалі па вёсцы і прыспешвалі людзей, каб тыя хутчэй выязджалі. З захаду далятаў глухі гарматны грукат. Да вёскі набліжалася вайна.

Андрэй падышоў да мясцінкі і пачаў мацаць яе нагамі. Здаецца, нічога не кранута. Зайшоў у сенцы, каб пашукаць рыдлёўку ці які лом. Рыдлёўку не знайшоў. Хацеў ужо адмовіцца ад свайго памеру, але, глянуўшы пад страху, убачыў нейкі чарапок. Узлезшы па сцяне каморы, ён выцягнуў яго. Гэта была старая рыдлёўка, якой капалі бульбу. З цяжкасцю прарваў ён дзярніну гэтай тупой прыладай і пачаў капаць. Рыдлёўка, урэшце, упёрлася ў нешта цвёрдае. Неўзабаве з зямлі вынырнула абгніўшая ручка плуга. Значыць, усё ў парадку. Бацька аб гэтым не ведае. Калі дзед з унукам закопвалі плуг, бацька быў на фронце. Андрэй стаў пасярэдзіне падворка і гэтак жа, як раней з гары, спакойным позіткам аглядзеў замшэлыя будынкі. Агарнула жудасць не толькі адтаго, што давялося вярнуцца на знішчаную сялібу, але і адтаго, што і ўсё мінулае жыццё яе гаспадароў прайшло ў такім замшэлым стане. Гэта для Андрэя цяпер было зусім непрымальным. Пачынаць жыццё нанова на такім узроўні... Не, гэта можа задаволіць хіба толькі бацьку. Ні розумам, ні пачуццём не мог успрыняць Андрэй мінулага гэтай сялібы, яе перспектыў. Ішоў па падворку з пачуццём суровай бяздомнасці, як быццам праходзіў міма ўсяго перажытага, каб больш да яго не вярнуцца.

З такімі думкамі Андрэй увайшоў у хату.

Хатняе цяпло прыемна абдало яго твар. Хата была, на шчасце, ужо абжытая — у ёй цэлы год жыла адна бяздомная сям'я, якая пасля прыезду Касцевічаў перабралася да радні ў суседнюю вёску. У хаце было нават шумна ад гутаркі бацькі і нейкага незнаёмага Андрэю чалавека, які сядзеў на калодачцы, прыцёршыся спіною

да печкі. Яго худы, прадаўгаваты твар, аброслы кароткай русай барадою, зліваўся ў адзін колер з брудным кажушком... Асабліва прыкмячаўся нос. Ён быў тонкі і гарбаты. Абапал носа дапытліва і крыху хітравата глядзелі шэрыя вочы з крывавамі жылкамі, а над вачыма пядбала размясціліся цёмна-русыя рухавыя бровы. Зношаная шапка была ссунута на патыліцу і адкрывала лоб з паўкругамі маршчыні, якія час ад часу то згушчаліся, то разгладжваліся. «Сапраўдны рымскі нос у гэтага дзядзькі», — падумаў Андрэй. А пагул гэты чалавек са сваім тварам нагадваў птушку (арла ці іншую), якая, абвешаная вятрамі, сядзіць на дрэве або на скале. Толькі выраз твару і вачэй не быў у гэтага чалавека хцівым, драпежным. Пад тонкімі вусамі блукала ўсмішка, і лагоднасць з гумарам і хітрынкай пералівалася на твары. Голас гуचाў моцна, нават бадзёра. Так ён і прывітаў Андрэя:

— Здароў, здароў, маладзец! — крыкнуў і прызна акінуў Андрэя вокам. — Слаўнага сына выгадаваў, Сцяпан Паўлавіч.

Андрэй, не ведаючы, хто гэта, крыху нясмела прывітаўся з незнаёмым дзядзькам.

— Гэта Дзям'ян Гарагляд, — сказаў Сцяпан Касцевіч. — Аб ім я табе ўжо гаварыў.

«Ага, гэта той, — падумаў Андрэй, — што мае памдаць «жменю гароху». І праўда — на лаве стаяў прыхілены да сцяны хамут.

У хаце была сапраўдная бальніца — за печкай, на палку, ляжала трое хворых дзяцей — два хлопцы і дзяўчына. Гэта малодшыя браты і сястра Андрэя. Маці Андрэя — Кацярына Сямёнаўна, — рослая, прыгожая жанчына з бледным і худым ад голаду тварам, час ад часу схілялася над дзецьмі, папраўляла ім узгалоўі. Нешта вельмі цяжкае было ў гэтай жанчыне — лагодная маўклівасць хавала ў сабе ўсе нягоды і перажыванні. Роўная постаць, яшчэ цёмныя бровы над чорнымі вачыма, яшчэ не збарознены маршчынамі твар — усё гэта неяк выдзяляла яе на фоне аблепленых глінаю сцен хаты з бруднымі шыбамі вокнаў. У цёмнай сукошнай хустцы, якая ёй была да твару, яна павольна праходзіла па хаце. У паходцы яе адчуваўся подых унутранай гордасці.

Андрэй распрануўся і сеў на лаву, прыгладзіўшы рукою цёмна-русыя валасы з залацістым адлівам. Дзядзька Дзям'ян не спускаў з яго вачэй. Усмішка застыла ў яго на вуснах.

— Ну што ж будзем тут рабіць, хлопча? — сказаў ён. — Папам дзяцей калыхаць, ці што? — і засмяўся. Засмяўся і бацька.

— Перш за ўсё — хлеба дабыць, а там жывы чалавек нешта сабе знойдзе, — адказаў бацька.

— Го-го, Сцяпан Паўлавіч, — не так ужо лёгка ўсё гэта... Я ўжо жыву паўгода, пакуль прыдбаў коніка, усю адзежу прадаў... Зямля яшчэ зарослая, пад лесам, а за падаткамі ўжо шлюць. Будавацца трэба — дзе ты возьмеш лесу? Людзі пачалі ўжо ездзіць напрамом у лес Ельскага — што ж ты зробіш? Няхай судзяць. Ужо дзе хто і павазіў сабе. Нядаўна я быў у воласці. Войта прыслалі з Польшчы — асадніка. Усё крычаў на сходзе — Польшчу адбудуваць. Я дый кажу: «Як ты яе адбудуеш з голымі рукамі?» Як вызверыўся ён на мяне: «Ты не грамадзянін, ты «выўратовец». Што гэта за выўратовец, ліха яго ведае. Гляджу я на яго, як конь у кнігу, маўчу... Ну, што ты будзеш казаць? Прывялі якраз арыштаваных пяць чалавек — нават не ведаю, за што. «Вось можа і ты хочаш далучыцца да гэтых выўратоўцаў?» Тады і я зразумеў, што гэта значыць... Нашто мы сюды вярнуліся? Чаго нас прыгнала? Дурасць, адна дурасць...

— І я, Дзям'ян, казалі і кажу гэта самае... — далучылася маці.

— Ну, Кацярына, ці ж няпраўду я кажу? Але... — Дзям'ян развёў рукамі, — нічога ўжо не зробіш, — і выцягнуў з кішэні капшук з табакай.

Сцяпан Касцевіч сядзеў, звесіўшы вусы над сталом, і шэрымі вачыма сумна пазіраў з-за дыму папярсы.

Дзям'ян Гарагляд, крыху памаўчаўшы, з роздумам прамовіў нібы сабе пад нос:

— Можа, і не ўтрымаецца тут гэтая Польшча... Чуваць, нехта паліць фальваркі, лесапілкі... Ёсць людзі, што не спяць...

Пры гэтых словах Сцяпан Касцевіч заварушыўся на месцы, адчуў, як камень адваліўся ад сэрца.

— Ого, каб гэта сталася... Усе дзверы, што цяпер зачынены, адчыніліся б для нас.

— А можа, прынялі б цябе на чыгунку і тут?

У) — Трэба паспрабаваць... Хоць нешта няма надзеі.

Дзям'ян Гарагляд устаў, сказаўшы, што трэба ісці дахаты, а напач ехаць у лес.

— Можа, Сцяпанка, паехалі б разам? Памог бы мне. Дзеці ў мяне... дачка старэйшая, а хлопец яшчэ малы,

Няма з кім. Адзін раз ездзіў з ёю... ды дзе ты з бабамі ўвіхнешся ў лесе...

— Чаму ж, можам насхаць. З ахвотай, Дзям'ян...

— Ну, тады я зайду на цябе... Бывайце здаровы і не тужыце. Ты, Кацярына, надкручвай старога за вусы...— сказаў з усмешкай Дзям'ян і знік за дзвярыма.

ЛЕС ГРАФА ЕЛЬСКАГА

Здраднік месяц сонна блукаў за хмарамі. А хмары не плылі, а ляцелі па небе, ускудлачаныя, як белагрывыя коні. Гнаў іх халодны пранізлівы вецер.

Месяц здраднікам назваў Дзям'ян. Ён і Сцяпан Касцевіч ехалі за рэчку. Седзячы на возе, прытуліліся адзін да аднаго спінамі, звесіўшы ногі. Хоць у лесе не вельмі пагражала небяспека, усё ж лепш было б, каб ноч была цёмная. А тут гэты месяц. Сапраўды, як здраднік. А што ночы з цёмных перайшлі ў месячныя — гэта была прыкмета, што ўжо зіма вось-вось завітае ў госці. Гняды конік Дзям'яна кльпаў па жорсткай ад замаразі лугавой траве і часам фыркаў. Дзям'ян для засцярогі нават не крычаў на яго, а толькі патузваў лейцамі. Ён быў здаволены, што конь фыркае, — значыць, будзе ўдача.

Калі ж пад'ехалі да рэчкі, да пераезду, і ўбачылі, што не адны яны едуць, а цэлымі амаль абозамі падводы маячаць з розных напрамкаў, Дзям'ян першы раз крыкнуў на каця. Падводы ехалі з розных вёсак па абодвух баках рэчкі.

— Ну, будзе сёння работы — затрашчыць граф Ельскі, хай яму лёгка ікнецца, — сказаў Дзям'ян.

— Ліха яго не ўхопіць, — адказаў Сцяпан і, глянуўшы на лес, дадаў: — Але ўсё ж такі лес парадзеў — шмат высеклі...

— Сякуць штоночы і нават удзень. Леснікі баяцца носа паказаць. Адзін раз атрымалі пачастунак па вушах, і з таго часу — каюк... Уцякалі з лесу, як ганчакі, а людзі ўслед ім крычалі: «Панскія найміты, лізаблюды!» Ого, цяпер народ набраўся сілы, Сцяпан Паўблюдзі! Ого, цяпер народ набраўся сілы, Сцяпан Паўблюдзі. Гэта не тое, што некалі: «Паночку, паночку...» Цяпер кожнаму проста гідка глядзець на такую праяву... Ого, не, не тое... Рэвалюцыя!.. Яна... Дай божа людцам на здароўе... — закончыў Дзям'ян і крыкнуў на каця, які баяўся лезці ў ваду.

Процілеглы бераг рэчкі быў вышэйшы — ён быў не лугавы, балотны, а палявы. Крыху воддаль ад берага ўзвышаўся лес.

Сябры прыціхлі, набліжаючыся да лесу. Ён стаяў цёмнай сцяной перад імі, незразумелы, таямнічы, і таму выклікаў пашану да сябе. Цьмянае святло месяца, прабіваючыся праз калматыя хмары, коўзалася па верхавінах дрэў і яшчэ больш адцяняла постаць кожнай сасны і елкі на ўзлесці.

Лес не быў ціхім, застылым у абдымках ночы, як гэта бывае звычайна, — па ім разносілася глухое рэха розных гукаў. Чутны былі пераліўная траскатня колаў, бязладныя ўдары сякер у розных месцах, шорганне піл, і час ад часу там-сям з трэскам валіліся дрэвы і, вухкаючы, са стогнам удараліся аб зямлю. У лесе кішэла. Насцярожанае фырканне коней і пават часам бразганне цугляў даносілася з гушчару.

Дзям'ян са Сцяпанам ехалі моўчкі, ахопленыя — як ніяк — пачуццём трывогі. Дарога ў лесе была дзе-нідзе завалена галлём, а дзе і ляжала ўноперак верхавіна сасны або елкі з неабсечанымі галінамі, якія растапырана тарчалі на фоне дарогі. Навокал такіх месц былі аб'езды.

— Зараз будзе палянка... Там я нагледзеў сасёнку, калі хто яе ўжо не спілаваў, — упаўголаса сказаў Дзям'ян. — Але ж і народу сёння...

Калі выехалі на палянку, стала святлей. Тут ужо выразна можна было ўбачыць падводы і людзей за работай.

Работа Дзям'яна са Сцяпанам цягнулася нядоўга. Сасёнка была парэзана на доўгія кавалкі, і сябры пачалі класці іх на воз.

Раптам недзе на паўднёвай ускраіне лесу пачуўся пранізлівы крык чалавека. Гэта быў крык не ратунку, а пагрозы. Дзям'ян са Сцяпанам спынілі работу і пачалі прыслухоўвацца. Спынілі работу і астатнія людзі.

— Няўжо леснікі зпоў прыйшлі? — сказаў Дзям'ян. З суседняй падводы нейкі дзядзька азваўся: «Не, гэта не леснікі... Голас не той... Гэта, мусіць, сам Ельскі...»

— Давайце хутчэй канчаць і ўцякаць з лесу, — прапанаваў Дзям'ян.

Сябры змоўклі і ўзяліся за працу. Воз ужо быў накладзены, увязаны як след. Заставалася толькі ўзяцца за лейцы і рушыць з месца, але з процілеглай ускраіны палянкі шум лесу пранізаў той самы крык, у якім ужо выразна чуліся словы па-польску:

— Не рушыць з месца! Хто рушыць з месца, будзе пакараны...

Людзі не слухаліся, а ўцякалі з нагружанымі падводамі напрамом, хто куды. Зрабілі гэта і Дзям'ян са Сцяпанам.

Але вось дзве постаці шпаркім крокам ідуць цераз палянку. Адна постаць у кароткай куртцы, у шапцы з серабрыстымі рубцамі на акалышу і з кукардай. За плячыма ружжо. Гэта сам граф Ельскі. Побач з ім — чалавек у чорным адзенні да пят і зімовай шапцы з шырокім верхам. Людзі заўважылі доўгую бараду. Нягледзячы на некаторы страх, усіх зацікавіла, хто гэта мог быць, бо Ельскага ўсе пазналі па голасу і постаці. Святло месяца слізганула па барадзе незнаёмага, і ўсе ўбачылі, як нешта металічнае бліснула ў яго правай руцэ.

На налянцы сабралася шмат падвод — усе імкнуліся на дарогу. І якраз пры павароце на яе падводы затрымаў не граф Ельскі, а гэты невядомы ў чорным адзенні да пят і з чымсьці бліскучым у правай руцэ. Якое ж было здзіўленне людзей, калі гэтая постаць загаварыла, падымаючы правую руку ўверх:

— Гасподзь з вамі... Куды вы? Вярніцеся... брація ва Хрысце... Пабойцеся бога...

Людзі пазналі свайго папа — айца Івана Шпака. Гэтага не чакаў ніхто. Таму-сяму хацелася пырснуць смехам, ды і трэба сказаць, што наогул усім на момант стала весела. Нехта паспеў сказаць упаўголаса:

— Вось гэта дык даўгагрывы...

Некаторыя сяляне ўжо не раз бачылі папа Шпака з такой «зброяй» у лесе, але толькі ў сваім, папоўскім, які цераз дарогу мяжуецца з лесам графа Ельскага. Ці граф сустрэў папа ў лесе, ці знарок запрасіў на такую «аперацыю» — невядома.

Айцец Іван хрысціў усіх крыжам і прасіў:

— Скіньце з вазоў дрэва... Просціць вам вашы грахі гасподзь бог. А каму выбачае бог, таму прабачыць і гаспадар гэтага лесу, пан граф Ельскі...

— У графа многа, а ў нас нічога няма... — сказаў нехта ззаду.

— Маліцеся богу, і вам бог дапаможа ў вашым жыцці... Можна папрасіць пана графа. Ён не пашкадуе вам... Тое, што вы робіце, гэта знішчэнне...

— Чулі мы ўжо такія байкі, — адказаў другі голас. Граф Ельскі зрабіў пару крокаў туды, адкуль даля-

таў голас, але... на паўдарозе спыніўся і злавесна паглядзеў з-пад доўгага з блішчастым бляшаным абадком казырка.

— Скідайце дрэва, брацця,— не сунімаўся поп. І ўрэшце звярнуўся непасрэдна да пярэдняга дзядзькі, які стаяў ля сваёй падводы і маўчаў, як аглушаны.

— Ну, ты першы... пачні... Як тваё прозвішча?

Дзядзька маўчаў, папурыўшы галаву.

— Чаму не адказваеш свайму бацюшку? — па-беларуску звярнуўся сам граф.

Дзядзька маўчаў. Маўчалі ўсе.

Раптам з сярэдзіны абору рушыла некалькі падвод, каб аб'ехаць графа і папа з другога боку. Сярод іх былі і Дзям'ян са Сцяпанам. Коні рвалі шпарка, як быццам таксама былі ахоплены небяспекай становішча. Лес, які сціх на момант, затрашчаў зноў.

Поп, хрысцячы крыжам, кінуўся падбегам напярэймы, просячы на хаду: «Спыніцеся, спыніцеся, куды вы? Кара божая вас чакае...»

Але падводы, даехаўшы да дарогі, перасеклі яе і пачалі знікаць у лесе адна за адной. У той час, калі поп бег перапыняць тых, што адарваліся ад агульнага абору, пярэднія павярнулі копей назад. Граф Ельскі кінуўся да пярэдняга каня, каб схапіць яго за цуглі і спыніць, але гаспадар не шкадаваў каю пугі, і намеры графа не ўдаліся.

І тады вось сталася тое, што надоўга, а можа, і назаўсёды засталася ў памяці ўсіх. Граф Ельскі выняў з кішэні свісток і... свіснуў. Усе чулі гэты свіст, які паўтарыўся тры разы. Ён быў прапізлівы, як вастрыё, дакранаўся да вушэй. Ніхто не ведаў, для чаго гэтыя свісткі. Але кожны адчуваў, што ў гэтым ёсць нешта, чаго яшчэ тут у лесе не было, нешта, зразумела, небяспечнае.

Падводы, нагружаныя дрэвам, спяшаліся. Людзі нічога не бачылі, што магло б ім пагражаць, і думалі, што на гэтым усё скончыцца. Вось ужо ўзлесе, а там блізка і рэчка.

Недзе далёка ззаду пачуўся апантаны крык. Усе, як адзін, азірнуліся. Да вушэй даляцела: «А божа мой... Людзі, ратуйце!»

— Некага б'юць,— сказаў Дзям'ян.

— Але хто б'е? — запыталася некалькі галасоў.— Пяўжо сам граф?

Калі абоз пачаў выязджаць з лесу, нечаканыя ўдары прыкладаў вінтовак насыпаліся на галовы, на плечы надводчыкаў. У вачах людзей толькі замігцелі белыя кукарды на шапках.

— Паліцыя! — крыкнуў нехта.

Чалавек дваццаць паліцыянтаў білі без разбору — на людзях, на конях. Сцяпан Касцевіч ад першага ўдару паваліўся. Дзям'ян, не выпускаючы лейцаў з рук, угінаўся ля воза, намагаючыся схавацца за яго. Удары падалі Дзям'яну проста на спіну, а ён ішоў...

...Сцяпан Касцевіч не ведаў, колькі часу ён ляжаў пры дарозе, аглушаны ўдарам прыклада вінтоўкі. Калі ўстаў, адчуў, што пячэ правая шчака — баліць вострым болем. Ён дакрануўся рукою да яе, і ліпкая, вільготная кроў засталася на пальцах. Ніякпачай, падаючы, ударыўся аб пешта вострае. Але гэта яшчэ нічога.

Калі ступіў пагою, каб ісці, з кожным крокам глухі боль адбіваўся ў патыліцы і так выразна, што, здавалася, уся галава хацела разваліцца. Сцяпан аберуч памацаў яе. Нават спыніўся. Прышло на думку: вецер, здаецца, меншы, лес не так шуміць. І чамусьці ў вачах робіцца то святлей, то цямней. Часам так цёмна, што Сцяпан спыняецца і працірае вочы. На момант святлее, а пасля навалач насоўваецца зноў. «Няўжо не дайду да хаты? — падумаў Сцяпан. — Дзе ж Дзям'ян? Можна, ужо дома?»

Выйшаўшы з лесу, Сцяпан стаў і паглядзеў навокал. Сцішыўся боль у патыліцы, і ў вачах стала ясней. А навокал было ціха і бязлюдна, як быццам тут ніхто не быў. На полі, парослым дробным саспяком і ельнікам, якое знікала ўдалечыні ў змроку, праплівалі цені: гэта месяц то выглядаў цераз прасветліны паміж хмар, то хаваўся зноў. Месяц — здраднік. Калі б было цёмна, не адважыліся б граф з папом і паліцыяй нападаць на людзей. Сцяпан зрабіў крок, і боль у патыліцы зноў даў сябе адчуць, як быццам хто штурхаў таўкачом спізу ўверх. Калі спыніўся над рэчкай ля пераезду, аглянуўся на поле, на лес, які вострымі зубцамі верхавін выразна вырысоўваўся на фоне белых плывучых хмар, Сцяпану здалося, што ў цішыні не то хто стогне, не то шэпча. Але нідзе не відаць і не чуваць ніякага руху. «Можна, мне здалося? Пайду да хаты», — вырашыў Сцяпан і паглядзеў на рэчку. Яна, адзінокая, зіхацела халодным бляскам вады і плыла ў змрок. Сцяпан зняў шапку, нагнуўся да вады

і пачаў ліць яе сабе на галаву. Выпрастаўшыся, адчуў, што стала лягчэй. Вада струменьчыкамі пабегла за каўнер сарочки, і Сцяпан здрыгануўся. Пасля гэтага здалося, што як быццам ужо і зусім прыйшоў да нормы. Яшчэ раз аглянуўся і палез у ваду.

Вярнуўшыся ў вёску, Сцяпан пайшоў не да сваёй хаты, а проста да Дзям'яна. Калі апынуўся на падворку, пачаў шукаць вачыма воз. Воза не было. Зайшоў пад павець, і там яго не было. Адчыніў нават хлеў. І хлеў быў пусты. Выйшаў на сярэдзіну падворка. Да сэрца пачало падплываць пачуццё роспачы: «Дзе ж Дзям'ян? Няўжо забілі?» Вёска спала, як замораная. Вецер шамацеў па стрэхах, і не было каму што сказаць, да каго пайсці і падняць на ногі. Сцены хаты Дзям'яна былі абабіты кулявой саломай, і маленькія акенцы сярод гэтай саломы выглядалі як заморкі. «Можа, пастукаць у акно, пабудзіць жонку, расказаць аб усім?» Але Сцяпан зараз жа адкінуў гэтую думку. Не варта заўчасна сеяць трывогу. Ён глянуў на хмары, за якімі блукаў месяц, часам паказваючы свой халодны твар, і не ведаў, што рабіць. Вецер зашамацеў саломай страхі, а з хаты пачуўся кашаль.

У памяці Сцяпана ўсплылі іншыя шорахі-шэпты, што знікалі педзе ўначы. «Няўжо?» — мільганула думка. З месца пакрочыў у напрамку рэчкі праз агароды. Не ішоў, а, здавалася, бег.

...І як жа гэта ты, Дзям'ян, не вытрымаў удараў, што сыпаліся на тваю спіну? Ты выпрастаўся, ты знайшоў у сабе сілы выпрастацца, схапіць кол са свайго воза і размахнуцца наўкруг, што аж паветра засвістала. Ты не ведаеш, колькі паліцыянтаў упала ад твайго размаху, і не ведаеш яшчэ і таго, што яны кінулі біць другіх, спалохаліся і ўсю злосць спагналі на табе. Ты мала што помніш, Дзям'ян. Ты помніш толькі адно, што многа ўдараў падала на цябе. Ты закрываў галаву рукамі, і таму пабіты твае пальцы. Ты ўпаў і ўжо не варушыўся. Найміты думалі, што ты ўжо нежывы, і ўцяклі. А ты вось ляжыш у даліне, апрытомцеўшы, і не ведаеш, дзе твой конь і воз. Паўзеш да рэчкі... Прапаўзеш крок і зноў прыпадаеш да зямлі са стогнам. Шэпчаеш пракляцці. Слухае цябе толькі адзін вецер, ды месяц часам асвеціць твой твар, перакрыўлены ад болю. Клічаш Сцяпана слабым, ахрыплым голасам і паўзеш зноў. Вось ён блукае навокал цябе і не можа знайсці. Чуе твой стогн, ідзе на

яго, але цябе не знаходзіць. Ці вецер тут вінаваты, ці зямля, што разносіць твае стогны адначасна ва ўсе бакі? Мацней азавіся, Дзям'ян, ты жывы, ты яшчэ будзеш жыць!

І Сцяпан знайшоў Дзям'яна. Першым яго словам было:

— Дзям'ян, што з табою?

— Што?.. Вось бачыш, далі мне духу, Сцяпанка, далі... няскора выдыхаеш... Я бачыў, як ты ўпаў... Я думаў, цябе забілі... Ох!..

— Дзе конь і воз?..— спытаўся Сцяпан.

— Не ведаю. Як мяне збілі з ног, я ўпаў, а конь пайшоў... Няйначай павалокся за чужымі падводамі па іншай дарозе... Ох!..— і Дзям'ян на момант прыпаў галавою да зямлі.— Добра, што ты на нагах і прыйшоў...

— Ведаеш, Дзям'ян, я цябе перанясу на той бераг рэчкі, а сам пайду шукаць каня...

— Нясі... Што-небудзь рабі...— Дзям'ян заварушыўся і з кожным рухам стагнаў.

Сцяпан апусціўся на адно калена і асцярожна ўзваліў Дзям'яна на плечы.

— От, брат Сцяпанка, якая наша доля...— прамовіў Дзям'ян.— Ну, ужо каго-каго, а папа народ будзе помніць... Гэта — падумаць... Сынка-афіцэра чырвоныя скіпулі разам з Урангелем у мора,— вось бацька цяпер і вядзе адну дудку з панамі... Не, брат, адкрылася праўда народу ў Расіі — яе не заб'еш, не, не заб'еш...

Калі пераходзілі рэчку, Дзям'ян сказаў:

— От, каб выкупацца ў гэтай рэчцы, то, здаецца, усе болі прайшлі б, але холадна...

Сцяпан апусціў Дзям'яна на мёрзлую жорсткую траву і прапанаваў:

— Дай, Дзям'ян, спаласну табе твар вадою — можа, палягчэе. Я сабе так зрабіў, і стала лепш...

— Спаласні, спаласні, што хочаш рабі...

Пакінуўшы Дзям'яна на беразе. Сцяпан пайшоў назад шукаць каня з возам. Доўга блукаў па дарогах, бо гэтых дарог шмат выходзіла з лесу і разб'ягалася ў розных напрамках. Адна ішла, напрыклад, уздоўж рэчкі голым полем, другая побач, а іншыя праз малады сасняк зусім у другі бок. Доўга блукаў Сцяпан без ніякіх вынікаў і хацеў ужо вярнуцца да Дзям'яна. Але яшчэ раз выбраўшы наўгад напрамак, пайшоў не дарогай, а проста полем, праз рэдкі сасняк, і тут хутка знайшоў падводу. Конь аглобляй зачэпіўся за сасёнку, гуж упёр-

ся ў ствол, і конь спыніўся. Лейцы закруціліся за кола. Сцяпан агледзеў воз. Убітая збоку ў кругляк сякера была на месцы. Вяроўка, якою быў звязаны воз, таксама цэлая. Сцяпану стала лягчэй на душы. Вызваліўшы каня, ён выехаў на дарогу.

А Дзям'ян гэтым часам ляжаў на мёрзлай зямлі і змагаўся з холадам. Асабліва мерзлі пабітыя да крыві пальцы рук. Часам боль і крыўда падступалі да сэрца, і Дзям'яну хацелася заплакаць, але замест плачу вырываўся толькі стогн.

— Ну, навошта такія пакуты людзям?.. Ах!.. — гаварыў сам з сабою Дзям'ян. А потым зноў пабітыя рукі сціскаліся ў кулак: — Не забуду, не дарую...

У ДЗЯМ'ЯНА

Пасля здарэння ў лесе графа Ельскага праз два тыдні выпаў снег. Быў якраз сцюдзёны дзень пачатку лістапада. Больш такога нічога не здарылася — хіба толькі тое, што за два дні перад снегападам у папа Івана Шпака згарэлі гумно са збожжам і хлявы. Паліцыя групамі ў чатыры-пяць чалавек шнырыла па вёсках — шукала падпальшчыкаў. Заходзіла да старастаў і ў асобныя хаты. Заходзіла таксама і да Дзям'яна Гарагляда. Дзям'ян увесь час ляжаў на печы. Сцяпан з'ездзіў у суседнюю вёску, прывёз фельчара. Гэта быў флегматычны чалавек, год так пад сорок пяць, з даўгімі рыжаватымі вусамі. За ўвесь час, пакуль быў у хаце Дзям'яна, ён прамовіў з людзьмі толькі пару слоў. Адно слова было, што Дзям'ян выжыве, а другое — што за агляд хворага ён бярэ толькі грошы. А грошай тых якраз і не было. Жонка Дзям'яна — Маланя — прапанавала што мела — бульбу і гарох. Фельчар нічога не сказаў, а толькі закруціў галавою ў знак нязгоды. Не было грошай і ў Сцяпана. Маланя прысела на лаве і пачала ўжо думаць горкую думу. Нават слёзы бліснулі...

— Ёсць жа ў нас адна курыца, — сказаў слабым голасам Дзям'ян, — злаві, Маланя, і аддай!.. Будзем жывы — нажывём...

Фельчар нічога не сказаў, а толькі паварушыў вусамі. Яго абьякавы, мутны позірк спакойна блукаў па хаце, дзе пахла сырасцю і чадам. Мусіць, фельчару не ўпершы-

ню бываць у такіх хатах, і таму ўсё гэта, можа, і надакучыла.

Маланія ўрэшце прынесла курыцу. Шукала яе ўсё ж такі доўга. Калі ўвайшла ў хату, яе босыя ногі былі чырвоныя, як у гусі лапы, а на рабоі хустцы з латкамі іскрыліся сняжынкi.

— Залезла, каб яе, у самы куток пад страху, ледзь знайшла...

Курыца ўскрыквала, намагаючыся вырвацца з рук Маланіі.

— Памажы, Люба, — сказаў Дзям'ян.

Падбегла дачка Дзям'яна — дзяўчына год семнаццаці, рослая, мілавідная, з носам, як у маці, — доўгім і крыху з курносінкай. З-пад хусткі былі відаць хвалістыя цёмныя валасы. Гэта — валасы маці. Перад гэтым дзяўчына сядзела на лаве і прала льняную кудзелю. Устаўшы, падбегла і пачала дапамагаць маці вязаць курыцу. Фельчар сядзеў на лаве, пазіраў на ўсё гэта з тым жа спакоем, скрыжаваўшы пальцы рук на каленях. Сцяпані усё курыў і паглядаў у акно. Трэба ж адвезці фельчара.

Калі курыца была звязана, фельчар пачаў апрацаваць ў доўгі з карычневага сукна свойскай работы бурнос з башлыком. Курыцу яму перадала Маланія ў невялікім дзіравым кошыку, засланым анучкай. Фельчар на развітанне сказаў трэцяе слова — каб праз дзень прыехалі па лякарства. Калі яны са Сцяпанам выйшлі з хаты, Маланія прамовіла:

— Ой, божа ж ты, чым жа мы яму заплочім за лякарства? Другой жа курыцы няма...

Але на гэтае пытанне ніхто не адказаў...

Падзеі ў лесе зрабілі на Андрэя цяжкае ўражанне. Здараліся моманты душэўнага тупіка — не было ніякага выхаду для думкі. Не можа ж быць гутаркі аб апраўданні ўчынкаў графа Ельскага і папа — наадварот, пачуццё справядлівасці дамагалася іх пакарання. Але як жа ты іх пакараеш у панскай дзяржаве? Законы тут іншыя, іншыя... І Андрэй адчуў, як прыгнёт цяжкімі пластамі ўсё кладзецца і кладзецца на душы тых, хто бедны і таму беспраўны...

Бо ці ж не так?

Адвечаць Дзям'яна прыйшла Тацяна Ціханчук. Яна прыбегла ў першы дзень. Склаўшы рукі на жываце, стаяла за печкай, каб быць бліжэй да Дзям'яна, і кляла, бедавала і плакала. Успамінала, як некалі царскія жандары

таксама збілі яе Дарафея. Гэта было даўно — тады, як праходзілі па вёсцы два незнаёмыя і заклікалі ўсіх гнаць статак на панскае поле, займаць панскія лясы, зямлю. Гэта быў 1905 год. Тады бацька Ельскага прывёў на поле цэлы атрад конных жандараў, якія акружылі статак і людзей разам. Вось тады і дасталося Дарафею.

— Ну, у той час быў яшчэ сякі-такі хлеб і кубак ма-лака... Можна было сяк-так напраўляцца... А цяпер? — гаварыла Тацяна.

Шмат аднавяскоўцаў прыходзіла адведаць Дзям'яна. Нават дзе хто ўжо з заможнейшых — прыносіў ці пару ячак, ці жменю жытніх круп, ці нават кавалак халоднай бульбянай кашы, прыпраўленай тоўчаным ільняным насеннем, бо і яго ў Дзям'яна таксама яшчэ не было.

Не прыходзіў адведаць Дзям'яна толькі адзін чалавек. Ён, сустрэўшыся з Маланняй на вуліцы, супраць хаты Дзям'яна, толькі спытаўся: «Ну, як Дзям'ян?», а ў хату не зайшоў. Гэта быў Мікіта Лазун, той Мікіта, у якога Сцяпан Касцевіч прасіў бульбы. З настаўленага каўняра кажуха тарчаў чырвоны мясісты нос і відаць былі такія ж чырвоныя шчокі. Цёмная барада хавалася ў каўняры. З-пад калматай шапкі звісалі бровы над невялічкімі шэрымі вачыма, з якіх адно, правае, было як быццам папярочнае, з маленькім бяльмом. Яно часта моргала, асабліва пры гутарцы. І нельга было прачытаць, што адбівала гэтае вока — які настрой душы ці думку, а яго такое частае морганне перашкаджала разгледзець выраз здаровага вока. Гладка абуты ў новыя ліпавыя лапці з новымі, шчыльна абкручанымі на нагах аборамамі, ён ішоў пасярэдзіне вуліцы, падобны на знахара з засценка. Шырока раскідаючы ногі і з развагай іх ставячы, ішоў ён па вуліцы, як па сваім падворку, пазіраючы з-пад броваў наўкол, каб дзе чаго не прапусціць.

Калі Сцяпан Касцевіч прыйшоў да яго прасіць бульбы, ён сядзеў на лаве і плёў сяўню з арэховых лык. Хутка заморгала правае вока, і пасыпаліся ліслівыя словы:

— Ах, Касцевіч, Касцевіч, даўно не бачыліся... Я заўсёды кажу, такі ж бог не без міласці... Сядай, сядай...

У хаце было цёпла. Яшчэ новая падлога і пабеленыя сцены надавалі хаце ўтульнасць. У пярэднім кутку вісела пяць ікон, а ікона бога Саваофа, што вісела пасярэдзіне, была прыбрана ручніком. Гутарка ішла аб падарожжы з Расіі. Сцяпан Касцевіч расказваў аб розных цяжкіх вы-

падках у дарозе, а Лазун час ад часу толькі ўстаўляў адно і тое ж, паціскаючы на «а»:

— А што ж... а што ж... Зажылі людзі — божа, божа... — і далей калунаў спіцаю ў сяўні.

Гутарка неяк хутка вычарпалася. Сцяпан ціхенька барабаніў па сталю пальцамі, паглядаючы па хаце.

— Дзе ж твае сыны, Мікіта? — спытаўся ён.

— Малоцяць жыта ў гумне, нявестка пайшла педзе з кудзеляю, дзеці таксама паразыходзіліся. Вось сяджу адзін і калунаюся. Трэба вось, як падмерзне, сена вазіць... Ах, Касцевіч, Касцевіч, ці думалася гэта, што... Дзякаваць богу, дзякаваць богу, што хоць, як той казаў, жывымі дабраліся.

Сцяпан Касцевіч зразумеў, што гэты чалавек ужо як след «акапаўся». Нездарма людзі ва ўсе званы звацца, што ён яшчэ тры гады назад, першы вярнуўшыся з бежанцаў, столькі набраў людскога добра, што хоціць яму да смерці. І кадушак, і плугоў, баронаў, косаў, куфраў, старых колаў. Нават закруткі і зашчэпкі ад дзвярэй вырываў у чужых хатах і нёс сабе. Усё гэта прабегла ў Сцяпана ў галаве цяпер. Стала не па сабе — і крыўдна, і злосна. Як тут прыступіцца да яго з гэтай няшчаснай бульбай? Ніяк і рот раскрыцца не хоча на такую гутарку. А ўсё роўна трэба, нідзе не дзенешся. А Мікіта як быццам чытаў яго думкі і, глянуўшы па дзверы, сказаў:

— Хлеба якраз няма ў хаце... Даў бы табе кусочак... Занёс бы дзецям...

Сцяпан прамаўчаў, праглынуў гэтыя словы, як прыкрую слязу.

— Ты лепш дай мне крыху бульбы, пару пудоў... Аб хлебе няма ўжо чаго гаварыць. Трэба пакуль што забывацца аб ім...

— Бульбы? — са здзіўленнем адказаў Мікіта. — Ты думаеш, у мяне яе так многа? Ды не... дзе там... Трэба ж і свінням, і сабе... Сёлета дрэнны год быў на бульбу... — і пагнуў над каробкай сваю галаву з кучмою валасоў.

Запала пялоўкае маўчанне. Каб што-небудзь сказаць, Сцяпан прамовіў, глянуўшы ў акно:

— Ужо вечарэе... Трэба дадому... — і, крыху пачакаўшы, устаў. Мікіта, кінуўшы каробку, хутка падняўся.

— Ты выбачай, Сцяпанка, што так...

— Ды не... я нічога... Кожны жыве і думае, як хоча. Гэта — твая воля.

— Ты не крыўдуй, не крыўдуй... — схапіў са сцяпы

кажух і шапку і разам выйшаў у сенцы. Там Мікіта набраў у каморы кошык бульбы і вынес Сцяпану.

— Вось па, вазьмі кошычак... Другому б не даў — табе дам... Бажуся богам... Жывыя будзем — дачакаемся лета, дасць бог, можа, твая Кацярына прыйдзе калі пару дзянькоў пажаць... Мы ж людзі, суседзі...

— Ну, таргавацца, Мікіта, не будзем... Дзякую і за гэта... — адказаў Сцяпан і выйшаў.

Калі Сцяпан прынёс бульбу дахаты і расказаў усю гутарку з Мікітам, гэта выклікала ў Андрэя пачуццё агіды. Кацярына Сямёнаўна казалася, што не трэба было браць бульбу, навошта кланяцца гэтаму жываеду... Так і сказала — «жываеду». І папракала Сцяпана за яго слабасць. Сцяпан маўчаў і толькі, цяжка ўздыхнуўшы, махнуў рукою:

— Што ж ты зробіш? Трэба часам і чорту лысаму пакланіцца...

«Так... пакланіцца... Такіх прымавак шмат. Калі ўрэшце пра іх забудуць?» — падумаў Андрэй і хацеў сваё абурэнне выказаць уголас, але... устрымаўся. Пашкадаваў бацьку. Гэта ж ён, бацька, хадзіў уніжацца дзеля іх, дзяцей. Камяк падступіў да горла. Андрэй устаў і выйшаў на вуліцу. Набліжаўся вечар — глухі, цёмны, тужлівы. І здавалася, што ў змроку, які крадком наплываў на вуліцу, паўзе той, каму кланяўся бацька, — паўзе чорны павук.

Вось табе і ціхая глуш...

Андрэй зноў не мог спаць начамі. Грызла яго туга. Адчуў, што ісці цяпер праз жыццё — гэта ўсё роўна, як прарывацца праз лясныя нетры, церабіць дарогу. Рабілася страшна і цяжка. Не загубіць таго, што здабыта, — вось аб чым туга.

Андрэй два разы адведаў Дзям'яна Гарагляда. Калі прыйшоў першы раз, Дзям'ян заварушыўся на печы і, прыўзняўшы галаву, усміхнуўся Андрэю на прывітанне. У гэтай усмешцы было нешта асаблівае. Тут было і любованне маладосцю Андрэя, і ўцеха з яго адукаванасці, і яшчэ нешта, што рабіла твар Дзям'яна на момант прыгожым. Гэта хвалявалася, можа, не асвядомленая да канца самім Дзям'янам, надзея на сілу моладзі, захапленне яе характам. У гутарцы з Андрэем у Дзям'яна мацнеў голас, вяртаўся яго гумар.

— Эх, студэнт, студэнт, — вось якую мы тут адукацыю праходзім... Выадукуюць нас папы, выадукуюць...

— А хіба ім гэта не адрыгнецца? — глуха сказаў Андрэй.

Дзям'ян змоўк, насупіўся. Маршчыны заходзілі на пукатым ілбе. Думаў. І ўрэшце сказаў:

— Пад ляжачы камень вада не пацячэ. Само нічога не зробіцца, студэнт. Вось як...— І зараз жа звярнуўся да Маланні: — Няхай Люба прынясе пару галовак капусты з расолам. Вось для Андрушы. Няхай занясе дахаты,— і звярнуўся да Андрэя: — Не аднеквайся, не аднеквайся. Я ўсё ведаю...

Гаворачы аб іншых рэчах, ён ужо думаў, якую прыемнасць зрабіць Андрэю. Апрача капусты з расолам нічога лепшага не мог выдумаць, бо яго не было. Сын Дзям'яна Міця, хлопчык гадоў дванаццаці, майстраваў ветраны млынок, седзячы на лаве.

Дзям'ян глянуў на яго і зноў усміхнуўся тою самаю ўсмешкай.

— Што — млын робіш, сыноч? Ды бяда, няма чаго малоць... Рабі, рабі, хлопча... І раптам перайшоў на другую тэму: — Не толькі ў нас. Вось папу пехта пастараўся за адзін раз усё змалоць...— і засмяўся трапяткім зларадным смехам.— Няхай шукаюць ветра ў полі... А народу толькі лягчэй ад гэтага...— і вострым позіркам з хітрылкай бліскаў на Андрэя.

— От, маўчаў бы лепш...— зазначыла Маланья.— Яшчэ бакі не адышлі, а ты зноў хочаш...

— Чаму быць, таго не мінаваць...— задзёрыста адказаў Дзям'ян.

Андрэй слухаў і адчуваў, што і ён смяецца ў душы тым самым смехам, што і Дзям'ян.

— Запішы гэта ўсё, студэнт! — засмяўся Дзям'ян.— Можна, кніжкі маеш, Андруша, прынясі маёй Любе. Яна любіць чытаць. У Расіі працавала ў бібліятэцы — кніжкі выдавала... Цяпер вось другую кніжку чытае — кудзелю смокча.

— Кніжкі ёсць, прынясу. Ды бяда — абставіны цяпер такія, што не да чытанія.

— А ты плюнь на абставіны. Ведаю, ведаю, што не тое... Але вы, маладыя, павіны сябе выратаваць ад гэтых, як ты кажаш, абставін. Хлеба няма, нічога няма — ведаю... Трэба запрэгчыся ў якую-небудзь працу для хлеба... Нічога не зробіш... А там будзе відно...

Люба, ціхая, як быццам яе ў хаце не было, пільна вяла нітку і часам кідала нясмелыя позіркы ў бок бацькі

і Андрэя. Андрэй прысеў ля яе кудзелі, каб загаварыць.
— О, гэта так... па-маладому... — сказаў Дзям'ян і зноў усміхнуўся.

— Адно скажу, дзядзька Дзям'ян, — прамовіў Андрэй, — так не будзе, як ёсць. Не можа быць так. Знае гэта ўвесь народ...

Суровая ўцеха была на твары Дзям'яна, калі ён, нічога не сказаўшы, з вышыні печы кіўнуў галавою на словы Андрэя.

Андрэй прыняў гэтую ўцеху сабе ў душу, як пейкую надзею.

СУСТРЭЧЫ І ПАДАРОЖЖА Ў НЯЗНАНАЕ

Ціхі марозны дзень. Снегу выпала амаль па калені. Ён ляжаў на палях, па зарасніках, па дарогах — свежы, пекрануты. І няма каму пратоптаць сцежак, пракладаць каляін.

Толькі сонца адзінока іскрыцца праменьнямі на адкрытых, незарослых палянах і губляецца ў густых зарасніках, бліскаючы дзе-підзе паасобнымі іскаркамі.

Андрэй з клункам за плячыма ідзе разам з бацькам па шляху ў напрамку мястэчка Глушэц. Збоку значыцца сцежка — па ёй прайшло не больш двух пешаходаў. Пасярэдзіне шляху свежыя каляіны. Аглянешся назад — убачыш — пляцецца адна-дзве падводы.

— Няма руху, няма, — кажа Сцяпан і тужліва глядзіць удалечыню. Час ад часу пытаецца ў Андрэя, ці не баляць погі.

— Не акрэі ты яшчэ, сыне, не ведаю, як табе будзе там. Ісці далёка...

— Ідзецца добра, — адказаў Андрэй.

І сапраўды, ішлося ахвотна і лёгка на сынім марозным снезе. На Андрэю стары кажушок, падпяразаны раменным паяском, на пагах старыя боты, крыху пяўклюдныя, цяжкаватыя, на галаве вушанка. Не пускалі яшчэ Андрэя з дому, але ўпёрся, паставіў на сваім — не толькі патрэба зарабіць на хлеб штурхала яго ісці ў пэвядомае, але і імкненне вырвацца з глушы на шырэйшыя прасторы. Прасторай гэтай павінна была быць лесапільня, да якой трэба ісці трыццаць кіламетраў. Вось туды і ідзе Андрэй. Бацька праводзіць яго толькі да мястэчка — гэта значыць, дзесяць кіламетраў. Бацька хоча пашукаць

сабе работы ў мястэчку, бліжэй ад дому, — думае, можа, напяцца малаціць да якога-небудзь мешчаніна ці дзедроў парэзаць.

Калі выйшлі на апошнюю гару, перад вачыма як на далоні раскінулася ў нізіне мястэчка. Шаўковыя дымы плылі роўнымі слупамі з каміноў. Па ўскраінах — шэрыя хаты мяшчан, а там, далей, — белыя дамы і яўрэйскія крамы. Усё прыкрыта свежым снегам. Тут для сонца была большая прастора. Яно проста палыхала па аснежаных стрэхах, і ад гэтага ярка блішчалі здалёк крыжы на дзвюх вежах — царквы і касцёла, якія маячылі над наваколлем у ранкавай цішыні, над апаўшым у даліну мястэчкам. Цяпер мястэчка было павятовым горадам.

Калі ўвайшлі на ўскраіну, Сцяпан Касцевіч стаў весялейшым. Тут яму ўсё вядома з даўніх часоў. Хочацца пабачыць знаёмых людзей — краўцоў, кавалёў, хлебаробаў і гандляроў. Так ішлі яны па драўлянаму тратуарчыку ў тры дошчачкі і паглядалі на крамы і дамы з замерзлымі вокнамі. Там-сям снавалі людзі. У цішыні ранку меладычна звінеў молат у чыёйсьці кузні, а педзе далёка па ўсе галасы заліваўся певень. Апетытна пахла селядцамі. Сцяпан не ўцерпеў, каб не сказаць аб гэтым:

— Пахнуць селядцы, ажно нос зрывае... Што ты зробіш — і на гэта гроша няма.

Перш зайшлі да знаёмага каваля Міхала. У кузні палалі чатыры горны. Ля кожнага стаяў малады каваль. Сам Міхал з дабрадушным сімпатычным тварам, з пасівелай шырокай барадой, апрануты ў падношаны кажухок, стаяў пасярэдзіне кузні і курыў скрутку-цыгарку. Міхал шмат год жыў у вёсцы, недалёка ад Запалянкі, працаваў кавалём. І там набыў любоў да кажухка. Ён і стаяў цяпер у ім і ў чорных суконных штанах сялянскага вырабу, запраўленых у халявы рабочых ботаў. Грыбам сядзела на ім шэрая падношаная шапка, якая быццам ніколі не злазіла з яго галавы. Ад вечнага жару горна і дыму глыбока пахаваліся яго чорныя вочы і глядзелі, як прыжмураныя, сярод складак пачырванелых павек. Роўны нос са звільнкай гарманіраваў з барадою. Прыгожым мужчынам быў некалі Міхал. Але цяпер пастарэў ужо, хоць у яго высокай постаці было яшчэ шмат рухавасці, рабочага такту, толку. Упэўнена хадзіў ён па кузні і даваў заўвагі сваім майстрам. Сам Міхал ужо не працуе — працуюць яго чатыры сыны, якія стаяць пры горнах, — кожны ў скураным фартуху, кожны з закасанымі

рукавами на жылістых руках. Міхаіл часам толькі паддзьме мех і — усяго. Увіхаўся тут яшчэ сялянскі хлопчык год трынаццаці. Гэта — вучань. Калі Андрэй з бацькам увайшлі ў кузню, Міхал якраз нешта гаварыў гэтаму хлопчыку, які трымаў у руцэ молат і наважваўся спляскаць вялікі цвік.

— ...Пакінь, пакінь... Гэта — не работа...

Зпарочыстая суровасць была ў тоне і на твары Міхала, але на вуснах блукала ледзь прыкметная ўсмешка. Ён узяў цвік, хвіліну паглядзеў на яго і кінуў у куток.

— Зпайдзі другі, таўсцейшы... — буркнуў каваль і, крута адварнуўшыся, пыхнуў дымам цыгаркі.

Хлопчык правёў снімі вачыма ў той бок, куды паляцеў цвік, і, паклаўшы молат на кавадла, накіраваўся да зваленага ў кутку кавальскага ламачча.

І тады вось позірк Міхала ўпаў на Сцяпана з Андрэем. Хвіліну стаяў Міхал нерухома, быццам чымсьці нечакана здзіўлены. Стаяў і Сцяпан. Затым вочы Міхала заморгалі хутка-хутка, і вырваўся невыразны гук:

— А... а... Гэта ты, Сцяпан? Як жа гэта?..

— Здароў, Міхал, здароў...

Яны доўга трэслі адзін аднаму рукі.

— А гэта хто? Можга, сын? — спытаўся Міхал.

— Сын.

І Андрэй таксама паціснуў шорсткую руку Міхала.

— Пагрэйцеся з дарогі, — запрасіў Міхал.

У кузні было цёпла. Стоячы ля горна, Сцяпан з Міхалам вялі ажыўленую гутарку. Чуўся дробны жвавы смех Міхала. Частымі кіўкамі галавы ён сцвярджаў кожнае слова Сцяпана, слухаючы яго з увагай. Калі ж зайшла гутарка аб Дзям'яне, аб здарэнні ў лесе, Міхал на момант як быццам згорбіўся. Твар зрабіўся сур'ёзным, пратэстуючым. Ён як прыўзняў плечы, так і трымаў іх доўга, затаіўшы дыханне.

— Гэта... гэта, Сцяпан, чалавеку нельга вытрымаць... Ах, божа мой... Але... чаго не вытрымае чалавек за сваё жыццё? Да нас дайшла чутка аб гэтым лесе, але добра не ведаем, — і пачаў пытацца пра здароўе Дзям'яна.

Кавалю Міхала ведала ўся акруга — можа, увесь павет. І Міхал ведаў усіх сялян: хто багацейшы, хто бяднейшы, які ў каго характар і сямейнае становінча. Карыстаўся Міхал у сялян вялікай пашанай, як ніхто з кавалёў у акрузе. За што? За свой кавальскі спрыт, за сумленную працу. Калі што зробіць Міхал, гэта ўжо не

фальш. І часта гоманам сялянскім гудзе яго падворак вясною, калі пасярэдзіне круга прыехаўшых стаіць, напрыклад, чыйсьці плуг, а пры ім — усім знаёмы Міхал. Ён ходзіць навокал плуга, як чараўнік, які ведае ўсе сакрэты найважнейшай гаспадарчай прылады. Гаспадар скардзіцца, што ён вась нядаўна зрабіў плуг, які так падпірае баразну, што конь ледзь цягне. Міхал пытаецца: «Хто табе рабіў яго?» Даведаўшыся хто, раптам плюне і, узняўшы бараду, азірне ўсіх.

— Гэта паскуднік, я вам скажу... Гэта паскуднік, а не каваль...

І ўсе змаўкаюць. Зараз Міхал выкрые сакрэт. А Міхал толькі палэнае па плячы гаспадара і скажа: «Ідзі, чалавеча, купляй, што табе трэба для дому. Пакуль прыйдзеш, будзе ўсё гатова...» І пры гэтым з трапяткою ўсмяшкай на твары пагнецца да вуха гаспадара і загне па адрасу «каваля-паскудніка» нешта такое занадта вольнае (але каб усе чулі), што ўсім аж млосна робіцца ад смеху. І пад агульны рогат Міхал вымае з кішэні сялянскі капшук з махоркай, зроблены з барановай скуры, закурвае сам, частуе другіх. Бываюць цяжкія моманты ў гаспадарцы — трэба паладзіць воз ці плуг, а няма чым заплаціць. Міхал у такіх выпадках гаворыць гаспадару: «Я ў цябе грошай не пытаю...» І дае загад сынам зрабіць, што трэба. Пры развітанні з гаспадаром толькі буркне ў бараду: «Калі будзеш мець, аддасі...» І, крута адварнуўшыся ад гаспадара, як нічога не было, ідзе ў кузню. Гаспадар нейкі момант глядзіць яму ўслед, як утароплены, і з палёгкай у сэрцы едзе дахаты. Не вёў Міхал ніякіх запісаў, хто яму вінен — ён ведаў сілу сваіх адносін да людзей і таму быў упэўнены, што ніхто не паспрабуе яго ашукаць. Ды так яно і было. Суседзі — гандляры — з некаторай пагардай ставіліся да Міхала, казалі, што ён спрасцеў, змужычэў. Міхал са сваім цвярозым розумам мала дбаў пра гэта — усё роўна ў сінагозе нават не сядзеў, а стаяў у задніх радах. Міхал ганарыўся сваёй працай, сваімі сынамі, якіх у яго было восем (бог пакрыўдзіў яго на дачку). Гонар свой і сілу ён чэрпаў сапраўды непасрэдна з народа. Сыноў сваіх трымаў у дысцыпліне і нават часам жорсткай.

Самому старэйшаму сыну было трыццаць год, а самаму малодшаму — трынаццаць. Старэйшы сын Якаў — нежанаты — быў у Міхала «вучоны» і не хацеў жапіцца. Жанатым быў толькі другі сын, Хаім, самы найлепшы

каваль з сыноў. З ім найбольш і раіўся Міхал заўсёды ў розных справах сваёй гаспадаркі.

І цяпер, скончыўшы гутарку са Сцяпанам, ён падышоў да Хаіма перакінуцца парай слоў. Потым сказаў Сцяпану:

— Калі ўжо так, Сцяпан, застанься ў мяне на некалькі дзён, парэжаш дроў... як хочаш, ці... ці адзін, а не... дык паможа табе вось гэты хлопец... — і паказаў на вучня. Сказаў гэта ён проста, непасрэдна, хоць крыху перажываў нейкую цікаватасць.

— Я цябе не пакрыўджу, Сцяпан... Калі хочаш яшчэ куды схадзіць, схадзі...

А Андрэй тым часам пазнаёміўся з Якавам. У Якава быў інтэлігентны твар. Ён без засцярогі ўступіў у гутарку з Андрэем, як быццам разумеючы, з кім мае справу. У яго топе і змесце гутаркі прарывалася прага да спраў, аб якіх, як адчувалася, яму ні з кім не здаралася гаварыць. Мова яго некалькі аддавала кніжнасцю. Гэта зразумела — Якаў чытаў тое-сёе нават з твораў Маркса, быў знаўцам палітычнай эканоміі. Падабалася Андрэю непасрэднасць Якава. Цёмны чуб мяккіх хвалістых валасоў звісаў з-пад казырка кепкі на шырокі спацелы лоб. З-пад чуба шчыра глядзелі вялікія карыя вочы і, здаецца, гаварылі: «Не ідзі, брат, пачакай, мы яшчэ пра многае пагаворым». А Андрэй думаў з болем у душы: «Каб не голад, не гэты клунак за плячыма, узяў бы я гэтага Якава пад руку і пайшлі б недзе, вырашаючы і малыя і вялікія пытанні, якія з кожным днём грузам асядаюць на сэрцы».

— Шкада мне вас, — сказаў Якаў, — многае можа страціцца ў пагоні за кавалкам хлеба...

— А мне шкада і вас, — адказаў Андрэй, — хоць вы ў лепшым становішчы, чым я... Мне здаецца, што вы тут адзінокі са сваімі думкамі...

— Можна сказаць, што так... Часам, скажу вам, неяк і страшна робіцца...

Калі Андрэй збіраўся ісці з бацькам, Якаў паклаў молат на кавадла і з усмешкай працягнуў руку на развітанне.

— Ну, будзем знаёмы. Вельмі рад, — паціскаючы руку Андрэя, сказаў Якаў. — Будзеце ісці з работы, абавязкова заходзьце.

І Андрэй з бацькам выйшлі з кузні.

Ад гутаркі з Якавам у Андрэя быў такі душэўны стан, як быццам яго напайў хто гаючай вадой, якая так і ра-

зыходзілася цеплынёй па ўсім целе. «Не, усё ж такі не ўсё страчана. Ёсць прабліскі надзеі. Яны ў людзях», — надумаў ён і смялей закрочыў на дашчанаму тратуару.

— Людскі чалавек гэты Міхал, — сказаў Сцяпан. — З ім можна жыць і ладзіць. Яшчэ зойдзем у адно месца, і ты, Андрэй, пойдзеш. Да вечара табе трэба прыйсці на месца... Зойдзем адведаць яшчэ аднаго добрага знаёмага.

І яны зайшлі ў старую доўгую, з седлаватай страхой драўляную хату. Калі гэтая хата была новая, яе можна было назваць домам, а цяпер гэтая назва ўжо не падыходзіла. Усё ў хаце было старое, пачынаючы ад гонтавай страхі і пакрыўленых вялікіх вокнаў і капчаючы пахіленымі слупамі ганка, што выходзіў на падворак. Гэта была хата старога, усім вядомага краўца Абрама.

Вялікія сенцы з кладоўкамі падзялялі хату Абрама на дзве палавіны. У пярэдняй палавіне жыла сям'я. У задняй — была кухня і майстэрня. Туды і ўвайшлі Андрэй з бацькам. Пацямнелая ад часу столь была падпёрта пад бэлькі двума слупамі пры сценах. Налева ад парога стаяў доўгі стол. На ім сярод дзвюх швейных машын ляжала і сукно, і нешта танчэйшае, і нават кажухі. Дзе што з гатовай вопраткі — курткі, пінжакі — вісела на сцяне. У пярэдняю сцяну ўпіраліся нары. На іх сядзелі паўкругам, выцягнуўшы ногі і прыпёршыся спінамі да сцяны, майстры, і кожны цыраваў іголкай — хто пінжак, хто шэрую сялянскую куртку. Майстры — гэта тры сыны Абрама і сярэдніх год селянін, які шыў кажух. Гэта быў практыкант. Над адной машынай (меншай) схілілася дачка Абрама — дзяўчына з русымі валасамі і з тонкімі рысамі схуднелага твару. Сам Абрам у доўгім чорным капоце, які блішчаў на грудзях ад запошанасці, стаяў сярод майстэрні і па пальцы сукаў суравую нітку. Высокі, пасівелы, у чорнай шапцы, Абрам на сваім бледным твары заўсёды насіў выраз не то сарказму, не то весялосці. Усё гэта было як быццам спалучана ў адно і прытоенай спружынай жыло ў душы Абрама. З простымі людзьмі ён быў спакойны ў голасе, справы рабіў хутка і дакладна. Раіў, напрыклад, кожнаму селяніну, які прыходзіў да яго з заказам, што лепш пашыць з прынесенага матэрыялу — ці доўгую куртку, ці кароткую, ці лепш да святаў, ці да работы. І кожны з ім згаджаўся, а Абрам, усміхаючыся ў бараду, казаў:

— Эх ты... як той, што хоча жаніцца... Бярэ дзеўку, а не знае, якая яна... — І пры гэтым расказваў якую-не-

будзь быль, якая пачыналася амаль заўсёды словамі — «Як жылі мы некалі на вёсцы... Яны... — пры гэтым Абрам ківаў галавою ў бок дзяцей — былі яшчэ бахурамі...» І ў кожным расказаным здарэнні быў схаваны свой мастацкі сакрэт, здабыты назіраннем і жыццёвай мудрасцю.

Абрам быў краўцом-універсалам. Ён шыў і навучыў шыць і дзяцей вопратку не толькі сялянам, гарадскім мяшчанам, дробным гандлярарам, купцам, але таксама і панам — пераважна розным чыноўнікам. Толькі вось ужо з панамі Абрам трымаўся іначай. Кожны пан ці падпанак, будучы ў Абрама, лічыў патрэбным паказаць перад ім сваё самадурства. І цяпер не паспеў Абрам распачаць гутарку са Сцяпанам, як у майстэрню з разбегу ўляцеў нейкі шляхтуц, год за трыццаць, у кепцы з навушнікамі і куртцы з лісіным каўняром. На пагах — жоўтыя блішчастыя крагі, а ў руцэ — хлыст. Не вітаючыся, ён крыкнуў:

— Я доўга буду чакаць гарпітура?

Абрам крыху замітусіўся, але авалодаў сабою і сказаў:

— Пан жа толькі тры дні пазад як прынёс...

— Цо то за адповедзь? Тры дні — пайвысшы час...

Абрам кіўнуў дачцэ, а сам звярнуўся да раз'юшанага пана:

— Прощэ пана... распрануцца... Зараз пану памераем...

На шчасце, касцюм быў пачаты ўжо. Яго і падала Абраму дачка. У майстэрні цемнавата, а зрок у Абрама ўжо быў прытуплены. Дачка запаліла дзесяцілінейную лямпу. І з гэтай лямпай Абрам доўга разглядаў пінжак на пану. Разгладжваў швы, абцягваў, асцярожна датыкаючыся рукою да шырокай спіны пана, здымаў двума пальцамі якую-небудзь смяцінку. Нават дзьмухаў. Разумелася, што гэтага агляду ўжо даволі, але Абрам па некалькі разоў асвятляў пана лямпаю з галавы да ног, кружачыся навокал.

Гэта быў ужо не агляд пінжака, а нешта такое, каб уціхамірыць самадурства пана.

Па развітанне пан сказаў:

— Як за два дні не будзе гатовы касцюм, пасаджу пана да цюпы...

Слова «цюпа» — гэта панскі вульгарызм — азначала арышт.

— Пан не такі ўжо сярдзіты...— з вымушанай усменш-кай адказаў Абрам.

— Но, но...— прыгразіў пан і, ляснуўшы хлыстом па халяве, вылецеў з майстэрні.

Заўсёды пасля такіх гутарак з панамі Абрам пачынаў цягнуць у нос нейкую невыразную мелодыю. Так было і цяпер. Абрам маўчаў, круцячы цыгарку, і невыразныя гукі прарываліся час ад часу. Урэшце азірнуў усіх і сказаў:

— Тупату, як у пеўня... А хуліганства... на... на цэлы свет...— і звярнуўся да сына, які сядзеў на парах першым злева: — Гірш, адкінь тое... Трэба скончыць яму...— і кінуў у бок Сцяпана: — Трэба скуле дагадзіць... як ты скажаш, Сцяпан?

— Гэта — скула...— працягнуў Сцяпан.— Хто ж гэта?

Дзьмухнуўшы дымам цыгаркі, Абрам узняў палец і адказаў:

— О, гэта вялікая шышка... Гэта — памочнік палітычнага рэфэрэнта староства...¹ З ім не зачпляйся... Ты думаеш, Сцяпан, што ён дагаварыўся аб плаце, як прыносіў касцюм? Дзе там. Няма гэтай прывычкі ў паноў. Вось робіш і не ведаеш за што. Як прыйдзе браць касцюм...— і Абрам дакрануўся да пляча Сцяпана,— заплодзіць столькі, колькі ён захоча...— і, паціснуўшы плячыма, закончыў: — Што ты зробіш з ліхам?— і невыразная мелодыя зноў прарвалася з вуснаў. Нарэшце, махнуўшы абыякава рукою, Абрам сказаў: — А... Чорт яго бяры...— І зрабіўся па-свойму сур'ёзным, вясёла-саркастычным. Сказаў дачцэ па-яўрэйску, каб прынесла з кухні дзве талеркі супу і хлеба з цыбуляй. І яшчэ нешта сказаў паўсловам, на што дачка адказала доўгім позірам...

— Нічога, пясі, пясі...

Гэтае апошняе, што прасіў Абрам у дачкі памёкам, была гарэлка. Абрам любіў часам выпіць адну-дзве чаркі. Навучыўся ён гэта рабіць у час нямецкай акупацыі, калі жудасна жылося ў апусцелым мястэчку і калі немцы адзін раз скатавалі яго старэйшага сына. З таго часу выпіць чарку стала амаль штодзённай слабасцю Абрама. Заўсёды за гэтым заняткам пільнавала яго дачка, якая не давала бацьку больш гэтай нормы і пасля гарэлку хавала.

¹ Павятовае ўпраўленне.

Сцяпан сядзеў на ўслоне ля печкі і быў здзіўлены такою гасціннасцю Абрама. Ужо чаго-чаго, а гарэлкі ён не чакаў. І як бы ў адказ яго думкам Абрам сказаў:

— Ты не дзівіся, Сцяпан,— немцы навучылі мяне часта заглядаць у чарку,— і коратка раскажаў, як жылося пры немцах у бязлюдным мястэчку, што хацеў уцячы ў вёску, ды бяда — і там людзей не было.

— На, выпі на здароўе, Сцяпан! Твой бацька, кажаш, памёр у дарозе. З тваім бацькам мы некалі сябравалі... Ён шыў толькі ў мяне... Карову некалі я быў купіў у яго... Слаўная была карова... Капя мне ніколі не шкадаваў... Я ўсё помню, Сцяпан... Ну, будзь здароў...—і Абрам апетытна перакуліў чарку.

— Адно ліха збылі — немцаў, другое нажылі — папоў...— жуючы хлеб з цыбуляй, працягваў Абрам.

Дачка моўчкі пазірала на бацьку, і яе твар, схіслы над машынай, асвятляўся загадкавай усмешкай... Пазіралі на бацьку і сыны і таксама ўсміхаліся сабе ў нос.

— Трэба ж і сыну твайму даць чарачку, хоць я маладых гарэлкай частаваць не люблю...— гаварыў далей Абрам, наліваючы чарку і з усмешкай паглядаючы на Андрэя, які сядзеў на нарах побач з Гіршам.— Вы там ужо, як бачу, знаёмства завялі з маім Гіршам... Гірш у мяне... ого... гэта... ён больш знае, як рабін...

— Тата...— запратэставала дачка.

— Ты маўчы... Ты ў мяне яшчэ смаркачка...

Дачка і ўсе дружна засмяяліся. У майстэрні стала весела.

Гірш, ці, як называў яго практыкант Пракоп, Грыша, шыў касцюмы толькі для папоў, купцоў — словам, для местачковай арыстакратыі. Бледны, з правільнымі тонкімі рысамі твару, у акулярах, ён выдзяляўся сярод сваіх братоў тым, што можна было б назваць культурнасцю. У гутарцы з Андрэем ён прагна лавіў кожнае слова аб Савецкай Расіі.

— Дык вы вучыліся ва універсітэце? — пытаўся ён, і праз акуляры глядзела з вачэй захапленне з прыменскай не то зайдрасці, не то здзіўлення.— Можна, кніжак прывезлі з сабой?

— Прывёз...

— Ах, ах!..

Андрэй пачаў расказваць аб студэнцкім жыцці, аб удзеле моладзі ў грамадзянскай вайне, аб клубах, тэатрах, аб падзеле сялян зямлёй, аб першых камунах, у ад-

ной з якіх ён настаўнічаў адзін год. Прыслухоўваліся да гутаркі і браты Грышы, якія сядзелі, схіліўшыся над курткамі, прыўзняўшы казыркі сваіх кепак. (У майстэрні адзін Грыша сядзеў без шапкі.)

Успамінаючы падзеі з мінулага, Андрэй як быццам адводзіў душу, перажываў нанова перажытае. У Грышы і ў сына Міхала — Якава — ён адчуў нешта супольнае. Толькі Грыша быў спакайнейшы, удумлівы, больш разважны ў тоне, не такі трапяткі ў гутарцы, як Якаў. Грыша з Андрэем аднолькава смяліся, гледзячы, як практыкант Пракоп адмаўляўся ад чаркі, якую працягнуў яму Абрам.

— Далібог, Абрамка, не хачу... Навошта мне? Піце на здароўе. Я і так пабуду... Абыдзецца...— і біў сябе ў грудзі кулаком.

— Бяры, Пракоп, калі даю...— цягнуў Абрам.— Пойдзеш па вёсках шыць кажухі, успамінаць будзеш Абрама.

— Я цябе і так помню... Не хачу...

Але адмовіцца было не пад сілу, і Пракоп, уцёршы кулаком направа і налева свае жоўтыя вусы, з урачыстайнаўным, амаль набожным, выразам на твары прыняў чарку.

Абрам не даў гарэлкі толькі сынам і дачцэ, на што яны і не прэтэндавалі. Заткнуў бутэльку і хутка перадаў яе дачцэ, як быццам баяўся ў чым правініцца.

— На, схавай...— сказаў і ўсміхнуўся.

На развітанне Абрам сказаў Сцяпану:

— Як скончыш працу ў Міхала, Сцяпан, прыходзь да мяне. У мяне будзе тое самае... А можа і што іншае...

Грыша выбег правесці Андрэя аж на падворак, доўга паціскаў яму руку. Вочы ўсміхаліся пад акулярамі. Прасіў не мінаць, заходзіць.

— Я вельмі рад, што пазнаёміўся з вамі... Шкада, што так... Ну, але яшчэ ўбачымся...

Дарога ў пушыстым снезе, сонечная, іскрыстая, усё глыбей і глыбей вяла Андрэя ў лес. На здзіўленне самому, ногі ішлі шпарка, цеплыня разлівалася па ўсім целе, педзе выпарылася заўсёды гнятучае пачуццё голаду.

«Што значыць адна талерка супу»,— падумаў Андрэй і ўсміхнуўся.

Спыняўся, закурваў і з таемным захапленнем глядзеў на лес-бор. Даўно так блізка не бачыў бору. На Паволжы найбольш перад вачыма быў стэп. А тут — бяс-

крайні сасновы лес, прыцярушаны марозным снегам, лес, які захапляў сваёй магутнай цішынёй. Супакаенне спывала на душу Андрэя.

«Не ўсё страчана... Не ўсё... Хутчэй да працы...» І Андрэй адчуў такі прыліў энергіі, што, здаецца, мог бы, як кажуць, варочаць горы. Думаў: «Як толькі будзе магчымасць, пайду назад у Савецкую Расію. Там буду жыць, вучыцца...» А прыдарожныя сосны праводзілі яго сонечнымі позіркамі і, здаецца ўсміхаючыся, казалі: «Наіўны, Андрэй... Ты яшчэ не ведаеш, куды ідзеш...»

Ад такой думкі рабілася няёмка, нават страшнавата. Але, калі ўспомніў, як ездзіў у прамерзлых таварных вагонах і нават на дахах і буферах у час грамадзянскай вайны, як спаў на беразе Волгі з чырвонаармейцамі ля кастра, — усе страхі перад невядомым знікалі, як здань.

— Народ і тут не спіць... Няхай страляюць... Б'юць... Дзям'янаў у народзе многа...

Андрэй успомніў аб расстрэле... Выходзячы з мястэчка, зайшоў для цікавасці ў валасное праўленне (гміну), што стаяла на ўскраіне, і ўбачыў на дзвярах аб'яву староства, надрукаваную па-польску і па-беларуску аб расстрэле пяці чалавек «за бандытызм».

«Дзе яны — гэтыя пязнаныя героі?..»

І новая хваля наплыла на душу Андрэя. Навала пачуцця безвыходнасці і тугі, што так прыгняла Андрэя пасля прыезду, уступіла месца пачуццю гневу. А прыдарожныя сонечныя сосны казалі Андрэю:

«Ты яшчэ мала знаеш... Пабачыш больш...»

Але Андрэй ужо нюхнуў чужога для яго паветра і адчуў, як пратэст заварушыўся ў грудзях. Гвалт над Дзям'янам... Граф Ельскі... блішчастыя халявы-крагі ў папа, што пагражаў пасадыць Абрама «да цюпы»... аб'ява аб расстрэле пяці. Вось дзе высоўваецца панскі традыцыйны бізун. І ўсплылі ў памяці Андрэя колішнія расказы бабкі аб паншчыне, аб крываваых папах... Той самы пах і колер, той самы дух і выраз. Пап і хлоп. Хлоп і пап. Тая самая прыгонніцкая тэрміналогія. «Хамская юха, хлопская скура», — так крычалі паліцыянты, калі білі Дзям'яна і другіх у лесе графа Ельскага. Бррр... і Андрэй уздрыгнуў. А сосны праводзілі яго ціхім шумам: «Ідзі, ідзі далей... Гэта толькі пачатак...»

Андрэй не ведаў, колькі кіламетраў ён прайшоў. Дарога ішла проста, адна — нідзе не перакрыжоўвалася з другой. І Андрэй ішоў таксама адзін, нікога не сустра-

каючы з людзей. І таму занепакоіўся нават, калі ўбачыў у аддаленні двух хлопцаў з клупкамі за плячыма. Яны сядзелі на бярвяне пры дарозе. Андрэй здзівіўся надшышчы. Гэта былі сыны Тацяны Ціханчук — Пятрусь і Максім.

— Як жа гэта? Мусіць, рана выйшлі з дому?

— Рана. Нам гэтая дарога ўжо знаёмая. Трэба паспець да вечара дайсці да месца.

— А як далёка яшчэ? — спытаўся Андрэй.

— Яшчэ палавіна.

Пайшлі разам. Пятрусь і Максім былі дробныя хлопцы, схудалыя і спрацаваныя.

— Вы, Андрэй, першы раз ідзяце, а мы ўжо там былі, — сказаў Пятрусь. — Эх, баракі там, баракі... як хлявы.

— Чаго ты хочаш ад баракаў? Абы цёпла... — запярэчыў Максім, хлопец з паўным жаночым тварам і жаночымі рухамі. Пятрусь быў больш сталы і мужны.

— А есці ўжо хочацца... Аж ногі не хочуць ісці... — прамовіў Пятрусь.

— Дык у мяне ёсць кавалак бульбяной кашы, — сказаў Андрэй.

— А ў нас, Андрэй, і гэтага няма. Ёсць піражкі з молатых сухіх картапляных абіркаў, — і Пятрусь засмяўся. — От, жытка прыйшла, — і закруціў галавою.

Спыніліся, Андрэй аддаў хлопцам сваю кашу. Яны ўпіраліся, не хацелі, але потым узялі і, разламаўшы на дзве палавіны, пачалі есці з прагнасцю. Павесялелі. Пачалі ўспамінаць Расію.

— От дзе было жыццё... Мусіць, ніколі ўжо такога не будзе... Кабаноў кармілі... Хлеб пшанічны пеклі... У школах вучыліся, у клубы хадзілі... А тут...

Пятрусь быў крыху мелапхалічны, і голас яго гучаў, як бзышканне пчалы, — сапліва, манатонна. Але частая ўсмішка, што праясняла яго невялікі курносы твар, надавала яму сімпатычнасці і гумару.

— Знаеце, Андрэй...

— Не заві мяне на «вы», Пеця, — сказаў Андрэй, — а проста на «ты»...

— Ну, як жа... Вы ж...

— Не-не, не трэба... Нашто?

— Ну, добра... За што гэта расстралялі пяць чалавек? Мы прачыталі ў гміне на дзвярах...

— Мусіць, папоў вельмі яны не любілі...

— Мусіць, што так,— сказаў Пеця.— Можна, гэтыя яны спалілі ў нашага папа гумно са збожжам?

— Невядома, брат,— адказаў Андрэй, адчуваючы, як прыплывае ў ім сімпатыя да гэтага хлопца.

— А ты лепш маўчаў бы аб гэтым,— жаночым голасам сказаў Максім,— а то пляцеш ліха ведае што...

— Не бойся, Максім! Нічога тут няма страшнага,— сунакоіў Андрэй, а сам падумаў пра іншае: «Якія думкі ў людзей — харошыя, цудоўныя. Усе жывуць у тузе, усе прыслухоўваюцца да кожнага павароту, да кожнага шораху папоў. Недзе ў пародных гушчах, прытоеная ў глушы, сочыцца, прабівае сабе дарогу ручаіна свабоды».

— Стойце, хлопцы, нехта вунь выйшаў з лесу на дарогу,— прамовіў Андрэй.

Спыніліся, прыгледзеліся. Чалавек стаяў на дарозе і глядзеў ім насустрач. Наблізіліся да пезнаёмага і з цікавасцю сачылі за ім. Панскі, але чамусьці пахудалы твар з апушчанымі вусамі. Футравая вушапка на галаве колеру цёмна-шэрага ката і такая ж куртка. На нагах высокія паляўнічыя боты з сабачай скуры, поўсцю наверх. За плячыма — дубальтоўка і скурапы рапец з біклагай. Пан як пан — ва ўсёй форме.

— Дзень добры, хлопакі,— слабым і крыху нават збедненым голасам прамовіў пан.

— Дзень добры...

Пан адкашляўся і загаварыў:

— Куды вядзе гэтая дарога?

— Да Залатой гары — на лесапільню,— адказаў Пеця.

— Гм... Цьфу, пся крэў... А як далёка да Злотай гуры?

— Адгэтуль кіламетраў пяць...

— Ах, ах, мой божа!.. Бог мне вас наслаў... Я пайшоў са сваімі калегамі на паляванне — трох нас было — два дні таму назад. Мы разышліся. І вось ужо трэці дзень, як я блукаю на лесе і не магу знайсці дарогу на лесапільню... Толькі пачую гудок лесапільні — іду на яго, а як гудок сціхне — я зноў заблуджуся... Думаў, што загіну ад роспачы і голаду... Можна, хлопакі, маеце што з'есці?

— Мы маем, пане,— адказаў сваім насавым цягучым голасам Пеця,— але пан гэтага не будзе есці...

— Чаму не буду? Я зараз д'ябла з'ем... Узычце, як маеце... Вы ідзяце на лесапільню — дык я вам там адплачу...

— У нас ёсць толькі піражкі такія з картапляных абіркаў... яны чорныя...

— Вшыстко едно — што б ні было... Я тры дні нічога не меў у роце, апрача гожэлкі з біклагі... Ды яна пустая ўжо...

Пеця дастаў з торбы «піражкі» і працягнуў пану. Пан з хцівасцю схапіў іх. Вочы яго навываце, разгарэліся, забегалі ў арбітах.

— О, нават ладне выглядаюць, — сказаў і так хутка чаў есці, працаваць сківіцамі, як галодная жывёліна, што дарвалася да яды.

Пах гэтых «піражкоў» быў пахам свінога цеста ў карыце, а пан нічога на адчуваў і глытаў адзін «піражок» за другім.

— Слова дае, смачныя... Бардзо смачныя... Бардзо... Дзенькуе вам, хлопцы... Накармілі... Дай божа вам здароўя...

Андрэй сачыў за панам і ўсміхаўся, думаючы, якое ж кволае і бездапаможнае стварэнне гэты пан. А Пеця і Максім глядзелі пану часам проста ў рот і здушвалі ў сабе смех.

— А кім вы, пане, працуеце на лесапільні? — спытаў Пеця.

— Я? Я на лесапільні не працую. Я — лясны інжынер, служу ляснічым у Злотай гуры. Ужо два месяцы.

...Пяць кіламетраў мінула хутка. Пан усю дарогу бедаваў аб сабе і шкадаваў, што нічога не давялося ўналяваць:

— Цо тэраз мыслі моя жона? Мой божа... Дзякаваць богу, што вы падышлі...

Урэшце дарога выйшла на шырокую, як вокам глянуць, паляну, над якой маячыў комік лесапільні. З яго клубіўся чорны дым і распываўся над лесам. Шэрыя дашчаныя будынкi ліпелі там і сям. Уздоўж вузкакалейкі ляжалі ярусы бяровенняў — доўгіх і кароткіх. Пры самай лесапільні ўзвышаліся ярусы шпал і дошак — свежых, толькі з-пад станка.

Андрэй спыніўся і азірнуў паляну. Слухаючы чаханне лесапільнага станка, падумаў: «Вось і адкрылася новая нечаканая старонка кнігі майго маладога жыцця... Пойдзем яму насустрач, што б там ні было...»

Раздзел другі

ПЕРШЫЯ КРОКІ

«Колькі ж разоў я сягоння падаў?» — думаў Андрэй, лежачы ўвечары ў бараку на нарах. І пачаў лічыць. Палічыў — пяць. Два разы пакаўзнуўся на штабелі і ўдарыўся локцем. Баліць, немалая драпіна. Трэба было б зняць сарочку — паглядзець. Але Андрэй саромеецца напарнікаў: могуць палічыць гэта за слабасць. Вось каля печкі гатуе вячэру той, які яго, Андрэя, падняў сягоння, калі ён упаў другі раз і пабіў локаць. Здаецца, добры, сардэчны хлопец гэты Сава. Андрэю хацелася б яму падзякаваць, але... чамусьці сорамна, вельмі сорамна. «Мусіць, ён думае... беларучка я, пан».

Або яшчэ... Падымалі ўтрох са снегу бервяно і неслі да ваганеткі. «Мяне ж наўмысна паставілі пасярэдзіне, каб мне лягчэй было, а я, апускаючы бервяно на ваганетку, усё роўна пабіў сабе пальцы, і цяпер яны баляць, калі згінаеш іх і разгінаеш...» Але самае страшнае здарылася пасля — з гэтым, як назваў яго Андрэй, праклятым бервяном. Яго падымалі са схілу канавы — таксама ўтрох. Ногі слізгалі па мокрым снезе. Андрэй падаў двойчы. А вось Сава спачатку ўтаптаў снег, каб мець упор для ног. Тое самае зрабіў і трэці грузчык — Захар. А ён, Андрэй, адразу ўхапіўся за бервяно і, зразумела, выйшаў канфуз — паехаў уніз пад агульны рогат сваіх напарнікаў. Праўда, і ў яго мільганула думка, што спачатку трэба ўтаптаць снег, але яму здалося, што гэта палічаць за маладушша. І вось — паспяшаўся... Потым неслі гэтае праклятае бервяно па схіле канавы ўверх. Неслі не спяшаючыся, асцярожна. Здаецца, усё было добра — хоць павольна, але падымаліся ўверх. І раптам — як жа гэта здарылася? Абедзве нагі... Хоць бы адна, а то абедзве слізганулі ўніз. Андрэй пацягнуў за сабою бервяно, і яно выпала з рук Савы і Захара. Нехта крыкнуў: «Адыдзі!» І Андрэй, нічога не бачачы, клубком пакаціўся ўніз, уцякаючы ад бервяна, а яно, перакруціўшыся некалькі разоў, застрагла ў спезе, узрыхленим нагамі грузчыкаў...

...Андрэй устаў. У вушах яго гучаў крыўдны вокрык: «Адыдзі!» Ці не было ў ім намёку па тое, каб ён зусім пайшоў адгэтуль? Ён жа для іх толькі заміна, клопат. Дый як ім ставіцца да яго, такога перастаропнага? І вось ён ля-

жыць па нарах і ў соты раз вырашае ўсё адно і тое пытанне — пайсці адгэтуль ці застацца? Застацца — гэта значыць аддаць сябе справядлівым насмешкам, адчуць сябе непатрэбным, лішнім... А ён думаў — паступіць на завод... І мары здзейсняцца — ён будзе роўны сярод рабочых... «Не... Трэба пайсці... Заўтра ж...»

Добра было б зарабіць грошай і ўцячы туды — за мяжу, да сваіх. Андрэй думае, думае... Але так ужо адразу і ўцякаць? — загаварыла амбіцыя.

І Андрэй зразумеў, што адгэтуль ён нікуды не пойдзе. Не пойдзе ў імя чагосьці важнага...

Яму ўспомніўся адзін выпадак на Паволжы — як насмешліва гутарыў з ім адзін стары з тых «былых», калі даведаўся, што Андрэй, сын чыгуначніка, будзе вучыцца па гістарычным факультэце. Пры сустрэчы з Андрэем ён сказаў: «А, філосаф без агуркоў».

Андрэй тады нават узлаваўся. Ну а цяпер?

У бараку рабілася горача. Вочы зліпаліся. І ўжо праз сон пачуў Андрэй, як гэты высокі, моцны чалавек, Сава, сказаў Захару:

— Стаміўся хлопец... Што ты хочаш — без прывычкі...

* * *

Зіма 1921 года была пераменнай — маразы змянялі адлігі і наадварот.

Пяць чалавек з каламі ў руках стаялі на высокім ярусе бярвенняў пры вузкакалейцы. Сярод іх быў і Андрэй. Такіх ярусаў была незлічоная колькасць. Хаваліся яны ўжо ў лесе, за паваротам вузкакалейкі. Амаль на кожным ярусе былі рабочыя. Ішла пагрузка на ваганеткі. Пыхкаў паравозік «кукушка», які падвозіў нагужаныя дрэвам ваганеткі да лесапільнага завода. Усе рабочыя на пагрузцы працавалі падзённа. Заробку хапала па кілаграм хлеба і адзін селядзец, што і бралі рабочыя кожны дзень на рахунак сваёй зарплаты ў прадуктовым складзе. Лесапільны завод быў дзяржаўным.

Ішоў мокры снег. Цягнуўся, як немач, адзін з тых характэрных дзён беларускай зімы, калі ўсё прасякаецца золкім холадам, вільгацю, што чалавеку вельмі не хочацца дакранацца да рэчаў. Усё прамакае наскрозь — абутак, адзежа, дрэва і, бадай, жалеза. Бярвенні не каціліся па легах, а коўзаліся, з'язджалі назад, упарта не паддаваліся намаганням рабочых. Але як-ніяк бярвяно за бярвяном

клалася на ваганеткі. Ля камля стаяла трое, а ля верхавіны — двое. У пары з плячыстым Савам Супруном стаяў Андрэй ля верхавіны.

— Паднаціснем, таварыш Андрэй, — час ад часу пагукваў Сава, і яго вялікія каравыя рукі сціскалі мокры кол, а твар чырванеў ад патугі.

— Ты, Сава, цішэй са словам «таварыш», а то вунь гэты пан мае вушы! — паказаў Андрэй кіўком галавы ў напрамку вузкакалейкі.

Там, уздоўж ваганетак, пахаджваў наглядчык, ці, як яго звалі, «пан пляцовы». У стаўбунаватай сівой шапцы, у такога ж колеру бекешы, пашытай па старашляхецкай модзе з узорыстымі вензелямі — засцёжкамі па грудзях, гэты «пан пляцовы», засунуўшы рукі ў кішэні, час ад часу пакрыкваў на рабочых задзірыстым голасам, поўным знявагі і здзеку. Не варушыліся, а проста скакалі разам з губамі яго чоршыя вусікі пад доўгім мясістым носам, калі ён крычаў на каго-небудзь: «Цо, я за вас буду працаваць, псякрэў?» Выляталі і такія словы, як «хам», «чубарык», «быдла». За мясісты, доўгі нос рабочыя празвалі пана пляцовага «Глюгам». «Цішэй, Глюга ідзе, дасць перцу...» Або: «Вунь Глюга папаўзла», — гаварылі рабочыя. Гэты «пан пляцовы» нездарма так бестурботна трымаў рукі ў кішэнях і, закідваючы галаву назад, крычаў, як панскі аканом у маёнтку, — ён быў не толькі наглядчык пляцу, ён быў панам жыцця, заробку кожнага рабочага. Калі што не так, знімаў грузчыка з работы, і не было каму паскардзіцца на гэтага пана.

Побач з групай грузчыкаў, сярод якіх быў Андрэй, на суседнім ярусе працавалі дзед з жанчынай. Яны грузілі не доўгія бярвенні, а кароткія — для шпал. У сухое надвор'е пагрузка такіх шпал — не такая ўжо цяжкая праца ў параўнанні з іншай, нават і для дзеда з жанчынай, але ў такі мокры студзень, як гэта было цяпер, праца вымагала падвойнага напружання і спрыту. Прычым дзед выглядаў худым. Можна, быў нават і хворы. Маладзіца, як выявілася, была яго дачка. Андрэй з Савам бачылі, як канец шпалы, дзе стаяў дзед, слізгануў па схіле назад ад ваганеткі, і шпала з легаў паляцела на зямлю. Тое самае сталася і з другой шпалай. Відаць, дзед ужо зусім знясілеў. Ён дакранаўся да шпалы скарчанелымі пальцамі, як граблямі, і час ад часу выціраў свае вочы, якія ад ветру заплывалі слязьмі. Калі ўпала другая шпала, падскочыў Глюга.

— Цо то за работа?! — крыкнуў ён і загадаў дзеду злезці з яруса. Дзед неахвотна злез і пакорліва стаў перад Глюгам.

— Цо то за работа, пытаюся? — крыкнуў у самы нос дзеду Глюга, начырванеўшы ад злосці.

Дзед нічога не адказаў.

— Падняць гэта! — крыкнуў Глюга, паказваючы пальцам на шпалы, якія зваліліся на зямлю. Дачка адазвалася з яруса: «Зараз, пане, падымем». — і намерылася злазіць з яруса. Але Глюга спыніў яе:

— Не твая справа. Няхай ён адзін падыме!..

— Паночку, ці ж я адзін...

— Прэч з работы! — крыкнуў пляцовы і штурхнуў дзеда пад локаць.

Дзед паслізнуўся адной пагой і ўпаў у канаўку пры вузкакалейцы з ледзяністаю снежнаю вадой. Брохаючы лапцямі ў вадзе, ён пялёхаўся, намагаўся ўстаць. Пяць хлопцаў, сярод якіх быў Андрэй, стаялі, апёршыся на калы, і глядзелі на гэтую карціну. Было ў ёй нешта трагікамічнае, паднявольнае. Вочы ўсіх расшырыліся. У некаторых з'явілася маршчынка між брывамі. Андрэй стаяў момант анямеўшы, а потым, не памятаючы, як гэта сталася, саскочыў з яруса і стаў над дзедам. Рвануў яго за руку, каб выцягнуць з канавы, і крыкнуў: «Хлопцы, сюды!» Хлопцы з разбегу саскаквалі адзін за адным. Злезла і дачка плачучы. Глюга стаяў аслупянелы, азадачаны.

— Халера б яго ўзяла... Я ж яго не чапаў...

Хлопцы з Андрэем выцягнулі дзеда з канавы і паставілі на ногі.

— От стой, дзедку, і больш не падай, калі хто штурхне, — сказаў Сава Супрун.

Андрэй запытаўся ў дачкі, што прымусіла хворага дзеда ісці на работу. Дачка адказала:

— Ой божа мой... сям'я ўся перамерла... Толькі вось мы двое засталіся на ліхую бяду. Дома няма нідзе нічога... Вось і пайшлі...

Хлопцы пагрузілі дзве ўпаўшыя шпалы на ваганетку, а дачка павяла бацьку пад руку ў барак.

Пасля гэтага выпадку Сава Супрун яшчэ больш пасябраваў з Андрэем. Ды так пасябраваў, што не даваў Андрэю нават прынесці вады ці дроў у барак, калі трэба было гатаваць агульную вячэру.

— Ты, брат, сядзі, адпачывай... Я прынясу сам...

Хлопцы спалі на нарах у кутку ўпекат і трымаліся адной сям'ёй у працы і ў барачным жыцці.

Сава спаў у самым кутку, ля яго — Андрэй, ля Андрэя — высокі стройны дзяцюк са смуглявым тварам і беласнежным аскалам прыгожых зубоў — Іван Падаляка, далей Марцін Шапко, смуглы з адкрытым тварам, якога Андрэй празваў «сялянскім філосафам», і апошні — Захар Зубец, тапклявы, з меціпкамі на твары пасля воспы, з русымі, як лён, валасамі.

Усе гэтыя людзі па паходжанню былі сялянамі, але рознымі па свайму жыццёваму шляху, па асвеце. Найбольш адукаваным з іх выдзяляўся Андрэй, былы студэнт універсітэта гістарычнага факультэта. Другім па ўзроўню развіцця ішоў Іван Падаляка — прапаршчык з часоў керапішчыны, аб чым часта любіў успамінаць. Сваю ваенную «кар'еру» ён закончыў ротным пісарам у Чырвонай Арміі. У яго постаці было сапраўды штосьці з ваеннага, вытрэціраванага. Высокі, статны, ён трымаў галаву проста, узнята. Устаўшы рана, памыўшыся, доўга ўглядаўся ў абломак люстэрка, старанна прычэсваючы грабенчыкам свае чорныя як смоль валасы. Скончыўшы «туалет», яшчэ раз аглядаў сябе ў люстэрка і салідна пакашліваў у нос. За яго «туалетам» часам сачыў з вострай хітрынкай у вачах і лёгкай насмешкай Захар Зубец.

— І куды гэта ён збіраецца? Можа, на які баль? Навучыўся афіцэрнічаць, навучыўся...

А Іван Падаляка адварочваўся ад люстэрка, выпростваўся ў струнку і, шчоўкнуўшы абцасамі, гаварыў густым барытонам:

— А... гм... так, каб ты ведаў... Так, так, брат...

— Дык ідзі, палю табе шампанскага, а то астыне, цябе чакаючы, — гаварыў Зубец і наліваў з закуранага чыгунка ў заржавелую бляшанку з-пад кансерваў завараны на хлебнай скарынцы чай. — Нічога, брат, не зробіш — вып'ем і гэта.

Марцін Шапко — хлебароб, любіў коней, кароў і ўсякую іншую хатнюю жывёлу, зямлю, прыроду. Сентыментальнай слязінкай прарывалася ў яго размовах туга па грамадскай справядлівасці. Гэтая жаданая справядлівасць не была ў яго выразнай, яснай да канца — яна неакрэслена расплывалася ў сялянскай абмежаванасці. Марцін Шапко быў пачытаны. Чытаў шмат, пачынаючы ад «Жытця святых», якія перабраў кніжку за кніжкай яшчэ на школьнай лаве, і канчаючы камуністычнымі брашурамі.

У свой час ён захапляўся Талстым, яго евангельскім вучэннем. Чытанне брашур разбіла гэтае захапленне, але нешта такі засталася ў Марціна з талстоўства.

— Ну, чаму людзі не могуць стаць брацямі? Што гэта ім перашкаджае? Чаму багатых дзеля гэтай любові не могуць адрачыся ад сваіх багаццяў?

У адказ Андрэй выкладаў вучэнне Маркса аб дадатковай вартасці, высвятляў сакрэт накаплення багаццяў у буржуазіі, а гэтым самым і самую прыроду капіталізму.

— Вось у гэтым і ўся закавыка, — гаварыў Андрэй. — Вось чаму мы ляжым тут у закураным бараку, працуем за кілаграм хлеба і пераносім здзекі розных паноў глюгаў...

— Божа мой, якая ж цудоўная рэч — гэтая навучка!.. — захапляўся Марцін.

Усе ў такі час, амаль заўсёды, ляжалі жыватамі на парках, наблізіўшыся галовамі адзін да аднаго, як змоўшчыкі. Уважлівей за ўсіх, здаецца, слухаў Захар Зубец. Гэты салдат Чырвонай Арміі, які з першага і да апошняга дня грамадзянскай вайны ваяваў на фронце, быў чалавекам сялянскай даброты і бунтарскай непрымірымасці да папоў і да ўсёй панска-буржуазнай дзяржаўнасці. Класавы інстынкт гарачым вастрыём прарываўся ў ім і выразна вызначаў, дзе сваё, а дзе варожае. Захар хварэў на хрыпку, набытую ім яшчэ ў акопах. У грудзях Захара заўсёды дыхала і глухая нянавіць. І часам нельга было адрозніць, што душыла грудзі Захара, калі ён гаварыў і кашляў, — ці хрыпка, ці нянавіць. Прыслухоўваючыся да талстоўскіх разважанняў Марціна, ён гаварыў дакараючым тонам:

— Пасядзеў бы ты ў варонцы ад снарада, у бруднай вадзе па вушы, як гэта здаралася мне, думаў бы іначай... — а пасля ва ўпор пытаўся па-суседску: — Колькі ж у цябе зямлі?

— Што з яе, калі яна яшчэ ўся над лесам, — ухіляючыся ад адказу, гаварыў Марцін. А Захар не супакойваўся:

— Ну, то колькі ўсё ж такі?..

— Ат... прычапіўся... Дзевяць дзесяцін... ды што з яе.

— Ну вось, бачыш... Адзін, нябось, не ўправіўся з ёю, будзеш наймаць людзей... Вось ты ўжо і капіталіст, — смяяўся Захар.

Марціну рабілася крыху някавата.

— Абы, брат, новы лад прыйшоў — не пашкадую я гэтай зямлі. Не тое ў мяне ў думках.

— Ну, калі так, дык дай руку, — і Захар лавіў руку Марціна.

— Ты не сярдуй, я гэта так сабе... Хе-хе-хе!..

Сава Супрун заўсёды дапамагаў Захару ў такіх выпадках.

— Здрава ты надчашіў Марціна, Захар... Так яно, брат, і ёсць... — разгладжваў пяцярнёй свае непаслухмяныя валасы, якія каронай уздыбляліся над ілбом.

Сава Супрун па свайму складу думак мала чым адрозніваўся ад Захара Зубца. Толькі ў той час, як Сава быў дужым, здаровым і энергічным, у Захара выяўлялася павольнасць і фізічная кволасць. Здароўе Захара было падарвана гадамі вайны і голадам. Сава рэзка адрозніваўся ад усіх сваім тварам. Левая палавіна яго твару была апалена і нагадвала спечаны грыб. Паводле слоў Савы, гэтае няшчасце здарылася яшчэ ў дзяцінстве, калі яму ішоў першы год жыцця. Маці, капаючы бульбу, павесіла калыску з Савам на трыножнік, ахутаўшы яе радзюгай. А каб дзіцяці было цяплей, расклала ля калыскі агоп, сама ж пайшла працаваць. Праз некаторы час ад кастра загарэлася калыска. І толькі калі маленькі Сава прагнуўся ў полымі і закрычаў, прыбегла маці. Палавіна твару дзіцяці была апалена. Ад гэтага крыху прыўзнятай выглядала верхняя губа, агаляючы моцныя роўныя зубы, і крыху прыжмурылася левае вока. Затое правая палавіна твару была поўная, і здаровае вока глядзела смела і шчыра. Сава, калі сядзеў у кутку на нарах з уздыбленай каронай валасоў, быў надобшы здалёк на нейкую заморскую птушку, а калі рацкам саскакваў з нар, гэта быў скок снартсмена.

Сава па сваёй прыродзе быў «бязлітасным» аптымістам — не прызнаваў ніякіх стогнаў, бедаванняў. Усякія перашкоды ён браў напорам, хваткай. Калі надбіралі людзей на пагрузку, ён, перакінуўшыся выпадкова з Андрэем толькі парай слоў пры першай сустрэчы, стаў побач з ім і сказаў:

— Будзем трымацца разам...

Пачуццё дружбы і тая самая непрымірымасць да папоў, якая заўважалася і ў Захара Зубца, дамінавала над усім у Савы. Імкненне да подзвігу жыло ў душы Савы, і таму ён так высока ацаніў Андрэя за яго ўчынак з дзедам. Нават калі ён рабіў нязначныя бытавыя рэчы, гэта вы-

глядала ў яго, як подзвіг. Да чаго ж ён заўсёды рад быў услужыць сябрам.

...Скончыўся рабочы дзень — ля будынка дырэкцыі завода пачуўся свісток, і адначасова загуў гудок на заводзе. Свісток паўтарыў пан Глюга. Усе рабочыя сцэжкамі накіраваліся да баракаў.

Барак, у якім жыў Андрэй з сябрамі, быў доўгай будынінай, пабудаванай напалавіну ў зямлі. Па баках стаялі пары з негаблёваных дошак, аполкаў, выгладжаных спінамі рабочых. На парах ва ўзгалоўях ляжалі клункі, заношаная вопратка рабочых, а дзе ў каго і куфэрчык. Невялікая печка, на якой замест пліты ляжалі кавалкі чыгуначных рэек, дыхала жарам. Па бараку плыў смурод паленага, і ад цеплыні аж шапацелі на закураных сценах цэлыя карагоды прусакоў. З такой жа закуранай столі звісалі дзве электрычныя лямпачкі на ўвесь барак.

Калі сябры прыйшлі, памыліся, Сава ўзяўся гатаваць вячэру. Чарга выпадала Андрэю на гэты раз быць кулінарам, але Сава не даваў яму дакрануцца да гаршка. Сава быў сакун, родам з-пад Картуз-Бярозы, і на дамаганні Андрэя гаварыў:

— Ты сягоння не дакрапайся... Ты сягоння зарабіў у мяне на гэта,— і, махаючы пальцам над галавой, дадаваў: — Мы ўсе гэта бачылі, усе глязелі, але ніхто з нас не здагадаўся, што рабіць... Ого, гэта не так сабе...

Аднак Андрэй, жартуючы, не ўступіў Саву і кулінарыў сам. А Сава сядзеў побач і з прыемнасцю гутарыў аб тым, аб сім, памагаўся хоць чым-небудзь дапамагчы Андрэю ў кулінарстве.

Здаецца, нічога асаблівага не было ва ўчынку Андрэя — гэта была звычайная праява чалавечнасці, але ўвесь барак загаварыў аб здарэнні. Той-сёй прыходзіў надзяліцца думкамі да групы пяці. Кожны адчуваў ва ўчынку Андрэя маральнае паражэнне пана Глюгі і таму цешыўся. Хлопцы ўжо селі вячэраць, як да іх надышоў Вацлаў Санкоўскі — польскі рабочы, таксама грузчык, сталы субсяседнік пяцёркі, весяльчак, таварыская душа, чалавек у самай сіле — год трыццаці, а можа, крыху і больш. У расхрыстанай карычневай камізэльцы, падкручваючы малады русы вус, спыніўся ён ля групы пяці з урачыстай усмешкай на твары.

— Ну, што, коханы Анджэю, коханы моі хлопцы, палажылі сягоння Глюгу на лапаткі? Брава, брава! Мы яго лшчэ і не так навучым! Ха-ха-ха!..

Хоць дырэкцыя завода плаціла польскім рабочым больш, чым беларускім, Санкоўскі не траціў пачуцця рабочай салідарнасці, як гэта часам бывала сярод некаторых іншых рабочых-палякаў. Дзякуючы большай зарплате, ён меў магчымасць набыць іншы раз пляшку гарэлкі ці што іншае.

— Што, селі вчэраць?.. Ну, і я да вас... — і з путранай кішэні камізэлькі ён выняў паўлітра гарэлкі пад назваю «Войт». (На бутэльцы красавалася наклейка-малюнак — п'яны войт у кракаўскім сукмане гуляе па вуліцы з бутэлькай у руцэ). З другой кішэні дастаў кавалак сала.

Трымаючы чарку ў руцэ, Санкоўскі сказаў так, як благаславіў:

— Я вас люблю, хлопцы, за вашу дружбу, за вашу пісьменнасць, за ваш гумар... Больш бы нас такіх... Гм... псяюхі... — і азірнуўся назад, ківаючы ў бок дырэкцыі. — Я ўсё бачу і ўсё ў сваёй персі нашу...

Адказ даў Іван Падаляка:

— Я вельмі... і мы ўсе ў захапленні ад цябе, Санкоўскі, і пойдзем разам, куды б ні давялося...

Санкоўскі пачаў гаварыць, што за шэсць кіламетраў адгэтуль, у купецкай лясной суполцы, за такую самую нагрузку плацяць на сто марак больш. І што варта было б падумаць аб тым, каб дамагчыся павышэння зарплаты.

Раітам у другой палавіне барака ўзняўся шум. Туды збеглася шмат рабочых.

— Пачакайце, пагляджу, што там такое, — сказаў Санкоўскі і пайшоў.

Следам за ім, аднак, рушылі астатнія. Аказалася, гэта прыйшоў усім знаёмы шавец пан Чараніцкі і прынёс аднаму рабочаму-беларусу папраўленыя боты. Патрабаваў за працу тысячу марак.

Андрэй глядзеў на пана Чараніцкага ў профіль. Мускулісты смуглы твар з простым кароткім носам, кенка ссуцута на патыліцу, вочы, як у п'янага, глядзяць нахабна, і жаўлак і ўвесь час варушацца ад сціскання зубоў. З каўняра курткі тарчала тоўстая жылістая шыя. «Профіль, як у караля Яна Сабескага на партрэце. Асабліва шыя», — падумаў Андрэй.

Спрэчка разгаралася. Рабочы трымаў свае боты ў руках і глядзеў на тоненькія надпоскі, за якія шавец пан Чараніцкі патрабаваў такую небывалую плату.

— Ну, за што ты просіш, Чараніцкі, тысячу марак? —

крыўдзіўся рабочы.— Уся цана — трыста марак. Гэта ж глупства, а не падноскі... Што ты — дурня знайшоў?

Язык у пана Чарапіцкага працуе як падвешаны. Ён гаворыць, як сячэ,— з прыціскам, з прэтэнзіямі на віртуозную элегантнасць.

Твар яго наліўся крывёй ад абурэння — вось-вось лопне жыла на «расавай» шыі караля Сабескага.

— Цо, чубарыку, глупства?.. Мая праца ерунда? Та-ак? — уставіўся вачыма пан Чарапіцкі.— Ух ты, хаме!..

Ну, вядома, такому шаўцу ды з такой каралеўскай шыяй можна бліснуць і шляхецкім гошарам... І пан Чарапіцкі перад вачыма змоўкшых рабочых размашыста вымае з кішэні пож і нервова адразае ад ботаў падноскі...

— Маеш... Маеш... хаме!.. Мпе не шкада сваёй працы... Бачыш, хаме! — Скопчыўшы адразаць, ён з размаху ўдарыў рабочага па шчацэ.

— Ото, маеш заплату, хаме...

Рабочы, ускіпеўшы, рвануўся з пар, але... тут з натоўпу рабочых выскачыў Санкоўскі.

— Ты ко́го біеш? Ты — хам, а не ён... Ты брата свайго б'еш, пся крэў!.. Хто табе даў права здэкавацца з рабочага?

— А тобе цо за інтэрас? Ты што — адвакат? — спахапіўся Чарапіцкі.— Одэйдзь, а то і ты достанеш...

— Хто — я дастану? Ад цябе? Ты — смярдзючы шавец, дзе ж ты набраў у нос шляхецкіх мух? Можа, начныя гаршкі выносіў панам?

— Ты не маеш права так гаварыць... Я таксама рабочы, як і ты, я кілька год належаў да ППС...

— Я тваю ППС маю вось дзе...— і Санкоўскі паказаў на адпаведнае месца.— Такія сацыялісты, як ты, замардавалі Карла Лібкнехта і Розу Люксембург у Берліне. Чым ты тут хвалішся?

— То і добра зр... што...— замяўся Чарапіцкі.

— Так? Добра зрабілі?.. Як ты сказаў? Добра зрабілі? — наступаў Санкоўскі. Ён быў бялейшы за палатно, і валасы яго шорстка ўзняліся на галаве.— Ах ты, смярдзючая скура! Панскі байструк! Прэч адгэтуль! — і, як кляшчамі, схапіў пана Чарапіцкага за каўнер курткі на карку. А як схапіў, то не вёў, а нёс перад сабою. І ногі пана Чарапіцкага не паспявалі ўпірацца ў падлогу. Санкоўскі не выпусціў Чарапіцкага, а выкінуў за дзверы. Гром апладысmentaў заглушыў стук дзвярэй. Санкоўскі

ішоў назад, аддыхваючыся і паўтараючы: — Я табе дам — добра зрабілі... — Затым ён стаў перад усімі і, узяўшыся ў бокі, прамовіў: — От, таважышэ, колькі яшчэ свінства водзіцца на свеце... Ён цяпер пойдзе скардзіцца на мяне ў дырэкцыю... Я знаю такіх... Але як паскардзіцца, яшчэ дастане... Трымайцеся дружна. А цяпер — на месцах. Усё скончана...

Група пяці і Санкоўскі пайшлі канчаць вячэру.

Шум, гоман перакочваўся з аднаго канца барака ў другі. У далёкім кутку спявалі песню. Выбухі смеху заглушалі яе і наадварот, — песня заглушала смех. Праз паўгадзіны пасярэдзіне барачнага прахода ішоў Вацлаў Санкоўскі і, як нічога не было, зухавата ўзяўшыся ў бокі, прытанцоўваў і спяваў польскія прыпеўкі:

Ой, да́на, да́на,
Батэ́рыя коха́на...

Ён ішоў у самы канец барака, дзе за перагародкай жылі польскія рабочыя.

Андрэй з застыўшай усмешкай увесь час сачыў, як аддалялася ў танцы плячыстая постаць Санкоўскага, з прыемнасцю слухаючы яго бравурную песню.

Дзевчы́на мо́я лю́ба,
Ты жэ́сь мо́я згуба,
Ой, да́на, да́на,
Батэ́рыя коха́на...

Паволі заціхаў шум у бараку, як заціхаюць скаламучаныя хвалі ракі, пераходзячы ў ціхую дрымотную плынь. Над рабочымі, якія покатам ляжалі на нарах, навісаў сон. Дзе-нідзе яшчэ чуліся асобныя галасы. Моладзь таміла адна думка — уцячы ў Расію. Аб гэтым і ішлі размовы да позняга часу. Голад, бясхлебiца, хваробы сагналі сюды розных людзей. Душны, закураны барак і штодзённае тузанне са шпаламі, бярэвнямі сталі лячэбніцай ад усіх знямог. У далёкім кутку не сціхала песня — толькі яна стала больш напеўнай, лірычнай. А над галовамі рабочых, па чорных, блішчастых ад сажы сценах шапацелі прусакі.

З пяцёркі першым заўсёды засынаў Захар Зубец. Сон яго быў цяжкі, глыбокі, як і яго дума.

Затым дрэма авалодвала астатнімі. Соннасць рассявала цьмянае святло дзвюх адзіночых лямпачак, якія здалёк, здавалася, прыглядаліся адна да адной. І ці то яшчэ наяву, ці то ўжо ў сне залятала ў душу Андрэя так патрэб-

ная цяпер уцешная мелодыя песні. Яе педзе здалёк-здалёк зацягваў чысты малады тэнар, выліваючы захапленне і тугу сваёй маладой душы аб тым, чаго пакуль не было, але адчувалася, што павінна быць.

Звенит звонок пачет поверки.
Ланцов задумал убежать...—

раставала песня ў душы Андрэя і абуджала нешта вядомае, быццам перажытае. Можна, таму, што цесна тут і цесна будзе заўтра?

Не стал он зорьки дожидаться,—
Проворно печь он стал ломать.

«Так, ламаць. Іменна ламаць,— шэпча Андрэй.— Але наперадзе яшчэ сцяна і вартавыя». І цяжка Андрэю, цяжка за Ланцова, за сябе, за ўсіх. І хочацца песні, як салодкага сну.

...Но часовой был парень славный —
На вольный воздух выстрел дал...

«Ці сон, ці ява? Адкуль жа гэты ветрык з салодкім халадком дыхнуў у грудзі? Гэта даль, сіняя даль шырокіх палёў зямлі, знаёмай, любімай... Малайчына «часовой»,— адзначае ў глыбіні душы Андрэй, засынаючы моцным сном.

Снілася Андрэю вялікая Русь. І плакала і любіла душа, калі ён ішоў па ёй, гледзячы на неабсяжныя магутныя прасторы.

...Але дзе прападае Сава? Андрэй ужо педзе за поўнач узняў галаву і ўбачыў пустое месца ў кутку — Савы і сёння няма. Заўсёды гаварыў, што едзе дахаты, што вернецца да ранку, да пачатку работы.

Калі вяртаўся з падарожжа, прасветлены і парывісты ў рухах, прывозіў іншы раз буханку хлеба або кавалак сала.

Часам жа Сава пасля прыезду быў увесь дзень задуманы, маўклівы. На запытанне Андрэя адказваў:

— Ат... нічога, адна няўдача была... раскажу пасля...

Але ніколі не расказваў. І сёнпяшній поччу ва ўсёй яснасці паўстала перад Андрэем пытанне: «Дзе ж Сава?» Але ў адказ толькі вецер свістаў у дзіравую шыбіну акна пры самай зямлі і зліваўся ў адзін хор з храпам заспуўшых людзей.

«ПАСТАНОВЫ»

Санкоўскі сур'ёзны і задумены сягоння. Гаворыць Андрэю і Падаляку, што трэба выдзеліць дэлегацыю ад рабочых — ісці ў дырэкцыю дамагацца павышэння зарплаты. У лад думкам і настрою Санкоўскага сур'ёзнасць разліта на тварах і Андрэя і Падалякі. Яны слухаюць Санкоўскага, і кожны па-свойму ўспрымае яго прапанову. Андрэй думае аб гэтай справе, як аб праблеме. Яго мучыць адно — як жа гэта ўсё зрабіць? Упершыню рэальна стала пытанне аб суадносінах тэорыі і практыкі тут, у гэтым вась бараку, запоўненым людзьмі, якія прыйшлі сюды ратавацца ад голаду. На дне душы была няяснасць.

— Не ўсё зразу, не ўсё зразу, — гаварыў Санкоўскі. — Ты хочаш, Андрэй, вырашыць адразу пытанне да канца. Гэта не заўсёды ўдаецца... Усё вырашае ход справы на практыцы...

— Мне здаецца, што мы не толькі... гм... можам дамагацца павышэння зарплаты... Калі мы яе не атрымаем, можам усім патоўпам рабочых ісці ў дырэкцыю... І калі што, пусціць у ход нават і калы... — гаварыў Падаляка.

Санкоўскі і Андрэй адначасова глянулі на Падаляку, Санкоўскі ледзь усміхнуўся пад вусам і зрабіў кіславатую міну.

— Так-то яно так... але адразу ў неба не скочыш...

Андрэй прамаўчаў. Нешта так і не так.

— Адно з двух — або рабіць рэвалюцыю тут, на заводзе, а калі не, то што іншае... — сказаў урэшце Андрэй, не ведаючы, што можа быць канкрэтнае ў гэтым «іншым».

Яны сядзелі ля печкі. Ужо было назавата. Рабочыя даўно скончылі гатаваць вячэру, ля печкі нікога не было — можна, грэючыся, гутарыць і думаць. Усе ўтрох сядзелі на пізкай лавачцы перад пелюсцю, адкуль полымя асвятляла іх твары, загрубелыя на марозе. Кожны глядзеў на полымя, пясцячы свае пакуль нікому не адкрытыя думкі. Перад вачыма Андрэя стаяў дырэктар завода Пшэборскі ў шапцы-мацяёўцы. Ён заўсёды хадзіў з палкай і заўсёды быў п'яны. Твар сухі, рыжаватыя доўгія напамджаныя вусы падкручаны ў кольцы. Вочы шклянога колеру ў вялікіх арбітах, акаймаваныя зверху бровамі, як сярпамі. Заўсёды пан дырэктар каго-небудзь «распякаў», стукаючы палкай па бервяну. Вось да гэтага пана і трэба будзе ісці дамагацца павышэння зарплаты. Простаі неда-

рэчнасцю лёсу здавалася Андрэю залежнасць сотняў рабочых ад такога суб'екта.

— Я гатоў на ўсё, хоць зараз,— парэшыце прамовіў ён.

— Я таксама,— згадзіўся Падаляка, бліскаючы перад полымем аскалам зубоў.

Санкоўскі хвіліну памаўчаў, а пасля, глянуўшы на абодвух, засведчыў:

— Гэта азначае, што вы асвоіліся са справай.

— Знаеш, гэты пан дырэктар, як папугай, харахорыцца, ходзячы між ярусаў... Вось пер'е на ім растапырыцца, а потым зноў асядзе... Цікава, як ён будзе выглядаць пры гутарцы з дэлегацыяй? Можна, згубіць сваё пер'е?..— падумаў услых Андрэй.

— Э, ты не бачыў, як ён гнаўся па пляцы без шапкі за сваёй служанкай... Быў не папугаем, а сапраўдным індыком... І ўсё крычаў: «Вярніся, вярніся, да ста д'яблаў!»

— І п'е — кожны дзень, кожны дзень,— дадаў Падаляка.

— Такая ўжо натура ў пана Стахуры,— сказаў пагаворкай Санкоўскі.— Я баюся, каб яму вочы не вылезлі па лоб, калі прыйдзе да яго дэлегацыя.

— Да гэтага ім не прывыкаць,— уставіў Андрэй.

— Што ж... вайна скончылася. Яны пры ўладзе. Што зробіш? Народ змагаўся, а хто — жне... Айчына — для іх... А ты вась гібей у гэтым бараку... пся крэў! — працягваў Санкоўскі.— Я думаю, не доўга так будзе... ППС — пся крэў!..— сказаў ён як быццам сам сабе.— Пілсудскі... таксама належаў да ППС, а што з гэтага стала? Адны словы і... шыбеніцы на Беларусі ды ў Польшчы таксама... Крук круку вока не выкале... Не! Панская натура — адна скура... Мой бацька загінуў у лесе, працуючы на памешчыка — яшчэ пры цары... Ну, і сын далей бацькі не пайшоў...

Твар Санкоўскага спахмурнеў. Ён змоўк, паглядаючы на полымя і думаючы сваю думу. Андрэй і Падаляка не хацелі парушаць цішыні — таксама маўчалі.

— Колькі я перагрузіў ужо гэтага лесу! — уздыхнуў Санкоўскі.— Можна было б цэлы горад набудаваць...

— Добра гэта ўсё, калі б праца пайшла для добра ўсіх... А то...— сказаў Андрэй.

— У гэтым жа, можна, і ўвесь смутак, Андрэй,— адказаў Санкоўскі.

— Але ты і ўвесь рабочы люд павінны ганарыцца тым,

што без іх працы пагул не было б ніякага добра, — запярэчыў Андрэй.

— О, гэта праўда, — як быццам прагнуўшыся ад задумы, згадзіўся Санкоўскі і ажывіўся. — Гэта праўда.

Падаляка качаргою надварушваў дровы ў печцы і скаліў зубы, крывячыся ад гарачыні.

— А ў чэсць мудрасці заспявай, Андрэй, якую-небудзь расійскую... Люблю расійскія песні... Яны такія напеўныя і шырокія, — папрасіў Санкоўскі. — Заспявай, знаеш, якую... гэтую... Волга, Волга... Пра Разіна.

Андрэй заспяваў. Падаляка падхопліваў баском. Далучаўся і Санкоўскі. Спявалі. Песня набірала размах. І на душы ўсіх рабілася прыемна і прыгожа.

Тады прыйшлі Сава, Зубец, Шапко і далучылі свае галасы. Людзей прыбывала ўсё больш і больш.

Усе ведалі гэтую песню, і ўсе любілі яе. Чаму? Можна, расло жаданне мець свайго Сценьку Разіна і пляць з ім у шырокія прасторы?

АБ САМЫМ ГАЛОЎНЫМ

Андрэй сапраўды адчуваў сябе ўзмужнелым, не «лішнім чалавекам» у гэтым свеце. Гэта можна было заўважыць не толькі па выразу твару, які стаў больш засяроджаным. Цёмныя вочы глядзелі на ўсё — на людзей, на з'явы і рэчы больш удумліва і пэўна. І між броваў паглыбела маршчынка, а на верхняй губе прабіваліся сапраўдныя вусы. Андрэй рэдка калі заглядаў у люстэрка — настолькі суровасць абстаноўкі спарадзіла рэакцыю абыякавых адносін да такіх дробязей, як свой выгляд. Прыхарошваў Падалякі кожны рацек перад абломкам люстэрка лічыў слабасцю. Андрэй паскора прычэсваў свае цёмна-русыя валасы і хутчэй надзяваў шапку. Уся ўвага была аддадзена ўзбраенню самога сябе на тое, каб перамагчы прыгнёт абстаноўкі, каб яна не падарвала душы. Ён разумеў, што, калі не будзе гэтага пачуцця самаўзбраення, можна страціць здольнасць да жыцця. Чалавек стане лішнім, нікому не патрэбным і непазбежна скоціцца ў балота — загіне. І таму важна падваяць калом канец бярвяна і падпяць яго па ўсю сілу — спрытна і бойка. Гэта зразумеў Андрэй, здаецца, першы раз у жыцці, і гэтае разуменне, як першааснова, легла на душы і не пакідала яго ўжо ніколі.

Будучы ў Расіі, больш захапляўся кніжкамі, прагна перачытваючы іх «цэлыя горы» ў бібліятэцы ці аўдыторыі. Ад недадання худзеў твар, але вочы гарэлі праміністым бляскам — юнак ішоў на храму навукі, штораз знаходзячы ўсё новыя і новыя ключы ад «загадак быцця», скідаючы з п'едэстала адны велічынні і ўзнімаючы другія. Андрэй правёў сваё студэнцтва ў шуканні трывалага светапогляду. Бацька не разумеў ці не хацеў разумець яго захапленняў, яго навукі. Бацька быў чалавекам кіркі, молата — словам, тэхнікі.

— Ну, што ты, сыне, будзеш мець з гэтай сваёй філасофіі? Які з яе хлеб? Я разумею — інжынер-будаўнік, інжынер чыгунак, а гэта... — гаварыў бацька і націскаў плячыма.

— Не, бацька, ты памыляешся... Жыць і думаць, як ты, — значыць, хадзіць у цемры.

Але праз некаторы час зноў адчуваўся недахоп чагосьці, што б гаварыла непасрэдна аб гэтай воль зямлі, з якой людзі працай здабываюць хлеб і ўсё, чым багата культура чалавека. І тады зноў прыходзіў на думку бацька са сваімі довадамі.

Андрэй хацеў паступіць на завод рабочым, каб запоўніць гэты недахоп у працэсе «простаі» працы. Але гэта аказалася непасільным. Тады Андрэй вырашыў на наступны год перайсці з гістарычнага факультэта на аграрна-амічны. Бацька крыху прымірыўся з гэтай думкай, але... зноў даў свае заўвагі:

— Эх, хлопча, я сам дваццаць пяць разоў аграном. Якая ж гэта навука? Араць, садзіць, сеяць... на гэта навукі многа не трэба. Ты мне воль мост пабудуй над бурліваю ракою або чыгунку правядзі цераз балота — воль гэта работа... А гэта — што! Дай гною ў зямлю — усё вырасце, абы дождж... А тут воль, на Паволжы, бачыш, і гною не трэба, сама зямля родзіць...

Словам, бацька не бачыў у аграноміі тэхнікі, а таму і ніякіх перспектыў. Калі ж Андрэй гаварыў бацьку аб канавах, аб асушцы балот, аб барацьбе з засухай, ён крыху згаджаўся, але... усё роўна адносна аграноміі заставаўся песімістам. Андрэй, каб усё-такі захапіць бацьку, кінуўся ў «філасофію», пачаў гаварыць аб «характэры тайны жыцця», аб тым, як расце расліна, і што гэта працэс не абыякі... Гэта — дзіўны працэс... Задача чалавека — аблегчыць рост патрэбнай расліне, каб яна больш прынесла яму карысці:

— Без хлеба, бацька, ніякага маста не пабудуеш... Больш будзе хлеба — хутчэй будуць будавацца масты і ўсё, што трэба чалавеку, — скончыў Андрэй.

— Ну, яно вядома, што так... — згаджаўся бацька, але для таго толькі, каб не спрацацца.

Са зваротам у Беларусь было скончана з такімі меркаваннямі. Трэба было пачынаць жыць на нова. Падзеі выкінулі Андрэя з шырокага прывольнага шляху на вузкую цяжкую сцежку, ідучы якою трэба было прарывацца праз нетры, каб выйсці зноў на шлях.

Крок за крокам, павольна пасоўваўся Андрэй па бараку, з нейкай новай увагай разглядаючы рабочых. У вушах яшчэ звінела песня аб Сценьку Разіне...

Пад цьмяным святлом дзвюх адзіночых лямпачак варушыліся на нарах людзі з загрубелымі тварамі, у брудных кашулях, дзе ў каго дзіравых, у лапцях з тоўстым навоём ануч на лытках, у велізарных ботах з падковамі. Андрэю зручна было назіраць увесь гэты збор абутку, бо большасць рабочых ляжала на нарах, выцягнуўшы ногі, так што Андрэю, праходзячы, часта даводзілася кранацца сваімі штанамі аб падэшвы ці ботаў, ці лапцей. Ён ішоў павольна, улаўліваючы вухам тое-сёе з гутаркі, углядаўся ў твары. З розных твараў, усмешак адно асядала на душу, як нешта агульнае для ўсіх, — у кожным твары свяцілася бадзёрасць ад супольнасці жыцця. Нідзе не відаць задумнага, тужлівага твару. Усё было ў руху, гаманіла. А калі каму і хацелася паляжаць ціха, гэта не ўдавалася. Андрэй бачыў, як адзін пажылы дзядзька з доўгімі вусамі на паважным твары ляжаў, падклаўшы рукі пад галаву. Відаць было, што яго думкі плылі недзе далёка, бо вочы глядзелі нерухома ў столь. Але «бяда» дзядзькі заключалася, аказваецца, у тым, што ў яго над галавою вісеў стары, выцвілы капялюш. Ніхто ў бараку не пасіў капелюша, і таму ён амаль заўсёды пасля вячэры быў прынадаю для маладых хлопцаў-жартаўнікоў. Андрэй бачыў, як адзін з хлопцаў зняў капялюш і, надзеўшы, пачаў разыгрываць сабою дырэктара Пшэборскага.

— Цо, гультая, хцэш працоваць? — стоячы над ляжачым дзядзькам, узяўшыся ў бокі, выкрыкваў жартаўнік. Дзядзька ляжаў, варушыў вусамі, гледзячы знізу на «грознага дырэктара». Не то яму хацелася зарагатаць, не то зазлавацца — невядома. Перамагло апошняе. Пад агульны рогат, урэшце, дзядзька парывіста адарваўся ад цар і накінуўся на жартаўніка:

— Аддай капялюш!.. Я табе кажу — аддай, не рві...
Нічога не дапамагала. Тады дзядзька вымушаны быў стаць на нарах на ўвесь рост. Капялюш быў сарваны з галавы жартаўніка.

— Збыткі знайшоў... Я яго аж з самай Амерыкі прывёз, а ён...

І звярнуўся вінавата да Андрэя:

— От, таварыш, хуліганяць... Ну, што ты з імі...

— Сіл не маюць куды дзець, дзядзька... маладыя.

— А, мусіць што так... — адказаў дзядзька і ўжо лагоднымі вачыма паглядзеў услед Андрэю.

У двух месцах ігралі ў шашкі, а павокал ігракоў сядзела і стаяла цэлая гурба глядачоў. Усе, уперыўшы вочы ў шашачную дошку, напружана перажывалі працэс ігры. Самыя заднія падымаліся на пальчыках, каб бачыць шашкі. Час ад часу кідаліся заўвагі. Андрэй пры гэтым мімаходзь падумаў:

«Колькі сілы і ахвоты ў людзей, нягледзячы ні на што. Сілы і здольнасцей пераскрытых...»

Андрэй знарок ішоў павольна. Да гэтага часу гэты свет ён пазіраў толькі павярхоўна. Жыццё замыкалася ў групе пяці. Цяпер ён увайшоў у дэталі і крок за крокам адчуваў, як радство, ці адзінства, востра ажывала, яднала яго з гэтымі людзьмі.

Вось малады, плячысты, з густымі брывамі хлапец уе абору. Яго ўмельству трэба падзівіцца — гэта мастацтва. Плюне ў жорсткую далопь, сукане адну столку і тут жа — другую. Абора, здаецца, свішча ў яго руках. А робіць ён сваю работу без ніякага высілку. Другі з вяршыні маладой сасны зрабіў жалейку. Выкруціць сэрцавіну зімой цяжка — ён раскалоў сасонку на дзве палавіны, зрабіў два жалабкі. Але верх мастацтва ў абручыках. Яны, беленькія, арэхавыя, па-мастацку звязаныя ў вузел-замок, шчыльна сціснулі два жалабкі ў дудку. Русавалосы мужчына з найўнымі блакітнымі вачыма якраз канчаў жалейку, калі падышоў Андрэй. Навокал стоўпілася шмат цікаўных, якія прагна глядзелі, дзівіліся з майстэрства дзядзькі, дакраналіся пальцамі да жалейкі. Кожнаму хацелася патрымаць яе ў руках. Але жалейка не была яшчэ гатова, і дзядзька раўніва барапіў яе ад дотыку чужых рук.

— Ну пачакай, не лезь, ты ж бачыш — яшчэ не гатова...

А хтосьці спытаўся:

— Ці зайграе яна зімою?

На гэта адказала гучна некалькі галасоў:

— Зайграе, чаму не!.. На тое яна жалейка!..

І зноў усе сачылі прагна за шорсткімі пальцамі дзядзькі. Праходзячы далей, Андрэй заўважыў на паліцы, над узгалоўем, цудоўнай работы паравозік. Папрасіў паказаць. Крыху збянтэжаны, рабочы ўсхапіўся на погі і падаў яго Андрэю. У шэрых вачах застыла ўсмішка — рабочы чакаў ацэнкі. Паравозік быў зроблены з бярозы-чачоткі, блішчаў, як шкло. Андрэй не мог знайсці слоў пахвалы, а дзядзька адказаў:

— Завязу дзецям... Хлеба няма, хай хоць гэтым пацешацца...

Андрэй наважна зірнуў на рабочага і не мог далей глядзець — адышоў з хваляваннем.

Яго ўвагу прыцягнуў мутны агеньчык у самым канцы барака, у кутку. Туды ўжо не дасягала святло электрычнай лямпачкі. Там быў прыцемак. І ў гэтым прыцемку працавалі два рабочыя. Пры агарку свечкі адзін, разлажыўшы шавецкія прылады на куфэрачку, выстукваў малатком — падбіваў боты. Калі чорная чупрына схілялася над свечкай, тады цямнела ўсё навокал, а як падымалася, асвятляўся спацелы твар з чорнымі вусамі. Рукавы сарочкі былі закасаныя, і ў святле свечкі мільгалі голыя локці. Другі рабочы тут жа, сагнуўшыся ў дугу, амаль што датыкаючыся носам да века новага куфэрачка, тонкім ножыкам вырэзваў на ім узоры. Кожны ў перапынках, адпачываючы, любавалася сваёй працай. Андрэй хацеў уступіць з імі ў гутарку, але тут недалёка пачаліся спрэчкі і прыцягнулі яго ўвагу. Даляцела слова — «Перакоп». Пачаў прыслухоўвацца. Адзін даводзіў, што Перакоп — ля Чорнага мора, а другі — што ля Каспійскага. Андрэй усміхнуўся і надышоў да іх.

— Ну, што ты мне гаворыш? Мой жа брат загінуў пад Перакопам. І Перакоп знаходзіцца ля Чорнага мора... спытайся ў каго хочаш, — абурана гучаў прыцемакам пэчы густы барытон.

— А я табе кажу, што не... ён ля Каспійскага мора.

Тыя, што спрачаліся, заўважылі Андрэя і, перабіваючы адзін аднаго, запыталіся, дзе Перакоп. Андрэй вырашыў іх спрэчку. І неяк дзіўна і разам з тым прыемна зрабілася Андрэю, калі людзі лёгка і ахвотна паслухаліся яго. Прыхільнік Каспійскага мора толькі пачухаў патыліцу і сказаў:

— Што ж ты зробіш з нашай ненісьменнасцю? Жывеш на свеце, як слун.

...Андрэй з начуццём замілавання, узбагачаны ўражаннямі, вярнуўся ў свой куток.

Хлопцы ўжо сналі. Правая рука Савы легла ўпоперак месца Андрэя. Ён ціха адсунуў яе і лёг. Калі заплюшчваў вочы, розныя твары ўзнікалі прад вачыма. І ў гэтым калейдаскопе напавала адно — непераможны настрой гумару, бадзёрасці, смеху, нягледзячы ні на што. Андрэй да яснасці ўсведамляў сабе, што гэта і ёсць тое важнае, асноўнае, што называецца непераадольнай сілай жыцця. Посьбіт яго — народ.

— Так, так... гэта і ёсць ён — народ... — паўтараў сам сабе Андрэй і адчуваў, як у душы раслі крылы.

...Калі па звычцы прагнуўся апоўначы і мацнуў рукой палева, то адчуў пустату.

Савы Супруна зноў не было.

ПАД ЗОРАМІ

Сава Супрун ужо быў ступіў адзін крок ад стала ў прапранку дзвярэй, каб выйсці з хаты, як крыху ссутулены чалавек затрымаў яго на хвіліну. Гэтаму чалавеку было год за сорок. Гладка наголены бязвусы твар, злёгка зямлістага колеру, выглядаў абветраным, здарожаным. З-пад казырка карычневай суконнай кепкі востра глядзелі шэрыя са стальным бляскам вочы. Сцісканне сківіц пры гутарцы і вымахванне кулаком гаварылі аб упартасці. Здавалася, што ён толькі вось нядаўна ўвайшоў у хату, бо стаяў пры сталі, апрануты ў падшоўнае цёмна-карычневае паліто з футравым, крыху аблезлым каўняром.

— Пакажы яшчэ, як схаваў... — звярнуўся ён да Савы і начаў мацаць яго па баках. — Глядзі, будзь асцярожны...

— Гэтаму ўжо мяне вучыць не трэба... А калі што і здарыцца, вінтовачка паможа, — адказаў Сава.

— Тсс... памени з гэтым... — адказаў чалавек у паліто і глянуў на акно, праз якое відаць быў кавалак зорнага неба. Лямпа з заржаўленым кругам курэла над сталом. Ён зняў яе з драціны, кажучы «асвятляе ўсё, як на далоні», і павесіў пад бэлькай пры сцяне.

— Ты ведаеш, што напасеш з сабой? — спытаўся ён, гледзячы ва ўпор на здаровае вока Савы, амаль датыкаю-

чыся да яго твару сваім крыху кірнатым носам, а затым прыцішаным голасам, з рэзкасцю пачаў гаварыць, як агітатар на трыбуне, пацвярджаючы кожнае слова ўзмахам кулака: — Ты нясеш дарагую вестку для народа аб тым, што, нягледзячы на тое, што скончылася вайна, мы будзем тут прадаўжаць Кастрычніцкую рэвалюцыю... У мястэчку Глушэц яшчэ расстраляна пяць чалавек, адбылося пабоішча сялянін у лесе графа Ельскага, жаўндарскія легіёны Пільсудскага аблавай пайшлі на Палессе — там жыве партызанскі рух. Пружаншчына, Брэстчына ахоплены партызанствам, Ружанская пушча таксама. Ёсць весткі і са Слонімсчыны. Ваенна-палявыя суды яшчэ дзейнічаюць ваўсю. Нам трэба стрымаць пасад акупантаў на нашы землі... Вось гэтыя лозунгі ты і вывесь сягоння... Я буду чакаць тут, пакуль ты вернешся... Ідзі...

— Ты не сумнявайся, таварыш Паддубны, — як салдат свайму начальніку, адказаў Сава, увесь разгарачаны, гатовы на ўсё. Сказаў цяпер «таварыш Паддубны», хоць звычайна пазываў яго проста «Іван». Што ж, свой чалавек, знаёмы і дарагі. Але цяпер у тоне Паддубнага ён адчуў сілу наказу і стаў «ва фронт». Крутнуўся на адной назе і знік за дзвярыма.

Паддубны з момант стаяў, як быццам да чаго прыслухоўваючыся, а потым дастаў з кішэні партабак і пачаў круціць цыгарку. Неўзабаве на папаворку пачуўся тупат конскіх капытоў, і за акном прамільгнула верхам на кані постаць Савы з віштоўкай за плячыма. Паддубны высунуў галаву ў цёмны чатырохкутнік невялічкага акна і доўга глядзеў на вуліцу.

Хата, у якой спыніўся Паддубны, не была хатай Савы. Тут жыла маладая ўдава Ганна з сынам гадоў дзесяці. Муж Ганны, былы таварыш Паддубнага, загінуў на калчакіўскім фронце.

Паддубны пабудзіў Ганну, якая спала з сынам за печкай, папрасіў паслаць яму ложка і замкнуць дзверы.

* * *

Кожы спорнаю хадой ішоў па праезджанай сапямі дарозе, асцярожна пазіраў у бакі, стрыгучы вушамі. А па баках глухою сцяной да зор цягнуўся лес. Неба цёмнае, усё ў зорах; знізу здавалася Саву, што верхавіны лесу ўсыпаны імі. Месяца не відаць, чым Сава быў здаволены. А пад дарогай, якая, як прасека, вяла Саву ўсё далей і далей, зі-

хацеў, як зпарок, усыпаны зорамі плях. Не спускаючы позірку, Сава адчуваў часамі, гледзячы на зоры, прыліў то спачування да некага, то цяшавісці.

— Не паважаць вам тут, панскае пасенне... Не я адзін еду цяпер... не... наша права будзе нашым...

Конь раптам кінуўся ўбок і захроп. Інакшай прабегаў заяц у прыдарожных кустах ці, можа, і воўк...

— Ну, чаго ты? — упаўголаса і, як здавалася самому, замоцна прамовіў Сава і з месца пагнаў каня рыссяю. Вецер свістаў каля вушэй, насустрач праплывалі гонкія сосны і елкі, абсыпаныя снегам, падобныя на волатаў-прывідаў. А з вока не гублялася зара. Узняўшыся над усходнім небасхілам, яна палыхала ўжо амаль над лесам. Плыла між зорак, адзінокая і ўрачыстая. Калі дарога збочвала ўправа або ўлева, Сава губляў зару, але потым зноў знаходзіў на зорным шляху між зубчастымі верхавінамі лесу.

«Зара ўзнялася ўжо высока... — падумаў Сава, — поўнач ужо... Каб паспець зацемпа вярнуцца назад». Ён пагнаў каня галопам. Дарога віляла то ўправа, то ўлева, і Сава доўга не мог схапіць на вока зару. А калі пазнаваў, супакойваўся.

— Вось яна... свеціць... — гаварыў тады ён і яшчэ шпарчэй падганяў каня. Адчуўшы пад сваімі пагамі яго спацелья бакі, падумаў, што трэба было б даць каню перадышку, але... зара прыспяшае... пельга. «Адначнеш, конік, пад бярозай...» І гнаў далей.

А вось і жаданы шлях — шырокі і малапраезджаны. Тут Сава на момант спыніўся, глянуў паправа і налева. Ні гуку навокал — цішыня. Толькі зоры ажыўляюць далягляд, які застыў у зімняй дрымоце. Куды ехаць? Направа да чыгушкі — два кіламетры, налева да бліжэйшай вёскі — тры. Сава, доўга не думаючы, звярнуў налева і, як птушка, знік на шляху. Праз кіламетр скончыўся лес, і мёртвае, ахутаенае прыцемкам поле дыхнула ў твар Савы.

І тут вось замаячыла ўдалечыні чорная кропка. Яна штораз рабілася выразнейшай і большай. Што гэта — можа, хата ці прыдарожная каплічка? Але не — нешта яшчэ невыразнае плыве якраз пасярэдзіне шляху. Сава сцішыў каня на мерную рысь. Аказалася, ехала падвода, запрэжаная ў пару копей. На шырокіх санях сядзела некалькі чалавек. Першае, што кінулася ў вочы адразу, — гэта кракаўскія хамуты на конях, характэрныя сваімі трыма шпянямі над грывай. Кракаўскія хамуты для тутэйшай мясцовасці — з'ява незвычайная.

«Нейкія паны», — прамільгнула ў галаве. Параўпяўшыся з Савам, падвода адразу спынілася. У вачах Савы бліснулі кукарды паліцыянтаў і некалькі ваенных шапак-канфедэратак. Адзін з месца крыкнуў: «Стой!»

Але гэты крык паспеў толькі дагнаць Саву. Сава, прыгнуўшыся да грывы каня, віхрам ляцеў на шляху. І тут жа мёртвую цішыню поля парушылі бязладныя вінтовачныя стрэлы. Сава пачуў іх і чакаў. Але больш нічога не адбылося. Дзежаўшы да налявой дарогі, што перасякала шлях, спыніўся. Аглянуўся назад. Ціха. Прыдарожныя бярозы ў іхні перухома звешваліся над шляхам. Сава злез з каня, прывязаў яго да бярозы. Не здымаючы вінтоўкі, палез уверх па ствалу. За поясам тарчалі два дрэўкі, а за пазухай ляжалі два сцягі. Адзін з іх хутка замаячыць тут. Калі, дабраўшыся да верхавіны, паглядзеў навокал, адчуў, што зоры сталі бліжэй і ярчэй. Яны рассыпаліся па шырокім нябесным купале і залатым прыскам гінулі ў цёмных верхавінах далёкага лесу. А зара палыхала ўжо бледнаватым святлом. Хутка світанне. Прывязаўшы дрэўка да вяршыні бярозы, Сава разгарнуў сцяг. Свецячы белымі літарамі слоў-заклікаў, ён таямніча павіс над шляхам, як прывітанне надыходзячаму дню.

«Ганіце акупантаў з беларускай зямлі! Не давайце нішчыць лясоў! Паліце маёнткі памешчыкаў! Уступайце ў рады партызан! Няхай жыве камуністычная партыя!»

Сава злез з бярозы.

Недзе з далёкай вёскі даляцела тоненькай мелодыяй соннае спяванне пеўня, а потым пачуўся адзінокі брэх сабакі. Сава, доўга не чакаючы, крыху з трывогай у душы, сеў на каня і галопам памчаўся назад да чыгупкі. Там без перашкод вывесіў такі самы сцяг на крайняй высокай сасне, непадалёку ад вартавой будкі плагбаума, каб бачылі яго не толькі тыя, што будуць ехаць і ісці на шляху, але і пасажыры ў праходзячых паяздах.

Лічэ прыцемкам Сава паспеў вярнуцца ў вёску. Ехаў ужо не вуліцай, а загуменнем. Дзе-нідзе з каміноў хат віліся дымы. Ранак абяцаў быць сонечным.

Дзверы адчыніла Ганна, румяная, рослая жанчына. З-пад белай хусткі, відаць, завязанай наснех, буйнымі хвалямі звісалі на плечы цёмныя валасы. Іван Паддубны ўжо сядзеў на лаве ў аранжавым світары, прычэсаны «над польку» і курыў. Доўга ўглядаўся ў стомленага Саву.

— Пазнавата выехаў... Трэба было раней... Павука на другі раз...

Ганна, апрануўшыся, выйшла з хаты. Сава хутка расказаў аб усім.

— Гм... Лазяць на пачах... Ну, зразумела... Патрулі,— сказаў Паддубны і, падумаўшы, дадаў: — Ты зараз паедзеш на лесапільню. Я прыйшоў да рашэння... Зрабі вось што. Увядзі ў курс сираў пакуль што аднаго са сваіх новых таварышаў, каго лічыш найлепшым. А там будзе відаць... Хутка адбудуцца, можа, і не малыя падзеі. Трэба ўцягваць людзей больш і больш... Але, вядома, з разбрам...

— Чаму толькі аднаго? — спытаўся Сава.

— Чаму? — задумаўся Паддубны.— Для асцярожнасці, для праверкі...

— Па-мойму, можна ўцягнуць усіх... Хлопцы добрыя. Паддубны маўчаў, як быццам нешта перажоўваў, а потым сказаў:

— Што значыць — добрыя? — прыўзняў бровы Паддубны.

— Ну... нашы людзі, рэвалюцыйныя... Бадай усе яны былі ў Расіі, перажылі рэвалюцыю. Прымалі ўдзел у грамадзянскай вайне. Я табе ўжо казаў...

Паддубны ціхенька пасвістваў, боўтаючы пагамі пад лавай. Ценем прабегла па твары затоеная ўсмішка.

— Гэта добра, калі так...— Устаў, ляпіва пацягнуўся, ступіўшы пару крокаў па хаце. Пасля раптам павярнуўся і стукнуў па сталю кулаком:

— Ну, глядзі, на тваю адказнасць... Тады трэба стварыць ячэйку. І не забыць таго польскага рабочага... як яго?

— Санкоўскага,— падказаў Сава.

— Гэта важна, гэта вельмі важна... «Пралетарыі ўсіх краін...» Абавязкова... Гэта, відаць, з вонытам чалавечына. Проста хочацца з ім пабачыцца...

— Будзе час,— сказаў Сава.

— Так, будзе час... Я пайду сягоння... Мяне не будзе тыдні два, а можа, і больш. Калі што трэба будзе, прышло чалавека. Забастоўка ў вас, кажан, наспявае... Правядзіце яе ўмела. Гэта будзе непрывычнай з'явай для нас у такой глушы... Сустрэнецца з вострай адмовай, безумоўна... Прафсаюза ж няма...

— Вось у тым і справа...

Паддубны задумаўся і пакруціў галавой.

— Цяжка...— парэніце прамовіў ён,— нам увесь час будзе цяжка, але затое ясна. Як бы ні скончылася заба-

стоўка, трэба ўзяць курс на стварэнне прафсаюза. Забастоўка павінна паказаць папам, што рабочы клас — ёсць сіла, з якою трэба лічыцца. Выберыце забастовачны камітэт не больш як з пяці чалавек. Пасля — дэлегацыю... Умейце добра адстойваць свае дамаганні...

Сава, аблакаціўшыся на стол і падпёршы шчаку рукой, прыціх.

— Ну, што задумаўся? — стукнуў яго па плячы Паддубны.

— А так... Пара мне ўжо ісці... Трэба яшчэ забегчы да хаты на хвіліну.— Сава ўстаў. Паддубны паціснуў яму руку і сказаў:

— Ідзі і мацуйся. Мы хутка прыйдзем да вас з прывітаннем.

Сава цяжка падняўся і ціха адышоў.

ЗАБАСТОЎКА

Як толькі загуў заводскі гудок к выхаду на працу, да будынка дырэкцыі завода пакіраваліся дваццаць чалавек рабочых. На чале ішлі члены забастовачнага камітэта — Вацлаў Санкоўскі, Андрэй Касцевіч, Сава Супрун, Захар Зубец і Іван Падаляка. Гудок гуў доўга, пераходзячы з высокіх нотаў на злавесны роў, прапікаў, здаецца, ва ўсе куткі і шчыліны баракаў і затым гінуў у навакольным лессе, асядаў у душах людзей трывогай. Урэшце рыкнуў і — змоўк. І стала на момант незвычайна ціха. Усе, дзе хто ішоў, здаецца, у напружанні чакалі канца гэтага рову і па іперцыі на міг застылі на месцах.

Ранак быў сонечны і марозны. Рабочыя спыніліся ля парога — памерваліся ўсім натоўпам увайсці ў дырэкцыю. Усе былі апрануты ў падпошаныя, палапленыя — хто ў куртку, хто ў кажушок, і таму незвычайна было б для яснавяльможнай дырэкцыі бачыць у сябе ў памяшканні такое зборышча. Але вось па аднаму з дзвярэй дырэкцыі пачалі выходзіць наглядчыкі, «папы пляцовыя». Атрымаўшы ўказанні на цэлы дзень, яны ішлі кожны на свой участак. Сярод іх выйшаў і пан Глюга.

— А вы чаго тут? — насуніўся ён.— Час быць ужо на пагрузцы.

— Мы маем пільны інтарэс да пана дырэктара, пане Капанацкі,— адказаў па ўсіх правілах, у міралюбівым тоне, Санкоўскі.

— Які інтарэс?

— Мы можам аб гэтым сказаць толькі пану дырэктару. Просім далажыць, каб пан дырэктар нас прыняў.

Глюга змераў усіх вачыма і, як быццам аб чым здагадаўшыся, хутка шырнуў у дзверы.

Дэлегацыя чакала нядоўга. Недзе ў глыбіні рышнулі дзверы і, апіраючыся на палку, няўпэўненай хадою выйшаў дырэктар Пшэборскі. Усе заўважылі, што ён выпіўшы.

У капелюшы і шэрай суконнай куртцы з лісіным каўняром ён стаў перад дэлегацыяй рабочых, напалавіпу нядбала апусціўшы павекі на свае выпуклыя, п'яныя вочы. Гэта была насцярожанасць. З-пад павек ён неспрыкметна агледзеў усіх.

— Ну, з чым прыйшлі? Слухаю!..— прамовіў ён і, ускінуўшы вочы, застыў у такой паставе, апёршыся абедзвюма рукамі на палку. Побач на паўкроку ззаду стаяў пан Глюга, засунуўшы рукі ў кішэні сваёй шляхецкай бекешы.

— Пане дырэктар,— распачаў Санкоўскі,— мы прыйшлі да пана, як дэлегацыя рабочых-грузчыкаў, адносна падвышэння заробку... Мы зарабляем у дзень, як пану вядома, на кілаграм хлеба і адзін следзь. Пры такой працы, як пагрузка, на такім пайку чалавек доўга трываць не можа...

Дырэктар слухаў, то апускаў павекі, то зноў узнімаў. Калі Санкоўскі скончыў, абьякава, як быццам нічога не было, сказаў:

— Хто не вытрымае... што ж... пяхай ідзе пашукае сабе другой працы... Я не затрымліваю...— і кашлянуў няўзпак, заварушыўся на месцы.

— Так могуць пайсці не адзін, не два, а ўсе рабочыя, калі пан так раіць...— адказаў у сваю чаргу Санкоўскі.

Дырэктар крыху зморшчыўся.

— А чым ты пакрыўджаны, пане Санкоўскі? Ты маеш не адзін следзь і не адзін кілаграм хлеба, як мне вядома, а значна больш...

— Так, гэта праўда,— я маю крыху больш, а не «значна больш». Але і гэтага хапае з бядою толькі на сякую-такую ежу... Але я маю яшчэ нешта, больш важнейшае...

— Што? Напрыклад? — перабіў Пшэборскі.

— Я маю таварышаў — рабочых, з якімі працую, жыву, і гэта мне не абы-што...

— Гэта... твае таварышы? Гм...

Па груне прабегла хваляванне. У Андрэя, які стаяў побач з Сапкоўскім, мімаволі насупіліся бровы.

— Што, і гэта твой таварыш? — ткнуў бесцырымошна палкай проста ў жывот Захара Зубца дырэктар. Захар Зубец стаяў у густа палапленай саматканай куртцы, падняразаны вузенькім раменным поясам. Ад такога нечаканага штуршка крыху хіснуўся наперад, і злосная чырвань раітам заліла яго твар.

— Прашу не ніхацца, пане дырэктар... Я вам не ваша служанка... — ледзь стрымліваючыся, адпаліў Захар.

Па твар пана Пшэборскага ў момант набегла кроў, і агеньчыкам бліспулі вочы. Але... стрымаўся ад адказу. Толькі глуха хрукнуў адкашліваючыся.

Рухам важнай персоны навярнуў галаву ўлева да Глюгі, гледзячы нядбала зверху ўніз.

— Ну, што, пане Канапацкі, уважым просьбу такой паважанай дэлегацыі? — пад закурапымі напамаджанымі вусамі варухнулася зняважлівая ўсмішка. Сапкоўскі і ўсе рабочыя сачылі за кожным рухам гэтага пана-самадура. Глюга ў адказ, выхапіўшы рукі з кішэні, паціснуў плячыма і ўрэшце адказаў:

— Воля пана, пане дырэктар, але... я не даў бы... Дрэпа спраўляюцца...

Вочы ўсіх працізлі Глюгу, як стрэламі, так што ён вымушаны быў апусціць павекі. Сапкоўскі не змоўчаў:

— Я раіў бы пану не займацца хлуснёй... — і звярнуўся да дырэктара: — Пане дырэктар, нашы жаданні слушныя... Бярозаўская суполка плоціць за пагрузку дзённа чатырыста марак, а пап плоціць трыста...

— Бжозовска спулка мне не ўказ! — завішчаў дырэктар. — Гаспадаром тут я... Прашу ісці зараз на працу. А хто не хоча, няхай ідзе да ста д'яблаў. Няма вам ніякага падвышэння!..

— Мы патрабуем! — загулі ўсе ў адзін голас.

— Цыц!.. — стукнуў палкай дырэктар.

Усе сціхлі.

— А з табою, Сасноўскі, будзе асобная гутарка. Нядобра сябе наводзіш!

— Аб маіх паводзінах прашу не турбавацца, пане дырэктар... Дам сабе рады сам...

— Камітэты... Дэлегацыі. Тут вам не саўдэпія!.. — дырэктар ткнуў палкай па лес. — Там можаце мітынгаваць. Не хачу вас бачыць! Пане Канапацкі, зацісаць ім сёння палавіну днёўкі!

Глюга, прыклаўшы нагу да нагі, адказаў:

— Слухаю...

А пан Пшэборскі вымахваў палкай і крычаў:

— Я вам дам падвышэнне! Я вас правучу!

Атмасфера накалялася. Узбуджэнне ахапіла ўсю групу. Яно прарвалася ў адзіны крык:

— Вы нас не правучыце!.. У іншых скаціна лепш жыве, чым у вас людзі!..

— Цыц, быдла! — даў сабе волю дырэктар, і сліна запырскала з-пад яго вусоў.

— Ты сам бугай! — у агульным крыку гаркнуў Захар Зубец. Андрэй тузатуў яго за куртку ззаду для засцярогі.

Санкоўскі выступіў крыху наперад і сказаў ва ўпор дырэктару:

— Мы не чакалі ад пана такога глумлення... Гэта вам пойдзе не на карысць. Калі мы, рабочыя, грузчыкі, для пана быдла, то пяхай пан будзе здароў — нам больш няма аб чым гаварыць... — і ён звярнуўся да ўсіх: — Пойдзем, таварышы!

.

Назаўтра ўсе грузчыкі ў ліку трыста чалавек не выйшлі на працу.

Па ўсёй вузкакалейцы, як глянуць удаль, было пуста. «Кукушка» пад'ехала да ярусаў і чакала рабочых, але ніхто не з'яўляўся. Глюга пахаджваў ля вагапетак, перакідваўся словамі з машыністам і не ведаў, што рабіць. Урэшце ён накіраваўся ў барак. Там якраз канчаўся сход, на якім былі прыняты пастановы, як напрыклад: ніхто з барака не павінен выходзіць без дазволу камітэта, запасы ежы, якая ў каго ёсць, расходаваць экапомна, дзяліцца з тымі, у каго няма зусім, — пасля можна будзе ўпарадкаваць, калі хто захоча. Хтосьці з рабочых унёс прапанову зрабіць падлік усяго запасу ежы, але яна была адхілена. Настрой ва ўсіх быў узняты, і гэта цешыла членаў камітэта. Камітэт пасля сходу намерваўся ісці ў куток на парадку, і тут якраз увайшоў пан Глюга. З прыўзнятай галавой у сівой каракулевай шапцы і з рукамі ў кішэнях бекешы, ён павольна ішоў па бараку, паглядаючы па баках, і ўрэшце крыкнуў:

— Чаму не ідзяце на пагрузку? Што, адначываць захацелі? Свята ў вас?

Усе ў бараку сціхлі. Да Глюгі падышоў Санкоўскі і адказаў, што за такую зарплату рабочыя не згаджаюцца

працаваць і выйдуць на працу, калі будзе падвышана зарплата.

— Вы чулі ўчора, што сказаў пан дырэктар? Ну вось... Нават і не думайце аб якой-небудзь падвышцы...

— Мы гэта чулі, — адказаў Санкоўскі, — і таму не выйшлі сёння на працу.

— Значыць, бастуеце?

— Так, — адказаў Санкоўскі.

— А вы знаеце, хто не працуе, той не мае права жыць у бараку?

— Такого права нідзе на свеце няма. Толькі ў вас...

— Ну, глядзіце, каб не каяліся, — сказаў Глюга і раптам, фанабэрыста адварнуўшыся ад Санкоўскага, крыкнуў на ўвесь барак: — Выходзіць на працу!

Ніхто не зварухнуўся з месца.

— Што, доўга буду чакаць?!

Усе папура маўчалі.

Санкоўскі, урэшце не вытрымаўшы, тонам здзіўлення прамовіў:

— Пане Капацаккі! Чаго пан крычыць? Тут жа не дом вар'ятаў.

Выбух смеху праляцеў па бараку.

Пан Глюга, як апечаны, рушыў да дзвярэй, пасупіўшыся.

Камітэт добра ведаў, што завод не зможа доўга працаваць на тым запасе матэрыялаў, які падвезены да завода. Запасу хопіць на два-тры дні, і таму забастоўка мае ўсе шансы на выйгрыш. Наняць новых трыста рабочых — гэта не хуткая справа. Якія могуць быць яшчэ непрадбачаныя выпадкі? Камітэт абмеркаваў і прыйшоў да вываду, што дырэкцыя нічога не можа выдумаць, што б магло замяніць лік бастуючых рабочых. У канцы нарады Падаляка выказаў сумпенне, што дырэкцыя можа разаслаць сваіх агентаў па вёсках і за два-тры дні сабраць патрэбную колькасць рабочых.

Андрэй па гэта адказаў:

— Так разважаючы, можам і да самага Марса дайсці. А ну тое, а ну другое...

Санкоўскі ўсміхнуўся ў вус і паляпаў Андрэя па плячы.

Вырашылі ўрэшце паслаць Марціна Шапко ў разведку, каб даведацца, што робіцца на пляцы, як паводзіць сябе дырэкцыя. Але гэта было ўжо не патрэбна.

Як толькі Марцін Шапко выйшаў з барака, тут жа, размінаючыся з ім у дзвярах, увайшоў Пеця Ціханчук. У па-

дранай куртцы з настаўленым каўняром, з-за якога галава выглядала, як з-за плота, падняразаны вярочынай, гэты хланчук первова аглядаў барак, шукаючы вачыма Андрэя. Андрэй ужо забыў пра яго, але калі ўбачыў, крыкнуў:

— Пеця!..

Пеця падбегам накіраваўся да Андрэя і тут жа, задыхаючыся, наведзіў:

— Вось нядаўна... прыехала многа казакаў-балахоўцаў, і дырэктар навёў іх на вашу вузкакалейку...

У Андрэя вочы расшырыліся. Далажыў Сапкоўскаму.

— Што, балахоўцы? Так, так... Чуваць было, што мае прыехаць цэлы транспарт... Якраз дагадзілі... пся крэў! Трэба сабраць камітэт на нараду.

Сава Супрун прапанаваў адразу ісці ўсім рабочым і разгнаць балахоўцаў, калі тыя не паслухаюцца добрага слова.

Тут жа ўбег у барак Марцін Шапко і далажыў тое самае, што і Пеця.

— Многа іх? — спытаўся Санкоўскі.

— Многа... Чалавек сто...

Члены камітэта па момант змоўклі, глянулі адзін на аднаго.

— Дырэктар ім надбавіў пяцьдзсят марак у дзень, — дадаў Шапко.

— Ах, вось як! — сказаў Сапкоўскі. — Ну, хлопцы, трэба прымаць меры. Маючы сто чалавек, яны могуць за некалькі дзён набраць больш, могуць манеўраваць...

— Я пастойваю ісці і прагнаць балахоўцаў, наша сіла большая, — паўтараў сваё Сава.

— Я тое самае думаю, — далучыўся Захар Зубец.

— Іншага выхаду няма, здаецца, — сказаў Андрэй, — народ нас падтрымае, калі мы прапануем.

Падаляка хвіліпу думаў.

— Уся справа ў тым, каб нашы трымаліся.

— Аб гэтым не бядуў, — амаль у адзін голас адказалі Санкоўскі і Сава.

.

Пачаўся агульны сход. Усе ўбачылі, што Санкоўскі не толькі добры танцор, але і добры прамоўца. Усе адчулі, што Андрэй не толькі грамадзей, але і рабочы — ён выступаў пасля Санкоўскага і гаварыў з сапраўдным запалам. За імі выступіла з прамовамі некалькі рабочых, і Андрэй пазнаваў у іх прамоўцаў часоў грамадзянскай вайны.

Барак зашумеў, забурліў. Сава махаў кулаком над галовамі ўсіх і крычаў: «Бярыце калы на дарозе!» Лавінай хлынулі з барака ўсе, як адзін. Інлі доўгім сабраным патоўнам, нлылі адзінай хваляй — напружанай, кінучай. Наперадзе Санкоўскі, на баках другія члены камітэта.

З вузкакалейкі далятаў грукат иннал. На ярусах увіхаліся людзі ў зелянковага колеру накамечаных шапках, хто ў шыпялі, а хто ў звычайнай куртцы. Гэта былі дзянікінцы і пятлюораўцы, якія закончылі сваю бясслаўную вайну ў арміі Булак-Балаховіча, апошняга стаўленіка Пілсудскага на беларускіх землях. У «аплату» за верную службу ўрад Пілсудскага даў ім работу — разаслаў на лесапільнях. І вось яны груканняць шпаламі, стоячы на ярусах, — надрываюць забастоўку. Застаюцца ранейшай зброяй у руках капіталістаў — ваююць далей. Дзянікінцаў можна было адрозніць ад пятлюораўцаў не толькі па вопратцы, але і па казацкіх чубах.

Як толькі грамада бастуючых наблізілася да вузкакалейкі, Санкоўскі, падняўшы руку, крыкнуў:

— Просім спыніць працу! Гэта наш участак працы, а мы бастуем. Не шкодзьце нам. Не адбірайце кавалка хлеба!

На момант на ўсім участку стала ціха. Заціхлі балахоўцы, сталі, апёршыся на калы, заціхлі і забастоўшчыкі. Толькі паравозік ціхенька сіпеў, і здавалася, што кожны прыслухоўваўся да гэтага сінення.

Маўчанне парушыў вусаты казак. Ён усміхнуўся, як быццам здагадаўшыся, у чым справа, і гаркнуў па ўсю глотку:

— А гэта што! Вы нас тут не ставілі на работу, вы і не знімеце. Таварышаў знайшоў. Шэры воўк у лесе табе таварыш. Знаем такіх — бачылі...

І ў доказ сваіх слоў падсадзіў кол над шпалу, каб каціць яе на вагапетку. Яго напарнік на працы, малады казак, здзіўлена паглядаў на патоўн бастуючых. Вусач крыкнуў на яго:

— Чаго сліну распусціў? Бяры... Пыхай яны сабе бастуюць. У нас свая справа...

Пачалі брацца за працу і іншыя.

На другім ярусе пятлюоравец з шырокім мясістым тварам сказаў да свайго калегі:

— О, лыха ж ёго матэры... Куды ж мы попалы? Забастівка, бачыш... — і, азірнуўшыся паўкола, нясмела ўзяўся за працу.

Шпалы зноў загрузкаталі на ўсім участку. Другі ўкраінец з другога яруса ўжо крычаў: «Вы собі бастуйтэ, а мы будэмо за сэбэ і за вас...» Дзе-нідзе пачуўся смех. І шпалы, як знарок, загрузкаталі заўзята.

Пап Глюга стаяў ля паравозіка і ўвесь час маўчаў, хмурачы бровы. Ён хацеў бы разгнаць гэтых трыста забастоўшчыкаў, як надказвала яму яго лакейскае сумленне, але... бяда ў тым, што пад шляхецкую бекешу запаўзло пачуццё страху ад свядомасці таго, што трыста чалавек прыйшлі сюды не для жартаў. Калі ж грузчыкі-балахоўцы пасля перапалкі з забастоўшчыкамі загрузкаталі шпаламі, твар папа Глюгі заззяў так раптоўна, што ён узняў галаву да машыніста і сказаў:

— Не па такіх напалі... Гузік будзе з іх забастоўкі...

Сава Супрун, апіраючыся на кол, стаяў пярэднім якраз супроць таго вусатага казака, які першы выскачыў для адказу забастоўшчыкам. Вочы Савы бліскалі, прабягаючы па ўсёй лініі ярусаў направа і налева. Здавалася, ён выбіраў месца для атакі. І ўрэшце, уставіўшыся на вусатага казака, Сава крыкнуў:

— Гэй, ты, вусач! Злазь са шпалаў!..

— Што? Гэта чаму? Ты мяне тут не паставіў... Ідзі сваёй дарогай...

— Я табе кажу — злазь!

«Вусач» працягваў сваю работу, ужо нічога не адказваючы... Тады Сава аглянуўся на сваіх, якія насупленым патоўнам чакалі знаку, і крыкнуў:

— Усе па шпалы! Скіпуць штрэйкбрэхераў! — і сам палез на ярус вусача.

Пап Глюга збялеў. Крутнуўся на адной назе і падбегам накіраваўся ў бок дырэкцыі.

А на ярусах закішела ўжо сапраўдная бітва...

Сава з палёту ўдарыў вусача па нагах. Той упаў назад, спіной на шпалы. Галава павісла з яруса. Гэта адно і заўважыў ясна Андрэй. А далей было ўражанне павальнай мітусні. Разам з Захарам Зубцом яны тузаліся з цвялічкім дзёрзкім казачком з малпілымі губамі пад кірпатым носам. Ён увіваўся ў руках Андрэя і Захара, як уюн, намагаючыся галавою ўдарыць у жывот таго або другога.

— Ах ты, праяўка! — крычаў Захар. — І што тут цябе ёсць — жмея... А бачыш ты, як увіваецца... Я вас яшчэ з Допа ведаю... дзянікінцаў... Паглушылі мы вас там, паглушым і тут...

Урэшце Андрэй сханіў казачка за нагу, і той з распасцёртымі рукамі паляцеў з яруса.

Барацьба з ярусаў перайшла на зямлю. Штрэйкбрэхеры з гарачкі кінуліся з каламі на забастоўшчыкаў, але тут атрымалі такі адпор, што, паўгінаўшы галовы, пачалі ўцякаць хто куды. Беглі, хаваючыся за ярусы, некаторыя паспелі апынуцца ўжо ў лесе. Машыніст, убачыўшы, што пагрузкі больш не будзе, даў пары сваёй «кукушцы», і яна, тоненька прагуўшы, рушыла свой паяздок ваганетак, нагруканых да палавіны круглякамі на шпалы. Пасля ад'езду поезда навокал стала пуста і ціха. Забастоўшчыкі збіраліся ў адно месца. Вацлаў Санкоўскі, дагэтуль непрыкметны, стаяў пасярэдзіне патоўпу ў падранай на грудзях кашулі і з падраным тварам. Аддыхваючыся, гаварыў:

— Далі мы ім, далі... будуць помніць...

Шум, гоман, смех, выбухі бадзёрасці, задавалення — усё гэта злівалася ў адну кіпучую і, здавалася, непераможную стыхію. Перадавалі адзін аднаму ўражанні барацьбы. Марцін Шапко гаварыў Андрэю:

— І шкада мне было яго спіхваць... Такі нейкі худы, можа, і хворы... Калі я дакрануўся да яго рукою, ён сказаў: «Пусці, я сам сыду...»

Амаль гордым поступам праціскаўся праз патоўн Іван Падаляка. Яго твар свяціўся такім задаваленнем, як быццам ён адзін перамог штрэйкбрэхераў. Сціскаючы губы ва ўмільнай усмешцы, нібыта перад ім стаяць дзяўчаты, а не Андрэй з Савам і Шапко, ён гаварыў:

— Ну, я ж казаў, што без калоў не абыдзецца... Так яно і выйшла.

Андрэй слухаў гэтыя прызнанні і ў думках прыкідваў — што ж далей? Не выцерпеў — убачыўшы Санкоўскага, прабраўся да яго і прапанаваў сабраць камітэт для нарады.

— Так, трэба сабраць, — таксама заняты нейкай думкай, адказаў Санкоўскі. Ён паглядаў на патоўн, як быццам каго шукаючы, і ўсё наўтараў Андрэю: «Зараз, зараз...» Потым, нешта убачыўшы, раптам прамовіў: «Ах, ёсць... вось яны... Ну, усё ў парадку...» Санкоўскі шукаў сваіх...

Камітэт тут жа на месцы вырашыў — пяць чалавек для варты пакінуць пры ярусах на чале з Марцінам Шапко, а ўсім ісці ў барак і чакаць далейшых падзей — павінен жа хто-небудзь прыйсці з дырэкцыі, і тады відаць бу-

дзе, што рабіць. Падалі каманду — у барак! — ды і людзям рабілася холадна.

Чорны прастакутнік барачных дзвярэй павольна ўбіраў у сябе хвост шэрага патоўпу, аж пакуль у ім не знік апошні чалавек, які зачыніў дашчаныя дзверы з такімі шчылінамі, што праз іх можна прасунуць два пальцы. Стала зноў ціха і нават звычайна, як у кожны рабочы дзень. Рытмічна чахаў рухавік на заводзе; чорны, як сажа, дым роўна плыў у вышыні з высокага жалезнага коміна, завершанага драцяной сеткай, як глобусам. Блізка пры заводзе варушыліся рабочыя, якія працавалі на падкатцы дрэва. Спецыяльная група рабочых нагужала на вагоны-платформы даўжэзныя бярвенні. Ля дырэкцыі — ні душы, як знарок. Часам выйдзе хтосьці, гляне навокал і зноў знікне за дзвярыма. Балахоўцы і пятлюраўцы не дзе таксама адпачываюць у бараку — «бастуюць» прымусова. Іхні барак новы і не ў зямлі, як вось гэтых забастоўшчыкаў, а на паверхні, на роўнядзі, прытуліўся да самага лесу, што нават купчастыя галіны сосен звісаюць пад страхою, пакрытай чорнай толлю. Дырэкцыя будавала гэты барак спецыяльна для іх...

Пяць вартавых на чале з Марцінам Шапко стаялі, прытуліўшыся спінамі да яруса (не трэба было ўжо вельмі паказвацца). Адгэтуль можна ўпотаі назіраць за ўсім, дзе што робіцца. Курылі адну папяросу па ўсіх, гаварылі аб сваёй бітве, пераступалі часамі з нагі на пагу. Было крыху холадна, але — нічога — праз дзве гадзіны прыйдуць ім на змену другія. Часам каторы-небудзь выходзіў за ярусы да лесу праверыць, каб не было чаго неспадзяванага. За ярусамі праз разрэджаны лес відзелася дарога — яна вяла ў павятовы горад, да якога было пятнаццаць кіламетраў. Ранкамі па гэтай дарозе едуць возчыкі траляваць дрэва да вузкакалейкі. Часам можна было бачыць і самога пана дырэктара Пшэборскага, які ехаў у размаляваных сапках у горад або з горада. Тады чуваць было вызвоньванне звапочкаў, якімі былі абвешаны грывастыя шыі чорных коней, запрэжаных у дышла. Цяпер па гэтай дарозе ніхто не ехаў. Было ціха і нават нудна. Хлопцы стаялі і пазіралі паўкола на ўсю паляну і спецыяльна на дом дырэктара Пшэборскага, які вастрыём квадратнай гонтавай страхі тарчаў непадалёку з-за высокага шчыльнага плота, што акружаў дом квадратам. Дом быў двухпавярховы. Над плотам глядзеў вялікімі вокнамі ўдаль — па завод, па лес — толькі верхні паверх. Ніжні хаваўся за плотам. Балкон быў запесены

снегам, і ледзяшы, быццам зпарок павешаныя гірлянды, звісалі, як з якога балдахіна. На падворку з-за плота відаць былі толькі грабяні стрэх іншых будынкаў.

Хлопцы-вартавыя ўжо былі вырашылі наслась на змену, як да іх даляцеў скрып брамы, і з падворка шугануў на палюм меладычны перазвон званочкаў. Спярша вышырнула з брамы пара чорных адкормленых коней, пасля фурман у кепцы з футровымі навушнічкамі і ўрэшце сам пан Пшэборскі ў лісінай шапцы. Побач з ім сядзеў яшчэ нехта ў шэрай каракулевай шапцы — хлопцы пазналі ў ім Глюгу. Ногі абодвух — пана і падпапка — былі пакрыты дываном.

Санкі павярнулі направа за дом, на дарогу ў горад. Хлопцы праводзілі іх вачыма ўслед, аж пакуль фурман не страсянуў лейцамі, і санкі памчаліся віхрам, мільгаючы між сосен і заліваючыся па ўвесь лес званочкамі. Тады Марцін Шапко сказаў аднаму з хлопцаў:

— Ідзі далажы... І няхай прышлюць змену, а то мы змерзлі ўжо.

Пасланец пайшоў. А хлопцы з трывогаю слухалі перазвон званочкаў, які аддаляўся ў лясной глушы, паступова пераходзіў у тоненькае, ледзь чутнае трымцепне, але ўсё не сціхаў.

— Як доўга чутна... — сказаў хтосьці з хлопцаў.

Званочкі звінелі ў вушах доўга, і цельга было ўжо адрозніць, чутны яны яшчэ на самай справе ці гэта толькі ўжо адно ўражанне.

— Не... усё яшчэ не сціхаюць, — прамовіў Шапко і пачаў пытацца ў другіх, ці ім таксама звініць у вушах. Усе адказвалі, што звініць. І ўжо зпарок напружана прыслухоўваліся.

— Што за ліха? Звініць... І як быццам стала чутней, чым было... як па-вашаму? — пытаўся Шапко.

Пераглядваліся між сабою ў здзіўленні і трывозе. Урэшце стала ясна для ўсіх, што званочкі ўжо не аддаляюцца, а набліжаюцца.

— Няўжо назад едуць? — сказаў Марцін.

А пан Пшэборскі з Глюгам і сапраўды ехалі назад, бо звон быў чуваць ужо недалёка. Вартавыя заварушыліся. Двое пайшлі за ярусы, каб паглядзець на дарогу. Да іх далучыліся і астатнія. Званочкі шуганулі густа ўжо недзе на павароце, і вартавыя ўбачылі неўзабаве печаканае відовішча. Убачылі перш не санкі пана Пшэборскага, а цэлы атрад коннай паліцыі. Чалавек дваццаць паліцыянтаў ска-

кала на конях шпаркай рыссю. За імі беглі чорныя коні пана дырэктара, узначальваючы пекалькі паракошных падвод з паліцыянтамі. Яны цесна сядзелі на санках. У іх руках вінтоўкі тарчалі ўверх блішчастымі штыкамі-нажамі.

Вартавыя, не дачакаўшыся змены, пакінулі аднаго ля ярусаў, а самі вярнуліся ў барак.

— Сустрэліся, значыць, на дарозе...— гаварыў Марцін.— Справы разгараюцца...

ЦЫРЫМОНІЯ СТРАХУ І ДЫПЛАМАТЫЯ ДЫРЭКТАРА

Конная паліцыя, не спыняючыся ля дырэкцыі, з ходу рушыла да барака і акружыла яго. Перад дзвярыма сталі чатыры конныя паліцыянты на чале з пшадоўнікам¹. Ваяўніча-напружаныя твары гаварылі аб тым, што ўсе былі загадзя падрыхтаваны да ўсякіх неспадзяванасцей. Чорныя пасачкі шапак сціскалі падбародкі паліцыянтаў і, здавалася, замкнулі ім губы, бо ўсе маўчалі, стуліўшы іх. Пшадоўнік аддзяліўся ад чацвёркі, аб'ехаў для праверкі барак наўкола, вярнуўся і стаў на сваё месца, папраўляючы пасачак пад барадою, пасля чаго рука ў чорнай пальчатцы легла на луку сядла і болей не падымалася. У барак ніхто не ўваходзіў. Чакалі афіцэра і начальства завода.

Тыя затрымаліся ў дырэкцыі, дзе была нарада, і цяпер ішлі ў барак. Наперадзе маршыравалі паліцыянты двойкамі, ззаду ішоў афіцэр паліцыі, а з ім дырэктар Пшэборскі са сваёй світай. Падышоўшы да барака, афіцэр аддзяліўся ад дырэктара і выйшаў наперад. Пшадоўнік заёрзаў у сядле, падцягнуў павадкі і гучна скамандаваў: «Шаблі ў далонь!» Стальныя клінкі бліснулі з чорных похваў і тупым рубам леглі пры плячах. Афіцэр знакам рукі спыніў паліцыянтаў, адлічыў чатыры двойкі і кінуў: «За мной!» Прыглядаючыся сабе пад ногі, яны пачалі спускацца ўніз да дзвярэй. Следам ішоў дырэктар са сваімі чыноўнікамі. Ішлі, як навобмацак, аж пакуль цёмнае сутарэнне не праглынула іх.

Перад вачыма афіцэра была цемра, злёгка прарэджаная святлом, якое плыло невядома адкуль. Ён маргаў вачыма, намагаючыся разгледзець абстапоўку. Раптам палі-

¹ Ніжэйшы чын паліцыі.

цыянт, які ішоў побач, гаркнуў на ўсё горла: «Стаць!» Афіцэр пасоўваўся на сярэдзіну барака, і вочы яго ўжо пачалі распазнаваць людзей і рэчы. Паліцыянты сталі шпалерам уздоўж нараў. Афіцэр, трымаючы пальчаткі ў правай руцэ, павольна ішоў праходам. За ім — дырэктар са сваімі падпаўкамі. Большасць рабочых сядзела на парах, а некаторыя стаялі ў праходзе. Начальства разглядала людзей, як быццам вывучаючы кожнага. Урэшце афіцэр ткнуў пальцам у аднаго рабочага ў падранай шапцы-вуханцы, ссунутай на правае вуха. Гэты рабочы быў худы з твару, аброслы шчаціністай барадой. Афіцэр запытаўся ў яго:

— Ты, дзікус, таксама бастуеш?

Але, сказаўшы «дзікус», афіцэр не заўважыў, што з-пад павіслых броваў гэтага «дзікуса» вострым бляскам свідравалі шэрыя вочы, з іх прамянела насмешка з панскай нікчэмпасці і з усёй гэтай цырымоніі страху. «Дзікус», перш чым адказаць, не спяшаючыся выцер далоняй вусы і тады прамовіў:

— Ага, бастую...

— Хто ж цябе намовіў да забастоўкі?

— Хто намовіў? Следзь...

— Як то? Хто такі Следзь?

— Следзь... Следзь і ёсць следзь...

— Пакажыце, дзе ён? — спытаўся афіцэр і павёў навокал вачыма, прычым вочы заблішчалі надзеяй. Вось зараз ён убачыць таго віноўніка — Следзя.

— Дзе ты яго пакажаш, калі мы яго ўжо з'елі, — спакойна, як нічога не было, адказаў рабочы і зноў выцер нос далоняй.

— Цо то ёсць?.. З'елі... Пане дырэктар, як то...

Але афіцэру скончыць не давялося: напружаная цішыня парушылася гучным смехам, што, здавалася, аж барак затросся ад яго. З усіх рабочых не смяўся толькі адзін «дзікус». Але затое вочы яго засвідравалі афіцэра яшчэ мацней.

Афіцэр па хвіліну збянтэжыўся. Але раптам узняў галаву і крыкнуў на ўвесь барак:

— Ціха! Глядзіце, каб вам не захацелася плакаць!

— Да плачу мы не надта... — сказаў пехта з кутка.

Усё начальства павярнула галовы ў бок смельчака. Але заўважыць яго ім так і не ўдалося.

— Ну, што ж, пане дырэктар, будзем дзейнічаць? — упаўголаса сказаў афіцэр дырэктару.

Дырэктар у адказ кіўнуў носам.

Пан афіцэр дастаў з кішэні запісную кніжачку і, перш чым яе разгарнуць, азірнуў усіх рабочых налева і направа, праішоў пару крокаў наперад і сказаў:

— Панярэджваю, калі хто будзе супраціўляцца, паліцыя мае загад страляць,— ён азірнуў яшчэ раз усіх і спытаўся: — Чулі ўсе?

Дырэктар Пінэборскі стаяў з палкай у левай руцэ і, чаго не заўважалася дагэтуль, правую руку трымаў у кішэні. Ён увесь час маўчаў, глядзеў спадылба панура і баязліва. Здаваўся нават крыху згорбленым, і вусы не выглядалі так напамаджанымі, як іншы раз,— канцы іх апускаліся ўніз. Пан Глюга не адыходзіў ад дырэктара. На цёмным твары застыла чаканне нечага, чаго ён баяўся.

Члены забастовачнага камітэта стаялі разам у другой палавіне барака, чакалі фіналу. Фінал набліжаўся... Пан афіцэр разгарнуў запісную кніжачку. Але не паспеў прамовіць слова, як да яго з другой палавіны барака накіраваўся Санкоўскі. Паліцыянт затрымалі яго, загадаўшы стаць на месца і не варушыцца.

— Што там такос? — крыкнуў афіцэр.

— Пусціце мяне да пана каменданта,— выгукнуў Санкоўскі.

— А ну... пяхай ідзе...— дазволіў афіцэр.

Санкоўскі надышоў і адразу загаварыў спакойным голасам:

— Што, уласна, хочаце, панове, з намі рабіць? Акружылі барак, увайшлі ўзброеныя... Што гэта? Для чаго? Чым мы правініліся? Змагацца за кавалак хлеба законам паложана... Гэтага ў нас адняць нельга...

— Працуйце... Хто ж вам не дае працаваць? Вы ж самі не хочаце і, апрача таго, вырабляеце розныя «бучы».

— Гэта, перапрашаю, не буча, а абарона свайго варштата.

— Варштат не ваш! Гаспадаром тут пан дырэктар.

— Можна, нам пан дырэктар загадае зусім галоднымі працаваць? Ён і імкнецца да гэтага... Працуем на пагрузцы дрэва і атрымліваем толькі кілаграм хлеба і адзін следзь... Доўга можна працаваць пры такім пайку?

— Аднак працавалі,— значыць, можна...— не маючы чаго адказаць, сказаў афіцэр. Відаць было, што ён больш не хоча гаварыць, каб часам не трапіць у новы тупік.

— Каб можна было, мы б не падымалі голасу...

Афіцэр ужо нахмурыў бровы.

— Маўчаць! — крыкнуў ён. — За ваш бандытызм адкажаце! Як прозвішча?

— Санкоўскі...

Афіцэр глянуў у кніжачку:

— Ага, гэта і ёсць самы завадыяка... Стаяць тут!

Афіцэр начаў выклікаць на прозвішчах іншых і ставіць у рад. Транілі ў спіс і Андрэй Касцевіч, і Сава Сунрун, і Іван Падаляка, і Захар Зубец, і Марцін Шанко, і шэраг іншых — да дваццаці чалавек — словам, уся дэлегацыя.

— Адвесці да дырэкцыі! — загадаў двум паліцыянтам афіцэр.

Павялі. За імі найшло і ўсё начальства. Калі адчынілі дзверы, рабочыя, як адзін, крычалі ўслед:

— Бярыце і нас! Усіх бярыце!

— Прыйдзе чарга і да вас, — адказаў пан Глюга.

Усе пенныя паліцыянты акружылі кардонам затрыманых і павялі ў дырэкцыю. Конныя засталіся на месцы.

Затрыманыя над аховай паліцыі некаторы час стаялі ў калідоры дырэкцыі.

А ў кабінце дырэктара за сталом селі сам дырэктар Пшэборскі і пан афіцэр. На іх з вышні сцяны пазіраў з партрэта Пілсудскі ў легіёнскай шапцы-мацяёўцы.

— Ну, пане дырэктар, рашайце, што будзем рабіць далей? Згодны пан падаць у суд на гэтых завадыякаў? Воля папа... Усё залежыць ад папа...

Пан Пшэборскі ламаў сухарлявыя пальцы, паціскаў далонь аб далонь, паглядаў між іншым у акно і зварухнуў плячыма:

— Халера іх знае, што з імі рабіць! Падаць у суд — спяляць мне лесанільню, тады што? Пан жа сам гаварыў, што пядаўпа былі вывешаны дзве чырвоныя анучы... Значыць, камуністы дзейнічаюць...

— А значыць?

— Трэба дзейнічаць асцярожна... Разумею, пан... асцярожна.

— Значыць, пан дырэктар, згодны дабавіць зарплату, што значыць выканаць іх патрабаванні? Мм... — і афіцэр закруціў галавою.

— Аб павышэнні зарплаты не можа быць гутаркі... Што пан выдумаў? Я аб гэтым зусім не думаю... Падвысь ім зарплату — ого! — яны тады па карак залезуць. Пі ў якім разе...

— Урэшце можна паспрабаваць дабавіць гэтым зава-

дыякам... — дырэктар кіўнуў у бок калідора. — А як не згодзяцца — звольніць з працы.

Афіцэр крыху падумаў і сказаў:

— Ну, і то праўда... — устаў і, адчыніўшы дзверы на калідор, крыкнуў: — Заходзьце!

Хлопцы гуртам не ўвайшлі, а, здаецца, уламаліся ў кабінет. Пакуль станавіліся ля сцяны, пан Пшэборскі абводзіў усіх вачыма, як быццам хацеў адгадаць, ці ўдасца яму ажыццявіць свой намер. Разам з дырэктарам абводзіў усіх вачыма і Пілсудскі з партрэта. Здавалася, вось зараз скажа: «Пасадзіць у «казу» і даць «хлосты!»¹ Стала ціха. Рабочыя стаялі, трымаючы ў руках свае запонаныя шапкі. Паны для стварэння навагі вытрымлівалі паўзу.

Першым пачаў гаварыць дырэктар:

— Ну, вось што... Зарабілі вы для сябе многа... Магу вас аддаць пад суд... Але гэтага рабіць не буду... Для вашага ж добра... — тут пан дырэктар спыніўся і спадылба акінуў усіх насцярожаным позіркам. А пасля абьякава пачаў глядзець у акно, ламаючы пальцы.

— Ну, дык вось я вырашыў... даць вам жадааную падвышку...

І тут рантам узняў галаву і наглядзеў ва ўнор на ўсіх... Санкоўскі, стоячы наперадзе, нахмурыў бровы ад здзіўлення. Што гэта значыць? Што гэта за манеўр?

— Як-то, пане дырэктар?.. Не разумею... Падвышку ўсім?

Тонкі манеўр Пшэборскага не ўдаўся. Ён думаў, што Санкоўскі скажа: згода, — і на гэтым усё скончыцца. А каму дакладна падвышка, так бы засталася пэвядомым. Пшэборскі хацеў збіць з толку рабочых нечаканасцю прапановы, але яму гэта не ўдалося. Ён крыху збянтэжыўся і, тыкаючы пальцам перад сабою, гаварыў з падсадай, з прыціскам:

— Так, так... вам, усім вам, — яшчэ да канца не дагаварваючы каму — «усім».

Санкоўскі ўжо цяпер ясна зразумеў, у чым справа.

— Я разумею так, што пан дырэктар са сваёй ласкі дае падвышку толькі нам, тут прысутным? Так я зразумеў?

— Мм... так... — больш адказаў кіўком галавы, чым словамі Пшэборскі, і з твару знікла ўпэўненасць у сваёй дыпламатыі. Твар стаў злосным, расчараваным. Ён зра-

¹ «Хлосты» — польскае. Значыць адхвастаць розгамі. «Каза» — памяшканне, у якім трымаюць арыштаваных.

зумеў, што не дасягнуў мэты. Выняў з кішэні партсiгар, запрапаваў папяросу афiцэру і закурыў сам. Ён ужо гатоў быў зусiм не заўважаць вась гэтых прысутных, не-навісных яму абадрашцаў.

— Не, пане дырэктар, на гэта мы не згодзімся,— адказаў Санкоўскі.— Калі ўсiм, дык усiм,— выбару быць не можа.

Пшэборскі страсянуў папяросай над попелiнiцай, пакураны попел шэрым круглячком лёг на дно попелiнiцы. Дырэктар глянуў на яго і зусiм раўнадушна адказаў:

— Воля ваша... Калі так, будзеце звольнены з працы. Завесцi iх у бухгалтэрыю, хай бяруць разлiк,— прамовiў ён з'едлiва і адварнуўся тварам да афiцэра, які сядзеў у канцы стала.

— Ну, гэта адразу ясна...— сказаў Санкоўскі.

Пан Пшэборскі ўжо вёў гутарку з афiцэрам і быццам не чуў адказу Санкоўскага.

Групу рабочых пад канвоем прывялi назад у барак. Неўзабаве туды зноў прыйшлi дырэктар, афiцэр і Глюга з паперамi ў руках.

— Хто хоча працаваць? — пытаўся Глюга.— Падымiце руку.

Рукi нiхто не падняў. Глюга павярнуўся да дырэктара.

— Выклiкаць кожнага па спісу і пытацца! — загадаў дырэктар.

Пачалася пераклiчка. З трохсот чалавек толькi дзесяць згадзiлiся працаваць.

— Вось хоць дзесяць разумнiкаў знайшлося,— сказаў афiцэр.

Дырэктар дадаў:

— Зараз жа забраць iх і перавесцi ў другi барак... А астатнiя каб нi хвiлiны не былi мне тут, у бараку! — крыкнуў ён.— Вымятайцеся, каб я вас нi аднаго не бачыў!

— Час ужо iдзе к вечару, мы нiкуды з барака не пойдзем, па дварэ, як пану вядома, яшчэ зiма,— адказаў Санкоўскі.

— Нiчога не знаю, хто ў мяне не працуе, той не навінен і жыць тут. Чулi? Збiрайце свае манаткi і на ўсе чатыры бакi. Не выйдзеце — прымусiм сiлай!

Паны выйшлi.

Забастовачны камiтэт прыняў рашэнне, каб кожны па ўсякi выпадак падрыхтаваў свае рэчы. З барака вырашылi не выходзiць.

Прышоў бухгалтар у акулерах, з чорнымi вусiкамi

пад крыху дзюбатым носам. Ён не быў па-панску суровым, нават усміхаўся і жвава прывітаў усіх словамі: «Дзень добры, панове!» За ім цюпала ў боціках пульхная дзяўчына з папудраным носам. Гэта — касір. Яны прыйшлі выдаць рабочым разлік. У той час, калі бухгалтар сеў на пары і скінуў кепку, кладучы яе побач з сабою, дзяўчына пясмела азіралася і баялася датыкацца да пар. Аднак пасля села асцярожна па самы краёчак.

— Вось дачакаліся выгоды! — сказаў хтосьці з рабочых. — Як той вінаград — сам рвецца і ў рот кладзецца.

Бухгалтар усміхнуўся і паправіў акуляры. Пачалася выплата. Яна цягнулася доўга. Цёмная ноч навісла над баракамі, а бухгалтар з дзяўчынай усё паўтаралі — то «тшыста», то «шэсцьсот». Калі рабочыя непрыкметна для сябе абступалі іх паўкругам для цікавасці, бухгалтар казаў: «Не цяспіцеся, не спяшайцеся, яшчэ маем час, за поч заплацім».

Усе зразумелі, што выплата перашкодзіць пачальству выгнаць людзей з барака.

— Як не спяшацца? — сказаў Санкоўскі. — Дырэктар выганяе з барака. Трэба спяшацца.

— Ніхто вас з барака выганяць не будзе, — сказаў бухгалтар.

Пасля выплаты ён устаў, падзеўшы кепку, азірнуў усіх. Нешта прасілася яму на вусны, бо ўсмішка, змешаная са здзіўленнем, блукала па твары. У вачах пад акулярамі можна было заўважыць бляск ледзь схаванага захаплення. Нарэшце ён сказаў:

— А дзёрзкія з вас малойцы... казакі! Ну, пу, — і пакіраваўся да выхада, ківаючы галавой на развітанне.

Твар Санкоўскага асвятліла ўсмішка. Ён крыкнуў услед бухгалтару:

— Дзякуем пану! — і, павярнуўшыся да Андрэя, дадаў: — То добры хлоп... Ён спрыяе нам...

* * *

Камітэт сабраўся на парад. Трэба было падвесці вынікі барацьбы і падумаць аб заўтрашнім дні.

Увайшоў пан Глюга ў суправаджэнні паліцыянта. Рабочыя ўбачылі яго, але ніхто не спыніў размовы, ніхто не зацікавіўся ім. Глюга паглядзеў навокал і ўзняў руку.

— Увага, панове! — крыкнуў ён.

Захар Зубец хрыпла засмяўся:

— О, цяпер панамі ўжо заве... Калі гэта было? Ну, да-чакаліся славы... Што гэты чмут скажа?

Рабочыя не адразу, а паволі пачалі сціхаць. Глюга чакаў, не спяшаўся — відаць, хацеў, каб яго словы ўсім дайшлі ў вушы. Гэта павінны быць словы, сказаныя з вышынні маестату, як, скажам, з ксяндзоўскай вышкі. Глюга накашліваў і, відаць, пават хваляваўся.

— Панове! — крыкнуў ён і зноў змоўк, чакаючы абсалютнай цішыні.

— Нешта ён нам сёння вельмі казырае, — не супімаўся Захар.

Глюга, дачакаўшыся цішыні, пабраў духу, выпрастаўся і яшчэ раз кашлянуў. Пачаў гаварыць паважным, амаль пабожным тонам.

— Пан дырэктар са сваёй ласкі злітаваўся над вамі і дазволіў пераначаваць у бараку... Вы павінны дзякаваць пану дырэктару за яго ласку. Можаце спаць, ніхто вас не крапе. Толькі спакой, толькі спакой... Няхай вас бог бароніць... Да пабачэння, — і накіраваўся да выхада.

У кожнага на вуснах блукала ўсмешка. А Сава Супрун крыкнуў услед Глюгу:

— Перадайце пану дырэктару, што мы яму нізка кланяемся і цалуем яго ў рукі, а ён нас няхай...

Невядома, ці чуў Глюга апошнія словы, але не аглядаўся. Па бараку перакочваліся выбухі смеху.

На нарадзе камітэта былі некаторыя разыходжанні па ацэнцы забастоўкі, а таксама далейшых перспектыў. Напрыклад, Падаляка казаў, што трэба было прыняць прапапову дырэктара. А гэта для таго, каб застацца працаваць тут, быць з масамі, і ў далейшым, па яго погляд, удалося б дабіцца павышэння зарплаты ўсім, што цяпер ёсць небяспека, што ўсіх баставаўшых пйдзе не прымуць на працу.

Аспрэчвалі Падаляку Захар Зубец і Сава Супрун, даводзячы, што «мы панам нагналі страху, чаго не адчувае Падаляка, што, калі да гэтых напоў калі-небудзь прыйдзе другая дэлегацыя, яны ўжо так ставіцца не будуць, як паставіліся да нас...»

— Не, я не згаджаюся з вашымі меркаваннямі, — на-супіўся пагардліва Падаляка, — што з таго, што панам нагналі страху, калі нам ад гэтага толькі адна хвіга...

— А хіба гэта не будзе мець уплыву на рабочых іншых заводаў? — спытаў Андрэй. — Хіба мы ізаляваны ад свету? Я лічу, што перамога ў гэтай забастоўцы ўсё ж такі наша... маральная перамога, я сказаў бы...

— Фю-ю... маральная... — працягнуў Падаляка. — Для рабочага важны кавалак хлеба... Маралі не над'ясі...

Захар Зубец пачухаў натыліцу і сказаў:

— Я маланісьменны чалавек, але адчуваю, Іван, што ты тут нешта закручваеш.

— І здорава закручваеш, — дадаў Сава. — Што такое мараль? Скажы? Па-мойму, гэта вось што... — і Сава стукнуў сабе кулаком у грудзі. — Вось тут мараль... Я ведаю, што наша забастоўка, наша барацьба не застанецца без следу. І ад гэтага аднаго ў мяне сілы прыбывае. Ды не толькі ў мяне, але ва ўсіх іх, — ён паказаў на рабочых.

— Аднак... — сказаў Падаляка.

— Правільна, Сава, — падтрымаў Андрэй, — вельмі правільна.

— Калі так будзем гаварыць, як ты, Падаляка, — урэшце азваўся Санкоўскі, — страцім грунт і перспектывы. Я лічу, што мы не мелі іншага выхаду, як пайсці з каламі і прагнаць балахоўцаў.

— Дык гэта ж была і мая прапанова, — хіснуўся ў другі бок Падаляка.

— Ну, дык чаго ж ты хочаш? — дакорліва кінуў Захар.

Па прапанове Санкоўскага вырашылі ісці заўтра ўсім у бярозаўскую суполку. «Калі там не прымуць на лесапільню, пойдзем на лесараспрацоўкі — туды прымуць з ахвотай. Што ж, напрацуем там... А далей відаць будзе... Згодны?»

— Згодны, — адказалі ўсе. І камітэт пайшоў да рабочых.

Члены камітэта ішлі навольна, прыглядаліся да людзей. На душы ў Андрэя было адчуванне цяжару. Гэта ж гняла яна, адказнасць за людзей, ён абавязаны ведаць аб іх усё — іх думкі, жаданні. Пачуццё адказнасці расло з кожным днём жыцця ў бараку. «Так... нельга жыць сярод людзей, не несучы адказнасці за іх, на якой бы ступеньцы ты ні стаяў, — рабіў сабе вывад Андрэй. — У гэтым уся соль — нельга жыць у грамадстве без грамадства». А калі так, усё павінна быць падпарадкавана гэтаму грамадству. Абыякавыя адносіны да людзей, да чалавека працы — страшэнны эгаізм.

Члены камітэта ішлі сур'ёзныя і як быццам нават крыху задуманыя. Так, прынамсі, здавалася Андрэю. Трэба было б, ідучы, кінуць якое запытанне, які-небудзь жарт, але зрабіць гэта чамусьці было цяжка. Можна, таму, што рабочыя сядзелі пры сваіх клунках, апрацутыя, гатовыя ў

дарогу, што і вячэры не давялося зварыць, што і махоркі няма ўдосталь, і адна цыгарка вапдруе праз некалькі рук.

— Ну, як, хлопцы, чуемся? — спытаўся ўрэшце Санкоўскі.

— Добра, — быў адказ. — Паны ж злітаваліся сёння, дык чаго ж нам гараваць?

— Наша справа — кулак пад галаву і ногі ўверх.

— Заўтра — бог бацька...

— Сёння злітаваўся адзін пап, заўтра другі...

— Але Глюга... ён, мусіць, ксяндзом быў некалі...

— Афіцэр жа пакаштаваў нашага следзя... Ну і разагнаўся — пакажы яму следзя... Ха-ха-ха...

— А вунь паглядзіце на святую літасць на парах...

— Дзе? Якую літасць? — спытаўся Санкоўскі.

— А вунь, вунь...

Камітэтчыкі прайшлі крыху і спыніліся як укапаньня перад нечаканым відовішчам. Захар Зубец адразу пачаў згінацца ў крук ад смеху. На парах стаяў чалавек у доўгай палескай сярмязе цёмна-карычневага колеру, парыжэлай ад часу. На галаве ў яго было пешта накшталт не то вяпка, не то цюрбана, зробленага са зрэбнага бруднага ручніка. Чалавек у пакоры схіліў галаву на правае плячо і падвёў вочы пад лоб. Правая рука ляжала на сэрцы, а левая... Глянуўшы на левую руку, камітэтчыкі не ўтрымаліся ад смеху. Левая рука ў чалавека была апушчана, і мазолістыя парэпаньня пальцы паказвалі некуды ўбок вялікую хвігу. Чалавек стаяў замёршы. На твары сажай былі намалёваны вусы, закручаныя ў кольца. Ад вачэй да шчок цямнелі топкія лініі. Гэта цяжкія слёзы... Ну, вядома, усе пазналі ў чалавеку ўвасабленне літасці — дырэктара Пшэборскага. Направа ад чалавека, ля самай хвігі, стаяў на каленях нехта мурзаты ў шэрай салдацкай шапцы і, склаўшы далоні ў лешчаткі, глядзеў на іх з пакорай. Ну, вядома, гэта стаяў Глюга. Налева таксама стаяў чалавек на каленях у старой лесніковай шапцы з зялёным выцвілым акальшам. (Лешчай для інсцэніроўкі не было.) Спружына ў шапцы праела сукно, вылезла і была густа абкручана суравымі ніткамі. Замест кукарды цямнеў вялікі кружок, які сваімі абрысамі напамінаў, што некалі тут красаваўся над казырком двухгаловы царскі арол. Цераз плячо замест партупеі перацінаў грудзі звычайны раменны пояс. Гэтая постаць таксама склала далоні ў лешчаткі і глядзела з пакорай. Ну, вядома, гэта — пап афіцэр паліцыі.

Ажыўлены шэпт пракаціўся па бараку. Рабочыя, тоўпячыся, ішлі з самых далёкіх куткоў, лезлі адзін аднаму на плечы, каб паглядзець на панскую літасць. Не ставала месца, грамаздзіліся на нары, збіваючы адзін аднаго з ног. Педзе нешта з трэскам ламалася, правальвалася. Усе, застыўшы, глядзелі на панскую літасць і смяліся. Так бы маглі глядзець бясконца, але «літасць» заварушылася і сказала:

— Хлопцы, то, можа, даволі... Я ўжо стаміўся стаяць...

— Пастой, Краўчук, яшчэ трошкі...

— Ну, пастой, брат, што табе ўжо так цяжка...

Гэты мастак Краўчук зноў набыў позу літасці, але хвігу падсунуў ужо Глюгу пад самы нос. Ад рогату, здавалася, аж захісталася электрычная лямпачка. Глюга не сцярпеў такой знявагі і выйшаў са строю. Устаўшы з каленяў, ён сарваў з галавы ў «літасці» «цярновы вянок». На гэтым прадстаўленне і скончылася.

Пад такі настрой камітэт адкрыў сход. З членаў камітэта гаварыў толькі адзін Санкоўскі. Рабочыя, якія выступалі з прамовамі, гаварылі ў тоне прыўзнятым, бадзёрым, што «мы пераможам, што пачатак зроблены. Пасля прыйдуць другія і ўспомняць пра нас у цяжкую хвіліну. Не прыме бярозаўская суполка, — пойдзем далей. Будзем ісці — край вялікі. І — знойдзем».

Назаўтра рабочыя ўсталі рана, яшчэ прыцемкам. На распаленай пліце гатаваўся чай у казанках. Усе спяшаліся сяк-так паспедаць. Паліцыянты, пакідаючы варту, зайшлі ў барак і яшчэ раз напамнілі — «ачысціць барак».

На абавязку Савы было дагледзець, каб усе былі гатовы, і ён цяпер ужо з клункам за плячамі пахаджваў ля нар і прыспяшаў зборы. Калі ўсе былі гатовы, узняў руку і крыкнуў:

— Ну... трымацца парадку ў дарозе, ісці ўсім разам... За мной...

Пачалі выходзіць з барака. Андрэй аглянуўся на свой куток і адчуў, што забірае адсюль з сабою часціну нейкага жыццёвага вопыту. У гэтым кутку ён атрымаў як бы першае жыццёвае хрышчэнне і штосьці сам даў другім. Выйшаўшы на двор, Андрэй, Санкоўскі, Зубец, як і ўсе, глянулі ў бок дырэкцыі. На платформе пры чыгунцы, тут жа, побач з дырэкцыяй, стаяў на падкладах таварны вагон. Там жыў машыніст «кукушкі». Адны паліцыянты нешта адтуль выносілі, а другія заносілі.

— Вось вам, сказаў Санкоўскі, — замест прафсаюза

будзе пастарунак, пся крэў... Ну, і то дасягнешце, дзякуй богу...

З дырэкцыі пачалі выходзіць усе служачыя і парэшце сам пай Пшэборскі ў суправаджэнні — на здзіўленне ўсім — паручыка жандармерыі.

— Як хутка разнеслася... Падняло ўсіх на ногі, — мармытаў Санкоўскі, — у страху вочы вялікія...

Паручык тым часам узброіўся біноклем. Рабочыя ішлі да вузкакалейкі, каб, перайшоўшы яе, выйсці на дарогу.

Лес дыхнуў у твар свежасцю, урачыстым спакоем соснаў. Недзе за лесам з туманнай імглы прабівалася сонца. Рабочыя выраўняліся, самкнуўшыся ў стройную калону. Нехта пранізліва залётна свіснуў. Нехта кінуў палку ў галіну сосны, каб паглядзець, як пасыплецца серабрысты іней. Нехта сказаў: «Заспявалі б, ці што». Апошняе прыйшло само сабою. Бліжэй да пярэдніх радоў даляцела высокае, тэнаровае:

Шел солдат с похода,
Зашел солдат в кабак,
Сел солдат на бочку,
Давай курить табак.

І тады ўсе падхапілі поўным голасам знаёмую, віртуозную, шпаркую, прынесеную з далёкіх салдацкіх дарог песню:

Трай-ляй-ляй,
Тра-ля-ля-ля...
Сел солдат на бочку,
Давай курить табак.

Твар Захара Зубца, які ішоў побач з Андрэем, імгненна прасвятлеў:

— Якраз патрапілі, што заспяваць. Гэта ж была паша любімая на Чэлябінскім фронце. Пай камандзір вельмі любіў яе. Бывала, скуль ні ідзём, зараз просіць: «Ну, хлопцы, «Трубачку»».

Калона ішла, шэрая, з клупкамі за плячыма, урывалася з салдацкай песняй у магутны ціхі бор, дзе прыдарожныя сосны праводзілі ўсіх нібы позіркам недаўмення, заціўшы дыханне.

ДНІ І ПЮЧЫ

Вясна была ўжо ва ўсёй поўні. Андрэю здавалася, што такой вясны яшчэ ні разу не было ў яго жыцці. Навокал столькі ласкавага сонца, празрыстага неба, ветру і адвечнага шуму бору. Якая ж сіла ў шуме баравым! Ці не народная была векавая гаворыць аб сабе ў гэтым шуме — была многатанальная і, аднак, адзіная? Яна калыша, сунакойвае, навявае песню аб тым, што радасць і гора ходзяць па зямлі сваімі дарогамі і часам сустракаюцца. Тады бор шуміць трывожна, бурна, заракоча магутны з краю ў край. Многа з трэскам упадзе дрэў пад палётам віхру. А пасля ўсё роўна бор стаіць, магутны, бяскрайні, калыша, навявае песні аб сіле, і радасць квітнее навокал.

Андрэй прагнуўся пасля доўгага сну. Церпкі водар імху казытаў у носе. Так пахнуць грыбы. Навокал звенваліся на некрапную траву, квітнелі блакітныя званчкі, як дзіцячыя празрыстыя вочы, ласкавыя і паўныя. Карупкавыя лісці папараці, зялёныя, сакавітыя, слаліся над травою. Кусты арэшніку кідалі цепь навокал сябе. А над галавой гопкія ў два абхваты сосны сплталіся кропамі пад небам. Удадала выбраны ўзгорчак для адпачынку. Лісная гушчыня і мерны паважны шум, да якога трэба прыслухацца. Усё радуецца вясне, асабліва птушкі. Тут выразна чуцен іх залівісты шчэбет і трапятанне крыльцаў у кустах. Красою жыцця повея лес у кожнай сцяблінцы, ва ўсім яго магутным подыху. Вясна!

Андрэй ляжыць на спіне, падклаўшы рукі пад галаву. Помніць, як у салодкай стоме пераварочваўся з боку на бок, схаваўшы галаву ў цень, а спіну аддаўшы цеплыні ласкавага сонца. Побач храпе Санкоўскі, зарыўшыся носам у падасланы скамечаны каптап. Адзін вус падагнуўся і тырчком прынік да шчакі. На твары, здаецца, разгладзіліся маршчыны. Твар Санкоўскага — твар спрацаванага рабочага, які набыў характэрны зямлісты колер, адбітак колеру барачных сцен, нар і драўлянага пылу. Толькі валасы яшчэ русыя, хоць ужо на скронях прабіваюцца адзінокія серабрыстыя ніцінкі. Гэта сніць чалавек, з якім у Андрэя ўзнікла сувязь незвычайная і пры гэтым такая натуральная, як натуральны сніт вяршынь васьмі гэтых дзвюх соснаў, якія ў сваім росце імкнуцца ўсё вышэй і вышэй да сонца. Але гэта не толькі сувязь на глебе сусед-

ства. Яна, галоўным чынам, узпiкла на глебе пародных праблем. Андрэй не ведаў пават, адкуль гэты Санкоўскі, з якога ваяводства Польшчы, і дзіўна — не было ніякай ахвоты і патрэбы пытацца пра гэта... Перад Андрэем паўставаў чалавек — плячысты, прысадзісты, адкрыта чалавечны, скрытны і наступальны. Здавалася, што ў яго не было ніякай радні. Але гэта не рабіла яго адзіночым. Ішоў гэты чалавек праз жыццё з клупкам за плячыма, не маючы сталага аселішча. Ён прынёс са свайго польскага народа яго песні, гумар, тую народную мудрасць, якая так збліжае, родніць народы. Ці адукаваны Санкоўскі? Не. Ці начытаны? Не, вельмі мала. У чым жа яго сіла? Сіла яго ў вопыце. Усё вадроўнае, працоўнае жыццё Санкоўскага — гэта вопыт. Таму ў яго стаўленні да асвечаных, «пісьменных» людзей было пават крыху палёту падкрэсленай пашаны. У ім жыла вялікая прага да ведаў, але... праца, цяжкая, паднявольная, легла на плечы з ранніх дзён і закрыла шляхі да асветы. Яна паклала на твар Санкоўскага той няўлоўны след крыўды за сябе, за другіх. Тэарэтычным выхаваўцам яго была найбольш газета, брашура і жывое слова рабочых. Але пры ўсім гэтым галоўнай зброяй Санкоўскага быў класавы інстынкт. Гэта быў важак маштабу калі не завода, то цэха на заводзе.

Андрэй яшчэ раз глянуў на твар Санкоўскага і нахмурыўся. Высмактанасць у твары — вось што... Высмактанасць... Нехта смокча кожны дзень, кожную хвіліну... Гэтую высмактанасць пачаў адчуваць на сабе і Андрэй...

....Ужо трэці месяц працуе Андрэй у гэтай самай «Бярозаўскай суполцы» разам з Санкоўскім на цыркулярцы. Апошні тыдзень працуюць у начную змену. А сёння — пядзеля, дзень адпачынку, што і завяло іх у лес, каб тут на поўныя грудзі падыхаць вясною. Сава Супрун з Марцінам Шапко працуюць пры станку «на закрутках», а Захар Зубец з Іванам Падалякам — ля рухавіка. Захар працуе качагарам, а Іван — змазчыкам. «Бярозаўская суполка» ўсіх «забастоўшчыкаў» прыняла на працу — ёй спешна трэба было пракладаць вузкакалейку ў глыбіню лесу. І таму сябры некаторы час працавалі на набудове вузкакалейкі. Кіраўнікі завода не пыталіся аб забастоўцы, дамагаліся толькі працы і не былі такімі скупымі на зарплату, як напi Пiшэборскі. Тут адчуваўся іншы стыль — тут была канкурэцыйная гарачка, і таму гаспадары, каб выйграць час, манеўравалі якімі-колечы надбаўкамі, здзелшчынай, заахвочваннем і пават пахвалою. Гаспада-

роў у суполцы было два — адзін кіраваў вытворчасцю на заводзе, а другі шукаў рынкаў збыту — увесь час ездзіў на краі і за граніцу. А вытворчасць суполкі — гэта было страшнае нішчэнне лесу. Месцы, дзе шумеў нескрануты, магутны, адвечны бор, на вачах ператвараліся ў паляны. Покатам ляжалі гонкія сосны, ляжалі ўздоўж і накрывж, як насля якой буры. Вузкакалеіка паглыблялася ўсё далей і далей у таемныя лесныя сховы, а за ёй ішлі з піламі, сякерамі і са склютамі тамаплівыя раці сярмяжнікаў-лесарубаў нішчыць на загаду калапізатараў сваё ўласнае дабро. Не цярпела бунтарскае сэрца Захара Зубца. Гледзячы на пусташы, не раз скрыгатаў ён зубамі: «Эх... наша доля кладзецца, як снапы тыя... А я вось і хаты не маю... Калі яе буду мець?» Не цярпела гаспадарскае сэрца і Марціна Шапко. Ён хоць цешыў сябе тым, што пры працы, калі з Захарам спускалі сосны, любоўна, пагаспадарску, гладка, чыста абсяйкаў галіны, не пакідаў ніводнага сучка, гладзіў смалістыя ствалы рукою, біў у іх абухом сякеры, каб пачуць іх голас, і любаваўся гонкасцю, гладзінёй. «Гэта ж трэба вырасці такой... Вось зямля — сіла...»

А Захар Зубец часта пратэставаў:

— Ну, чаго ты там корпаешся? Прычапіўся да гэтых сукоў... Халера іх бяры... Няхай самі адгрызаюць...

А Марцін адказваў:

— Нялоўка, трэба ж такі да ладу давесці...

Сава Супрун, калі глядзеў на спустошаныя паляны, доўга маўчаў папура і, урэшце, кідаў:

— Не спіліце ўсяго... не... давайце, хлопцы, не спяшацца, — і пачынаў распальваць вогнішча.

Іван Падаляка, які працаваў з Савам, здавалася, менш адчуваў гэткую страту лесу, але і яму рабілася не на сабе. Пабліскваючы белізной зубоў, прыкладаў руку казырком над вачыма і доўга азіраў паляну. Работа з Савам у яго штосьці не ладзілася — розніца характараў і тут дала сябе адчуць. Калі працаваць дык працаваць — такі быў лозунг Савы. Ён, стаўшы на калені пры сасне, хутка расчышчаў месца навокал сваімі загрубелымі пальцамі, як граблямі. А Іван Падаляка ўсё ніяк не мог уладзіцца — то ў калена яму замуляе які сучок, то не на месцы нага, то не так узяўся за ручку пілы, то раптам шчака засвярбіць — і піла тут жа вылятала з рук.

Сава спачатку цярпліва зносіў гэтыя перашкоды, а часля пачаў хмурыцца.

— Я табе, брат, раю яшчэ ў люстэрка заглянуць,— вырвалася ў яго панаўсур'ёзна, панаўжартам.

— Ну, ну, ты ўжо...— адказваў Падаляка.— Давай, давай...

У Андрэя з Санкоўскім праца ішла гладка, хоць таксама спачатку была пязграбнасць з боку Андрэя. Але Андрэй працаваў з майстрам лесу. Гэты майстар адной заўвагай, кінутай у аднаведны момант, выпраўляў недахоны. Піла была па-майстэрску навострана і зіхацела вастрыём зубоў.

— Лёгка, лёгка, Анджэю, і спакойна,— павучаў Санкоўскі.— Трэба, каб сілы хапіла на ўвесь дзень... Не налягаць на пілу... лёгкае чуццё ў руках... раўнамернасць у руках...

І для дэманстрацыі адзін раз запрасіў рабочага са сваёй групы, таксама кваліфікаванага лесавіка, па прозвішчу Станіслаў Барвіна.

— Хадзі, Стась, зайграем...

І сапраўды зайгралі. У іх руках піла звіцела, здаецца, не датыкалася зубамі да дрэва, а рэз імкліва паглыбляўся. Але ўжо праз тры дні Санкоўскі пераканаўся, што ў асобе Андрэя мае добрага вучня.

— Будуць з цябе людзі, будуць...— усміхаўся ён.— Давай адпачнём... Слаўным у капіталістаў усё роўна не будзеш...

Садзіліся на бярвяне, выціраючы пот з ілба, і закурвалі.

— Гэтай вась сасне,— гаварыў Андрэй, наказваючы па даўжэзнае роўнае дрэва, якое легла ўпоперак па рад такіх жа дрэў,— гэтай сасне год дзевяноста, калі не больш, а мы з табою, Санкоўскі, за пяць хвілін яе чахнулі — і пяма. Дзіўна... Вельмі дзіўна... Да чаго хуткая, дынамічная сіла знішчэння... За пяць хвілін можна знішчыць тое, што расло сто год... Дыспранорцыя паміж ростам і знішчэннем жахлівая...

— Э, капіталісты аб гэтым не думаюць, мой дарагі,— адказаў Санкоўскі.— З другога боку, нам трэба цаніць сілу знішчэння. Яна нам, Андрэй, патрэбна, ой, як патрэбна...

— Як што знішчаць...— сказаў Андрэй.

— Ну, зразумела... Нам вядома, што трэба знішчаць... Нам трэба знішчаць нішчыцеляў...

— Вось палавіна Беларусі апынулася пад акупацыйнай польскай буржуазіі. Хіба такое свавольнае, перазборлівае нішчэнне лесу не ёсць праява каланізацыі?

Сказаўшы так, Андрэй у напружанні чакаў адказу, недзе ў тайніках душы баючыся, каб сказанае ўсё ж такі не выклікала ў Санкоўскага нежадамай рэакцыі. Санкоўскі адказаў хутка, так, як быццам адказ быў у яго ўжо даўно гатовы:

— Аб гэтым не можа быць двух поглядаў... Каб я быў нацыяналістам — гэта значыць прыцэлем сваёй буржуазіі, я ў лепшым бы выпадку сказаў, што мне ад гэтага пішчэння беларускага лесу ні горача ні холадна. Але я так сказаць не магу... Я знаю адно, што капітал перамагчы можна толькі агульнымі сіламі пралетарыяў і працоўнага сялянства...

— А нацыянальны рух? — спытаўся Андрэй.

— Нацыянальны рух прыгнечаных краін павінен быць нам памочнікам. Ужо каму-каму, а нам, палякам, трэба ведаць аб гэтым найлепш. Каланізавалі Польшчу ўсякія... са згоды нашых вялікіх папоў.

— Так... на буржуазію спадзявацца няма чаго... — працягнуў Андрэй. — Яна і тады, калі Польшча знаходзілася ў няволі, была расаднікам здрады... Важна, каб пралетарыят быў на вышыні...

— Тут, Андрэй, таксама можа быць часам усяк... ППС, неся крэў... Ох, Андрэй, да чаго я не люблю ППС... Яна разам з ксяндзамі крычыць цяпер на ўсіх дарогах аб пакутах Польшчы, а на практыцы гэта азначае пацкоўванне аднаго народа на другі. Так прадаваць інтарэсы пралетарыяту, як робіць ППС, гэта... гэта, Андрэй, лакейства і здрада, нават лічым не прыкрытая... Што ж атрымліваецца?

Санкоўскі змоўк і, скрывіўшыся ад сонца, глядзеў на паляну, на ўвесь агромністы навал, як быццам шукаючы там доказу сваім думкам.

— Яшчэ многа будзем мець ліха ад ППС... — нарэшце сказаў ён.

Андрэй прыпамінае, што ў гэты момант падышоў наглядчык Сяргей Селядцоў, белагвардзеец, капітан з арміі Дзяцікіна, і падышоў так раптоўна, што Андрэй з Санкоўскім аж усхапіліся з месца. Разгледзеўшыся, што гэта Селядцоў, усміхнуліся і селі зноў. У Селядцова ў руках быў блакнот з алоўкам — ён запісваў днёўкі, бо час ужо быў пасляабедзены. Хілілася к вечару. Аб Селядцове гаварылі, што ён сын палкоўніка, але хадзіла і другая версія, супроць якой Селядцоў пратэставаў. Аднаго разу, прысеўшы на куртачкі ля агню, грэў рукі над полымем і, адва-

рочваючы твар ад дыму, гаварыў прапітым гарлавым голасам:

— І які гэта чорт выдумаў, што я сын папа?..

У Селядцова вечна вісела кропля пад носам. Бледны, змяты твар, рэдка калі паголены, на плячах падраны, невыразнага колеру каптан, падпяразаны вяроўчынай, — усё сведчыла аб тым, што Селядцоў расчараваўся ў жыцці і часта ў задуме цынічна паўтараў пры хлопцах: «Мда... не течет река обратно — что прошло, того не будет». Толькі боты і запошаныя галіфэ зеленаватага колеру гаварылі аб яго мінулым. Селядцоў, здаецца, ненавідзеў усё на свеце. Служыў у польскіх прамыслоўцаў і таксама і іх ненавідзеў. Уступаў у гутарку толькі з рабочымі і тут даваў волю свайму цынізму. Селядцоў за суткі прапіваў свой дэкадны заробак і пасля выпрошваў махорку ў рабочых, а ежу браў з магазіна на рахунак заробку. За працай рабочых наогул не вельмі сачыў. А калі хацелася яму пагутарыць, «адвесці душу», прыходзіў да вогнішча, да групы Андрэя і гаварыў:

— Адначыце. Папы пасхалі ў горад, душа з іх воі... Я вам днёўкі і так запішу... — і пачынаў расказваць свае непрыстойныя анекдоты.

Ужо раставаў снег. Лужы навокал шнёў не давалі магчымасці валіць сосны, стоячы на каленях. Даводзілася стаяць на пагах на костачкі ў вадзе і гнуцца да карнявішча сасны.

Селядцоў, брохаючы на лужах і талым снезе, прыйшоў закурыць, плюючыся і кідаючы праклёны ўсяму свету.

— Гэта цекла... За грахі пейкія... — і, з задавальненнем зацягваючыся дымам з папяросы, звярнуўся да хлопцаў: — Можна, хочаце перайсці на працу да станка? Ёсць свабодныя вакансіі... — І пачаў пералічваць на пальцах: качагара, змазчыка, двух на закруткі пры станку і двух на цыркулярку. Хлопцы глядзелі на «арыстакратычны» нос Селядцова, на тую вісячую кроплю пад ім і не верылі сваім вушам.

— А дзе тыя, што працавалі дагэтуль? — заняўся Андрэй.

— Качагар папіўся п'яны і пасварыўся спярша з машыністам, а пасля з дырэктарам. Качагара прагналі. Змазчыка наогул не было — усё рабіў качагар. На закруткі трэба спрытных хлопцаў, таксама і на цыркулярку. Ну, вось і ўсё... Жадасце? Мне даручана падшукаць рабочых...

Такім чынам сябры апынуліся пры станку. Гэта дана-

магло ім хутчэй, чым яны думалі, ажыццявіць свой «партызанскі план».

...Вялікія змены адбыліся ў жыцці сяброў. Гэта і не дзіва. На заводзе створаны дзве камуністычныя ячэйкі. Сакратаром адной ячэйкі стаў Андрэй, а другой — з польскіх рабочых — Санкоўскі. Андрэй прыпамінае, як слухаў Саву Супруна, калі той прапанаваў «залажыць» ячэйкі, і адразу здагадаўся аб прычынах яго начных зікненняў. Вестка аб чырвоных сцягах, вывешаных Савам, стала здабыткам усіх рабочых. Гэта ўзняло настрой ва ўсіх і пасяла надзею на недаўгавечнасць папскай улады... Педзе цякуць, цурчаць ручаіны з далёкіх і блізкіх куткоў краю, цякуць у меншыя і большыя рэкі. А там далей — мора... І так пацяклі іншыя дні і ночы... Андрэй з Санкоўскім наведалі вёску Савы і гутарылі з Паддубным. Усё было аваяна таямнічасцю абстаноўкі — Сава патурбаваўся пакопт вартавых, прыгожая маўклівая Гаппа завесіла вокны і пайшла з хлопцам да суседзяў, замкнуўшы дзверы на вісячы замок. І ўмоўлена было, на выпадак небяспекі, што каму гаварыць... Усё гэта было дзіўным і захапляючым для Андрэя. Тут рабілася вялікая, святая справа — што рвалася з душы на волю ў словах, песнях, скаргах і жаданнях, тут ператваралася ў акт рашэння, ад якога трэба было пераходзіць ужо да дзейнасці. Ціхая поч павісала над вёскай, і здавалася, што хата Гаппы Каравай была спецыяльна пад яе дазорам. Пільна прыглядаўся Андрэй да Паддубнага, як і Паддубны да Андрэя. Седзячы на лаве, Паддубны прыглядаўся снадылба, і затоеная ўсмішка свяцілася ў вачах. Андрэй спачатку больш маўчаў, устаўляючы час ад часу пару слоў, затое ў сваёй стыхіі адчуваў сябе Санкоўскі. Балагурыў, шпаркімі крокамі хадзіў па хаце, з павагай і адначасова з фамільярнасцю звяртаючыся да Паддубнага. Выпадковая гутарка была як сродак знаёмства.

— Ну, нашай сілы, як бачу, прыбывае... — сказаў Паддубны. — Прашу садзіцца, пагутарым. — Голас у Паддубнага быў памяркоўны, толькі раз-пораз клапатліва наглыблялася ад сціскання маршчыпка над брывамі. — Наш абавязак настолькі вялікі і пачэслы, што мы самі нават не ўяўляем сабе гэтай велічыні... Працаваць для вызвалення народа — гэта... — Паддубны спыніўся і ўзняў кулак, шукаючы больш адпаведных слоў. Ён азірнуў усіх прапізлівым, гарачым позіркам: — ...гэта ідзе ў глыбіню гісторыі...

гэта шлях герояў рускага рэвалюцыйнага руху, па чале якіх стаў Ленін...

Пад пасупленымі бровамі вочы Паддубнага зрабіліся маленькімі, але яшчэ вастрэйшым бляскам пранізвалі прысутных.

Калі Паддубны апускаў кулак і зніжаў тон часам да шэпту, углядаючыся па чарзе ў твар Андрэя, Санкоўскага і Савы, тады ён рабіўся лагодным. Пачынаў гаварыць аб знаёмым праз усё жыццё — аб беспрасветнай беднасці і адсталасці...

... Недзе шумеў бор. Таямнічымі звівамі беглі дарожкі праз гушчары да вёсак, да сляпых, прыглушаных хат, — беглі да шляхоў у мястэчкі і гарады.

Але бор шуміць... і бягуць дарожкі праз гушчары, як ручаіны з крыніцы... Многа яшчэ раскажуць яны, гэтыя дарожкі...

Паддубны чыркнуў запалку, прыкурыву і задумлівым позіткам азірнуў усіх...

Слухачы застылі ў задуме, прыцішаныя, насцярожаныя. Думкі наплылі ў прасторы, па ўскраіну лесу, дзе, можа, стаяў, апёрныся на вінтоўку, паўстапец-партызан. А калі загаварыў пра польскіх пралетарыят, пра яго гегемонію ў краіне, у Санкоўскага загарэліся вочы, і ён, не вытрымаўшы, перабіў Паддубнага, снаткаючыся на першым слове.

— Я... Я заўсёды пайду ў першым шэрагу біцца за сацыялістычную рэвалюцыю... І тут, на нашай лесапільні, мы, польскія рабочыя, — я даю гарантыю...

— Вось зараз пагаворым пра вашу лесапільню, — перабіў Санкоўскага Паддубны.

І ён паставіў перад сябрамі канкрэтную задачу: узяць курс на стварэнне партызанскага атрада...

Паддубны кінуў гэтыя словы, як якую бомбу, і чакаў выбуху — глядзеў на ўсіх запытальным позіткам.

Кожны паставіўся да гэтага па-свойму. Андрэй устаў і перасеў на другую лаву. Сава стукнуў кулаком па сталае. Санкоўскі ліхаманкава круціў цыгарку, уперыўшы ў яе вочы, і соп у нос. Андрэй нарасіў слова.

— Ну?.. — кінуў Паддубны.

— Для мяне становішча яснае...

Паддубны ўсміхнуўся, захістаўшыся па месцы. А Сава сказаў коратка і проста: «Для мяне, хоць зараз...»

— Нічога... — перабіў Паддубны. — Толькі канспірацыя...

...Праводзячы сяброў, Паддубны сказаў, што гутарка аб далейшым будзе пасля. Важна ў першую чаргу даведацца, як адгукнуцца на гэта ўсе члены ячэек.

Набліжалася світанне — трэба было спяшацца на станцыю. Ішлі ў перадранкавай цішыні. Над балотамі мяккай перухомай шэрашню расцілаўся туман. Адчуваўся востры подых роснай вільгаці. Буйная раса вісела на травах і на дрэвах. Невідочнай імжой асядала на вопратцы сяброў. Твары асунуліся пасля почы, праведзенай без сну. Ішлі моўчкі, баючыся парушыць цішыню, якая лашчылася ў хвалях туману. З-за недалёкага лесу веерам ужо шыбалі праменна-мутныя стрэлы — вешчунны сонца. Патухалі зоры ў спакойным небе. Недзе на палавіне дарогі пачуліся ў кустах галасы начлежнікаў. Галасы былі да таго яснымі і чыстымі, як гэты ранак, што выразна чулася кожнае слова. Фыркалі коні і бразгалі цуглі — начлежнікі збіраліся дахаты.

Цеплынёй дзяцінства і роднай страхі павеяла ў душу Андрэя, і на пэйкі момант ён адчуў сябе маленькім, убачыў самога сябе жывым пастушком — босага, у старой сярмяжцы, паўнага, які ішоў на пашы пасустрач сонцу, скупанаму ў расе. Благаславёны настрой, непарушная, безмяцежная радасць!

А цяпер... паадварот, у душы мяцежпасць...

Сапкоўскі ў лад сваім думкам з тужлівым уздыхам сказаў:

— Ох, як ладне на свеце, Анджэю... Спынімся, закурим, станцыя ўжо недалёка...

Сталі на драўляным старым мосціку. Невядомая рэчка-ручаіна пятляла між кустоў, абмываючы старыя карчастыя пні вольхаў. Некранутыя кветкі розных колераў глядзеліся ў празрыстую ваду, адбіваючыся, як у люстры. Кусты лазняку, пераплёўшыся з травой, здаецца, маладзелі.

— Заўтра ў перапынку між змецамі збяром пасяджэнне ячэек, — сказаў Андрэй, — справы сур'ёзныя... Як твае хлопцы, Сапкоўскі?

— На ячэйку я снадзяюся, а што да рэшты... пабачым... Ёсць адсталыя... Але — пабачым... Боязна аднаго, каб хто збоку не ўварваўся ў нашу сям'ю і чаго не паблытаў. Нашым «святым патрыятызмам», — іранізаваў Сапкоўскі, — лёгка зблытаць мазгі... Асабліва яшчэ цяпер. Дух можна падняць толькі вестка аб неснакоі ў Лодзі, у Кракаве. На гэта я і буду папіраць.

Гутарку спыніла вязюля. Недзе пад ручаіпкай у гупчары вольхаў яна пачала сваю пераклічку з прамяністым ранкам, які шумам птаства засвергатаў на розныя лады. Сябры міжвольна ўсміхнуліся, пачуўшы вязюлю, як быццам яна сваім куваннем адкрывала ім нешта найпрыемнейшае, але забытае, што адышло ў далеч жыцця. Сябры спуціліся да ручаішы памыцца.

— Эх, вадзічка...— працягнуў Сава, выціраючы твар крысом курткі,— кветкамі пахне...

.

Ужо будучы ў поездзе, калі праходзілі па калідоры вагона, шукаючы месца, у адной бакоўцы ўбачылі папа Чарапіцкага, які размаўляў з паліцыянтам. Чарапіцкі дыміў папяросай, сядзеў, закруціўшы ногі, пасупраць паліцыянта і «хлястаў» языком, лісліва пазіраючы ў вочы субяседніку. Зірнуў на праходзячых Саву і Андрэя, і буркалывачы з жаўтаватым адценнем хутка-хутка забегалі ў арбітах, як у злоўленага злачышцы. Адварнуў галаву, авалодаў сабою, і папяроса з аднаго кутка губ хвацка перакінула ў другі.

Сябры, знайшоўшы месца, селі. У гэтай бакоўцы сядзеў толькі адзін пасажыр-селянін, апёршыся локцем на свой клунак, з якога выглядала сякера. Ля яго ног, пад лаўкай, сябры заўважылі пілу. Нічога падазронага — едзе дзядзька, як звычайна, у лес на працу.

— Штосьці не падабаецца мне гэтая сустрэча,— ціха сказаў Санкоўскі, ківаючы галавой у суседнюю бакоўку.

— А што ён для нас? — адказаў Андрэй.— З намі ён не жыве, на нашым заводзе не працуе...— і Андрэй паціснуў плячыма.

— Так-то яно так...— працягнуў Санкоўскі.— Але гэта ж... ты павінен зразумець, гэта ж дрэнь...

— А душа з яго вон,— прамовіў, прыгнуўшыся да сяброў, Сава.— Мы яго, калі што...— і Сава высунуў наперад сціснуты кулак.

Поезд імчаўся насустрач сонцу ўсё лесам і лесам. Да сваёй станцыі сябрам трэба было ехаць толькі два перагоны. Недзе на палавіне дарогі на парозе бакоўкі з'явіўся Чарапіцкі.

Сябры яго заўважылі, але зрабілі выгляд, што не бачаць. Чарапіцкі, пачакаўшы крыху, крыкнуў:

— Дзень добры! Можна да вас?

— Мы ж усіх месц не закупілі...— адказаў Сапкоўскі і нахмурыўся, думаючы: «Які яго чорт сюды прэ...»

Чарапіцкі сеў побач з Савам — пасупраць Сапкоўскага і Андрэя. Было прыкметна, што ён хвалюецца, і, каб сунакоіцца, з шыкам адварнуў крысо курткі і выняў з кішэні штаноў партсiгар.

— Прашу,— прапанаваў Саву. Сава адмовіўся, снаслаўшыся на тое, што толькі што курылі. Андрэй адказаў — «дзякую», а Сапкоўскі, стрымліваючы гнеў, прамовіў нават з лёгкім паклонам: «дзякую наймоцней»... Чарапіцкі закурыў адзін.

— Хутка буду вашым суседам,— замянціў языком Чарапіцкі.— Пасварыўся з панам Пшэборскім... Ото халера, а не чалавек...

— За што ж пан пасварыўся? — спытаўся Сава.

— Гм... Як бы вам гэта сказаць. Абвінавачвае мяне, што я падбухторваю людзей да бунту...— і, пачакаўшы, дадаў: — А... выйшла там адна справа...— І Чарапіцкі махнуў рукою, намякаючы, што аб гэтым не варта нават гаварыць.— Перайду да вас,— працягваў Чарапіцкі,— няхай дэшыцца апаптаны бык...

— Што, можа, служанкі не падзялілі? — сыкнуў Сапкоўскі.

Чарапіцкі ў адказ кінуў на Сапкоўскага злосны позірк і, як нічога не было, пават з гримасай абыякавасці, адказаў:

— Мне яго служанка, як... як для свінні цыліндр...

Сябры ў адказ зарагаталі.

— Параўнаўце трапнае, няма чаго гаварыць,— сказаў Сапкоўскі.

— Перайду да вас, будзем працаваць і жыць у згодзе... Я чуў, што ў Кракаве і Лодзі штосьці неспакойна... Не вядома, як Варшава... На Палессі і на Украіне хлопскія бунты...

Сябры непрыкметна пераглянуліся.

Запала маўчанне. Чарапіцкі, закруціўшы ногі, чамусьці ўперыў вочы ў насок свайго бота.

Загуў паравоз, і поезд, прамінуўшы дырэктарскі будынак папа Пшэборскага, з шыпеллем спыліўся.

Пры развітанні Чарапіцкі галантна раскланяўся і знік між ярусаў бярэвенняў на платформе.

Думка аб стварэнні атрада была прынята ячэйкай Андрэя з вялікім уздымам. Было вырашана ісці «ў масы», праверыць у гутарцы кожнага з рабочых, але гаварыць

асцярожна, умела, не раскрываючы сваіх намераў. Най-больш, здаецца, прымаў да сэрца гэтую вестку Захар Зубец. Яго твар прамянеў, на вуснах блукала радасная ўсмішка.

— Успышкі там... успышкі тут! — гаварыў ён. — О, вось гэта работа!.. Такі ж наша дарма не прападае... Закасвай, хлопцы, рукавы... Хе-хе-хе... — і смяўся ўдэшным грудным смехам.

Падаляка час ад часу прыгладжваў рукою свае чорныя валасы і пакашліваў у нос.

— Гэта... гм... справы... Чым хутчэй, тым лепш...

Марцін Шапко выглядаў задуменна ціхім. Ён нешта ўзвajaваў сам сабе, думаючы, каб не атрымалася з гэтага толькі нішчу, як са снапа саломы... Трэба ж будзе біцца з ворагам — гэта ж не жарты. Галоўнае, што так усё адразу...

Але ж гэта ўсё за той новы лад, які ў Расіі і аб якім ён так любіў гаварыць. Хіба ж беларусам можна жыць без Расіі? Не, ніяк не ўкладзецца ў галаву.

— Не спяць людзі, робяць жа для нас, — сказаў Шапко, — што ж мы будзем стаяць убаку, склаўшы рукі? Не, гэта грэх...

А Захар Зубец у адказ:

— Шу, калі ўжо наш апостал загаварыў, значыць, усё... Падыймайся, хлопцы... Пройдзем на лясках і вёсках, мы такое дакажам... — і Захар замахаў кулаком.

— Ты, Захар, не смейся з апостала... Ён яшчэ сваё дакажа... — падтрымаў Марціна Андрэй і падзяліў людзей паміж сябрамі для ахону, як ён сказаў, агітацыяй.

Праз чатыры дні ад Паддубнага прыехаў пасланец да Савы. Паддубны выклікаў да сябе Андрэя...

Андрэй з Савам прыехалі ў вёску Навасады яшчэ зацемна. Не ішлі, а ляцелі са станцыі, як кажучь, «на ўсіх нагах». У хату Ганны Каравай не пайшлі, а павярпулі на падворак Савы. Маленькая хатка з замшэлай страхою. Адно акенца пазірала на вуліцу з-над насунленага прычолка. Куст расцвіўшай каліны прытуліўся да шэрай сцяны і пахам напаяўняў сабою ўвесь падворак і вуліцу. Уся вёска патанула ў сне над навіслымі вербамі і бярозамі. Андрэй з Савам пастаялі моўчкі, як зачараваныя гэтай цішынёю.

— Знаеш, Андрэй, — сказаў Сава, — усе спяць. Усё роўна цяпер ніякіх гутарак не можа быць. Пойдзем у гумно і храпанём гадзіну, другую.

Так і зрабілі. Пакрыўленае гуменца свяціла прарэхамі ў страсе, праз якія відаць было, як дрыжалі зоры на сінім пагодным небе. Сябры зарыліся ў леташняе сена і заснулі. Невядома, як доўга яны спалі б, каб не свіння, якая, па свайму звычайу, рохкала ля гумна, чухалася аб вугал, а потым зарыпела варотамі. Першым прагнуўся Сава і раз жа штурхнуў у бок Андрэя. Ластаўкі шыбалі пад падстрэшшам з бесклапотным шчабятаннем, праз шчыліны сцен палосамі ляглі вясёлыя сонечныя праменні. На таку рохкала свіння.

— Мы, мусіць, доўга спалі,— запэпакоіўся Андрэй.

— Не турбуйся, усё ў парадку,— сказаў Сава.— Толькі ўзыходзіць сонца,— і, глянуўшы ў шчыліны сцяны, дадаў: — Дымы, брат, валяць з каміноў... яшчэ рана.

Снедалі ў Савы. Старэнькая згораная маці някла жытня аладкі з прымешкай сушанай лебяды. Бедавала, звяртаючыся да Андрэя:

— Хлеба яшчэ не нарабілі... Усё збіралі на коніка... Што ж, адзін працуе,— кіўнула на Саву,— бацька ўжо хваравіты, пядужы... Зімою, што зарабіў Сава, то было трохі, цяклі часам і хлеб, а цяпер вясна... няма... Пакуль дачакаем новага, на зеллі прыйдзеца жыць... Ох, ох...

— А дзе бацька? — спытаўся Сава.

— Пайшоў лазу драць на лапці... Паабтоптваліся ўсе. Вось і табе трэба было б ботаў не насіць — хай падаўжэй былі б...

— Даволі, мама,— сказаў Сава,— усёй бяды не перакажаш... Абуем і лапці — нам не прывыкаць...

Андрэй, слухаючы матку Савы, успомніў пра сваю сям'ю. Як яны там жывуць? Два разы пасылаў ён крыху ад свайго заробку праз Пецю Ціханчука. А цяпер іншыя справы адварнулі ўвагу ад дому, ад сям'і, што, здавалася, іначай і не павінна быць. Наспяваюць вялікія справы — і ўсё для таго, каб у гэтыя цёмныя хаты заглянула надзея на збаўленне ад усякай бяды.

— Дзякую, цётка,— сказаў Андрэй, устаючы з-за стала,— мы гэтую ўсю бяду, цётка, вось так — у крук сагнём... Мы яе задушым... Народ цяпер ужо не такі, як бывала... Ведае, што яму трэба...

— Каб то ж яно так сталася... Ды бяда, што... народ яшчэ ў голадзе... — і пагнулася да печы старая.

Калі ішлі да Паддубнага, у Андрэя не выходзілі з галавы апошнія словы маці Савы — «народ яшчэ ў голадзе».

Недзе ў падсвядомасці гэтыя словы выказвалі пачуццё нейкай небяспекі. Пашто такія думкі?

Паддубны сустрэў Андрэя вясёлым позіткам, доўга тряс руку і ўглядаўся ў твар. Потым адвёў Саву ўбок, нешта яму сказаў, пасля чаго Сава выйшаў.

— Ну, ты, напэўна, дзівішся, што я цябе так хутка выклікаў? — звярнуўся Паддубны да Андрэя. — Так... справы не чакаюць. Трэба нам пагаварыць аб важных рэчах...

Андрэй, унутрана зацікаўлены, асцярожна глянуў на Паддубнага. «Што за важныя рэчы?»

Паддубны сеў насупраць Андрэя, выняў з кішэні партабак, паклаў на стол.

— Закурым для храбрасці...

Закурылі. Паддубны, здаецца, не спяшаўся. Зацягнуўся дымам пару раз, адкашляўся.

— Справы такія, — распачаў ён, — нам трэба пагаварыць аб паяўных сілах рэвалюцыі — тут, на нашым грунце... Іначай кажучы, нам трэба ведаць, хто наш прыцель, а хто наш вораг.

— Ну, вядома, — сказаў Андрэй, адчуваючы, што гутарка будзе сапраўды важная.

— Мне хацелася б пачуць, якія твае думкі па гэтаму пытанню, малады чалавек? — спытаўся Паддубны, і вочы яго сталі жартаўліва-вясёлымі. Нават табурэтку падсунуў бліжэй да стала.

Андрэй маўчаў. Сядзеў за сталом, апёршыся шчакою на далонь, адчуваў сябе, як школьнік, не ведаючы, што адказаць на пытанне такога настаўніка.

— Доўга думаеш, хлопча... Так і ўсе падзеі пройдуць міма цябе, а ты ўсё будзеш думаць.

Андрэй пахмурыўся.

Але, глянуўшы на гэтага злёгка ссутуленага чалавека, адчуў сур'ёзнасць гутаркі.

— Што ж... — прамовіў ён урэшце. — Сіл для рэвалюцыі ў нас няма... На заводах... А заводаў у нас многа...

— Мгм... та-ак... Заводаў многа — гэта праўда, — сказаў Паддубны. — А ворагаў, на-твойму, многа ў нас?

— Вось... паны...

— Чуў я, што ты ў палітэканоміі сёе-тое разумеш, а вось што дома робіцца, у цябе штосьці не...

Андрэй зноў пахмурыўся: «Відаць, Сава пагаварыў...»

— Пельга сказаць, што я нічога не разумею...

— Правільна... Ты разумеш. Ты павінен разумець. Але вось не заўважаш, што трэба заўважаць. Гаворыш,

што людзі, якія працуюць на заводзе, хоць бы на вашым, усе пойдучь за рэвалюцыю? А як з тымі, хто не працуе на заводзе, а працуе на зямлі, жыве ў вёсцы?

— Яны таксама пойдучь...

— Пойдучь? Гм... Усе пойдучь?

— Не. Толькі бедныя.

— А па-мойму, усе, — катэгарычна, як здалося Андрэю, сказаў Паддубны.

— Як — усе?

— Ды так...

— Што? І кулакі пойдучь? — нават крыху навысіў голас Андрэй.

Паддубны паклаў локці на стол.

— Могуць пайсці і кулакі, але толькі дзеля адной мэты — мэты, безумоўна, контррэвалюцыйнай. Будуць імкнуцца пралезці ў камандзіры і, зразумела, як толькі ўдасца, шкодзіць. Грамадзянская вайна ў Расіі дала нямала такіх прыкладаў. Вось табе хоць бы адзіп... Помню, мы на Чэлябінскім фронце ўпачы вызвалілі адно сяло ад калчакоўцаў. Камандзір адной роты, як толькі ўвайшоў у хату, дзе павінен быў пачаваць, перш-наперш расстраляў з нагана ўсе іконы на покуце...

— Неабдуманна зрабіў камандзір...

— Наадварот, абдуманна. Гэта была хітрая правакацыя. Такімі мерамі можна было адштурхнуць народ ад рэвалюцыі, ад бальшавікоў... Камандзіра ў тую ж ноч расстралялі. Як выявілася, ён быў сынам буйнога кулака.

— Та-ак... Цікава, — сказаў Андрэй, — я таксама сёе-тое чуў аб такіх справах.

— Вось — чуў, а маўчыш, як вады ў рот набраўшы. Думаць трэба, аналізаваць... — Паддубны ўстаў, чыркнуў запалкай і прыкурыў пагаслую цыгарку.

Андрэй ужо сур'ёзна хацеў накрыўдзіцца. Але Паддубны быццам сачыў за ходам яго думак — падышоў і, усміхаючыся, па-сяброўску паляпаў яго па плячы.

— Нічога... Усё адолеем. Не багі гаршкі леныць.

— Усё ж такі я не разумею... — пачаў Андрэй.

— Усё зразумеш... — перабіў яго Паддубны. — Паласа барацьбы цяпер вельмі адказная, і яна багатая, як ні цяжка гаварыць пра гэта, правакацыямі. Ты гаворыш пра леспільні? Сялянства... Вось куды трэба ісці.

— Камуністычная партыя папулярна ў народзе, так што цяжкасцей можа...

— Ты хочаш сказаць, калі партыя папулярна, то ўсё

пойдзе само сабою, як кажуць, на маслу. Зусім не так, хлопча... Пад ляжачы камень...

— Вядома... — ледзь не ў росначы сказаў Андрэй і падумаў: «І я таксама мог бы сказаць. Шу, што тут такога?»

І тут Паддубны падышоў як быццам да галоўнага. Пачаў гаварыць пра эсэраў, пра тое, што яму, як селяніну, свярбела на душы.

— А што робіць ксяндзоўская партыя — Беларуска хрысціянская дэмакратыя, ці БХД, як яе называюць?!

Потым успомніў пра БРА — Беларуска рэвалюцыйную арганізацыю — прадаўжальніцу Беларускай рэвалюцыйнай грамады. Яны не сныць, яны спекулююць на нацыянальным пачуцці...

Андрэй слухаў, а Паддубны гаварыў далей аб правакацыях, аб тым, што ў Баранавіцкай акрузе арыштавана пяцьсот чалавек. Пытаўся:

— Што гэта такое?

І сам адказваў:

— Хочуць справакаваць заўчаснае паўстанне. Арганізатары правакацыі — эсэры. Пават гавораць, што адзіна дэпутат сейма замешаны ў гэтай кампаніі. Вось табе і відочна іх барацьба за сваю кулацкую гегемонію ў вёсцы.

Паддубны змоўк, задуменна схіліўшы галаву. Маўчаў і Андрэй. У сэрца закралася пачуццё трывогі. «Як усё гэта складана! Колькі можа быць усякіх пераплётаў...»

Паддубны, зацягваючыся дымам з папяросы, употай сачыў за Андрэем і пасля сказаў:

— Так... так, брат...

За акном транятала ў праменнях сонца маладая вішня. Андрэй утаропіў вочы ў яе зялёныя цені і там нібы пачуў тое самае: «Так, так... не іначай...»

— Вядома, — глуха азваўся ён, — у адкрытай барацьбе лягчэй... яснай...

— Га!.. мінулі тыя часы... Цяпер змагар той, хто ў мазгах другога чытаць умее, хто ўмее адрозніць праўду ад фальшы, якімі б словамі гэты фальш ні маскіраваўся.

— Псіхалогію я вывучаў, — адказаў, усміхнуўшыся, Андрэй, — але бачу, што тут псіхалогія іншая.

— Вывучаць трэба ўсё... але аснова ўсяму — па які лад усё разумець... Тут патрэбны крытэрыі... які?

— Крытэрыі марксісцкі... — падхапіў Андрэй.

— Так... А валодаць марксізмам — гэта не толькі здабыць перакананне, светапогляд, але і адчуванне, чуццё, калі хочаш...

— Я гэтых дыверсантаў... калі б мне давялося іх выкрыць, я іх...— Андрэй сціснуў кулак,— я іх... Гэта ж так несумленна, подла... гэта ж... я не знаходжу слоў...

— А ты як думаў? Яшчэ не раз давядзецца сціскаць кулак. Нічога. Канчатковае слова за намі.

— Вось іменна,— узрадавана надханіў Андрэй,— за намі права гісторыі... Мы выйшлі з нізоў, падняліся да інтэлектуальных вышынь, мы — творцы гісторыі...

Паддубны нічога не адказаў на гэтую «творчасць» гісторыі. Злёгка нахмурыўшыся, сказаў:

— У атрад ты не пойдзеш...

— Чаму? — аж зжахнуўся Андрэй.

— А таму, што трэба будаваць партыю ў народзе, іначай ворагі перахоняць ініцыятыву. Мову беларускую ведаеш выдатна?

— Ведаю. Парадзіўся ж з гэтай мовай...

— Умець гаварыць — гэта яшчэ не ўсё... Трэба ўмець чытаць, пісаць...

— Думаю, што і гэта патраплю.

— Польскую мову таксама трэба ведаць...

Паддубны прайшоўся на хаце раз і другі. За печкай нехта захроп, уздыхнуў, і зноў стала ціха. Андрэй пасцярожыўся, глянуўшы скоса на печ,— можа, хто са знаёмых Ганны? Цэлая хваля думак, начуццяў хлынула ў душу. Думаючы, не мог пагадзіцца з тым, што ён не будзе непасрэдна ўдзельнічаць ва ўзброенай барацьбе. Не вытрымаў, сказаў:

— Я ўсё-такі настойваю на сваім удзеле ва ўзброенай барацьбе... Як жа так? Будзе адбывацца самае галоўнае, а я... як быццам не варты нічога...

Паддубны сьпініўся і звернуўся ўніз паглядзеў на Андрэя з усмешкай.

— Што, Сашка Жогулеў спіцца? Пялёнкі гімназіста? Не... гэтага нам не трэба. Нам трэба, каб партызаны і народ былі адно цэлае... Хто будзе арганізоўваць народ на ўсямерную надтрымку партызан? Рамацтыка Сашкі Жогулева — гэта забава аанархіста... Гэта — поза... У лепшым выпадку — гэта мяшчанская сліявасць... Словам, гэта — нічога рэальнага...

Андрэй у адказ толькі прастагнаў.

А Паддубны дадаў, каб зайграць на амбіцыі Андрэя:

— А яшчэ марксіст...— і, каб не выклікаць крыўды з боку Андрэя, налянаў яго на плячы.— Нічога, усё будзе

добра. Працуючы сярод сялян, ты будзеш большай сімай, чым у атрадзе.

— Хоць цяжка мне сказаць, але скажу — амінь.

І Андрэй звесіў галаву над сталом. Пачаў думаць у нейкім іншым напрамку. Тут зжыўся і рантам — на табе...

І прад вачыма сталі пралягаць шляхі да вёсак, да ўсякіх нечаканых новых абставін, да новых людзей... Да вушэй даляцела педзе з глыбінь мінулага знаёмая песенька Дзям'яна Беднага:

...Пріюти меня,
Приголубь, родная Русь...

А Паддубны ўсё клапаціўся:

— Азнаёмішся — палюбіш... Чытаў Леніна «Што рабіць?»?

— Не...

— Прачытаеш — зразумееш... Зразумееш, што такое прафесіянальны рэвалюцыянер.

Андрэй зноў пачуў уздых за печкай, але не звяртаў увагі. Толькі хацеў узяць галаву і сказаць нешта Паддубнаму, як адчуў, што нехта ззаду крапуў яго за плечы. Андрэй аж падскочыў ад гэтага дотыку. Азірнуўся і ўбачыў над сабою вясёлы вусаты твар. Пасівелыя валасы, асабліва на скропях, былі раскудлачаны пасля сну, і такія ж пасівелыя вусы пязграбна звісалі аж на ніжнюю губу. Мужчына меў год сорок. Загартаваны сонцам і вятрам твар выглядаў жорсткім. Шэрыя вочы з-пад русых броваў смяліся жартаўліва. Каўнер салдацкай гімнасцёркі быў расшпілены і агаляў кароткую жылістую шыю.

— Што ты, Іван, наваліўся на гэтага хлопца? — звярнуўся незнаёмы да Паддубнага, не выпускаючы Андрэя з рук. — Ты ж яго, небараку, укапец сатрэш... га?

— Ён вытрымае... вытрымае... — усміхнуўся Паддубны.

— Шу, давай, брат, пазнаёмімся, — і незнаёмы надаў Андрэю вялікую жорсткую руку, не сказаўшы свайго ні імя, ні прозвішча.

— Ты ж яго прымушаеш адступець, — гаварыў незнаёмы не то сур'ёзна, не то жартам. — Адступець, брат, цяжка... Калі пам здаралася адступець на калчакоўскім фронце, — ой... сэрца балела, і погі не хацелі ісці... — Незнаёмы доўгім позіркам спыніўся на Андрэю, узяўся ў бокі. — Гапарыся, брат, што маеш такіх хлопцаў... Можна, аддасі яго мне?

— Ты такі прагны, што ўсё забраў бы сабе. Хопіць табе і без яго...

Андрэй слухаў гэтую гутарку і намагаўся зразумець. Падабалася яму ў гэтым назнаёмым тое, што можна было б назваць «народнай хітрынкай». Жартуе, жартуе, а ўсё сабе наўме... Дзядзька бывалы. Але хто гэта? — падумаў Андрэй і тут жа адкіпуў гэтае пытанне, як недарэчнае.

— Ну, пакуль ёсць час, пройдзем да канкрэтнай справы, — сказаў Паддубны.

— Пачакай, я вады нап'юся, — сказаў незнаёмы і накіраваўся да вядра, — хачу тваю абедню чуць спачатку.

Ваду піў доўга, вялікімі глыткамі з бляшанага кубка. Напіўшыся, крэкпуў і разманыста выцер вусы рукавом, а потым разгладзіў іх далоняй. Падышоў да стала і, прыгнуўшыся, глянуў у вокны — на падворак і на вуліцу — і тады сказаў: — Ну, пачынай...

Паддубны крыху памаўчаў, а потым пачаў ціха і павольна:

— Задача такая... Па-першае, зрабіць масоўку педалька ад завода ў лесе... І гэта трэба абавязкова... Па-другое, узарваць завод... І гэта трэба абавязкова...

Паддубны заціх. Незнаёмы зычліва глядзеў на Андрэя, пасля стукнуў кулаком па сталае.

— Калашмаціць будзем гэтых папоў, аж ваптрыбы пасыплюцца... — І, пачакаўшы хвіліну, спытаўся: — Ну, як, сыноч?

— Што за пытанне? — адказаў Андрэй. — Справа толькі ў тым, каб гэта правесці як пайлепш.

— Вось аб гэтым і пагаворым, — сказаў Паддубны.

Увайшоў Сава. Паддубны прыўзняў галаву і толькі спытаўся:

— Ну, як?

— Усё ў парадку.

— Сядай і слухай, — паказаў ён рукой на лаву.

Плап масоўкі быў распрацаваны дакладна. Быў вызначаны дзень, час і месца. Месца для масоўкі параіў Сава:

— Хто з вас возьмецца ўзарваць завод? — спытаў Паддубны. — Патрэбен чалавек, які ведае ваенную справу, а таксама абстапоўку на заводзе — дакладней, у машынным аддзяленні.

Андрэй з Савам пераглянуліся.

— Хто ж, — сказаў Андрэй, — толькі Падаляка.

— Так, Падаляка, — адказаў Сава.

— Ёсць такі чалавек у нас, працуе змазчыкам пры рухавіку.

— Не здрэйфіць ён?

— Думаем, што не...— адказалі разам Андрэй і Сава.

— У якую змепу ён працуе?

— У дзённую.

— Тады, Сава, прыедзеш з ім сюды пасля масоўкі,— сказаў Паддубны,— ён будзе мець гутарку вось з гэтым дзядзькам,— і Паддубны лішнуў па плячы незнаёмага.

— Ты мне яго пакажаш, Сава, здалёк. Я хачу на яго збоку падзівіцца,— сказаў незнаёмы.

На пытанне Андрэя аб польскіх рабочых Паддубны сказаў:

— Няхай далучаюцца да атрада. Пасля мы іх накіруем за Буг... Жаданне іх, бадай, трэба прызнаць слушным. Паколькі польскі пралетарыят дае аб сабе знаць, іх паход за Буг толькі ўзмоцніць барацьбу.

— Дзе ж тая Гапна? — спытаўся незнаёмы.

— Калі трэба, я пайду пашукаю,— сказаў Сава.

— Ідзі, брат, пашукай...

Сава выйшаў. За ім выйшаў і незнаёмы.

Паддубны тут жа звярнуўся да Андрэя:

— Пасля масоўкі ты пойдзеш у сваю хату, у мястэчка Глушэц. Наперад табе скажу, куды і да каго. Гэта на ўсякі выпадак. Бо могуць быць нечаканасці... Пойдзеш у вёску Забалотце, знойдзеш там Апанаса Хмеля. Гэта член акругкома. Пароль будзе такі: «Прывітанне ад Старога з Барапавіч». Адказ навінен быць: «Дзякую, сядайце». Ён цябе ўвядзе ў курс спраў. У мястэчку Глушэц яшчэ няма ячэйкі — трэба стварыць яе, падабраць людзей...

— У Глушцы я маю людзей — харошых...

— Я гэта кажу таму, што на заводзе доўга працаваць не прыйдзецца. Сувязь з атрадам ва ўсякім выпадку будзеце мець цераз Саву...

Вярнуўся незнаёмы. Паддубны пачаў дакараць яго:

— Ты, брат, доўга ходзіш па дварэ... Асцярожна. Жартаваць нельга...

— Пасядзеў трохі пад павеццю, на вішанькі паглядзеў... А то ўсё — то за печчу, то ў гумне... От, жыццё настала... Уцяку я ад цябе. Хай мне лепшы сосны шумяць над галавою...

Увайшлі Сава з Гапнай.

— Прабачце, я забавілася на агародзе... Людзі ўсе даўно паабедалі...

І пачала ўвіхацца ля печы.

Незнаёмы не ведаў, куды сябе дзець. Грузны, прыса-
дзісты, асцярожна ўзнямаў ногі ў вялікіх ботах з доўгімі
халявамі, асеўшымі ў гармонік, — баяўся, каб аб што-не-
будзь не зачэпацца нагою. З гаршка, які паставіла Ганна
на лаву, запахла засквараным шчаўевым баршчом. Не-
знаёмы і туды заглянуў.

— А... нос зрывае... — І раптам: — Давай пажэнімся,
Ганна!.. А то сокі высахнуць, — забалагурыў ён і не стры-
маўся, каб не ўшчыпнуць Ганну за руку...

— Жартаўнік, дзядзька, — усміхнулася Ганна, — гаспа-
дарка ў мяне малая, не захочаце...

— Затое ў мяне вялікая... Ой, вялікая... ад краю да
краю... Слухай, Сава, карпікаў не бачыў?

— Ды не... Можна, яшчэ прыйдуць.

— А то яны мне ўсё сняцца. Вельмі хочацца з імі па-
знаёміцца... — і ён выйшаў у сенцы. Вярнуўся тут жа з бу-
тэляк самагону ў руцэ.

Паддубны запратэставаў:

— Не трэба. Не рабі глупства.

— Чаму? — спыціўся сярод хаты незнаёмы.

— Проста таму, што не час для гэтага...

— Па маленькай. Ну, што там... Хлопцы весялейшымі
пойдуць па станцыю, — унёрся ён і грукнуў бутэляк на
стале. Ганна прынесла з агароду зялёнай цыбулі і паста-
віла на стол чарку. Паддубны безнадзейна махнуў рукою
і адварнуўся да акна. Трымаючы чарку ў левай, а бутэль-
ку ў правай руцэ, незнаёмы азірнуў усіх вясёлым позіркам
і з яго вуснаў вырвалася: «Эх!..» І раптам паціху ён заспя-
ваў, махаючы ў такт бутэляк і чаркай:

Смело, товарищи, в ногу!..

— Эх, было, было... Ну, хлопчыкі, вып'ем за тое, каб і
далей было.

Пасля абеду Паддубны сказаў Саву: «Пара вам у да-
рогу... Прынясі...»

Сава скокнуў у сені і прынёс пачак літаратуры. Там
былі адозвы, брашуры, беларускія газеты і кнігі. Сава сха-
ваў літаратуру пад сарочку, і сябры, развітаўшыся, ру-
шылі ў дарогу.

Пачыпала ўжо цямнець, калі выйшлі за вёску. Тут
Андрэй спытаўся: «Хто гэты незнаёмы дзядзька?»

— Не знаю, брат... Далібог, не знаю. Пытаўся я ў Паддубнага — не сказаў. Сказаў толькі — даведася пасля. Я гэтага дзядзьку бачу другі раз.

* * *

Ціхая, цёплая поч павісла над лесам, над будышкам завода. Дым з высокага чорнага коміна плыў роўна і знікаў пад зорным небам. На пляцы сілуэтамі маячаць ярусы — вышэйшыя і ніжэйшыя. У мяккай цемры там-сям варунацца людзі, як невыразныя цені. Прыцішаны грукат бярэвіняў далятае здалёку і зблізку. Калі здалёку глядзець на завод, адкуль праз шырокія проёмы варот сочацца на двор, у цемру, спаны электрычнага святла, то здаецца, што гэта не завод, а адмысловы палац, у якім адбываецца нейкая ўрачыстасць. Чахкаюць станка спалоханым рэхам растуе ў павакольным лесе. Рэзка ўрываецца ў поч звод пілы-цыркуляркі.

Першая палавіна почы. Санкоўскі з Андрэем на сваім месцы пры цыркулярцы абразаюць дошкі. Дошка за дошкай кладзецца на стол і плыве пад бліскучыя зубы круглай пілы, якая коціцца насустрач. Санкоўскі — наперадзе, а Андрэй ззаду — усё ідуць і ідуць, плывуць з дошкай, упіраючыся рукамі і пагамі. Направа ад іх станкавы, апёршыся на рычаг, задумешна глядзіць на мітуслівыя пілы станка, праз якія плыве бервяно. З машынага цэха выйшаў механік Слабодка — невялікі, таўставаты, у замасленай кепцы з доўгім казырком. Трымаючы ў апушчанай руцэ французскі ключ, ён застыў перад станком — сочыць за рухам піл. За цыркулярным столікам сярод кучы абрэзкаў стаіць Пеця Ціханчук і змагаецца з вялікай, як кола, круглай пілой — рэжа штакеціны. Пеця ўцёк ад пана Пшэборскага ўслед за забастоўшчыкамі, пакінуўшы брата. Андрэй з ім часта гутарыць, мае на мэце ўцягнуць яго ў камсамол. Пеця ўвесь абсыпаны пілавіншам і драўляным пылам, як быццам скупаны ў ім. Пад яго ўвішпай рукой, як вузкія палосы паперы, выплываюць з пілы штакеціны і кладуцца набок. Здаецца, што кола пілы ўвесь час наступнае на Пецю, а ён не паддаецца.

З-пад падлогі ў дзверную проёму насустрач цемры дзяўчаты на пасілках-скрыпках выносяць пілавінш, а дзве дзяўчыны падбіраюць абрэзкі каля Пеці і Санкоўскага з Андрэем. У мерны мапатонны грукат завода часам урываецца з-над падлогі песня. Яна зліваецца з галасамі дзяў-

чат, якія сядзяць на дварэ ля вогнішча. Гэта — змена на-сільшчыц пілавіння.

Мутнае ад драўлянага ныму святло электрычных лямпачак, як у сонным мроіве, навявае сцінанасць, утульнасць. Свежасцю почвы патыхае з шырокіх адчыненых варот, адкуль з мяккім грукатам коцяцца бяровенні і кладуцца на ваганетку, каб насяля над'ехаць да станка. З варот відаць, як недалёка цёмнаю сцяною да зор цягнуцца лес.

Ціха на душы ў Андрэя. У працэсе працы ўсё ўлягаецца, асядаюць усе турботы дня. Яны плывуць у душы роўнай плыню, як празрыстая ручаіна пад сонцам, плывуць некуды далёка ў пязведаныя прасторы, усё глыбей выжалябляючы сваё рэчышча. Дні праходзяць у пазіранні, у чуйнасці, у гутарках і ў кароткім сне. А почвы — у працы.

Плывучы за дошкай, услед за Сапкоўскім, Андрэй можа іменна тут, у плыні працы, адчувае, як ён сапраўды любіць вась гэтых людзей, як адчувае іхнюю вартасць. У яго цяма супярэчнасцей з імі. Адно часам засмучае, што пехта сее плёткі, поіць іх гарэлкай і часам прымушае згінацца перад панам, каб здабыць сабе лепшую ўвагу і ласку. У такім выпадку той-сёй перарабляецца ў нявольніка, адрываецца ад калектыву. Усё — для кавалка хлеба. А за працай — усе рыцары, узброены ўвагай і ўмельствам. Забываюцца на момант аб тым, што ў канцы дэкады атрымаюць нікчэмпную плату, якую той-сёй прап'е ў той жа вечар. Сапкоўскі рэагуе на гэта словамі: «Прафсаюз трэба, прафсаюз, іначай адміністрацыя разаб'е адзінства рабочых, здэмаралізуе іх». Так, Сапкоўскі праўду кажа, бо на плошчы завода ўжо цэлы дзень пакрыквае пан Чарапіцкі. Працуе не шаўцом, а наглядчыкам на ўкладцы дошак. За вухам у яго пязменная, трэба ці не трэба, увесь дзень тарчыць аловак. Вельмі ж ужо заняты пан Чарапіцкі. Не адыходзіць ад людзей, вісіць пад каркам, як назола. І ўсё пешта піша, і ўсё пешта піша ў блакнот, паморшчыўшы лоб.

— Гэтыя дошкі класці сюды... а ні руш... Ладна мне ўкладаць... а ні руш... а то пойдзеце да пана бога сняяваць горкія жалі... — паўтарае пан Чарапіцкі.

І вась адна дошка, лёгшы па край яруса, спаўзла і ўпа-ла на зямлю. Чарапіцкі, як наравісты бык, узнімаецца на дыбкі, тушае нагамі. Твар чырванее, і вочы вылазяць па-верх.

— Як кладзеш, чубарыку, пся крэў! — пырскае сліпаю, як апантаны, пан Чарапіцкі. Падаўшыся наперад, як знак зачытання, заклаўшы рукі з блакнотам назад, Чарапіцкі

доўга есць вачыма рабочага, выцягнуўшы набрынялую ў жылах шыю.

— Пане... Я ж... — хоча апраўдацца рабочы.

— Мільч, чубарыку, а то вазьму за файданы і зараз тут цябе не будзе!

А калі Чарапіцкі заўважае, што набліжаецца дырэктар, пачынае крычаць без патрэбы і мітусліва запісвае пешта ў блакнот. Тады слова «чубарык» рэхам разлягасца між ярусаў. Але вось падыходзіць дырэктар. Пап Чарапіцкі ставіцца смірна, вітаецца лісліва, а потым не ведае, як скакаць вакол дырэктара. Пачынае пешта тлумачыць, торкаючы алоўкам у блакнот. І ўсё жангліруе словамі, як юла: «Пане дырэктар! Власне, вылічылэм матэматычне...» Яму падабаецца гэтакія слова «матэматычне». І на розныя лады ўсё ўплятае з высвістам: «матэматычне... матэматычне... матэматычне...», робячы паціск на літару «ч». Калі дырэктар выходзіць, Чарапіцкі адразу ж пачынае крычаць па рабочых: «Працаваць! Працаваць!» І пахаджвае здаволены тым, што, напэўна, удалося пераканаць дырэктара, што ён — пан Чарапіцкі — можа смела быць залічаны да гербавай шляхты. Што яны значаць — гэтыя чубарыкі ў сярмяжках? Гэта ж быдла, дзікусы. Ну, і з палякаў знаходзяцца хамы, накшталт Санкоўскага, якія нават сябруюць з імі. Гэта — здрада айчыне. І поздры Чарапіцкага ходзяць, як у ганчака. Ну, з Санкоўскім мы яшчэ... Не раз Андрэй з Санкоўскім назіралі карціну сустрэчы Чарапіцкага з дырэктарам, і Санкоўскі заўсёды паўтараў: «Кую сабе кар'еру, асёл... Вось бачыш, Андрэй, гэта — выхаванец ППС. Пойдзе далёка ў сваёй кваліфікацыі лакейства...»

Андрэй прапанаваў паставіць на ячэйках пытанне аб тым, як ставіцца да Чарапіцкага.

— Слушна, — адказаў Санкоўскі.

Пасля нарады Чарапіцкі быў акружаны напаябайкотам. Але ў выніку нарады адбылося і яшчэ адно здарэнне. Чарапіцкі прыйшоў у барак да груны польскіх рабочых «над хмяльком» і пачаў хваліцца, што выніў, сустрэўшыся з камендантам пастарунка з лесанільні Пшэборскага Качурам і што хутка дырэктар прызначыць яго самым старшым паглядчыкам. Рабочыя адказалі: «О, о... герой, герой... Пан хутка здабывае сабе кар'еру...»

— Што значыць, умеючы... — адказаў самаздаволены Чарапіцкі і пачаў спяваць нейкую вульгарную прыпеўку.

Санкоўскі сядзеў ля акна, адварпуўшыся ад ўсіх, і глядзеў, курачы цыгарку, на пляц. Чарапіцкі пачаў запра-

шаць рабочых пайсці выпіць. Ніхто на запрашэнне не адказваў.

— Ходзьмы... на кілішку... — не адставаў Чарапіцкі і крануў за пагу рабочага Станіслава Барвіну, які ляжаў на нарах.

Барвіна падняўся і сваім крыху сіпаватым павольным голасам адказаў:

— Ідзі пашукай сабе такіх самых псоў, як сам...

— Цо-о-о? — вытрашчыў вочы Чарапіцкі.

— Так, — пацвердзіў Барвіна.

— Не чакаў ад цябе гэтага... А яшчэ ваяваў у лэгіёнах, — сказаў Чарапіцкі.

— Не твой замазаны інтарэс у гэтым... Так, ваяваў і раны маю, нават узнагароды... Але я ваяваў не для таго, каб раслі такія смярдзючыя псы, як ты, і каб жыравалі твае гаспадары... Ну, што ж — ашукаўся... другі раз не ашукаюць.

Чарапіцкі з месца кінуўся да Барвіны, увесь чырвоны ад злосці, але той ужо стаяў на пагах, гатовы адбіць удары. Астатнія рабочыя ўсхапіліся на ногі разам з Санкоўскім і заслонай сталі між Барвінам і Чарапіцкім.

— Выйдзі, Чарапіцкі! — гукнулі ўсе, нахмурыўшы бровы.

— Цо, цо, цо... — гаварыў Чарапіцкі, адступаючы да дзвярэй.

У паплыўшых кроўю вачах агонь пагас, і самлелы язык не мог больш вымавіць ні слова. Чарапіцкі ў роспачы павярнуўся да дзвярэй, але, аглянуўшыся, прыгразіў Барвіну, махаючы пальцам:

— Я яшчэ з табою пагутару... — і бразнуў дзвярыма.

Усе здзівіліся з учынку Барвіны. Гэты ціхі, маўклівы чалавек, цягавіты, трывалы ў працы, як бык, мала калі выказваў свае думкі. Прастадушпы, высокага росту, грузны, з шэрымі з усмешкай вачыма на бледным высмакташым твары, з чупрынай русых валасоў часам здаваўся найўным, як дзіця. Толькі нязменная люлька ў зубах надавала яму наважны выраз. Ён не расставаўся з ёю — нават ішчалы грузіў з люлькай у зубах.

І вось у гэтага чалавека раптам вырвалася з душы накіпеўшае, яшчэ нікому не сказапае.

— Здзівіў ты нас, Стасю, — сказаў Санкоўскі, калі Чарапіцкі выйшаў. — Каб гэтая дрэль чаго-небудзь не прыдумала.

— Вацэк,— сказаў, нібы просячы, Барвіна,— не вытрымаў... Раз ужо на тое... Досыць!

Санкоўскі з усмешкай, як бацька на дзіця, наглядзеў на Барвіну. Санкоўскі любіў яго за сумленную душу, за таварыскую выручку, за цягавітасць у працы.

І вось цяпер, калі Андрэй з Санкоўскім пльвучь за дошкай да віруючай пілы, у варотах з цемры почы час ад часу паказваецца Барвіна з калом у руках. У перапынках пасля разгрузкі ён стаіць, апёршыся на кол, пыхкаючы люлькай. Сустрэўшыся позіркам з Санкоўскім і Андрэем, кіўне галавой і ўсміхнецца з-пад навіслага на вочы казырка кепкі. І ад гэтага нават прыемна робіцца Андрэю. Адчуваецца, што як быццам усё повяя і повяя сілы напаяняюць яго істоту. Святлейшым і больш пэўным робіцца позірк.

Нарэшце пілы ў станку сцішылі тэмп і, разануўшы раз-два, сталі. Дванаццаць гадзін почы — перастапоўка піл. І стала раптам ціха на хвіліну, а пасля — гаманліва.

Для перакуру ўсе збіраюцца да цыркуляркі — Зубец з Падалякам, якія на прапанове Андрэя перайшлі на пачную змену, з машынага аддзялення, Сава з Марцінам ад закрутак, затым — Барвіна з калом.

...Перастапоўка піл скончана. Рухавік дае гудок, і пілы ў рамах станка зноў пачалі свае скокі. Завірыла цыркулярка, загрузкалі бярэвенні. Кожны стаў на сваё месца. І так будзе да зары, калі яна сваёй бялявай павалокай ляжа на бяссоншыя стомленыя твары рабочых.

А пакуль што Андрэй з Санкоўскім усё пльвучь і пльвучь, песцячы свае думы.

Няхай сабе Захар Зубец ломіць галаву над загадкай, наншто гэта Андрэй перавёў яго з Падалякам на пачную змену.

— Так трэба,— адказаў Андрэй. І ў такт яго думкам аб заўтрашнім дні ўторыць голас станка сваім рытмам: «Так трэба... Так трэба... Так трэба...»

Яго надхонлівае і наўтарае на тысячы ладоў многагалосае рэха ў навакольным лесе. Так трэба... Так трэба...

.
Андрэй глянуў на Санкоўскага і пачаў яго будзіць:
— Уставай, сягоння ў нас яшчэ многа работы.
Недалёка ад завода праходзіць шырокі лясны шлях.
Каржакаватыя сосны назвешваліся над ім і кідаюць на

сыпкі пясок свае ціхія, мяккія цені. Пад навесам галіп плыве лёгкі, як марыва, струмень ветрыку з подыхам лясных глыбінь. Ціха і пуста на шляху. Праходжваюцца на ім толькі гаспадары завода. Адзін у клятчатой кепцы з блішчастым казырком, у касцюме зеленаватага колеру, у галіфэ — гэта дырэктар. Другі ў шэрым капелюшы з пушыстым пяром, у цёмна-шэрым касцюме і таксама ў галіфэ, на пагах жоўтыя блішчастыя крагі, ад якіх пры кожным кроку чуць парывае. Гэта — супольнік. Ён прыехаў ці з Варшавы, ці з-за граціцы. У яго ў правым кутку рота над закручастым вусам звісае адмысловая люлька. Абодва апіраюцца на блішчастыя сукаватыя палкі, у абодвух плашчы на руках. Ціха вядуць гутарку. Відаць, што гутарка задушэўная. Андрэй з Санкоўскім абмінулі іх, ідучы ў лес на адпачынак. Прайшоўшы крыху далей, Андрэй сказаў:

— Сапраўдныя каланізатары... бляск буржуазіі. Па гэтым шляху некалі польская шляхта галапавала, набразгваючы шаблямі, а цяпер... буржуазія прагульваецца...

— Пакуль што так, Андрэй...

— Але — пенадоўга...

Калі Андрэй з Санкоўскім падышлі да завода, то ўбачылі, што рабочыя па-святочнаму групамі сядзелі ля сцен баракаў, на навакольных бярэвешнях, курылі, перакідаючыся жартамі. Некаторыя дужаліся, некаторыя выпрабоўвалі сілу, падымаючы па чарзе камель таўшчэзнай сасы. Там, дзе заўсёды раскладалася вогнішча, на якім варылі ежу, цяпер навокал на лаўках сядзелі дзяўчаты з хлопцамі і час ад часу спявалі. Некаторыя з рабочых былі вышэйшы. У такой групе было пайгаманлівей. Гэта, між іншым, пазіралася і сярод групы польскіх рабочых. Яны пасля нейкіх гарачых спрэчак пачалі спяваць. Андрэй не раз чуў ад іх гэтую песню, калі польскія рабочыя, седзячы на парах, пазвешваўшы ногі, латаючы сваю адзежу, упаўголаса цягнулі яе мелодыю. Яна падабалася Андрэю. Лілася з гэтай песні задушэўная лірычная скарга на бяздолле працоўнага чалавека. Напэўна, у кожнага з іх пры гэтай песні ўзнікалі перад вачыма свае родныя прасторы, свае дарогі ў вербах і таполях, свае пясчаныя палі, запяволеныя магнацкімі латыфундыямі, свая быстрацечная, імклівая Вісла, бадзяжная беднасць і ў сіняй дымцы горы Татры. Вось аб іх і спяваецца гэтая горкая песня:

Гуралю, чы ці не жаль
Отходзіць от сторон ойчыстых,

Сверковых лясув і галь
І тых патокув срэбжыстых?

Галасы ўздымаліся на вышэйшыя ноты, паўтараючы:

Гура-а-а-лю, чы ці не жа-а-аль.
Гуралю, врацай до галь.

Санкоўскі з ходу далучыўся да песні, і можа ад таго яна загучала яшчэ больш энергічна:

Гураль па гуры спозера
І лзы рэпкавэм оцера,
Бо гуры пожуціць тшэба
Для хлеба, пане, для хлеба¹.

Пасля песні кожнаму зробіцца і сумна і лёгка. На момант прыціхнуць, і ў гэтай цішыні з вуснаў каго-небудзь вырвецца слова, сказапае як бы самому сабе: «Гм... пся крэў...» Так было і цяпер, калі падышоў Санкоўскі. Адзін горача звярнуўся да яго:

— Колькі ж будзе нашай цярплінасці, Санкоўскі?.. Пры выплаце ашукваюць лотры... Бачылі іх, як пайшлі на шлях?

— Бачылі,— адказаў Санкоўскі,— запрашалі нас на гарбату, але мы «далікатна» адмовіліся... Аб гэтым пасля і не тут... Што я хачу сказаць, товажышэ?..— задумаўся Санкоўскі, як быццам што прыпамінаючы. А пасля вымавіў:— Ага... праз два дні святы Антоні. Тут у лесе ёсць касцёл святога Антонія. Будзе фэст. Ці не варта б нам прагуляцца? Пойдзем, парвём кветак. Усё роўна свята...

— Пойдзем... а як жа! — гукнулі ўсе ў адзін голас. Андрэй у гэты час разам са сваімі сябрамі хадзіў па бараках і агітаваў сярод рабочых за «фэст» у гонар «святога Антонія».

¹ Даслоўна:

Горац, ці табе не шкода
Адыходзіць ад краёў бацькоўскіх.
Яловых лясоў і палян (прастораў)
І тых патокаў серабрыстых?
Горац, ці табе не шкода.

Горац, вяртайся да прастораў.
Горац па горы пазірае
І слёзы рукавом выцірае,
Бо горы пакінуць трэба
Для хлеба, пане, для хлеба.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

Раздзел першы

ПАЧНЫЯ ГОСЦІ

Іван Паддубны толькі што прыехаў з Баранавіч. Канферэнцыя акругкома выпрацоўвала план партызанскіх дзеянняў. Аснова ўсяму — падарваць эканамічную моц памешчыкаў, купцоў-прамыслоўцаў, інакш кажучы, з дымам пажараў пускаць іхнія маёнткі, лесанільны каланізатары.

Другая задача — дэзарганізаваць чыноўніцкі і паліцэйскі апарат акупантаў, — граміць пастарункі, трымаць у страху староствы (павятовыя ўпраўленні), ваяводствы. Чыноўнікаў знішчаць толькі ў выпадках неабходных — ва ўзброенай барацьбе ці ў іншых падобных выпадках.

Паколькі паўстанцкі рух не пабыў яшчэ масавага характару, знішчэнне чыноўнікаў выклікала б з боку акупантаў жорсткія рэпрэсіі...

Каб узяць народ на барацьбу, трэба ўцягваць у атрады масу моладзі. Тады кожная сям'я, сын якой пойдзе ў партызаны, будзе базай, апорай ва ўсіх дзеяннях. У працэсе барацьбы можам хутка прыйсці да лозунга: «Уся ўлада — Саветам!»

Тады настане дзень уз'яднання заходняй часткі Беларусі з усходняй у адно адзінае цэлае. Безумоўна, — гаварылася далей, — што наша барацьба пры такім размаху стане аб'ектам міжнароднай увагі, — у першую чаргу пралетарыяту і, з другога боку, будзе аб'ектам трывогі для буржуазіі. На варце рэвалюцыі — Савецкая Расія, бацькаўшчына ўсіх працоўных... Для нас з-за мяжы свецяць ясныя агні Савецкай Беларусі. На акупанта!

Але не ўсё гладка ішло на канферэнцыі. Палажэнні, якія выказваў Паддубны, як сакратар акругкома, не ўсім падабаліся. Былі выказванні, што няма чаго аглядацца на Польшчу, на польскі пралетарыят, трэба спадзявацца толькі на свае сілы, незалежна ні ад каго ўзяць паўстанне. Колькі Паддубны ні даводзіў, што такія метады авантурыстычныя, што гэта метады былых парадавольцаў, — усё роўна некалькі чалавек паехала з канферэнцыі незада-

воленымі. Сярод іх быў Апанас Хмель, чалавек пецярылівы, словам, — іскра, порах.

Перабіраючы ў памяці ход капфэрэнцыі, Паддубны пачаў думаць пра Апанаса. Што тут кіравала Хмелем — ці свае погляды на тактыку, у якія ён верыць, хоць памыляецца, ці кар’ерызм?

...Поч за акном цёмная і ветрая. Лямпу зусім не за-нальвалі сягоння. У прыцемку Паддубны нават павячэраў і лёг. І вось не спіцца. За акном шалешча вішня — яна ад ветру то залапоча лісцямі, то прытуліцца да шыбаў і на момант сціхне, як быццам углядаецца ў хату. І думкі плывуць далёка. Ужо адзінаццаты год Паддубны ў рэвалюцыйным руху. Распачаў свой удзел у ім юнаком у 1911 годзе, калі працаваў на папяровай фабрыцы ў Пецярбургу. Палежаў да сацыял-дэмакратычнага гуртка. Адбыў два гады ссылкі ў Сібіры за ўдзел у стачках. Пасля ссылкі вярнуўся ў сваю вёску на Пружанскім Палессі і за месяц да пачатку вайны з Германіяй паехаў у Амерыку. Там быў адным з арганізатараў сацыял-дэмакратычных гурткоў сярод беларускіх і ўкраінскіх эмігрантаў.

Калі ў Расіі пачалася рэвалюцыя, тысячы эмігрантаў — беларусаў і ўкраінцаў — рушылі да нью-йорскага порта. Параход адчальваў, а на палубе гримела песня. Пад хваляючым чырвоным сцягам стаяў патоўп эмігрантаў і спяваў сваю песню аб Расіі:

Привет тебе, Россия,
Свободная страна...

Незабыўныя часы...

Ну, а потым камуніст Іван Паддубны — батальённы камісар — ваяваў на фронце супроць Калчака.

Калі ж пачуў, што частка Беларусі пасля заканчэння вайны паднала пад акупацыю Польшчы, выехаў на радзіму.

Працуючы старшынію валаснога выканкома ў адным з сёл Паволжа, ён наставіў пытанне аб сваім ад’ездзе перад павятовым камітэтам партыі. Яго выклікалі ў губком і сказалі: «Шчаслівай дарогі і дзейнасці...» Едучы на радзіму, не раз з пафасам гаварыў сваім спадарожнікам у вагоне: «Што яны думаюць... папы... мы з імі за тыдзень разлічымся...»

Прыпамінаючы гэта, цяпер Паддубны ўсміхаецца ў цемру хаты — смяецца сам з сябе. Добра, што сам узброены. Гэта — адно. А другое, што наладзіў сувязь з Віль-

ний і, атрымаўшы адтуль указанні, пачаў арганізоўваць камуністычныя ячэйкі ў сваёй палескай глушы. Але што за ліха — не спіцца... Няўжо Ананас Хмель не дае мне спаць сваім авантурызмам?

Ці можна яго вінаваціць? А можа, і не. Не, трэба, каб ён змяніў свае погляды. Калі будзе ўпірацца, шпгледзячы ні на што, небяспека ў перспектыве відавочная...

...Ці то лес трашчыць... Ці колы пезда грукаюць на стыках рэк?.. Цёпла і мякка шчацэ... Вецер калына...

Нейкі гоман... Сноп святла пырснуў Паддубнаму проста ў вочы, якія ўжо зліпліся ад сну. Паддубны лыпнуў вачыма, і святло знікла. Пехта пачаў стукаць у акно. Промні святла з ліхтарыкаў уздоўж і ўноперак вуліцы праціналі цемру. Паддубны ўсхапіўся і, прытуліўшыся да сцяны, крыкнуў:

— Хто там?

Адказ пачуўся па-польску:

— Гдзе ты ест солтыс?

— Ад таго капца трэцяя хата.

Цень адышоў ад акна. І з месца зацокалі капыты копей цэлага атрада, шугануўшы ў канец вёскі.

Паддубны набудзіў Ганну і папрасіў, каб яна разведала, хто гэта і куды едзе, хоць сам здагадваўся, што ўварваўся, не іначай, карны атрад. Ён апануўся, узяў рэвальвер і выйшаў на двор. Стаў пад страхою і прыслухаўся... Нічога не чуваць, калі не лічыць залівістага брэху сабак у канцы вёскі. Чакаць прыйшлося нядоўга. Раптам цемру пачы прарэзаў дзікі жапачы крык. Паддубны ўздрыгнуў і нахмурыў бровы, сціскаючы ручку рэвальвера.

«Што яны робяць?»

Ледзь пераводзячы дых, прыбегла Ганна. Паддубны аклікнуў яе з-пад страхі.

— Ой, божа ж мой... Што там робіцца... Б'юць... — спалоханым шэптам, у якім чуліся слёзы, загаварыла Ганна.

— Каго?

— Сястру... Тацяну...

— Тацяну? За што? — спытаўся, хоць самога сёканула здагадка: «Няўжо?»

У Тацяны начаваў нядаўна той, якога Андрэй называў Незнаёмым. Аднаго дня на світанні ён і Паддубны выходзілі з хаты Тацяны. Няўжо хто, заўважыўшы, падказаў? Ды гэтага мала, што выходзілі з хаты. У гумне Тацяны пад сенам стаіць кулямёт. Гэта ўсё малаўкай прамільгнула ў галаве Паддубнага. Што рабіць?

— Гапна, вынесі мне тую мужыцкую шэрую куртку, паліто на, вазьмі сабе... Я пайду.

Слова «тую» азначала, што куртка была ўжо знаёмая Паддубнаму і, відаць, выкарыстоўвалася не раз.

Гапна, усхліпваючы, адказала:

— А куды ж вы пойдзеце такой поччу? Невядома, дзе што можа вас спаткаць...

— Давай не будзем траціць часу... Час дарагі... Ідзі лясі...

Гапна вынесла куртку і, даючы Паддубнаму, прыняла ад яго цёмна-карычневае паліто з працёртымі сям-там шэрымі лапінамі, з паўторнымі швамі ля кішэняў, ля гузікавых дзірак.

Апрапуўшы куртку і памацаўшы бакавыя кішэні касцюма, сказаў:

— Усё пры мне... Пайду... Ты, Гапна, пабудзі хлопца, замкні хату і ідзі схавайся дзе да суседзяў... На ўсякі выпадак... Глядзі, зрабі гэта... Бывай...

І знік у цемры. Калі дайшоў да сярэдзіны вуліцы, каб яе перайсці, пачуў зпоў такі самы дзікі крык. Заўважыў, як па вуліцы прабягалі цепі. Абуджалася ўся вёска, — людзі выбягалі з хат, пыталіся адзін у аднаго са спалохам у голасе аб прычынах грыку і, даведаўшыся, хто крычыць, глядзелі, анямеўшы, туды, у канец вёскі, дзе палосы святла мігалі па вуліцы, па сценах хат, дзе нехта крычаў, стагнаў і заціхаў.

Людзі павольна, перышкетна для сябе, пачалі пасоўвацца ўсё бліжэй і бліжэй да злавесных агнёў.

Паддубны таксама падаўся туды, але не вуліцай, а загуменнем. Мала яшчэ палосак было выцераблена ад бярэзніку, якім зарасло поле за час вайны і адсутнасці гаспадароў. Бярэзнік густа і панура шумеў за гумнамі, калыхаўся хвалямі ад ветру, — цёмны, непранікальны. Паддубны спяшаўся.

Падышоўшы да гумна Тацяны, глянуў на падворак. Перад вокнамі хаты мігцеў ліхтар, які трымаў солтыс Калодзіч, прыкрываючы яго ад ветру крысом курткі. Пад галінай старой грушы, што звешвалася цераз плот, ляжала тварам уніз, прывязаная да ўслона, Тацяна.

Бялела нацельная сарочка і ясна адцяняліся чорныя валасы Тацяны, якія доўгімі пасмамі звісалі з услона.

— Ну, як, скажаш, — хто пачаваў у цябе? — крыху нагнуўшыся, грозна пытаўся паручык, камандзір атрада,

ляскаючы час ад часу пагайкай на халяве бота. Тацяна маўчала.

— Далей! — кіўнуў паручык на жаўнераў. У святле ліхтара мітусліва трацягалі, як вячэрнія матылі ў бляску, лісці на галіне грушы. Часам на галіну падаў цень галавы паручыка, які пахаджваў узад і ўперад уздоўж услона, і тады чатырохрогая шапка рабілася пачварным цемем.

На камандзе «далей» два жаўнеры высунуліся з цемры з пагайкамі ў руках. Паддубны, пазіраючы з-за вушка гумна, прыкрыў вочы і адчуў, як сэрца сціснулася ад жалю і нянавісці. Крык, такі ўжо блізкі, яшчэ раз прарэзаў ветраную цёмную ноч і заціх. Жаўнеры білі — Тацяна ўжо маўчала.

— Досыць! — сказаў паручык. І стала ціха. Здавалася, ніто і вецер на момант прыціх. Да вушэй Паддубнага далацела толькі выразнае фырканне копей.

Паддубны думаў: «Калі стрэліць зараз, безумоўна, разбягуцца ўсе карпікі, і Тацяна будзе выратавана. Але заўтра яны прыйдуць з большымі сіламі і ўчыняць расправу над усім насельніцтвам вёскі. Эх, Сцяпан, Сцяпан, называеш сябе Прайдзісветам, а тут якраз цябе і няма з тваімі малайцамі, — усномніў Паддубны пра таго, з кім Андрэй так цікава сустрэўся ў хаце Гаіны. — А калі прыйдуць у гумно ды знойдуць кулямёт, што тады? Таксама могуць спаліць вёску». Пейкі час Паддубны вагаўся. Страшэнна хацелася пусціць кулю ў тую вунь постаць у растапыранай шапцы, якая пасля каманды «досыць» падала каманду — «вешаць».

— Солтыс, давай вяроўку! — крыкнуў паручык.

Солтыс хацеў нешта адказаць, прамовіў толькі «пане...» — паручык з-за пляча аперазаў яго на галаве пагайкай.

— Давай вяроўку, пся крэў!..

Солтыс, перадаўшы ліхтар свайму памеспіку, знік у цемры.

«...А можа, яны ўжо знаяць кулямёт? — жахнуўся Паддубны. — Тады можа быць усё».

Тым часам жаўнеры мітусіліся вакол услона, прывязаючы вяроўку да галіны грушы.

Паддубны, вобмацкам пасоўваючыся паўз сцяну, прайшоў да падворка. Гумно стаяла ад хаты крокаў за сорака. Каб толькі не зарышлі вароты. Аглянуўся — каты адвязвалі Тацяну ад услона. Паддубны дайшоў да варот і пацягнуў іх да сябе. Яны трохачкі рыпнулі, асцярожна і корат-

ка, як быццам баяліся яго выдаць. Увайсці самому — дастаткова невялікай проімы ў варотах, а вось выцягнуць кулямёт — трэба адчыняць шыраў. Але можа яго няма? Паддубны ліхаманкава пачаў адкідваць сеча. Добра, што яго было нямнога. Разграбаючы, намацаў халодны ствол «максіма». Ёсць. Цяпер выцягнуць і схавачь пакуль што ў бярэзніку за гумном. Дзве ленты патронаў віселі на кулямёце. Паддубны глянуў праз шчыліну варот на двор — белая сарочка Тацяны замігала перад вачыма пад галінай грушы. Паддубны пхнуў рукою адну палавіну варот. Яна адчынілася павольна і не зарыпела — даволі моцны быў птуршок, — не паспела. Калі перакочваў кулямёт цераз парожак гумна, толькі бразнула лента аб ствол, а далей колы пакаціліся лёгка па прыгуменнай траве.

Праішоўшы па бярэзніку пару крокаў, Паддубны павярнуўся і паглядзеў на падворак. Цела Тацяны гоўдалася на галіне грушы пад парывамі ветру.

— Бывай, Тацяна, я адпомнчу за цябе... Бачу, бачу тваіх двое дзетак, якія выбеглі з цемры і цягнуцца да тваіх ног з плачам. Нехта добры быў, схваў іх на час, каб яны не бачылі мук маткі... Чуеш, Тацяна, я пайду збіраць вялікую народную сілу на паноў... Мы знойдзем і таго, хто цябе выдаў... Мы ўсё знойдзем, Тацяна... Бывай...

І Паддубны пакрочыў у гушчыню бярэзніку. Вецер дапёс яму ўслед плач дзяцей і дарослых. А карнікі ўжо з гікам скакалі па вуліцы, разганяючы натоўп, б'ючы пагайкамі направа і налева.

Тацяна павінна вісець тры дні на страх вёсцы і ўсёй ваколіцы. Так грозна загадаў паручык, намахаўшы пагайкай каля поса солтыса.

Ён цяпер гарцаваў у сядле на чале атрада, вядучы яго назад — да станцыі.

Услед за імі падаўся і Паддубны.

Ідучы па цёмнай дарозе, ён чуў, як тупат капытоў усё аддаляўся і аддаляўся, пакуль зусім не заціх.

«Ці гэты кат мае спецыяльныя паўнамоцтвы, ці ўведзена асаднае становішча. Адно з двух. Бо як жа — без суда, без следства...» — думаў Паддубны ідучы.

Але, як бы яно там ні было — сталася... Крывавае расправа сталася фактам. Дзе тут вока варожай разведкі? Усё дагэтуль было ціха. Ніхто, здаецца, не выклікаў падзвіжжя. Можна, солтыс? Ці не аслабілі мы нільнасці?

Але як дабрацца да Савы? Як нанярэдзіць? Ён жа будзе ехаць на мяне...

Была другая палавіна ночы, калі Паддубны наблізіўся да прыстанцыйнага пасёлка. Скупа мільгалі ўдалечыні агні, — здавалася, што вецер тушыў іх, але яны ў той жа момант з'яўляліся зноў. Гаслі і загараліся... Паддубны сныніўся на скрыжаванні дарог. Не пачуў ніякіх гукаў, толькі вецер шамацеў педзе ў балотным лазняку. Слухаў далей. Злева пачуўся нібы грукат колаў. Ён то прападаў, глушыўся ў цемры, то з ветрам далятаў зноў. Паддубны ўпэўніўся, што пехта едзе, і вырашыў пачакаць, бо ісці на станцыю цяпер небяспечна. Як быццам пацвядджаючы яго думкі, з пасёлка даляцеў стрэл. Паддубны не паспеў пават падумаць аб гэтым, як за першым стрэлам грывнуў залп. Праз нейкі час залп паўтарыўся. Потым узнялася бязладная страляніна. Што гэта можа быць? Паддубны думаў і так і гэтак і ні да чаго пэўнага не прыйшоў. Можна, завітаў які іншы атрад? Хто яго ведае! Паддубны вырашыў усё ж такі пачакаць падвод, грукат якіх быў чуваць ужо недалёка. Зайшоў за прыдарожны альховы куст і лёг. Лавіў вухам ужо адзіночныя стрэлы з пасёлка.

Чакаць давялося нядоўга. Калі сціхла страляніна, Паддубны для праверкі прыклаў вуха да зямлі. Зямля не ашукала — стаў больш выразны грукат колаў і, апрача гэтага, даляцеў глухі, як з-пад зямлі, тупат.

— Ну, вядома, — едуць карнікі зноў... Можна, уцякаюць?

Тупат рабіўся ўсё больш чутны.

Паддубны на ўсякі выпадак устаў, перайшоў у кусты далей ад дарогі і лёг зноў, прынаўшы вухам да зямлі.

Тупат і скрып набліжаліся. Колы загрузаталі ўжо зусім блізка. Іх было шмат.

Паддубны не заўважыў, як гэта хутка сталася: калі падводы звярнулі на дарогу, што вяла да станцыі, на іх у цемры ночы зверху абрушыўся пачы голас: «Стой, хто едзе?»

Паддубны, пачуўшы гэты голас, не наверыў сваім вухам. Стаў на ногі і, схаванушыся за куст, чакаў.

Падводы адна за другой спыняліся са скрышам.

— Хто едзе? — паўтарыў голас.

— Вазакі, — адказаў адзін. — Вязём гонты на станцыю.

— Гонты — сконд ты...¹ — паўтарыў той самы голас.

¹ З беларускага анекдота. Ехаў пан і сустрэў вазакоў з гонтамі. Спытаўся ў першага: «Сконд ты (адкуль?)». Вазак, не ведаючы на-польску, сказаў: «Гонты, наночку, гонты...»

Паддубны ўжо не сумняваюся, што гэта гаварыў Сцяпан.

— Многа вас?

— Дзесяць падвод.

— Праезджайце... і напам паклон перадавайце.

Калі ўсе падводы выехалі на дарогу і пачалі аддаляцца, Паддубны выйшаў з кустоў і накіраваўся проста да Сцяпана. Каб звярнуць на сябе ўвагу, крыкнуў:

— Сцяпан, здароў!..

— Хто гэта? — над'язджаючы бліжэй да Паддубнага, спытаў Сцяпан.

— Хто? Я...

— Іван?

— Ён самы...

— Хіба ж ты чорт, што ў балота ўбіўся? Чаго цябе сюды занесла? Я якраз еду да яго, а ён сядзіць у балоце...

— Гэта ты там арудаваў?

— А хто ж? Мы...

— Як ты нахаў на іх?

— Гэ... мая разведка лепшая за тваю... Я ведаў, што яны накіраваліся ў Навасады... Вось і спяшаўся... Па дарозе заехаў на стапцыю, каб разграміць пастарунак... Зрабілі і тое і другое...

— Вы камандзіра іхняга, паручыка, не ўхлопалі?

А чорт яго душу знае... Паразбягаліся хто куды... Знаем, што ёсць забітыя... Толькі вось набралі копей, рэвальвераў і шабель...

Паддубны глянуў на верхавых і сапраўды ўбачыў, што кожны меў пры баку аднаго капя, а некаторыя па два...

— Спатрэбяцца... — сказаў Каваль.

— Знаеш, Сцяпан, — бяда... Тацяну Бандарчык павесілі каршкі...

— Ну-у-у! — зжахнуўся Каваль. — Калі?

— Сягоння ўночы... Вось чаму і я тут...

Запала маўчанне...

— Запалі цябе агонь... — працягнуў Сцяпан. — Ты бачыш?.. Значыць, мы не паспелі...

Чалавек пятнаццаць верхавых, пачуўшы гэтую вестку, скрануліся з месцаў і цясней акружылі камандзіра.

— Ай-яй-яй... — гараваў Сцяпан, — ну, а кулямёт не знайшлі?..

— Я вывалак яго з гумна ў іх пад самым носам і схаваў...

— Ну, то пяма чаго цяпер ехаць у Навасады, — са

злосцю ў голасе сказаў Сцяпан і спытаўся ў Паддубнага:

— А ты куды ідзеш?

— Мне трэба да Савы...

— Я яго ўжо бачыў... Быў у гасцях... Мая разведка, брат, лепшая за тваю... Сядай на канцага каця, паседзем на маю маёўку... Я табе прывяду Саву...

Паддубны, доўга не думаючы, узлез на першага з краю каця, і атрад накіраваўся не на станцыю, а ўздоўж чыгункі на ўсход — па зыбкай балотнай дарозе. Два разведчыкі памчаліся наперад.

НА ЛЯСНОЙ ТРЫБУНЕ

Дырэкцыя завода не хацела святкаваць дзень св. Антонія, але, убачыўшы, што шмат рабочых пайшло «на фэст», вымушана была згадзіцца з гэтым. Завод не працаваў.

Масоўка была прызначана на 12 гадзін дня на лясной паляне, за 3—4 кіламетры ад завода і за два кіламетры ад дарогі, што вяла да царквы св. Антонія.

Выйшлі а дзесятай гадзіне. Дзень быў сонечны. Ісці лесам было прыемна і весела. Ішлі хутка. Кожны, хто ведаў, а хто і не ведаў пра мэту падарожжа, прапікаўся пачуццём невядомага, чагосьці незвычайнага.

Нават мала гаварылі.

Толькі Сава амаль увесь час наўнамёкамі гаварыў Івану Падаляку аб тым, што мае яго сустрэць.

— Пакажу цябе аднаму чалавеку, з якім ты навінен пазнаёміцца... Пойдзе ў нас, брат, работа, а твая работа будзе хвацкая...

— Якая работа? — стараўся даведацца Іван.

— Не спяшайся... Усё ў свой час...

У Івана Падалякі ад слоў Савы нешта гарачае заварушылася ў грудзях. Замуцілася нават крыху ў галаве. Нарэшце прыйшло тое, аб чым ён марыў, у душы звысака пазіраючы на другіх. Падаляка скардзіўся на свой лёс, хоць аб гэтым мала каму гаварыў. Захапіў крыху камандзірскага шчасця, будучы прапаршчыкам пры керапшчыне, і яшчэ яго не выдыхаў. Часта любіў уяўляць сябе ў мундзіры з пагонамі, з партупеямі — высокі, статны, прыгожы. Мундзір у абцяжку, яму казыраюць салдаты і заглядаюцца гарадскія красуні. Гэта нічога, што вылез на свет з маленькай хаты беларускай. Гэта нічога, што ў зрб-

ных рубцах, пашытых маткай, з нагамі, парэпанымі ад балотнай руды, ганяўся за каровамі па сваіх выгонах, часам плачучы і выціраючы «бульбу» пад носам. Не, Падаляка не любіць нават і думаць аб гэтым, не толькі гаварыць, наадварот, гатоў часам пахваліцца, што ён з заможнай сям'і, што дапушчае жыццём, як выбраннік, да тайнікоў адукацыі, да «вышэйшых» кругоў.

Служба ў Чырвонай Арміі не зрабіла яго камандзірам, — пейкая млявасць авалодала ім, штосьці выбіла яго з правільнай каляіны, не мог на паўпату душы ўспрыняць энтузіязму паўстаўшых народных мас. І ўсё гэта ад таго «звысака», што прывілося яму мундзірам прапаршчыка. Меў прыгожы почырк — пайшоў працаваць ротным пісарам.

І вось цяпер, нарэшце, яго заўважылі, вядуць у «святая святых». І Іван Падаляка ідзе з узнятай галавой, поўны радасных прадчуванняў і надзей.

...І вось Паддубны ўзняў пагу, каб стаць на трыбуну. Трыбунай быў стары шырокі сасновы пенёк сярод парослай навокал папараці і іншай травы, цяпер памятай на тоўпам. Партызан не было відаць у патоўпе, не сустракалі іх рабочыя і калі ішлі па паляну. Ва ўмоўленым месцы стаялі незнаёмыя людзі без зброі і паказвалі напрамак, — куды ісці. І ўсё.

Ціхі сопечны лес акружаў невялікую паляну. Ранішня вільготныя цені дрэў падалі на траву, на людзей, ад чаго стваралася яшчэ большае ўражанне цішыні. Спяванне птушак далятала часам з гущару выразным шчэбетам, ад чаго пасля рабілася яшчэ цішэй і, галоўнае, — пасцярожаней.

Штосьці зараз будзе такое, чаго не было ніколі. Андрэй з Санкоўскім стаялі ў самай гущы народы, паслаўшы на сувязь Саву.

Яны ўзрадавана пераглянуліся, калі ўбачылі па паляне Паддубнага. Шырокім крокам выйшаў ён на сярэдзіну, стаў на пенёк-трыбуну — нахмураны, суровы. У той шэрай куртцы, перацягнуты раменным поясам, з вінтоўкай за плячыма, Паддубны выглядаў як салдат народных сіл, як сімвал паўстаўшых.

Прывычны рух — узняты кулак павіс над галавой: Паддубны пачаў гаварыць.

Кастрычніцкая рэвалюцыя нарадзіла палымяных прамоўцаў. Што пакіпала вякамі ад крыўд, ад патаптаўшых чалавека чалавекам — хлынула шырокім бурлівым пато-

кам, цэлым сугуччам многагалосай гамы. Такім прамоўцам быў Паддубны.

Натоўп стаяў як зачараваны. Не блукалі ўсмішкі — паадварот, на кожным твары была суровасць, напружанасць, адчуванне сур'ёзнасці моманту, нават трагізму. Нялёгкім жа было жыццё чалавека працы, такім крыўдным, што даволі даткнуцца да струп яго душы, каб усё тое, што асядала днямі і гадамі ў сэрцах, узнялося да пратэсту, да першымірымасці, да помсты...

І робіцца зразумелым тое, што іншай дарогі да вызвалення няма, як толькі барацьба да канца з тымі, хто з'яўляецца віноўнікам такога жыцця.

Івап Падаляка стаяў побач з Андрэем, быў на галаву вышэйшы за павакольных, выглядаў таксама засяроджаным, нахмураным. Маршчышка пад перапоссем як з'явілася, так і не зпикала. Але, калі на тварах рабочых, што былі тут, пад сур'ёзнасцю адчувалася тая «паіўнасць» простых людзей, у якой свеціцца вернасць справе, у Падалякі прабіваўся роздум, пібы ў ім адбывалася ўпутраная спрэчка між самім сабою. Скарыцца перад лёсам, прыняць яго ці не? Аддаць сябе ўсяго да канца ці якую частку сваёй асобы пакінуць для сябе, толькі для свайго «я»?.. Ці дамагацца той ці іншай платы за кожны свой учынак у гэтай арміі «цёмных» людзей, да якіх ён адчувае нейкую нават долю пагарды?

Вось ён — прамоўца — стаіць на пні-трыбуне і пафасам сваёй душы запальвае сэрца слухачоў.

А Паддубны гаварыў аб векавым прыгнёце, успомпіў тыя часы, калі паны мянялі людзей па сабак, калі пан беспакарапа мог застрэліць хлопа, і што цяперашнія часы мала чым адрозніваюцца ад тых мінулых і ўжо далёкіх. Ён раскажаў, як карнікі замучылі сялянку, як знішчаецца беларускі лес рабаўнікамі-калапізатарамі.

Гаварыў пра голад і галечу пад саламянымі стрэхамі беларускіх хат, пра савецкую ўладу, якую трэба вярнуць на землі Заходняй Беларусі, заклікаў уступаць у партызанскія атрады...

І Падаляка супакойваецца па адным — «мне таксама трэба ўзначаліць людзей, тады да мяне прыйдзе тое, што мне належыць па праву... Аднак мне Сава па штосьці намякаў... Дзе ж той Сава?»

А Сава паціху праціскаўся праз патоўп да Захара Зубца, які, узняўшы свой змяты худы твар, з усмішкай і за-

хапленнем не спускаў вачэй з прамоўцы. Побач стаяў Марцін Шапко з выразам твару, як пры набажэнстве.

Падаляка пачаў ужо азірацца наўкол, шукаючы Саву, бо прамоўца канчаў гаварыць. І тут нешта зашапацела, фыркнула ўверх феерверкам. Як белыя птушкі, узвіліся лістоўкі над патоўпам і паціху пачалі ападаць на галовы. Людзі ханалі іх на ляту.

Сава тузашуў ззаду Падаляку за руку і, калі той аглянуўся, кіўком галавы паклікаў за сабою.

Апошнія заключныя словы Паддубнага пакрыла нястрымнае «ўра». Узмахам рукі Паддубны сціснаў патоўп і даў знак разыходзіцца. Людзі шугнулі ў напрамку дарогі, а Паддубны стаяў «на трыбуне», аж пакуль не знік з паляны апошні чалавек, аж пакуль не заціхлі крокі людзей — патрэскванне сухога галля пад пагамі.

І ўрэшце стала зусім ціха. Паддубны скруціў цыгарку, зняў вінтоўку з пляча і сышоў з «трыбуны», але з паляны не пайшоў — чакаў.

На ўскраіне з'явіўся Сава і даў знак Паддубнаму ісці за ім.

НАРАДА

Адкуль прыбыў гэты чалавек — невядома. Ён быў пэйкі не падобны на другіх. Высокі, плячысты, русавалосы, з вялікімі блакітнымі вачыма. Лёгкая, ледзь прыкметная ўсмішка іскаркамі бліскала ў вачах. І што асабліва спадабалася ў ім Андрэю, — унутраная сабранасць, пэўнасць. Пільным спакоем павявала ад гэтага чалавека. Буйны, моцны і разам з тым маладжавы твар пасіў адбітак працы інтэлекту. Нельга было падумаць, што ён селянін. У чорным падштаным лёгкім паліто, у чорнай кепцы, з засунутымі ў кішэні рукамі, ён рабіў уражанне рабочага, які пасля працы ідзе дахаты з завода.

У той час калі нават у самога Паддубнага часам гарачка і ўзняты сціснуты кулак, які, нібы сцянаючыся, узмахамі падкрэсліваў кожнае слова, — у гэтага чалавека, здаецца, ужо былі гатовы рацённі паперад. Сюды ў лес яго наслала партыя, наслала са свайго цэнтра, партыя — рэвалюцыйны штаб народнага руху, які на сваёй стратэгічнай карце адзначае настроі, імкненні мас, суадносіны сіл у штодзённай, непрымірымай барацьбе. Яна пасылае

сваіх ганцоў на месца падзей... Партыя — кіраўнік класавых баёў...

І вось ён — пасланец партыі — стаіць пад разложыстым старым дубам у глыбокім лясным рове, дзе на дне ў ценю навіслых дрэў і кустоў іскрыцца ручайка.

Тут, недалёка ад рова, стаўка Сцяпана Каваля, пра якую ведае толькі ён сам і яго атрад. Не хоча Сцяпан называць месца стаўкі нават вось гэтаму пасланцу з цэнтра. Не ведаюць аб ёй і Паддубны, і Сава. Хітры і чуйны Сцяпан Каваль, як той сокал на верхавіне сасны. Ніколі, здаецца, не бывае на-сапраўднаму сур'ёзнаму. Усё балагурыць, усё страляе ўдальствам, і не згадаеш, аб чым ён думае цяпер. Сур'ёзнасць прыходзіць да Сцяпана, калі ён бывае ў поўнай адзіноце, сам-пасам са сваімі перымырымі думамі. Тады ён звычайна прымае пайбольшыя важныя рашэнні, седзячы дзе-небудзь пад маладой сасёнкай, апёршыся падбародкам на ручку пагайкі. Непрапікальная лясная поч павокал, агні распальваць забаронена, малоўцы Сцяпана адпачываюць на пасцелях з імху і сена, а Сцяпан сядзіць і думае...

Цяпер ён стаіць побач з пасланцом пад дубам без зброі — рэвальвер схаваны ў кішэню. Толькі перазлучная пагайка на «казінай пошцы» тарчыць за поясам.

Шыракаплечы, пасівелы, ён у вачах пасланца вырастаў у волата, якога яму нават хочацца памацаць рукою за грудзі. Стаяць побач — ну, хто ж з іх мацнейшы? Здаецца, ніхто не можа перахітрыць Сцяпана, — так ён прамногае маўчыць, часам кіне жартаўлівую фразу і пасцярожана чакае — што ж далей? У пасланца ж толькі іскаркі ў вачах яшчэ жвавей скачуць — то загараюцца, то цямнеюць, і ўсё гэта ў куточках вуснаў застывае ўсмішкай уцехі. Вось тут і хаваецца сакрэт перавагі пасланца над Сцяпанам. Так і здаецца, што пасланец вось зараз наляпае на плячы гэтага волата — Сцяпана. Паскрозь бачыць яго пасланец...

Калі наўстала пытанне, ці паклікаць на парад Паддаляку, якога Сава пакінуў недалёка «пачакаць», узніклі некаторыя разыходжанні. Андрэй заявіў, што клікаць Паддаляку не трэба. Усе глянулі на Андрэя з нямым пытаннем — чаму? Запала паўза, і Сцяпан нават спытаўся:

— А чаму, сыноч? Дзяціна ён высокі... бачыў... Толькі невядома, як у яго з мазгамі?.. Бо ад мазгоў залежыць і моц спіны.

Андрэй не мог акрэслена выказаць свае прычынны —

ён толькі адчуў, як зерне засцярогі заварушылася ў ім. Яно ішло ад таго, што ён разумеў Падаяку як чалавека. Санкоўскі ўважліва паглядзеў на Андрэя і толькі заварушыўся на месцы. Ён зразумеў, здаецца, у чым сакрэт. З-за пляча Санкоўскага пільна глядзела вока Сава — ён таксама адчуў, што Андрэй зрабіў заўвагу свочасова. І як ён сам аб гэтым не падумаў? Малайчына, Андрэй.

Паддубны, пасланец і Сцяпан чакалі адказу.

— Я лічу, што для вырашэння пытанняў хопіць таго складу людзей, якія ёсць, — дыпламатычна заявіў Андрэй.

Пасланец з Паддубным пераглянуліся.

— Я лічу таксама, што хопіць, — сказаў з-за пляча Санкоўскага Сава.

— Я далучаюся да іх, — дадаў Санкоўскі.

Пасланец з Паддубным зразумелі адразу, што Андрэй у чымсьці праў, але пытанне вымагала якога-небудзь лагічнага заканчэння, і яны чакалі. Калі ж да заявы Андрэя далучыліся Сава з Санкоўскім, пытанне палічылі вырашаным, і Сава шмыгнуў у кусты. Ён сказаў Падаяку, што парада сягоння не адбудзецца, што яму, Падаяку, Андрэй даў даручэнне, каб ішоў да царквы св. Антонія і пасля далажыў, што там будзе бачыць і чуць. І зазначыў, як казаў Саву Андрэй, што гэта — важнае даручэнне. Падаяка крыху паморшчыўся ад слоў Сава і нейкі час стаяў у задуме, а пасля сказаў:

— Ну, што ж... пайду... дысцыпліна, брат, для мяне рэч вядомая... — і, паціснуўшы руку Сава, пакіраваўся пацяпкі на дарогу. Калі Сава вярнуўся, сябры змянілі месца парады, на ўсякі выпадак, — адышліся з кіламетр на рове.

— Сюды піякі сабака не загляне, — сказаў Сцяпан, — але... чорт ёсць чорт — жартаваць умею...

Пазпаёміўшыся з абстаноўкай, пасланец сказаў:

— Узрываць завод не трэба... Яго трэба спаліць... Трэба, у дапым выпадку, ісці па лініі традыцый народных паўстанняў, дзе народ у барацьбе з феодаламі, памешчыкамі карыстаўся агнём... Агонь — найбольш папулярны сродак барацьбы...

Усе заварушыліся. Паддубны ўсміхнуўся — да яго дайшла правільнасць думкі пасланца, думкі, якая педзе дагэтуль тлела ў ім, але не даходзіла да свядомасці.

— Запалі цябе агонь! — вымавіў Сцяпан. — І як жа я дагэтуль не дагадаўся? Гм... — і ўжо наважымі вачыма, па-сур'ёзнаму змераў пасланца, як быццам сцвярджаючы:

«О, гэты хлопец з глуздам... Паслухаем, што далей скажа...»

А «хлопец з глуздам» гаварыў далей:

— Па сутнасці, што ж адбываецца ў Заходняй Беларусі — так, як і ў Заходняй Украіне? Ідзе вайна з акупантамі, якая з'яўляецца працягам грамадзянскай вайны, што прашумела ў Расіі. Дзейнічаюць узброеныя атрады. Уся наша бяда пакуль што ў тым, што мы яшчэ не згуртавалі гэтых сіл. А калі вайна, то трэба рабіць, як па вайне: паліць маёнткі, знішчаць лесапільні — гэтыя стойбішчы каланізатараў, не толькі польскіх, але і амерыканскіх, англійскіх, французскіх і іншых, якія прыйшлі рабаваць пацыяпальнае багацце Беларусі.

Паслапец адкашляўся, выцер хустачкай лоб і гаварыў далей:

— Не толькі неабходна мець апору ў народзе, але трэба, каб у барацьбе непасрэдна ўдзельнічаў сам народ... Вось да чаго трэба імкнуцца... Спаліць завод ці маёнтак могуць пару чалавек, але без удзелу, без падтрымкі народа, мас — гэта будзе голым авантурызмам. Гэта можа прывесці да адмоўных вынікаў... Другая задача — знішчаць карныя атрады, паколькі ёсць узброеныя сілы з народа, ратаваць насельніцтва ад тэрору, рабунку — гэта будзе зарукай падтрымкі нас з боку народа. Трэцяя задача — пабудова разведчай сеткі, — кінуў у бок Сцяпапа паслапец, — каб мы мелі ўсюды і вочы, і вушы...

Правільна, партыя бярэ курс на ўзброенае паўстанне, але не спускае з вачэй і тых фактараў, якія не спрыяюць паўстанню. І нам, камуністам, трэба аб гэтым ведаць, каб дарма не кідаць на злом лепшыя сілы народа.

— А які ж гэта той фактар? — дапытваўся Сцяпан. — Можна, мы дарма турбуемся?

— Турбуецца вы недарма... І трэба як мага больш турбавацца... Справа ў тым, што ў народзе змагаюцца дзве сілы. Адна — гэта імкненне да спакою. Людзі стаміліся ад вайны. Гэта галоўным чынам датычыць дарослых, пажылых. Яно і зразумела. Людзі вярнуліся з бежанцаў на свае зруйнаваныя гнёзды... Гэтых людзей, пашых сяляп, мы можам пазваць сілай пакуль што патэнцыяльнай. Яны прыйдуць у рух пазней. Другая сіла — гэта моладзь і ўсе ўдзельнікі рэвалюцыі, грамадзянскай вайны ў Расіі. Яны хочучь біцца з ворагамі. Гэта актыўная, вырашальная сіла. Яна ўрэшце павінна пацягнуць і пацягне ўсю масу працоўных. Нам толькі трэба апераджаць, выкрываць во-

рагаў — розных эсэраў, самазваных апекуноў над народнай пядоляй, каб яны не надрывалі саюзу сялян з рабочымі. Яны ж дзейнічаюць іменна ў гэтым напрамку...

Паддубны, слухаючы пасланца, сцвярджаў сам сабе з задаваленнем, што яго даклад на акруговай канферэнцыі ў Баранавічах быў правільны. Аднак для поўнай яснасці, калі пасланец скончыў, запытаўся:

— Ці існуюць у партыі імкненні да адкрытага ўзброенага паўстання зараз жа, не аглядаючыся ні на што — ні на суадносіны сіл, ні на настроі, ні на ўдзел польскага пралетарыяту?

— Такія настроі існуюць... Больш скажу, існуе небясека апазіцыі на гэтым пытанні... Некаторымі членамі партыі авалодалі эсэраўска-тэрарыстычныя настроі... Зразумела, гэта антымарксісцкі, антыленінскі падыход да пытання... Такія настроі трэба напярэджваць, перамагаць...

Паддубны толькі адказаў: «Усё ясна...» Сцяпан Каваль — ён жа Прайдзісвет — чамусьці выняў нагайку з-за пояса і, размахваючы ёю на вышыні вуха, сказаў, звяртаючыся да пасланца:

— Добра ты спяваў... Харошая твая песенька... Будзем жа і мы яе спяваць... Гэ... спевакоў у нас многа, як вась гэтых соснаў... У лес мы прыходзім і шукаем лепшыя дрэвы, — таксама і ў народзе шукаем лепшых спевакоў, каб яны ігралі і скакалі, каб на папах скура гарэла... Ёсць у нас такія, ёсць... Добра, дзякую за павуку... Хлопец ты з вялікім глуздам... Як паедзеш у горад, перадай таварышам, што лес — шуміць...

А потым Сцяпан нахмурыў свае пасівелыя бровы, з-пад якіх вочы неяк на-бацькоўску засвяціліся іскаркамі гумару.

— А вы там таксама гэтую буржуазію таўчыце над бокі, не давайце ёй спакою... А мы з папамі тут нарадачак зробім...

Усе засмяліся.

{ — Я за Леніным ішоў, за Леніна і памру... Вось як! — страсянуўшы нагайкай, закончыў Сцяпан.

Пасланец, Паддубны і Сцяпан адышліся ад астатніх крыху ўбок на асобную параду. Яна ішла пядоўга. У капцы яе паклікалі Санкоўскага.

Пасланец сказаў:

— Вось што, таварыш, мы думаем накіраваць цябе на адказную работу туды, на Буг, сакратаром акругкома...

Якая твая думка? — ва ўпор глядзеў па Санкоўскага пасланец.

— Воля партыі, таварышы, куды скажуць — туды пайду...

— Ну, і добра... Пароль і месца яўкі атрымасш ад мяне. Забірай сваю групу таварышаў, няхай стапуць на працу там на адной з лесаніжняў... Насельніцтва там мяшанае — і польскае і беларускае, але больш польскае...

— Я ведаю, — адказаў Санкоўскі.

— Пакуль усё... — сказаў пасланец. Санкоўскі адышоў.

Пасланец даваў інструкцыі Паддубнаму, пазываючы яго псеўданімам:

— Слухай, Стары, хлопцаў не марынуй на адным месцы. На заводзе яны ўжо сваё зрабілі, пасылай іх у раёны, няхай арганізуюць ячэйкі...

Тройка вярнулася. Пасланец паклікаў Санкоўскага на асобную гутарку, перадаў яму месца яўкі і пароль. Потым асобна паклікаў Андрэя. Доўга глядзеў яму ў вочы, як быццам стараючыся ўведаць яго адразу, а потым з прыхільнасцю паклаў яму руку на плячо.

— Здаецца, недзе я цябе бачыў... Можна, так толькі здаецца. Вось што, малады чалавек... У знішчэнні завода ты ўдзельнічаць павінен... І павінен будзеш непасрэдна кіраваць... Потым пойдзеш у вёску Дзяды, там сустрэнеш дзяўчыну і перадасі ёй вось гэтую запіску... — І пасланец падаў Андрэю невялічкі кавалачак паперы, скручанай у дыдулку. — Зашый яе ў рубец сарочкі... Дзяўчына гэтая — работнік ЦК камсамола. З ёю ты пойдзеш, куды цябе накіраваў Стары, — пойдзеш у Глушэц і далей. Зразумеў? Вазьмі сабе псеўданім...

— Я хачу называцца «Анатоль».

— Ну і добра... Пра цябе я ўжо ведаю крыху ад Старога... Я пазываюся «Васіль».

Пасланец вярнуўся з Андрэем да сяброў. Акіпуў усіх вачыма, па кожным крыху спыніўся, як быццам хочучы перадаць на развітанне свой імпрэт, свае пачуцці да рэшты. Была ў гэтым патайнага засцярога: «Глядзіце пільна, воўраг здрадлівы і хітры, каб ён вас не ашукаў...»

І пасланец пачаў развітвацца з Санкоўскім, Андрэем і Савам. Кожнага абняў, пацалаваў, і пасля агульнага для ўсіх паклону Андрэй упершыню пачуў тыя словы, якія пасля спадарожнічалі яму праз многа год. Пасланец, узняўшы правую руку, сказаў: «Сустрэнемся на барыкадах». |||

І, звярпуўшыся да Паддубнага і Сцяпана, прамовіў, ківаючы ўбок галавою: «Пайшлі».

Санкоўскі, Андрэй і Сава пакіраваліся ў процілеглы бок.

«ХАЦІНАМ — МІР, ВАЙНА — ПАЛІЦАМ!»

Рукі не хацелі брацца за працу. Навокал такая цёплыня, што толькі бору і расці і пахнуць жывіцай, што толькі кветкам харашыцца на лясных палянах у росныя ранкі. Ды і сапраўды была пагода на свеце — сонечныя дні і ціхіх, цёплых почвы. Але не таму асела цішыня ў душы Андрэя. Ён глыбока задумаўся над тым, што было і што мае быць: у душы адбывалася асваенне даручанага задання. Ды хіба можна наогул назваць такое заданне заданнем? Гэта нешта непараўнальна большае. Гэта мае быць падзеяй, якая стане ў ланцуг іншых падобных падзей і звяжа цяперашняе з мінулым і дасць напрамак для будучага. Андрэй адмахваўся ад такіх думак. «Навошта мне яны? Я выкапаю заданне і — усё. Навошта яны лезуць да мяне, гэтыя думкі? Без іх, здаецца, было б лягчэй...» Але другі ўнутраны голас казаў: «Правільна, было б лягчэй, але гэта азначала б, што і пачуццё адказнасці было б павярхоўным... Гэта і добра, што ты хочаш бачыць вобраз падзеі, наперад адчуваеш на сабе, як ні хочаш, нават павеў гісторыі... Гісторыя... Гэта яна — партыя — дакранулася сваім пярстом да твайго чала, і вось ты ўжо гарыш...» Андрэй уздыхаў і клаўся на нары жыватом, хаваючы твар у сваю куртку-падушку, каб засяродзіцца... пасля заснуць... Але — не спіцца.

Усю ноч, як і заўсёды, ішлі з Санкоўскім за дошкай — плылі насустрач цыркулярцы. Рукі неахвотна бралі дошкі, ногі неахвотна ўпіраліся. І канец працы быў такой палёгкай, як ніколі. Аднак не спіцца. Адным вокам з-пад локця Андрэй глядзіць у акенца барака — туды, на пляц, дзе чорны дым з высокага коміна спакойна кладзе сцежку ў блакіце. А ля акна збоку стаіць маладая бярозка і ўсё дрыжыць і дрыжыць лісцямі, кідае на зямлю ля самага акенца свае кучаравыя цені.

«Можа, цяжка яшчэ і таму, што хутка расстануся з Санкоўскім, не пачую яго думак, поўных сакавітага гумару, што расстануся і з такім адданым вартавым — Савам... Не пачую задушэўнага смеху Захара Зубца і «бажэстvenных»

маралізатарскіх выказванняў «сялянскага філосафа» Марціна Шапко і нават крыху нелюбімага Падалякі з яго по-заі і грывасай «высшасці».

Так, ёсць нешта і ад гэтага, але яно — не галоўнае. Галоўнае, відаць, заключаецца ў тым, каб заданне «выканалася» ва мне самім перш, чым будзе выканана на самай справе...»

А бярозка ўсё дрыжыць і дрыжыць...

На бараку між нараў прасунулася постаць Чараніцкага з паняросай у зубах. Дайшоў амаль да акна, сьніўся, глянуў на рабочых, якія спалі, глянуў на Захара Зубца, які, на свайму звычаю, хроп на ўвесь барак. Потым выняў паняросу з зубоў, абтрос попел, пакруціўся туды-сюды, як быццам хацеў каго будзіць, але не адважыўся і пайшоў да выхада. Андрэй правёў яго позіркамі і, калі Чараніцкі знік за дзвярыма, усхапіўся на ногі.

Прыгладжваючы валасы, казаў сам сабе:

«Тут прафіласофствуеш царства нябеснае... Тут нешта ёсць...»

І адчуў, як цяжар адлёг ад сэрца. Хочацца хутчэй дзейнічаць. Набег будзіць Санкоўскага. Санкоўскі быццам спаў, але на самай справе толькі драмаў. Яму таксама было неяк не па сабе. Спаважнеў, задумаўся. Скопчыцца яго бадзячае жыццё на бараках, пачнецца нешта новае.

Пакрэхтваў, устаўшы, шукаючы партабак у кішэні пасцеленага пад бок каптана. Вельмі ўсцешыўся, што ўбачыў Андрэя.

— Штосьці не сніцца, Андрэю, хацеў ужо ўставаць і выйсці на пляц — праветрыцца... Добра, што ты прыйшоў...

Калі ж Андрэй раскажаў, што ў барак нядаўна заходзіў Чараніцкі і што яго наводзіны выклікаюць надазрэне, Санкоўскі нахмурыўся.

— Гм... пся крэў... Стась Барвіна казаў, што ўчора прыходзіў сюды камандант пастарунка з дырэкцыі Пшэборскага — Качура і з Чараніцкім пілі ўвесь вечар. Каб яны чаго не прапюхалі...

— А Падаляка казаў, што ля царквы св. Антонія на фэсце таксама былі Чараніцкі і Качура...

— Дзіўна... Пойдзем наглядзім на пляц, — сказаў Санкоўскі, — калі што, дык трэба збіраць мапаткі зараз жа... Заўтра выплата...

Праходзячы між нараў, Андрэй заўважыў, што педалька ад яго месца ляжыць згорнутая паперка, як быццам

кім згубленая. Андрэй узяў яе ў рукі, разгарнуў, — гэта была лістоўка, адна з тых, якія раскідаліся на масоўцы. Сябры глянулі адзін аднаму ў вочы. Здагадка прыйшла зараз жа: гэта работа Чарапіцкага.

Цень закрыў акенца — мільганулі боты. Андрэй пагнуўся і паспеў заўважыць серабрыстую нашыўку на рукаве. У барак ішоў Качура.

— Качура ідзе... — снаханіўся Андрэй.

— Бяжым на свае месцы і кладземся, — сказаў Санкоўскі. Андрэй, бегучы, сунуў лістоўку ў рот і начаў яе бязлітасна жаваць. Бухнуў на сваё месца і ўткнуўся тварам у куртку.

Качура ўвайшоў у барак не адзін. Следам усунуўся Чарапіцкі. Уся начная змена рабочых спала. У бараку вісела тая сонная цішыня, калі, здасца, кожны стук з'яўляўся б злачыствам. Качура з Чарапіцкім павольна ішлі ля нар, прыглядаліся. Прайшлі раз і другі. Качура спыняўся, дзе ў каго прыўзнімаў крысо расцеленай курткі. Ля таго месца, дзе Андрэй узяў лістоўку, Чарапіцкі стаў і наказаў вачыма Качуры на пары. На тым месцы ўжо ляжалі погі Савы. Качура іх нават адсунуў убок. Але там нічога не было. Качура і Чарапіцкі пераглянуліся, як быццам пытаючыся, — што рабіць? Пастаялі і выйшлі.

— Можам чакаць масавага вобыску, — сказаў шэнтам, надыхоўшы да Андрэя, Санкоўскі, — трэба панярэдзіць усіх...

Санкоўскі не памыляўся — Качура з Чарапіцкім іменна вырашылі зрабіць масавы вобыск, але на гэта трэба многа паліцыі, трэба ехаць у навет. А да таго — заўтра нядзеля, выплата — нязручна. Адлажылі на панядзелак, — начную змену абшукаць удзень, а дзённую ўначы. Але паны... пралічыліся.

Выплата павінна была распачацца, як заўсёды, у дзевяць гадзін ранку. Андрэй прапнуўся а восьмай гадзіне. Ну што ж — спаў амаль дзве гадзіны пасля начной змены. Перш-наперш набудзіў сваіх хлонцаў, пасля найшоў да Санкоўскага. Ідучы па бараку, бачыў, што рабочыя з начной змены спалі, хоць дзённая шумела, не зважаючы ні на што. Барак тут, як і на заводзе Пінэборскага, быў пабудаваны таксама амаль напалавіну ў зямлі, толькі меншых памераў. Рабочыя праводзілі Андрэя вачыма, усміхаліся, ківалі галовамі на прывітанне, як свайму. І Андрэй адчуваў, што гэтыя загрубелыя ў працы людзі, назіраючы на

яго, насілі ў сабе ўцеху, як дзеці, якія пры небяспецы маюць за каго затуліцца.

Не раз неяк прыходзіла Андрэю ў душу такое адчуванне і ўзнікала вось такое акрэсленне, ад якога нешта хара-шэла на сэрцы... А цяпер Андрэй, ідучы на бараку, адчуў «гэтае хараство» так адразу і так выразна, што, здавалася, яно ішло з позіркамі людзей следам за ім.

Польскія рабочыя не спалі. Прывіталі Андрэя бадзёрымі позіркамі, нейкімі, як здалося Андрэю, мнагазначнымі і таксама блізкімі, амаль роднымі. Паціскалі руку энергічна, з таварыскай вестлівасцю, пашанай, як быццам ціхенька заглядаючы Андрэю ў душу. Санкоўскі правёў з імі яшчэ ўчора апошняю гутарку. Цяпер ён, толькі што намыўшыся, стаяў і навольна прычэсваў загладухай свае мокрыя валасы. Твар яго, крыху настарэлы, быў ясны, як у гаспадара ў святочны ранак. Станіслаў Барвіна, пры сваёй некаторай няўключнасці, быў рухавым. Высокі, шыракаплечы, ён хадзіў бадзёра, выпрастана, як салдат, які ўжо гатовы да далёкага маршу. Запрасіў Андрэя сесці, адкідаючы ўбок крысо печай курткі, а сам пачаў абходзіць таварышаў сваёй групы, нешта ўпаўголаса гаворачы з кожным. Пасля паклікаў Санкоўскага і яму штосьці сказаў. Санкоўскі толькі прамовіў: «Зараз» і падышоў да Андрэя. Андрэй, не даючы яму сказаць, прамовіў: «Выйдзем крыху на пляц, там скажаш, дапаможаш мне ў апошні раз...» Санкоўскі, ні хвіліны не марудзячы, падзеў сваю шэрую запошаную кепку, у якой ён выглядаў як быццам меншы ростам, сказаў, як адсек: «Пойдзем». Павярнуўся да сваіх, кінуў: «Зараз вернемся».

Выйшлі. Сонца залівала пляц, запоўнены ярусамі бяровенняў — доўгіх і кароткіх, сярод якіх, здавалася, паналавіну хаваўся сам будынак завода з высокім чорным комінам. Навакольны лес дыхаў роснай вільгацю. У яго густую засень стрэламі прабіваліся сонечныя праменні, ад чаго пад галінамі дрэў утвараліся ўтульня асветленыя сховы. Налева ад завода, амаль пры самым лесе, стаяў невялікі пасёлчак, сярод якога вылучаўся двухнавярховы дом дырэктара, пабудаваны са свежай сасны, на габляваных сценах якога застыглая струменьчыкамі смала блішчала на сонцы. Побач — будынак самой дырэкцыі, доўгі, нізкі і асадзісты. А далей раскіданы домікі службы — пляцовых, работнікаў канцылярыі і гаспадарчыя будынкі. Усе пакрыта адборнымі, дабротнымі гонтамі. З дырэктарскага дома даляцелі гукі музыкі — нехта іграў на піяніна. Гукі

плылі — меладчыныя, мяккія, на-над ярусамі, лесам і яшчэ больш падкрэслівалі кантраст між характвам прыроды і навакольным жыццём сотняў людзей.

Андрэй з Санкоўскім накіраваліся да завода. Ён стаяў ціхі, мёртвы. Усе вароты, дзверы былі шчыльна зачынены. Толькі ластаўкі шыбалі над надстрэшшам з бесклапотным шчабятаннем. А побач за пару крокаў ад сцяпы завода, як курганы, узвышаліся кучы нілавішня, набраклага ранняй вільгаццю. Такіх «кургапоў» было аж тры. «Гэта — добра...» — сцвердзілі Андрэй з Санкоўскім.

Сягоння пядзеля, усе будуць заняты вышлатай. Ніхто сюды не прыйдзе — той-сёй будзе п'яны, будуць спяваць і скакаць над губны гармонік Краўчука Макара, таго, што разыгрываў «панскую літасць» у бараку дырэкцыі Пшэборскага. Гэта хлопец — краменьчык, якіх нямнога. Задзёрысты, скрытны, насмешнік удалы. Яму ніколі не сядзіцца на месцы, — то ён іграе ў шашкі, то дужаецца з кім. А калі ўжо стоміцца «бушаваць», возьме свой губны гармонік і пачне выводзіць такія лірычныя, задушэўныя мелодыі — вальсы, песні, што кожны падумае — і дзе ён так навучыўся? Цеспа хлопцу, цеспа — няйначай... Ён уяўляецца Андрэю перад вачыма — заўсёды смяецца ва ўвесь свой пуцалаваты, жвавы твар з моцнымі зубамі. Андрэй учора гутарыў з ім, — Макар Краўчук завярбованы Савам у атрад Сцяпана. Андрэй даў яму загад — іграць у пядзелю як мага больш, і Макар Краўчук будзе іграць.

Агледзеўшы завод, Андрэй з Санкоўскім накіраваліся да пасёлачка.

— Што ж казаў табе Барвіна? — спытаўся Андрэй.

— Барвіна? Кланаціўся аб тым, каб з табою па развітанне чаркай чокинуцца... О, Барвіна — гэта такая апора, што дай божа...

Санкоўскі засмяўся і працягваў:

— Учора прапанаваў на адходную адлуціць Чарапіцкага... Я адгаварыў Барвіну. Чарапіцкі з часам знойдзе свой ганебны канец... Але баюся, каб Барвіна, надвышніўшы, не зрабіў гэтага...

Сябры, павольна прабіраючыся паміж ярусаў, пачулі ў аддаленні гоман. Да вушэй асобнымі фразамі пачала даятаць гутарка на-польску са шляхецкім акцэнтам. Гоман набліжаўся. Андрэй з Санкоўскім прыселі на бярвяно ля павароту на пасёлак. На скрыжаванне дарог выйшла чалавек пятнаццаць, наперадзе ішоў дырэктар. Усе былі ў каштоўных убраннях — хто ў шэрым касцюме, хто ў цёмным,

у каго гузікі цёмныя, у каго пазалочаныя, у некаторых карычневыя штаны з цёмнымі лампасамі. На нагах то бацінкі-лакiроўкі, то жоўтыя бліскучыя крагі. Усе ў капелюшах, у большасці капелюшы з пушыстымі пер'ямі, як шышакі пад шлемамі ў колінніх рыцараў. Твары з вусамі і без вусоў, наголеныя, напамаджаныя. Кожны апіраўся на адмысловую палку. Двое неслі на руках для забаўкі на маленькім шэрым пакаёвым сабачку і песцілі іх, гладзячы асцярожна вольнай рукой. Некаторыя курылі папярсы, у дваіх тарчалі ў зубах на-мастацку аздобленыя люлькі. Пах парфумы з пахам табакі лепшага гатунку абдаў Андрэя і Санкоўскага. У групе ішлі і дзве жанчыны. Адна маладая ў саламяным капелюшы з дзівацкім заломам наперадзе і ў блакітным плаці — жонка дырэктара. Яна ішла з адным панам і час ад часу залётна смялася. Другая жанчына была старая, пасівелая, з адкрытай галавой, у чорным доўгім убраўні з пасавой хустацкай у рудэ. Гэта — маці дырэктара. Сам дырэктар — яшчэ малады, у шэрым капелюшы без пер'яў, павольна крочыў наперадзе, апіраючыся на палку, крыху апусціўшы галаву. Брунет, гладка паголены, ён час ад часу нагінаўся да маці, якая ішла побач, і тады відаць быў яго касцісты профіль з простым носам. Гэта ішлі сапраўдныя польскія паны — госці дырэктара, познанскага лесапрамыслоўца пана Зарэмбскага. Госці, усе пад хмяльком, ішлі аглядаць яго ўладаўні, якія так лёгка здабываюцца па «крэсах усходніх».

Агледзеўшы багаці, яны пойдучь па той старадаўняй шлях, дзе столькі застыла рамантыкі, — і ў старых, навіслых пад ім соснах, і ў каляінах, што пабеглі па жоўтаму сыпкамму пяску ў бясконцаы лясныя прасторы...

Можа, хто з іх з фантазіяй і скажа:

— Шлях... Ну, дакладнютка, як апісаны ў трылогіі Генрыха Сянкевіча...¹

І ўсе спыняцца і, сціхнуўшы, загледзяцца ў тую далячынь, куды бяжыць гэты бясконцаы шлях. Шмат што заварушыцца ў іхнім уяўленні, пакуль хто-небудзь тонам «дзелавога чалавека» скажа «канфідэнцыяльна», махнуўшы палкаю ўдаль: «Вось гэта шлях нашай экспансіі на ўсход...»

...Не, дарма, папы. Не вярнуць вам старой шляхецкай рамантыкі — цяпер гэты шлях ахоўваюць іншыя людзі, і вы, папы, жывяце на «ўсходніх крэсах», як на вулкане.

¹ «Агнём і мячом», «Патоп», «Пап Валадыеўскі».

Вы не ведаеце Сцяпана Каваля, які нездарма назваў сябе Прайдзісветам. Ён сягоння прыйдзе сюды ўначы са сваімі малоіцамі...

Ён ахоўвае шлях...

Калі Андрэй з Санкоўскім вярнуліся з пасёлачка, выдача зарплаты была ў поўным разгары. Сталі ў чаргу і хутка атрымалі свой невялікі заробак. Рабочыя групамі разыходзіліся — хто ў барак, хто надаўся шукаць чаркі хмельнай... На пляцы, на ярусе, на самым высокім бервяне сядзеў ужо Макар Краўчук і іграў. Навокал тоўпіліся рабочыя — хлопцы і дзяўчаты. Некалькі пар танцавала вальс. Сярод іх з чупрынай, вышэйшы за ўсіх, Станіслаў Барвіна. Далікатна абняўшы сваёй вялікай моцнай рукою за стан дзяўчыну, ён паказваў цуды гібкасці ў кожным руху. У гэтым не было ніякай штучнасці — была толькі непасрэднасць і лёгкасць. Спакоем, нават урачыстасцю, свяціўся яго твар. Дзяўчына прыпала да гэтага «асілка» і плыла, як пярышка, а Барвіна то ішоў наперад, то адступаў назад перад ёю, то рабіў некалькі плаўных віхраватых абаротаў, і здавалася, што ўсе, хто стаяў навокал, прыталі дыхаць.

Андрэй з Санкоўскім ужо доўга пазіралі за танцамі, стоячы ў патоўпе, чакалі, пакуль Барвіна не скопчыць. Санкоўскі толькі прамовіў раз:

— У гумары сягоння Барвіна... я думаю, што мог бы ў танцы даць піць тым, што пайшлі ў шышаках... Псякрэў, не магу глядзець на гэтых пёсікаў, агіда мяне бярэ... Гэтымі днямі дырэктар запрашаў доктара з горада — лячыць аднаго пёсіка...

Андрэй зарагатаў:

— А як жа ты думаў? Гэта ж і ёсць тое, што можна назваць спусташэннем буржуазіі...

— Так, іменна спусташэннем, — пацвердзіў Санкоўскі, — а вось калі рабочы захварэе, то ніякі сабака не загляне, хоць здыхай... Ну, Барвіна ўжо скопчыў... Выглядае, як на вяселлі.

Барвіна праціснуўся цераз патоўп да Андрэя і Санкоўскага і з ходу сказаў: «Пойдзем».

Размясціўшыся ў кутку амаль пустога барака, выпілі, як кажучь, на развітанне. Барвіна быў сапраўды ў настроі. Гаварыў, звяртаючыся да Андрэя:

— Дрогі таважышу... Тое, што я адчуў, зразумеў тут, пранясу праз усё жыццё... Нічога, яшчэ зажыве ваша Беларусь у адзінай згодзе, у адзінай дружбе з Польшчай, бо

мы ўсе за адно... За адзінства ўсіх народаў... Так я гавару?

— Так, вось за гэта і вын'ем...— адказаў Андрэй.

— Але гэтаму Чарапіцкаму мне хочацца адкруціць галаву на развітанне... Гэта ж канусь¹, гэта шпіцаль, неся крэў...

— Не рабі глуштва, Стасю, можаш нашкодзіць цяпер усёй справе,— сказаў Санкоўскі.

Уся астатняя група — восем чалавек — трымалася чынна, не выскаквала з гутаркамі. Той-сёй дадаваў — то слова абурэння, то жарт. Гэтыя спрацаваныя людзі з ціхай сімпатыяй глядзелі на Андрэя, поўныя давер'я і прыхільнасці. Андрэй, у сваю чаргу, не шкадаваў ім харошых слоў.

— Помпіце,— сказаў на развітанне Андрэй,— дружба — гэта вялікая сіла... Вын'ем за тое, каб мы ніколі не сышлі з гэтага слаўнага шляху — шляху барацьбы за вызваленне польскага, беларускага, украінскага і іншых народаў ад гідры капіталізму, каб мы дачакаліся гэтага вызвалення і сваімі рукамі будавалі сацыялізм...

— Дай божа... На здароўе...— з шумам адказалі ўсе, і чарка пайшла ўкругавую.

Скончылі. Хтосьці глянуў на гадзіннік. Было ўжо за дванаццаць.

— Пара ў дарогу,— сказаў Санкоўскі, і ўсе пачалі збірацца. Было вырашана раней, каб група польскіх рабочых выехала ўдзень. На ўсякі выпадак трэба было збіць з тропу тых, хто сачыў за рухам на заводзе, за дружбай беларускіх рабочых з польскімі. Калі здарыцца правал, дык не для ўсіх. Большасць усё роўна застанецца для далейшай работы. І таму вырашылі, што Андрэй праводзіць іх на станцыю не пойдзе.

Развіталіся, абняліся. Санкоўскі сьніўся на момант і паглядзеў на Андрэя:

— А шкада... Прывыклі... Дрогі Анджэю, дзе б мы пі былі, будзем шукаць адны другіх... Скажу і я на развітанне, як сказаў той — разумеш...— «Сустрэнемся на барыкадах».

Андрэй правёў іх толькі да парога барака.

Калі дзверы зачыніліся за апошнім, ён адварнуўся і важнаю ходою пайшоў між нар, глыбока задумаўшыся. У бараку не было ўжо ніводнага чалавека. Андрэй хацеў

¹ Дапосчык, шаптун.

нават крыху прылегчы, каб сабрацца з думкамі, як уляцелі ў барак Сава з Захарам Зубцом.

— Дык яны пайшлі ўжо? — спытаўся Сава.

— Пайшлі...

— Трэба было б іх папярэдзіць, каб не ішлі міма людзей, што на гулянцы...

— Яны і не пойдучь... Яны не дурныя...

— Бо бачыш, — паспешліва працягваў Сава, — наш Падаляка задраўся з Чарапіцкім у танцах... Хацелі пабіцца — ледзь развялі... Калі б убачыў Санкоўскі, мог бы зноў...

— Не, яны не пойдучь... А што Падаляка задраўся, гэта дрэнна... За Чарапіцкім трэба сачыць, куды ён пойдзе, з кім будзе мець гутарку і гэтак далей... Не шкодзіла б сягоння ўначы аддаць яго ў павуку Прайдзісвету. Разумеце?

Захар Зубец пацярусіў смяшком. Вочы бліспулі ад здавальнення.

— Дык гэта мы зробім... — працягнуў.

— Ідзіце і скажыце Падаляку ад майго імя, каб больш не задзіраўся... А дзе наш апостал? Нешта ён спахмурнеў за апошнія часы... Па-мойму, гэта к лепшаму...

— Шапко сядзіць на гулянцы, курыць...

— Перадайце яму, каб не забыўся пра сваё заданне. Хай сочыць за тымі панамі — гасцямі, дзе яны будуць паварочвацца... Асабліва калі зойдуць на завод, і што будзе пасля... Вы там залішне паклалі стружак у адным месцы... — гаварыў стомленым голасам Андрэй, а потым, уздыхнуўшы, сказаў: — Ох, хлопцы, як я хачу спаць...

— Бяры каптан і ідзі ў ярус аж пад лес, туды, дзе мы адзіп раз спалі... Я цябе пабуджу, — сказаў Сава.

— Добра, — прамовіў, падумаўшы, Андрэй. Узяў каптан і, сказаўшы: «Пабудзіш праз дзве-тры гадзіны, калі не здарыцца што надзвычайнае», — выйшаў з барака.

* * *

Ноч надыйшла духмяная, цёплая. Увесь пляц з ярусамі пачаў ахіпаць густы змрок. Лёгкая дымка туману непрыкметна выпаўзала з лесу і ахутвала ярусы і цёмны завод з высокім чорным комінам. Тонкім, цьмяным промнем падала святло з малелькіх акенцаў, якіх у бараках было толькі па аднаму. Затое палалі вокны там, у пасёлку, асабліва ў доме дырэктара, які ўзвышаўся над пасёлкам. Ад-

туль час ад часу далятала музыка, і ў вокнах мільгалі цені.

У дырэктара — баль. Гуляюць госці і, можа, маюць намер гуляць усю ноч. Урэшце бліснуў адзін-адзіны ліхтар на пляцы. У яго бляску вобмацкам насоўваецца шэрая чалавечая постаць без шапкі. Вось-вось, здаецца, упадзе, але, ухапіўшыся за бярвяню ў яруссе, спыняецца, адначывае, а потым зноў цягнецца наперад. Валасы ў гэтага чалавека ўскудлачаны, вочы змярцвелыя, заплыўшыя напурай беллю. Гэта ідзе Селядцоў, былы капітан дзянікінскай арміі, п'яны да знямогі. Пешта злавесна мармыча і сыпле «маты» направа і налева. Інстынктыўна імкнецца, відаць, да барака. Але дарогі яшчэ яму, п'янаму, добры кавалак. Калі дойдзе — невядома. А як дойдзе, будзе доўга, як заўсёды, шукаць дзверы.

А ў бараку шум. Некаторыя спяць, але такіх мала. Увесь час не перастае іграць Макар Краўчук. Уся пяцёрка — Андрэй, Сава, Захар, Марцін Шапко і Іван Падаляка — выйшлі з барака і ўтульна размясціліся над ярусам, блізка ля завода. Нават торбаў з сабою не ўзялі, каб гэта не кідалася ў вочы пры выхадзе з барака. Сядзелі моўчкі. Праходзіць гадзіна, другая. За лесам недзе блукае месяц — ён зараз вырвецца з лясных петраў і выплыве на шырокія нябесныя прасторы. Не трэба гэтага чакаць. І таму Сава найшоў у напрамку пасёлка — сустрэць Сцяпана Каваля. Пара ўжо быць яму тут.

Чакалі нядоўга. Сава прыбег засоншыся і сказаў, што Сцяпан з атрадам стаіць за сценамі пасёлка...

— Сава, Захар, Падаляка — за справу, — сказаў Андрэй, — у імя народа няхай... Ты, Марцін, ідзі пашукай вартаўніка...

А вартаўнік, дзед Пятро, які кожны ранак ля агню перасцерагаў «сцеражыцеся з агнём», цяпер спаў у сваёй будцы з аполкаў ля ярусаў дошак недалёка ад завода.

Андрэй убачыў, як чырвоным полымем пешта ўспыхнула на тычцы — гэта Захар Зубец падпаліў анучу, памочаную ў змазачным масле, і кінуў за вароты, дзе стаяў рухавік. Полымя шуганула ўнутры, як ад пораху, і адначасова з двара на ўсе чатыры сцяны палезлі вогненныя языкі ад стружак. Пачуўся трэск — полымя імкліва, з прагнасцю пачало лізаць сухія дашчаныя сцены.

Густы дым паваліў з-пад страхі і ахутаў, схавав у сваіх клубках высокі коміў завода.

Сцяпан Каваль са сваімі малоўцамі тым часам наля-

цеў на пасёлак, слыніў дынама-машыну, што стаяла збоку ў невялікім асобным будыначку, і акружыў дырэктарскі дом. Партызаны рассыпаліся па пасёлку, у той жа час кулі саломы заналалі пры смалістых сасновых сценах.

Свіснуў Сцяпан Каваль, як той Салавей-разбойнік у лесе, і малоўцы набеглі на яго свіст, аж тупат паньліў на зямлі. Рухавай чарадой памкнуліся да завода, увіхаліся зігзагамі між ярусаў. Сталі на дарозе, па камандзе павярнуліся тварамі да пасёлка.

— Па панах — агонь! — ужо крыкнуў Сцяпан Каваль, і залі за залі паляцелі ў дом дырэктара, а пасля па ўсім пасёлку.

Пажар заўважылі як з баракаў, так і з пасёлка толькі тады, калі пагасла электрычнае святло. Але цяпер яно і так было не патрэбна. Усё наваколле азарала полымя. Яно шугала ў цёмнае начное неба, асвятляючы ўвесь пляц і дрэвы на ўзлессі. Рабочыя слыніліся ля завода. Наперадзе стаў узброены атрад Каваля. Побач з Кавалём стаяў Андрэй са сваёй грунай.

З пасёлка даляталі крыкі. Захар з Савам пйдзе не знайшлі Чараніцкага — чулі ад другіх, што ён бег праз пляц без шапкі ў напрамку лесу. Пяйначай уцёк. Толькі бачылі, ідучы з пасёлка, як па адчыненых дзвярах бліжэйшага барака павесіўся Селядцоў. Ён напэўна першы пачуў стрэлы, у час свайго «падарожжа» да барака заўважыў пажар і скончыў з сабою. Рабочыя, выбягаючы з барака, не звярнулі на яго ўвагі, і Селядцоў быў відаць цяпер, як удзень, — вісеў, уклепчыўшы на зямлю, па сваім раменным паяску, зачэпленым за дзверы.

Усе адступілі па большую адлегласць ад завода, бо ведалі, што навінна ўзарвацца кацельня. Узрыў кацельні быў рантоўны і такі моцны, што некаторыя аж прыселі. Вогненным слупам узнялося полымя ў вышыню і асела. І тады Сцяпан Каваль зняў шапку, знялі шапкі і ўсе. Ён пачаў, а за ім з усіх грудзей вырвалася і панеслася ў гушчыню навакольнага лесу:

Вставай, проклятьем заклейменный,
Весь мир голодных и рабов...

Пасля гімна Сцяпан падаў каманду: «Разыдзіся!» І ўсе рушылі...

Андрэй крыкнуў услед адыходзячым па ўвесь свой зычны голас: «Хацінам — мір, вайна — палацам!»

ЛЯСНЫЯ СЦЕЖКІ

Непраходныя і неабсяжныя лясы беларускія! Цякуць на іх пязведаныя ручаіны, скрытна і ўнарта прабіваючыся праз петры, над аховаю то гонкіх соснаў, то грузных вольхаў, то дубоў і клёнаў, якія ўзвышаюцца над асінікам і арэшнікам, то непраікальных чаротаў, паніклых у задуме і цішыні лозаў на балотнай пізіне. Зацякае ручаіна ў такія месцы, дзе, здаецца, не ступала нага чалавека, у такія хмызнякі і петры, дзе толькі прабіваюцца адны звырыныя сцежкі. Па іх прыходзяць да ваданою ласі, чародкі бесклапотных сарнаў з дзіцячымі яснымі вачыма, часам крадзецца хітрая ліса, часам адзінокі воўк, азіраючыся на ўсе бакі, прыбягае нахлябтаць сцюдзёнай вады. Дзікія кабаны гуртамі прыходзяць не толькі паніцца, але і накупацца. І мядзведзь, даўні ўладар пушчаў, таксама прабівае сабе сцежку, прыходзячы з далёкіх, пязведаных сховаў...

Багатыя лясы беларускія... Ды не толькі звырынымі сцежкамі — багатыя яны шляхамі і дарогамі. Імкнуць шляхі-дарогі з краю ў край, што, здаецца, не аббегаць іх ваўкам шпарканогім, не абляцець і сівым арлам, што тояцца ў лясных верхавінах. Ходзяць і сздзяць па іх людзі ў шэрых світках і лазовых лапцях — адвечныя жыхары лясоў, задумашыя, недаверлівыя. Мацаюць свежага чалавека вачыма — хто ён, адкуль, чый — чужы ці свой? А ў вачах на засмяглым твары тоіцца сваё — чаканне і чаканне... Калі ж пазбудземся гэтых анекуцоў, што лыкамі здзіраюць скуру з цела? А з чаканнем жыве гатоўнасць: калі ж прыйдуць свае? Пяхай толькі паклічуць...

Рознае бачылі на сваім вяку шляхі-дарогі, розныя чулі песні... І ўдалую песню сяляцкага дзецюка, які ішоў з касавіцы да сваёй вёскі, і залётную песню дзяўчыны з вачыма, як у сарпы... І тыя, нямірныя, песні, як гурмам неслася калісьці з бразгатам шабель каралеўская шляхецкая коніца і дашчэнту выпальвала вёскі і вёсачкі... Так загадвалі гетманы — князі Ярэма Віннявецкі, Патоцкі, Радзівіл і іншыя, так загадвалі каралі з Варшавы. А насустрач ім па тых жа шляхах і дарогах плылі іншыя песні — у звоне лір і бандур на чале казакаў запарожскіх у славе народнай ехаў ён — гетман і бацька, дужы і разумны Багдан

Хмяльніцкі. І пад яго штандары ўставалі курані — ад Магілёва і Мінска па Брэст і Гродна — біцца за вёскі і вёсачкі, за мястэчкі і гарады, за айчыну сваю, за Русь вялікую. Іржалі коні, ламаліся шаблі і нікі, клаліся галовы... У дыме нажараў стогнам стагнала ўкраінская і беларуская зямля!

З той пары параслі ўжо курганы лясамі дрымучымі — вось яны мільгаюць здаямі пад аховай соснаў, уздоўж шляху стаяць чарадою.

Ішлі часы... Каваліся пародныя сілы для вялікіх падзей... Праз напластаванне вякоў прабівалася ручайна свабоды, пакуль не стала шырокай бурлівай ракою, якая прарвала ўсе запоры.

І вось так прыйшло тое вялікае, вызваленчае, што напісаў на чырвоных сцягах Ленін. Сакаліным лётам імчалася па гэтых шляхах і дарогах легендарная конніца Будзённага... Імчалася на захад, туды — да гнёзд магнацкіх і шляхецкіх, каб пазаўсёды расквітацца з павалай, вызваліць і народ польскі. Мільгалі шлемы рыцараў народных з чырвонымі зоркамі, шамацелі сцяжкі на піках... З гары ў даліну, з даліны на гару, пакідаючы за сабою песню:

И мы беззаветно любили
Тебя, угнетенная страна...

Прайшло, прагудзела... Антапта раскалола надвае краіну беларускую і краіну ўкраінскую. Пілсудскі накручваў вус ужо ў Бельведэры. Хлусіў. Іграў у дэмагогію і ўсміхаўся, што ўдалося ашукаць польскага рабочага і сяляніна. Для беларусаў і ўкраінцаў рыхтаваў легіёны асадніцаў і заключаў змовы з езуітамі. Трэба ж абрабаваць зямлю і душу. Рым, вечны Рым... Экспансія на ўсход... Вось што... Дэвідэ эт імперэ¹. Пасылай узброеныя легіёны да «варвараў» на «крэсы» і шукай апоры ў мясцовых «гаспадароў». Няхай памагаюць будаваць магутную Польшчу «ад мора да мора». І тады ўрэшце прыйдзе пагібель адвечнаму ворагу — Маскве, што цяпер у дадатак стала бальшавіцкай...

Думае, думае Пілсудскі...

На крэсах, вядома, неснакойна... Гэта — нічога... Вылавім... Нават некаторых прымусім служыць сабе.

А можа ўтварыць сейм Сярэдняй Літвы? — па-старому,

¹ Дзялі і ўладай — з лацінскай.

па-шляхецку гаворыць Пілсудскі, называючы і Беларусь Літвой. Сярэдняя Літва — значыць без Палесся... Трэба супрацьставіць палескіх беларусаў палянскім. «Дэвідэ эт імперэра». На Палессі лягчэй правесці паланізацыю... Можна, вярнуць мошчы якога езуіта ў Пінск? Трэба параіцца з епіскапатам... А карныя экспедыцыі няхай дзейнічаюць. Гэта адно другому не перанікае. Наадварот, дапамагае. Выводам на Палессе трэба паслаць пана Даўнаровіча. Гэты зробіць усё. Ён мясцовы, мае там дзедзюскія маёнкі.

Сейма Сярэдняй Літвы (без самой Літвы і Палесся) Пілсудскі ўтварыць не адважыўся — пабаяўся сепаратыстычнага руху. Утварыў толькі адзін сейм — сейм польскі.

А другім сказаў тонам знявагі: «Раўняць культурнага паляка з сівалапым беларусам... Гэта рэч лішняя... Ім трэба кій. І я ім гэты кій дам. Бог мяне ўспярог для айчыны. Хацелі мяне забіць у Львове. Не ўдалося і не ўдасца... Затое я іх пачастую экспедыцыямі... Ага, там пешта Літва Ковенская варушыцца... Я яе з часам праглыну... Зямельны закон 1920 года перакрэсліць... Зямля наша... Я ім дам зямлю, — пагразіў Пілсудскі. — Польшча для бальшавіцкіх эксперыментаў не падыходзіць...»

Так думаў Пілсудскі ў Бельведэры, а карныя экспедыцыі на «крэсах» рабілі сваю крываваю справу.

Карны атрад паручыка Ельскага ўжо баяўся прасоўвацца шляхамі — шукаў абходных лясных дарог і часам сыходзіў пават на лясныя звярыныя сцежкі. Асабліва пачаў гэта практыкаваць пасля таго, як быў спалены завод бярозаўскай суполкі.

Здавалася б, чаго лепшага, — адбылася такая падзея, і трэба было б спяшацца на месца антыдзяржаўнага, на яго думку, злачыства, можна, удалося б натрапіць на якія сляды, дапамагчы паліцыі. Але паручык Ельскі, наадварот, паспяшаўся абмінуць гэтую, як ён называў, нешчаслівую суполку. Разгарнуў тапаграфічную карту і пашукаў абходных дарог. Вырашыў прайсці правей і бярозаўскай суполкі і завода пана Пшэборскага. Галоўнае — быць бліжэй да чыгункі, каб у выпадку якой небяспекі можна было прасоўвацца далей на ўсход поездам. Паручыку Ельскаму здавалася, што ім на яго карнаму шляху ўжо знішчаны гнёзды бунту — на рахунку ёсць некалькі павешаных, ня мала закатаваных, а яшчэ больш арыштаваных. Ня мала забралі ў сялян апошніх кароў, свіней, ня мала разбілі вокнаў прыкладамі вінтовак, разбурылі печы, паздзіралі стрэх...

Усё для добра айчыны — святой Польшчы. Калі пройдзем так далей, думаў Ельскі, напярэдзім усякі бунт, выкарчваем бальшавіцкую заразу. Хай ім не падумаецца, хамам, аб якой-небудзь вольнасці. Але тут замінка... Вось гэты завод. Усё ж такі спалілі. Удалося разведаць, што дзейнічаюць узброеныя сілы і недзе тут, блізка... Гэта насцярожвае. Каб не трапіць у пастку. Да маёнтка бацькі яшчэ далёка. А трэба туды дайсці, трэба ратаваць бацьку, свой маёнтак. Бацька піна, што навокал неспакойна, што хлопны расцягалі лес і, больш таго, забаўляюцца з агнём. Нядаўна спалілі фальварак паноў Палубінскіх. А гэта ж не так ужо і далёка... Таксама чуваць — дзейнічаюць узброеныя сілы, хаваюцца на лясках. Вось і прайдзі тут, калі хочаш. А прайсці трэба. Узброеныя сілы...

Давялося ўжо раз з імі сустрэцца. Гэта каштавала жыцця многім жаўнерам, ды і сам ледзь не палажыў галавою... Тут паручык Ельскі зрабіў горкую грывасу.

Уратаваўся ён, на яго думку, толькі тым, што выбег з кватэры і схавався на падворку ў куратніку. Няважна, што адна пага была ў боце, а другая босая і што на галаве не было шапкі. Няважна, што праседзеў там амаль за поўнач і дзяшчык думаў, што пап паручык загінуў. Шкада толькі аднаго — бандыты забралі цудоўную шаблю, падарунак бацькі яшчэ ў той час, калі на чале з «камендантам» Пілсудскім ішлі, як казалі тады, шляхамі Баляслава Харобрага на Кіеў. Тады шмат хто атрымаў узнагароду з рук «каменданта», і ў маладога паручыка Ельскага па грудзях таксама з'явіўся «крыж храбрых». Добрыя гэта былі часы...

Але... пасля... Ды што пасля? Не мая справа займацца палітыкай. Я — жаўнер! Буду вешаць гэтых драбаў — і ўсё...

Так думаў паручык Ельскі, седзячы ў чыгуначнай будцы і аплятаючы смажаную курыцу.

На сталі побач ляжала чатырохрогая шапка, накрыж вышытая серабрыстымі шнуркамі, а на шапцы — пагайка. Будачнік — беларус, стары чыгуначнік — сядзеў ля сцяны па табурэтцы і чамусьці ўхіляўся глянуць не толькі ў вочы паручыка, але нават і на стол. Апусціў ускудлачаную галаву, трымаючы на каленях салдацкую шапку, і намерваўся скруціць з газетнай паперы цыгарку з самасаду. У паручыка раздзьмуліся паздры, і голас грывнуў, як стрэл:

— А табе хто дазволіў закурваць?!

Будачнік, нічога не сказаўшы, схаваў наперку ў кішэню. Жонка яго сядзела ля печы і прала воўну. Ля яе тулілася двое дзетак — хлопчык і дзяўчынка на год — адно няць, другое — шэсць. Яны з-за прасніцы баязліва паглядалі на злоснага пана, на плячах у якога на дзве сярэбраныя зорчкі, залацістыя гузікі, з-за стала тарчыць, таксама назалочаная, ручка шаблі, бліскучы рамень перацінае грудзі з правага пляча. Валасы ў пана чорныя, блішчастыя. Жонка будачніка, сярэдніх год, бледная, сціпаная ў сабе, утаронілася ў бараду кудзелі. А дзецям не сядзіцца. Прыціхлі на момант, як мышаняты, калі пан паручык гаркнуў на бацьку, а потым зноў пачалі варушыцца, абдымаць маці за шыю і пешта шаптаць ёй на вуха. Паручык Ельскі жаваў курыцу і, здаецца, нічога не бачыў у хаце, вочы глядзелі кудысьці перад сабой. А калі зашапталі дзеці, абдымаючы маці за шыю, раптам узняў нагайку і з усёй сілы ляснуў па сталае. Усе аж падскочылі. Будачнік яшчэ ніжэй апусціў галаву. Дзеці зашыліся ў куток і ўперылі вачаняты ў пачырванелага пана, які скончыў есці і, як даючы каманду, крыкнуў:

— Забраць!

Жонка ўсхапілася і забрала з-пад панскага носа паручыка патэльню з аб'едкамі і апучкаю выцерла стол. Адзін кавалак на патэльні быў цэлы, цекрануты.

Дзеці не вытрымалі і сказалі нясмела:

— Мама... дай...

Маці крыху нават задумалася — што рабіць? А потым разламала гэты кавалачак надвае і дала дзецям. Дзеці скванна панеслі кавалачкі ў рот. Паручык Ельскі збялеў, вочы яго зазыркалі, захадзілі поздры.

— Кінь! — крыкнуў ён.

Але дзеці слі.

— Паче... — намкнулася прасіць маці.

— Кінь, кажу! — кінеў зноў паручык і, надскочыўшы да кутка, вырваў з дзіцячых рук недаедзеныя кавалачкі кураціны. Кінуўшы іх к парогу, пачаў злосна таптаць нагамі, аж зазвінелі шпоры. Будачнік з жонкаю з жудасцю і ўжо яўна з пагардай глядзелі на гэты дзікі «танец» пана паручыка. Жонка села за прасніцу і выцерла далоняй слёзы...

А паручык тым часам сеў, як нічога не было, разгарнуў карту і паглыбіўся ў яе, зморшчыўшы лоб. Стратэгічная задача была даволі-такі складаная. Яе можна было б акрэсліць двума словамі — «хавайся, уцякай...» Вось табе

і чыгунка, думаў пап паручык, меркавалася, што ўздоўж чыгункі будзе ўвесь час добрая дарога, а тут зайшлі ў такую петру, што ні ўзад ні ўперад. Што з таго, што шаша праходзіць побач, уздоўж чыгункі, калі павокал глуш, непраходныя балоты, хмызнякі, дзе, здаецца, толькі адным чарцям жыць. Мне патрэбны вёскі, патрэбны крамольнікі, якіх я магу схапіць няўзброеных. Схіліўшыся пад картаю, паручык спадылба глянуў на будачніка. Гэты таксама крамольнік. Ды яны ўсе... і паручык махнуў рукою.

— Бандыты да вас не заходзяць? — спытаўся ён.

Будачнік схамянуўся.

— Не... Чаго яны сюды пойдучь? У нас няма чаго красці...

— Красці, красці... — з прыціскам адказаў паручык. — Мне патрэбны тыя бандыты, якія супроць улады, супроць Польшчы, супроць нашай дзяржавы выступаюць... Разумееш?

— Не... не чуваць было... — адказаў, паціснуўшы плячыма, будачнік.

— Не чуваць, не чуваць... — перакрывіў будачніка паручык. — Вось як уздзену на галіну, то скажаш... Усе вы такія... А няхай з'явіцца, схавасце, укрыеце, — знаю я вас...

Паручык змоўк і зноў пачаў вадзіць алоўкам па карце. Няйначай, трэба пакіравацца на поўнач... Аловак упёрся ў тлустую лінію па карце. Цьфу, пся крэў... Зноў той самы шлях... Ніяк яго не абмінеш...

Нічога не зробіш. Гэта найкарацейшы шлях да бацькі... Але як цяпер прабрацца да гэтага шляху? Наперад ісці няма сэнсу — на працягу дваццаці кіламетраў, калі не больш, пры чыгунцы няма ніводнай вёскі, калі не лічыць станцыі. На гэтым шляху нават сабаку не пакорміш. А галоўнае — глуш, прастор для печаканасцей. Назад ісці не выпадае, шкада траціць лішні час. Галоўнакамандуючы «камандант» Пільсудскі заўсёды казаў ісці толькі наперад. Божа, памажы. І паручык Ельскі ўстаў.

Толькі прабівацца да шляху.

Павесіў паходную сумку цераз галаву на плячо, рамень якой скрыжаваўся з партупеяй, і паклаў у яе карту. Потым павесіў бінокль у скураным чохле і надзеў шапку. Махаючы пагайкай у гэтай цеснай чыгуначнай будцы, гаварыў да будачніка, як быццам у трыбунале:

— Калі даведаемся, што памагаеш бандытам, вернемся і навесім... Чуеш?

— Навошта яны мне, пане... Я іх і ў вочы не бачыў...

— Шу, то глядзі...

І паручык Ельскі, звонячы шпорамаі, выйшаў з будкі. Будачнік з жонкай пераглянуліся і з палёгкай уздыхнулі.

Будка сапраўды стаяла сярод глухога балота, парослага асакой, лазпякамі і дзе-підзе на купінках карлікавымі бярозкамі. Удалечыні, як аханіць вокам, на ўзвышшах, паправа і налева пізіны, цямнелі палоскі лесу, паступова пераходзячы ў суцэльную пушчу. Гэта была шырокая, кіламетраў на пяць, і, здавалася, недаступная пізіна, якую пераразала чыгунка. Між хмызнякоў і траў паблісквала ржавая балотная вада, над якою застыла парпасць. Звон аваднёў, камароў і іншай заедзі вісеў у паветры. Стракозы шыгалі над прастораі балота, трапяталі бліскучымі крыльцамі. Толькі вась тут пры самай чыгунцы выдаўся невялічкі майдапчык, на якім і стала будка. Пры будцы цвітуць тры карлікавыя вішні ды на кавалачку зямлі расце бульба, дзве градкі пасаджаны капустай і яшчэ сім-тым з гародніны. Градкі ўпіраюцца ў балотны хмызнік. Бадылле бульбы топкае, як ніцінкі. Але цяпер, якая б пі была гэтая гародніна, усё роўна гаспадар спажывы мець не будзе — коні атрада паручыка Ельскага пагрызлі бульбоўнік, расаду капусты, якая пачала толькі завязвацца.

— Як быццам ім тут травы не ханала, — скардзілася гаспадыня свайму мужу-будачніку, — каб яны не дасхалі туды, куды едуць... Апошнюю курачку зжор... Каб яму яе бокам выперла, божа мілепькі, дай... Можна, будуць дарогі куды пытаць, то ўмей, як казаць, — з гарачкі паказвала мужу гаспадыня.

— От, маўчы, а то яшчэ горшую бяду паклічаш, — адказаў будачнік і асцярожна паглядзеў у акно.

— Мусіць, будуць збірацца ў дарогу... Цешта ўсе паўставалі...

Атрад, прыбыўшы сюды на світанні, размясціўся ўздоўж чыгункі, на сушэйшым месцы. Салдаты папускалі коні, не рассядлоўваючы іх. Цяпер усе былі ў зборы, ляжалі на чыгуначным пасыне, і кожны трымаў свайго каня на павадку.

Паручык Ельскі, выйшаўшы з будкі, паклікаў свайго ад'ютанта. Сержант, яшчэ малады, надскочыў і застыў на месцы.

— Разведчык вярнуўся? — спытаўся Ельскі.

— Яшчэ не, пане паручык, — адказаў сержант.

Ельскі, адсунуўшы рукаў мундзіра на левай руцэ, паглядзеў на гадзішнік.

— Калі праз паўгадзіны не вернецца, едзем... Час, каб ужо быў... Няхай тады нас пашукае... Паклікаць мне будачніка...

— Слухаю...— сказаў сержант.

Будачнік выйшаў і стаў у пакоры перад паручыкам.

— Скажы, як нам праехаць на поўнач да шляху, што ідзе ад бярозаўскай суполкі? — махнуўшы нагайкай за чыгунку, спытаўся паручык.

— Ведаю, ведаю гэты шлях,— пераступаючы з нагі на пагу, адказаў будачнік.— Дарога тут ёсць, толькі цяпер яна мокрая... Але на конях можна праехаць...

— Дзе?

— З кіламетр трэба праехаць і тады звярнуць улева. Яна вас завядзе да гэтага шляху...

Паручык выняў карту. Калі разгарнуў, сержант падхапіў канцы карты і так трымаў увесь час, пакуль паручык шукаў на ёй дарогу.

Дарога на карце не значылася. Паручык нахмурыў бровы.

— Хлусіш?! — крыкнуў, звяртаючыся да будачніка.

— Калі ласка, праверце... Тут недалёка...

Ельскі кінуў сержанту:

— Паслаць...

— Слухаю,— адказаў сержант і тут жа адразу паслаў аднаго конніка.

— Можаш ісці,— сказаў будачніку пейкім панурым голасам паручык, стоячы за яго спіной.

Коннік хутка вярнуўся і далажыў, што дарога ёсць, але яна зарасла травою і мокрая...

— Вады многа? — спытаўся Ельскі.

— Не так, каб многа, але ёсць.

Ельскі задумаўся. Праз хвіліну кінуў сержанту: «Едзем». Пакіраваўся да салдат і з ходу падаў каманду: «На коней!» Дзянішчык падводзіў і яму каня. Атрад рушыў на шаншы на ўсход.

Будачнік доўга не снускаў вачэй з атрада, пазіраючы ў акно сваёй будкі. Пасля асцярожна выйшаў на шаншу, паглядзеў удаль. Ужо нікога не ўбачыў. Толькі парная цішыня застыла над балотам і навявала стомленасць. Сонца пякло неміласэрна. На небе дзе-нідзе навольна па адным плылі белыя воблакі. Здавалася, што ім зусім не хацелася расставацца з балотамі, але трэба, бо з захаду

наплывалі другія. На небасхіле над лесам ялы клубіліся гусцей, вышываючы, як з невядомага краю. Будачнік адчуваў ламату ў нагах і надумаў:

«Напэўна, будзе дождж...»

Ён вярнуўся ў будку і сказаў жонцы:

— Ужо не відаць. Звярнулі на дарогу. На вось табе ўсе прылады... Прапуская паязды сама, а я пайду,— і наклаў сцяжкі ў чахлах на стол.

— Раз так, то і мы пента патрапім зрабіць. Яны і палавіну дарогі не праедуць, як я ўжо буду ў Дзядах. А можа, бог дасць, дзе-небудзь пагразнуць. Тады яшчэ лепш,— сказаў будачнік.

— Глядзі, толькі не пападзіся, Пятрусь... Бо, не дай бог чаго, загінем...— перасцерагала жонка.

— У лесе мяне піякі сабака не зловіць...

І будачнік праз чыгупачны насып пайшоў толькі яму вядомай сцежкай.

Безумоўна, будачнік нічога не ведаў, бо, каб ведаў, мог бы і не ісці.

Разведчык паручыка Ельскага трапіў у рукі Сцяпана Каваля.

ДЗЯДЫ

Андрэй доўга блукаў па лесе, развітаўшыся са сваімі хлопцамі. А Сцяпан Каваль са сваімі (з імі пайшоў і Сава) недзе зніклі тады ў лясным гушчары і падаліся толькі ім адным вядомымі сцежкамі. У Андрэя цяпер была ўжо іншая турбота — знайсці вёску Дзяды.

...Ішлі тым жа шырокім пясчаным шляхам сярод лясной прытоенай цішыні. Месяц, здавалася, у здзіўленні спыніўся і глядзеў на іх з цёмна-сіняга неба, увесь час свецячы ім над ногі. А даль па шляху засцілалася туманнай смугою. Ішлі хутка і маўчалі, кожны думаючы сваю думу. Шарсеў вільготны пясок над нагамі.

Да світаня было яшчэ далёка. Усім хлопцам — і Захару Зубцу, і Марціну Шанко, і Івану Падаляку — недзе трэба было звярнуць улева.

Марцін Шанко даводзіў, што гэтай дарогай ім можна пайкарацей дабрацца да сваіх вёсак, бо ўсе яны жылі ў адной акрузе. Марцін Шанко — добры знаўца дарог — сваёй гаспадарскай «стратэгіяй» адгадаў напрамак, пягледзячы на лясныя гушчары. Гэтую дарогу Марцін

Шапко прыкмеціў, распазнаў, для пэўнасці сказаў усім пачакаць, а сам паглыбіўся ў лес, прайшоў каля сотні метраў для праверкі. Вярнуўся і сказаў: «Яна...» І ўсе пайшлі і адчулі сябе смялей.

Каб дачакацца світання, звярнулі пасля ўбок і ў зацішным ляшчыніку (гэта ўжо было далёка ад шляху) расклалі агонь. Седзячы пры агні, курылі, гутарылі ўпаўголаса. Спакайнелі первы, авалодвала дрымота. Але вырашылі не спаць. Не вытрымаў толькі Марцін Шапко, бо непрыкметна для ўсіх так гучна і смачна захроп, што аж астатнія пераглянуліся і пырснулі смехам. Захар штурхнуў Марціна пад бок і сказаў:

— Хіба табе тут печ? Да печы, брат, яшчэ далёка...

Марцін прадраў вочы, усміхнуўся і адказаў:

— От, соладка... І нават сон прысніўся... Нейкі пезнаёмы дзядзька прыйшоў і дае мне мае два кавалкі скуры з трапсіінага паса... гэта, што я прыдбаў сабе на падэшвы... Засталіся ў клунку ў бараку... Гэта ж вязносьныя былі б падэшвы...

— Ха-ха-ха...

Марцін нават аглянуўся. Думаў, што кусты зарагаталі так выразна. Глянуў на хлопцаў і апусціў вочы. Ва ўсіх пачырванелі твары ад натугі — раты былі поўныя смеху.

— Памінай, як звалі, Марцін, — гаварыў Захар, — знайшоў аб чым сніць... Тут, брат, не такія рэчы... га, што там казаць.

— Што ж... і гэта трэба... — адказаў Марцін, сарамліва апусціўшы вочы.

Відаць было, што Марцін звязваў з гэтымі падэшвамі нейкія мары, і вельмі яму шкада было іх. Ну, што ты зробіш — засталіся ў бараку.

— Ты вось глядзі, Марцін, — сказаў Андрэй, — як заўтра падымуцца на ногі паны, паліцэйскія атрады паскачучь па дарогах нас шукаць, усіх, хто жыў у бараку, як гэты шлях, якім мы ішлі, будзе галоўным месцам пагляду... Бачыў Сцяпана? Ну, вось... Ён аб падэшвах напэўна не думае...

— Праўда, праўда, Андрэй, што ты зробіш з нашай чалавечай слабасцю? Цьфу!.. І трэба ж гэта было мне?..

— Ідучы, лазы надзяром, — сказаў Захар.

Марцін ужо як быццам і не чуў слоў Захара, а, пазіраючы ў агонь, гаварыў:

— Але ж і гарэў завод... Гму... Каб гэта ж так усюды, тады за месяцаў пару гэтых паноў тут і на панюх не

было б... Хіба мы самі не маглі б будаваць заводы для сябе? Гэта ж не жарты... Лес расце, а нейкі чужынец прыходзіць і ў цябе з-пад носа забірае, ды яшчэ ты на яго працуеш...

— Мала таго, яшчэ і надэшывы пакідай у бараку,— сыкнуў Падаляка.

— Ну, ты ўжо...— нахмурыўся Марцін.

Педзе ўводдалі працягла закрычаў сыч. Усе аглянуліся. Стала крыху не па сабе. Тайна ляспога жыцця — невядомая, свая, дыхнула, як перасцярога. Усе апусцілі вочы ў полымя, якое бяздымна і роўна трапятала пад вогнішчам.

— Гу-у, гу-у-у!..— пракрычаў яшчэ раз сыч. Андрэй глянуў навокал па асветленых кустах і спыніў позірк на Падаляку, які ляжаў пасупраць.

— Падыдзі, Падаляка, да дарогі,— сказаў,— і наогул прыслухайся навокал.— Андрэй устаў, а за ім астатнія.

— Гэты сыч бяду заўсёды чуе...— сказаў Марцін.

Падаляка пайшоў. Астатнія маўчалі, стоячы, і чакалі. Праз хвілін пяць Марцін зноў пачаў:

— Мой бацька некалі расказваў...

Але дакончыць яму не ўдалося. Падаляка вырваўся з кустоў да агню так раптоўна, што аж усе ўздрыгнулі. Загаварыў, засопшыся, шэптам:

— Па дарозе едуць коннікі... Уцякайма...

Усе шугнулі ад агню, каб далей адысціся ад дарогі. Пусцілі наперад Марціна. Ішлі, спатыкаліся, вобмацкам прадзіраліся праз гушчары, аж пакуль не спыніліся ля нейкай ручаіны. Марцін пайшоў шукаць броду, а Андрэй пытаўся ў Падалякі:

— Ты бачыў гэтых коннікаў? Можна, табе толькі здалося?

— Не, не здалося. Я чуў тупанне капытоў і бразгат цугляў. Чуў, як паскрыпваюць сёдлы...

Вярнуўся Марцін і сказаў, што брод знойдзены. Толькі хацелі крапуцца з месца, як лясную цішыню парушылі стрэлы. Іх было некалькі адразу. А пасля залп за залпам усё часцей і часцей. Рэха перакочвалася па дрымучым лесе з краю ў край. Марцін уважліва прыслухаўся і потым сказаў:

— Ну, так. Гэта і ёсць на той дарозе, адкуль мы ўцяклі... Яна там далей,— Марцін паказаў рукою направа,— выходзіць на паляну... Вось, найначай там...

А Андрэй думаў сваё. Ясна, што гэта паліцэйскі атрад

найшоў у начную разведку наўздагон надпальшчыкам завода. Але ясна і другое, што Сцяпан Каваль не спіць, бачыць яго вока і чуе яго вуха ўначы таксама, як і ўдзень. Чуйны Сцяпан, як сокал на верхавіне сасны. Лес належыць яму.

Андрэй развітаўся з хлопцамі на світанні. Развітваючыся, адвёў убок Захара Зубца і сказаў:

— Калі можаш што арганізаваць у сваёй вёсцы, арганізоўвай і чакай, пакуль я цябе не паклічу або не прыйду да цябе. Скажы гэта самае Марціну Шапко і Івану Падаляку. Прыслухоўвайцеся навокал, асцерагайцеся шпіцляў. Пасля здарэння на заводзе, безумоўна, будуць шукаць...

— Добра, Андрэй, добра, — казаў, ківаючы носам, Захар. — А як з Іванам?

— Няхай працуе. Няхай пакажа, што ён можа. Падтрымлівайце з ім сувязь, давайце яму заданні. Правярайце... Ён жыве сярод нас. Няўжо ў яго нічога не засталася за душою? Марцін таксама няхай арганізуе ячэйку. Калі я прыйду, будзе відней... Ну бывай, Захар. Я пайду ў другі бок па заданню. Глядзі... Калі трапіце на дарозе ў бліжэйшую вёску, не затрымлівайцеся, бо могуць быць розныя неспадзяванкі. Можа быць і пагоня і што другое. Солтысы... праверка дакументаў... Разумееш? Ну, кіруйцеся так, каб было як найлепш... — Андрэй паціснуў руку Захару яшчэ раз, і яны разышліся.

Андрэю трэба выйсці на шлях зноў, каб дабрацца да вёскі Дзяды. Але як ты тут пойдзеш — ні дарогі, ні сцежкі. Адышліся ад шляху ліха ведае колькі. Прыйдзецца ісці напрасткі, чуццём шукаць шляху. І Андрэй найшоў. Доўга блукаў па лесе, а шляху ўсё не было. Лес непразны, некрапуты, якому, здавалася, і канца няма, прыгнятаў Андрэя. Андрэй спыняўся і, узняўшы галаву, аглядаў ствалы дрэў, каб на амшэлых баках вызначыць, дзе поўнач. У адзіноце і глушы і сам лес здаваўся адзінокім. Андрэю здавалася, што нехта сочыць за ім і вось зараз крыкне або засмяецца. Пават даляцеў да вушэй нібы пачы рогат. Азірнуўся пасцярожана. Няма нікога. Толькі вавёрка неяк ціха скрадаецца, каб пераскочыць з сасны на сасну. Стуканне дзятла яшчэ больш павявала адзіноту.

Толькі пасля абеду Андрэй нечакана выйшаў на вузкакалейку і пайшоў па ёй.

Павінна ж яна некуды прывесці. Яна і прывяла пад вечар на невялічкую лесанільню, разменчаную ў сырым куц'істым месцы сярод ляснога гушчару. Лесанільня яшчэ

За работай у кабінце.
1959 г.

Піліп Пестрак сярод беларускіх пісьменнікаў.
1950 г.

не працавала, — вяліся толькі надрыхтоўчыя работы. Як лесанільню, так і вузкакалейку набудавалі немцы ў 1918 годзе. Цяпер яе арандаваў у дзяржавы нейкі кунец-яўрэй. Замест баракаў тут былі адны зямлянкі. Палавіна з іх выглядала непрыдатнай да жылля — без пар, з правамі ў стрэхах-насыпах, з плесенню і смуродам. рабочымі было занята не больш чатырох зямлянак. Але Андрэй не хацеў у іх спыяцца, хоць бы там і знайшлося месца для адначынку. Траціў на цэлую, перазбураную зямлянку з парамі, але запоўненую амаль на калені вадою. Ну што ж, абы пары. Праснім да світання. Па дзвюх шпалах, што ляжалі ў вадзе накрыж, Андрэй увайшоў у зямлянку і скочыў на пары. На іх сядзелі два хлопцы — адзін у салдацкай гімнасцёрцы і такога ж зеленаватага колеру шапцы, ссунутай на правае вуха. Русы чуб звесіўся з-пад казырка на лоб. Нос курносінкай. Сялянскія шэрыя вочы з іскаркамі зухаватасці. Толькі цяпер да яго прымяшалася вострая пасцярожанасць. А ў дадатак — у руках балалайка-трохструнка. Андрэй заглядзеўся на гэтага хлопца — хоць малой з яго карціну, — сапраўдны балалаечнік. Другі хлопец быў маладзейшы — у накамечанай кепцы з надламаным казырком і ў падраным кантане. Яны сядзелі побач на нарах, пазвешваўшы ногі, — балалаечнік у салдацкіх чаравіках, а яго сябар — босы.

— Можна перапачаваць? — спытаўся Андрэй, уваходзячы.

— Чаму не? Вось пары, кладзіся, — адказаў балалаечнік.

...Ужо зусім сцімнела. Андрэй ляжаў на нарах і слухаў ігру на балалайцы. З балалайкай у Андрэя заўсёды спалучалася ўяўленне шырокай вуліцы рускага сяла, хвацкай прысеўкі. Хлопцы ў чырвоных кашулях над балалайку выбіваюць «барыню». Недаацэньваў, мусіць, Андрэй балалайку да канца. Бо тут... льецца такая ціхая, задушэўная лірыка! Пальцы, здаецца, ледзь-ледзь дакрапаюцца да струн і так гібка і лёгка, што атрымліваюцца нейкія шаўковыя тоны, ад якіх лёгка і хораша робіцца на душы. Мілы хлопца, адкуль ты прыйшоў! Штосьці далёкае, знаёмае, педзе бачае. Мелодыі адна за адной свабодна плылі з-пад пальцаў гэтага балалаечніка.

Вось і месяц ужо ўзняўся над лесам, зазірнуў у акенца зямлянкі і сваім святлом лёг на жоўтую, гліністую ваду, якая чамусьці песнакойная, — дробныя хвалькі ўвесь час

пабягаюць адна на адну. Відаць, грунтовыя воды яшчэ не сунакоіліся.

А балалайка ўсё аб нечым думае-сумуе. Два цеші сядзяць, звернутыя спінамі да Андрэя, часам пахіляюцца адзін да аднаго і шэпчуцца. А балалайка ад вальсаў, рускіх песень пераходзіць на гуллівыя прыпеўкі, але таксама ціха, без надрыву.

Андрэй пазнаў волжскія прыпеўкі і насцярожыўся. Захацелася запытацца ў хлопцаў, адкуль яны, але іхнія насцярожанасць і замкнутасць перашкодзілі гэтаму. Андрэй не помніў, калі заснуў...

...Прачнуўся ён рапа. Балалаечнік ужо не снаў. Толькі яго сябар, уткнуўшыся носам у дошку нар і надкурчыўшы босыя ногі, снаў павінным сном юнака, якому патрэбна было б яшчэ ласкавае вока маці.

Андрэй выняў з кішэці кавалак хлеба, што яшчэ застаўся з падарожжа, і пачаў есці. Балалаечнік змераў яго ўпотаі вачыма. Андрэй прыкмеціў гэта і вырашыў распачаць гутарку.

— Адкуль вы, хлопцы? — спытаўся ён.

— Здалёк... — адказаў балалаечнік сур'ёзным тонам. І дзіўна, за ўвесь час знаходжання ў гэтай зямляцы Андрэй не заўважыў у хлопцаў ніводнай усменкі. У іх гутарцы і выглядзе панавала суровасць, прытоеная заклапочанасць.

— Усё ж такі, адкуль? — паўтарыў пытанне Андрэй.

Балалаечнік вытрымаў паўзу і працадзіў праз зубы, як быццам у лёт:

— Мы — яраслаўскія...

— Яраслаўскія? Як жа вы сюды трапілі?

— А вось, трапілі... Наш польскія салдаты забралі пад Мінскам яшчэ ў дваццатым годзе, як бяздомных, і аддалі ксяндзу...

У Андрэя твар выцягваўся ад здзіўлення і цікавасці.

— Ксяндзу? Гм... І што далей? — данытваўся Андрэй.

— А далей што? — гаварыў балалаечнік, перавярнуўшыся на жывот. — А тое, што прабылі ў Чапстахове, у дзіцячым доме езуітаў, а зараз уцякаем адтуль...

— А цяпер куды? — спытаўся Андрэй.

— Куды? На ўсход... дахаты прабрацца хочам... ды, мусіць, цяжка гэта зрабіць...

— Есці хочаш? — спытаўся Андрэй. — Чым жа вы карміліся ўсю дарогу?

Андрэй разламаў папалам педаедзены кавалак хлеба і перадаў балалаечніку.

— Карміліся мы вось чым,— адказаў балалаечнік і паказаў на балалайку, якая стаяла ў кутку, прыпёртая да сцяны.— Ішлі на вёсках, я іграў, людзі давалі і хлеб і начлег. Балалайку, сваю ўласную, мы сцягнулі з дзіцячага дома...

Андрэй дажоўваў хлеб і думаў, як памагчы гэтым хлопцам. І ўрэшце сказаў:

— М-м... Так... Справа, зразумела, палёгкая... Але паспрабаваць можна. Ідзіце праз Палессе, лясамі. Не заходзьце ў гарады, а толькі ў вёскі. Людзі вам накажуць дарогу і пакормяць. Папрацуеце дзе пару дзён у якога гаспадара, а там — далей... Да граіцы адгэтуль яшчэ далёка... Не заседжвайцеся на адным месцы... Пару дзён — і далей... Вось так...

— Мы і самі так думаем... Чуваць было ўчора, што нейкія паўстанцы спалілі лесанільню недзе тут недалёка... Учора была тут паліцыя, правярала дакументы. Мы шмыгнулі ў лес, бо ў нас няма ніякіх дакументаў...

Андрэй слухаў і як быццам не верыў сваім вушам.

— Аб нажары на лесанільні першы раз чую...— сказаў ён.

— Эх, каб сустрэць гэтых паўстанцаў,— уздыхнуў балалаечнік.— Учора ўначы страляніна была чутна...

Андрэй захваляваўся.

Андрэй пачаў спяшацца ў дарогу. Заварушылася пацупцё трывогі — ліха ведае што можа здарыцца...

— Вось так, хлопцы, не заседжвайцеся... На, закуры, падстаў жменю, дам яшчэ на пару папярос. Мне трэба хутчэй дахаты, хадзіў у адну вёску, хацеў кушць каля, ды не ўдалося.

Андрэй ішоў па вузкакалейцы да шляху задуманы, і час ад часу ціхі ўздых вырываўся з яго грудзей.

— Эх, хлопцы, мае вы мілыя, дарагія хлопцы. Пляхай прытуляць вас пляхі-дарогі...

І ўрэшце вось і гэты жадапы плях. Аж ногі забалелі, ідучы па насыпе вузкакалейкі, дзе пшалы ляжаць так блізка адна ад другой, што пельга ступаць на ўсю шырыню кроку — трапляеш у прамежкі, спатыкаешся. Але вось і шлях. І Андрэй уздыхнуў з палёгкай, вырастаўся, разгледзеўся і, доўга не чакаючы, павярнуў налева, пайшоў па ўсю шырыню кроку. Ціха, блзлюдна па шляху. Калі б Андрэй каго сустрэў, з ахвотай спытаўся б, ці далёка да

Дзядоў, але, на жаль, нікога няма. Ідзеш, як у певядомае,— то па раўніне, то ўзнімаючыся на ўзгорак, то спускаючыся ў даліну.

Недзе толькі пасля абеду мільганула на левым баку шляху нейкая белая будыніна з чырвоным дахам. Але направа і далей сцяпою ўзвышаўся лес.

Набліжаючыся, Андрэй пазнаў у будыніне невялічкую царкву. Яна стаяла ў глухім лясным зацішку, адна, у акружэнні карлікавых бяроз і вішань.

Ціхая дрымота папавала навокал. Андрэй спыніўся. Царква не царква — ніякіх купалаў. Толькі адзін крыж тарчыць над прэдняй сцяпою, якая канчаецца трохкутнікам са звільнамі па баках. На франтоне ледзь прыкметна прасвечваліся, вылінялыя ад часу, сіняй фарбай напісаныя лацінскія літары і арабскія лічбы; Anno 1772¹.

Андрэй яшчэ пільней пачаў прыглядацца да царквы. Падумаў: «Яна такой архітэктуры, што можна з яе зрабіць касцёл ці царкву, а нават і сінагогу. Дзіўнае дастасаванне — выдумка папскага Рыма для пасаджэння уніяцтва, увасабленне здрадлівасці езуітаў. Сівая даўнасць — Anno 1772 — сведка барацьбы за душы па шляху наступлення Рыма на ўсход».

Андрэй абышоў навокал гэтай дрымотнай, абшарпавай ляснымі вятрамі, царквы св. Антонія (гэта была яна), якая, можа, заўтра стане касцёлам таго ж св. Антонія.

Пры самым шляху перад царквою стаяць два драўляныя крыжы з металічнымі заржавелымі распяццямі. Хрыстосы схілілі галовы ў адзін бок і глядзяць цераз шлях на вузкую дарожку, амаль схаваную ў навіслых вербах і старых бярозах, якія абапал прытуліліся да магутнага бору. Гэтая дарожка і вяла ў вёску Дзяды. Так тлумачыў Андрэю дарогу пасланец з цэнтра...

Вёска з'явілася неўзабаве. Яна іменна не паказалася, а з'явілася, як нешта нечаканае. Гэта была не вёска, а вёсачка — шэрая, застылая, якую наўкола шчыльна абступіў стромкі бор, як быццам хаваючы яе ад рознага ліха і напасці. Яна так раптам стала перад вачыма, як з'ява, што Андрэй аж спыніўся і адкрыў рот ад здзіўлення.

Хіба можна назнаць, ідучы па шляху, што тут хаваецца вёска? Хаты старыя, урослыя ў зямлю, пабудаваныя з шырокіх плашак старадрэўя. У большасці амшэлыя стрэхі, з-над якіх цмяна выглядалі невялічкія вокны. Прызбы

¹ Лацінскае — значыць — год 1772.

пасыпаны высока. Квітнелі вішнёвыя садочки. На двух гумнах і на адной зламанай верхавіне старої ліпы, якая маячыла ў канцы вёскі, размясціліся гламаздаватыя буславы гнёзды. Але што асабліва ўразіла Андрэя — налева за невялікімі агародамі праз рады соснаў віднелася лясное возера. Процілеглы бераг яго ўпіраўся ў цёмную сцяну высокага лесу.

Дрымучая прырода. Дрымучыя людзі...

Сустрэкаюцца з Андрэем на вуліцы і насцярожана мацаюць вачыма і ўсё для таго, каб даведацца — свой ці чужы.

Вёска канчалася, а возера паплыло некуды далей у лясныя гушчары, — цёмна-сіняе, спакойнае, у вянку лозаў і чаротаў, схаванае цёмным борам, які стромка адбіваўся ў гладкай плыні, як у люстры. Ява гэта ці казка? Ява, бо Андрэю трэба зайсці ў трэцюю хату з краю. У ёй пад навіслай страхою адчынены вокны, з якіх льецца спеў некалькіх дзявочых галасоў. У гародчыку вішнёвы садок і кветкі захіпулі хату ад вуліцы. Гукі песні зліваліся са званам пчол, камароў і танулі ў белаі мяккай гушчы квітнеючых вішань.

Дзяўчынка год сямі якраз выскачыла з сенцаў на падворак і спыніла на Андрэю свае чорныя вачаняты.

— Бацька дома? — спытаўся Андрэй.

— Дома, — адказала дзяўчынка.

— Пакліч яго сюды, я пачакаю на прызбе. — І Андрэй сеў, з прыемнасцю прыпаў да сцяпы. Чакаў і слухаў спевы, дзявочы смех.

Тым часам дзяўчаты заспявалі другую песню, у якой Андрэй адчуў мясцовы каларыт:

Вецер вее, падвявае,
Хвалю наганяе,
А дзяўчына ў лесе
Ходзіць ды гукае,
Ходзіць ды гукае,
Сваёй долі шукае...

Андрэй не паспеў скруціць цыгарку і прыслухацца да апошніх слоў песні, як з хаты выйшаў гаспадар. Яшчэ малады, каржакаваты, вышэй сярэдняга росту, з кучмою русых валасоў, якія ў беспарадку спадалі на лоб, ён востра і разам з тым спакойна глянуў на Андрэя чорнымі вачыма. Ступіў энергічна на крок бліжэй, так, што нават рышнулі новыя лазовыя ланці на пагах. Адказаўшы на прывітанне Андрэя, спытаўся:

— Хто вы будзеце і што вам трэба?

— Мне трэба ўбачыць дзяўчыну, якая павішна быць у вас.

— Дзяўчыну? Ды дзяўчат у нас многа ў хаце. Невядома, хто вам трэба?

Андрэй уцаўголаса перадаў цароль.

Гаснадар, здавалася, прагна ўслухаўся ў словы пароля, наставіўшы вуха. Адразу схамяпуўся:

— Ага... Добра... Зараз...

Павярпуўся і знік у сенцах. Андрэй толькі ўбачыў яго шырокую спіну ў белай зрэбнай сарочцы, падпяразапай рамепьчыкам.

І вось на парог выйшла яна. У Андрэя адразу прамільгнула ў галаве тое гогалеўскае: «и девушка на поре семнадцатой весны, обвитая сумерками, переступила через порог...» Але не — гэта ўжо не гогалеўская дзяўчына, хоць нешта няўлоўнае, бяспрэчна, ідзе ад яе. Яна здавалася Андрэю высокай, ростам з яго, з цёмна-русымі з лацістым адлівам валасамі, якія кучаравіліся над белым, крыху пукатым ілбом і над скронямі. Танклявы нос — палазком. З-пад тонкіх дзявочых броваў, якія сышліся цяпер ля маршчынкі на пераноссі, глянулі сурова і пасцярожана цёмна-пярэя вочы. Яны зірнулі, як быццам мінаючы позірк Андрэя. Штосьці асаністае было ў яе постаці з крэмянымі маладымі грудзьмі над чорным нагрудным фартухом на цёмна-чырвонай кофце. Калі сказала першае слова, бліснуў рад белых прыгожых зубоў. У гутарцы час ад часу правай рукою закідвала валасы за вуха і ўстрасала галавой, узнімаючы свой твар да Андрэя.

У гэтым руху галавы Андрэй адчуў тую ўнутрапую сілу, ад якой у чалавека звычайна загарваюцца вочы. І яны ў такі момант загараліся ў яе і мянялі колер. Пачыналі блішчаць зеленаватым адлівам, глядзячы аднекуль з дна ў душу чалавека. Над іх позіркам Андрэй адчуваў, як нейкія гарачыя кроплі падалі на душу і прымушалі надысці бліжэй да гэтай незвычайнай, як яму здавалася, дзяўчыны. Знікала пенасрэдна дзявочасць, якая спачатку дыхнула Андрэю з яе твару, калі яна з'явілася на парозе і выклікала ў памяці гогалеўскія цудоўныя словы. А цяпер... суровасць і настойлівасць заханілі Андрэя і павялі за сабою. Хоць бы засмялася, а то стаіць, як вартавая, як насланіца лёсу, і, здаецца, непрыкметна позіркам правярае кожны рух чалавека.

— Ты доўга ішоў з лесанільні? — спыталася нечакана.

— Двое сутак...

— Чаму так доўга? — І ў яе вачах на секунду бліснула трывога.

— Доўга? За гэтыя двое сутак ледзь не зрабіўся Рабінзонам Круза...

Адрывіста засмяялася і змоўкла. Пасля смеху стала вальней. Узаемнае давер'е ўваходзіла ў сілу. Цяпер, у сваю чаргу, павёў на яе «наступленне» Андрэй.

— А ты даўно тут жывеш, у гэтым казачным закутку, дзе можна лёгка перарабіцца ў русалку?

— Ужо даўнавата. Ды я і сапраўды адчуваю сябе тут, як русалка. Варажу... Ваджу карагоды... І мая варажба не без поспеху... Пабудзем тут яшчэ пару дзён, не больш, — убачыш. Хадзем у хату.

— У хату? Як жа гэта? Можна, трэба было б, каб мяне ніхто не бачыў?

— Тут народ харошы. Дый нара такая, што трэба больш-менш у адкрытую ісці да народа. Трэба ўзнямаць, сеяць настроі, каб людзі ведалі, што рэвалюцыя мае сваіх пасланцоў. Жывое слова — самы меншы агітатар...

Андрэй задумаўся. Яны стаялі ўвесь час ля сцяны над страхою, і яна зусім не трывожылася, што хто-небудзь убачыць іх з вуліцы або зойдзе на падворак.

— Так, дарагі таварыш, няйначай... — ускінуўшы галаву, пацвердзіла яна і, як настаўніца, засунула сваю руку над нагруднік. Глядзела нейкі момант на Андрэя з турботай, а пасля раптам ціха і ласкава сказала, як свая, узяўшы яго за руку:

— Хадзем...

Цеплынёй павеяла на Андрэя ад такога яе звароту. Ішоў услед і думаў: «Многа праўды і хараства ў тваіх словах, але... мы яшчэ пагаворым...» Яны прайшлі не ў хату, а ў невялічкую кухню, якую Андрэй спачатку быў палічыў каморай.

На Андрэю была лёгкая вопратка — куртка з чорнага дзягалаю, страшэнна запошаная і дзе-нідзе запэцканая ў смалу, з шэрымі латкамі на локцях. Гэта дапошваўся астатак студэнцтва, якое цяпер адышло так далёка, што здавалася, яго і не было ніколі. Не хапала ў куртцы і гузікаў (кажух і шапку Андрэй пакінуў у бараку). На галаве была чорная кепка, якую купіў яму ў свой час Савва, калі ездзіў на даручэнню Паддубнага ў горад. Яна —

гэтая дарослая дзяўчына — з цікавасцю агледзела Андрэя з галавы да ног і сказала:

— Мяне будзеш называць Вольгай або Оляй... А цябе як?

— А ты мяне называй Анатолем.

— Дык вось, таварыш Анатолю, абшарпаны ты зусім, скідай каптан, кепку, памыйся...

Паліла яму на рукі, пасля паднесла ручнік. Калі Андрэй зашпіліў сваю суконную цёмна-карычневую «касаваротку» і прычасаўся, сказала:

— Ну вось, ты цяпер харошы...

Андрэй усміхнуўся і падумаў: «Ну, што ж, для настрою крыху і пустых слоў не зашкодзіць».

— Вымі з кішэняў, што маеш у каптане, зараз табе яго паладзяць...

Андрэй выканаў і гэты «загад».

Вольга ўзяла куртку і панесла ў хату. Вярнулася з прыгожай белатварай маладзіцай. Пад белай хусткай цёмныя валасы прычэсаны ў так добра знаёмы просты радок. Сцішанасць у рухах. Глянула на Андрэя цёмнымі вачыма і адразу, не саромеючыся, спыталася, як быццам ведаючы ўсё:

— Мусіць, есці хочаце? А як жа... Чалавек з дарогі заўсёды есці хоча... Волечка, дастань там міску з паліцы... — Сказаўшы так, палезла «вілкамі» ў печ.

Па такіх адносінах гаспадыні да Олі Андрэй зразумеў, што Оля тут як свая, што яе тут паважаюць, любяць. Гм... справы нішто сабе...

Гаспадыня, даўшы Андрэю есці, выйшла. Вольга неяк клапатліва прысела ля певялічкага століка насупраць Андрэя і, крыху пачакаўшы, сказала:

— Учора тут была паліцыя... Дзесяць чалавек... конна... Абшуквалі ўсе хаты... Ты на дарозе мог бы лёгка трапіць ёй у рукі...

Андрэй цяпер ясна зразумеў яе трывогу...

— Каб я ішоў шляхам увесь час, тады мог бы... Я шляхам ішоў толькі сёння, а так — блукаў па лесе...

— Сёння ты правядзеш гутарку з дарослымі... Даніла, гаспадар гэтай хаты, збярэ табе іх. Папрамак гутаркі ведаеш?

— Здаецца, ведаю... — адказаў Андрэй, адчуваючы, як гэтая Оля ўжо звывклася з падполлем. Хоць Андрэй і сказаў — «здаецца, ведаю», Оля, адкінуўшы прывычным рухам правай рукі валасы за вуха, працягвала:

— Трэба гаварыць аб Кастрычніцкай рэвалюцыі, аб Савецкай Расіі і заклікаць народ да наўстання...

Андрэй зразумеў, што яна сказала гэта на ўсякі выпадак — а што, калі Андрэй недастаткова кампетэнтны ў справах? Ён еў забелены малаком крупнік і думаў: «Гавары, гавары больш, я цябе з задавальненнем слухаю. Твая турбота аба мне не абмяжоўваецца звычайнай прыхільнасцю. Твая турбота такая багатая, што яе трэба ўмець адчуць і ацаніць. Не бойся, гавары...»

— Яшчэ... Мэта нашай агітацыі заключаецца ў тым, каб людзі падтрымлівалі нашы ўзброеныя сілы... Гэтая вёска — наша база. Певялікая, непрыкметная і прытым пры шляху... Адсюль ніці ідуць далёка...

Яна агляпулася і дадала:

— Дашла — тут галоўны разведчык, мае вялікую разведчую сетку...

Цяпер Андрэю ўсё стала ясна. Ён услухоўваўся ў топ яе голасу — нейкі турботлівы, з поткамі захаплення. У час гутаркі Оля то набліжалася тварам да Андрэя, то аддалялася, а вочы глядзелі ўсё больш адкрыта, ненасрэдна.

Так праясняецца ўсхваляваная азёрная тонь, і тады спакойнымі іскрамі набліскае яе залацістае дно. Андрэй глянуў на рукі Вольгі, схаваныя ў цёмна-чырвоных рукавах, на рухавы твар, які то суровеў, то праясняўся ласкай, што міжвольна прыкоўвала Андрэя.

Скончыў есці, устаў. Хацелася сказаць нешта моцнае. Пераставіў табурэтку і сеў пасупраць Вольгі твар у твар. Аблакаціўшыся на стол, анёрся шчакою на руку і з момант глядзеў у яе вочы. Даўно не глядзеў ён у твар жанчыны і, можа, упершыню адчуў, што ў гэтым ёсць тайна вялікага шчасця.

— А ты ведаеш, куды мы павінны з табою ісці?

— Ведаю. Прачытала ў записцы ўсё. З таварышам Васілём мы яшчэ сустрэнемся.

Андрэй цяпер, ужо без пачуцця засцярогі, урэшце сказаў:

— Ну... цяпер вядзі ў хату.

На лавах, пры адчыненых вокнах сядзелі дзяўчаты. Адны з іх пралі, хто лён, хто каноплі, а другія шылі сарочкі. У руках адной дзяўчыны Андрэй убачыў сваю куртку. Пахла асрам і чаромхай — пучкі таго і другога, ужо засохлыя, тарчалі пад бэлькамі і за іконамі ў пярэднім кутку. Аказваецца, нядаўна мінула сёмуха, і гэта яе падарункі яшчэ нанаўнялі хату сваім пахам.

соснаў плыў над адзінокімі прасторамі. Дзе гэта было і калі — не ведаю... Але... было.

Нездарма дзяўчаты так даверліва глядзяць на Вольгу, адна з іх падызе і, прытуліўшыся, зашэпча нешта ёй на вуха і засмяецца. Вольга выйшла з імі з аднаго гнязда і ўзляцела высока, і вось яны цягнуцца за ёю. Вольга — дачка народа.

РАЗВЕДЧЫКІ

Калі Андрэй канчаў гутарку з грушай сялян у кухні Данілы Перагуда, над вёсачкай Дзяды, над борами і возерамі ўжо гарэлі буйныя зоры. Яны дрыжалі, пераліваліся ў нябеснай тоні, як застыўшыя глыбакаводныя кветкі, танулі ў возеры. Тут, у вёсцы, Андрэю ўпершыню давялося стварыць ячэйку. Сцяпан Каваль, які часта бываў у гэтай вёсцы, стварэннем ячэек не займаўся — ён вёў толькі разведку. Сцяпан Каваль — ураджэнец вёскі Дзяды — застаўся без радні, сам нежанаты, той-сёй са сваякоў застаўся ў Расіі. Толькі адзін Даніла Перагуд яму радня — сын малодшай сястры мацеры Сцяпана. Гэтай сястры ўжо няма на свеце. А Даніла Перагуд, ажашчаны з Мар'янай яшчэ ў бежанцах, вярнуўся дахаты і са згоды Сцяпана Каваля прадаў яго надзел зямлі — дзве дзесяціны — мясцовому кулаку Хведару Дудзько, які не выязджаў у бежанцы. І тады Даніла купіў сабе каня і карову. Малады яшчэ Даніла Перагуд, але ведае лясныя сцежкі, як стары. Часта на чаўне адпраўляецца ў начное падарожжа на возеры невядома куды.

Даніла Перагуд — галоўны разведчык Сцяпана Каваля. Развітаецца са сваёй Мар'янай, з дачушкай Мальвінай, з сыночкам Сцёнам (названы ў чэсць Сцяпана Каваля) і адплыў на возеры ў цёмную ноч. Часам праводзіць яго цёмнавокая Мар'яна і доўга стаіць на беразе пад сасною, накуль не страціць з вачэй чоўна, накуль той не шырне ў густыя, стромкія цені соснаў, што акнулі свае верхавіны ў азёрную тонь і нібы дакрануліся дна. Верыць Сцяпан Каваль у пільнасць Данілы, але часам намагае яму пагайкай пад носам за якую-небудзь педакладнасць.

— Каб пазнаць сляды ворага, трэба мець вострыя пух — след нячыстага смярдзець табе павінен...

Слухаў Даніла, апусціўшы валасатую галаву, перпрыкметна для сябе накручваючы малады вус. Дакараў сябе,

правяраў у галаве ўсю сваю працу. За сваю вёску быў спакойны... Але вось яна якраз і прыспала Данілу, гэтая свая, непрыкметная для людзей, вёсачка. Недасачыў Даніла Хведара Дудзько. У час фэсту ў царкве св. Антонія знохаўся ён з паліцыяй.

Дудзько — царкоўны стараста, ды як жа тады не пасябраваць з панамі? Рука руку мае. І запрасіў ён у госці каменданта Качуру, пана Чарапіцкага і трэцяга, які быў з імі, ляснічага лясніцтва Залатоў гары. Ну, тады вось і пайшло. Церабілі за сталом «камуністычную заразу», хвалілі Пілсудскага, абяцалі рай для гаспадароў і пагібель для «лодараў, бандытаў». Дудзько са шчаціністай чорнай барадой, з маслянымі валасамі, падстрыжанымі «над гаршчок», як лесавік, сядзеў у капцы стала пад іконамі і стараўся дагадзіць панам. Будавацца трэба, дык трэба дагадзіць ляснічаму. Можна, сына куды ўдасца «ўпхнуць» на службу ў лес. Толькі адно перашкаджае — гэтыя ўзброеныя ходзяць па лесе. Небяспечна. І вось тады Качура выклікаў Дудзько ў сенцы і разам з Чарапіцкім «апрацавалі» сабе яго. Дудзько доўга і не ўпіраўся. Калі паабяцалі яму ўладзіць з сынам ды з лесам на пабудову, Дудзько згадзіўся і сказаў:

— Я і без вашай памовы, панове, сачу за ўсім, але не было каму аб гэтым сказаць. А бандыты сюды часта прыходзяць...

Не прасачыў Даніла Хведара Дудзько, а ён часам і пад вокны ўначы надкрадаўся і ўдзень шытаўся на вуліцы ў Мар'яны, ці дома Даніла.

Ужо забрала б Данілу паліцыя, ды вось Сцяпан Каваль са сваімі малоўцамі пасля таго, як была спалена лесанільня ў бярозаўскай суполцы, разграміў на старунак у дырэкцыі Пшэборскага, і сам Качура быў паранены.

* * *

Ужо некалькі дзён пражыў Андрэй у гэтым, як ён казаў, лясным царстве, дзе ўпершыню ў сваім жыцці апынуўся на становішчы падпольшчыка. Хоць, праўду кажучы, якое тут было падполле? Збіраюцца людзі амаль што адкрыта, часта прыходзяць сюды партызаны Каваля. Таму і цяжка было Андрэю арганізаваць тут ячэйку.

— На днях збяром тут сход і пасля гэтага пойдзем, — адказала Вольга Андрэю, калі той сказаў, што ён заседеўся ў Дзядах.

— Тут могуць абысціся без нас. Апрача гэтага, на-
дакучылі мы, відаць, гаспадарам. Амаль што цэлыя дні
з хаты не вылазім.

І на самай справе, толькі вечарамі яны выходзілі часам
пасядзець на прызбе або тады, калі збіраліся ячэйкі, захо-
дзілі ў другую хату. Далёка адыходзіць ад вёскі асцера-
галіся.

Даніла гэта як быццам зразумеў. І аднаго разу, калі
Андрэй з Вольгай вярнуліся з маладзёжнага сходу, ён
сказаў:

— Цёнла на дварэ... Ідзіце к возеру, прайдзіцеся.
Абрыдла сядзець у хаце... Заўтра паеду венцяры вымаць,
наварым рыбы.

І Андрэй з Вольгай выйшлі ў цішыню почвы, дзе кож-
ны гук і нават шорах з-над ног ляцелі да зор. Ішлі сцеж-
каю на беразе возера, аддаляючыся ад вёскі. Вольга была
апрапуга ў нешта падобнае на чорны жакецік, які адця-
няў яе стройную постаць. Галаву Вольгі акаймляў чорны
шаль, ад чаго твар яе выглядаў, як у рамцы карціны, свя-
ціў спакойнай белізной.

Пасмы месячнага святла леглі між соснаў па сцежку
зеленаватымі адценнямі. А там на шырыні возера палыхаў
агністы клубок, то звужаўся, то расшыраўся, як гармонік,
над тонкаю дымкай туману.

Андрэй з Вольгай ішлі навольна, ледзь пераступаючы
з нагі на нагу, і маўчалі. Усё, што выступала перад імі
навокал — і зоры, і лес, і азёрная гладзь у месячным
бляску, — усё наказвала маўчаць. Ціхая стома закрада-
лася ў душу Андрэя. Пазіраў на бялявы профіль Вольгі.
Яго локаць часам дакранаўся да яе локця, і гэта ўжо было
здарэннем, парушаючым адчуванне навакольнага хара-
ства.

Андрэй, не гледзячы, адчуваў, як яе позірк часта сны-
няўся на ім. Ішла яна — чуйная, і ў задуме, здавалася,
кіравала плыню думак сваіх і Андрэя. Андрэю ўсплылі
на розум два словы — гордасць і пяшчотнасць. Вось гэта
яна, Вольга. Гордасць і пяшчотнасць спляліся ў ёй у адно
адзінае цэлае, імя чаму — вернасць.

Так і хацелася сказаць:

«Дарагая жанчына, якая ж ты моцная! Такая моцная,
што хочацца ўзяць цябе на рукі і несці, як пайдаражэй-
шы скарб, сабраць для цябе ўсе зоры, бляскі вод і шэпты
бору...»

— Знаеш, гэта такое ачараванне... Мы так зойдзем

певядома куды,— сказала Вольга крыху стомленым голасам.

Слыніўшыся, яна глянула Андрэю ў вочы і гэтым прыкавала яго позірк да сябе. Так прайшлі секунды, а можа, і мінуты. Дакранулася лёгкім і такім цёплым рухам да пляча Андрэя і ціха сказала: «Хадзем...» На яе твары прабегла ўсмешка, якая хавала ў сабе нейкі ёй вядомы сакрэт. Лёгка страсянула галавой і направила шаль, падбіраючы валасы са шчок. Андрэй узяў яе над руку і сказаў:

— Пойдзем з краіны мараў у рэчаіснасць...

— Трэба рэчаіснасць адзываць у мары... Я іначай не разумею жыцця і разумець не хачу...

— Ты забіраеш у мяне гэтыя словы з вуснаў. Але я думаю, каб за гэтым не згубіць начуцця рэчаіснасці.

Вольга неяк парывіста зірнула на Андрэя, як уражаная печым, і сказала з адценнем жарту:

— Хораша гаворыш, хораша...

Вузкая палоска зубоў бліснула Андрэю ў вочы — трапяткая ўсмешка на момант застыла на твары Вольгі.

Калі падышлі да хаты Данілы, пачулі на падворку гоман. Чуўся толькі голас Данілы, але ў такой цішыні ночы ён здаваўся гоманам. Андрэй з Вольгай насцярожыліся, слыніўшыся на вуліцы ля вішнёвага агародчыка. Гаварыў Даніла:

— Ну, чаго ты, як якое ліха, лазіш над вокнамі? Усе людзі як людзі, леглі адпачываць, а ты...

Другі голас гаварыў цішэй — тонам вінаватага:

— Няўжо пельга прайсці праз твой падворак? Ты толькі не крычы, а то на ўсю вёску...

— А чаго ты за тою сцяною лазіў. Там жа не падворак...— адказаў Даніла і, памаўчаўшы хвіліну, дадаў: — Знаеш, Хведар, калі яшчэ раз заўважу такую работу, бажуся,— прывяжу камень да ног і пойдзеш дыбам у возера... Ідзі...

Царкоўны стараста Хведар Дудзько лынаў вачыма, хацеў нешта адказаць, але павярнуўся і пайшоў. Андрэй з Вольгай прытуліліся да плота ў засені вішань, каб быць незаўважанымі. Чорная постаць Хведара Дудзько напура наплялася на вуліцы, Даніла выйшаў, наглядзеў яму ўслед, узяўшыся ў бокі. Пасля плюнуў са злосці і сказаў:

— Чортава пасенне... Бачыў ты яго...

Андрэй з Вольгай аддзяліліся ад плота.

— Ён вас не бачыў? — запытаўся Даніла.

— Не...— адказала Вольга.

Пачавалі не ў Данілы, а ў аднаго з членаў ячэйкі. Калі Даніла развітаўся з імі, Андрэй з Вольгай пайшлі на кухню вячэраць. У час вячэры Андрэй сказаў:

— Вось гэта яна і ёсць самая рэчаіснасць.

— Так, яна... Якой я не баюся... Рэчаіснасць не зацеміць мне тых зораў, пад якімі мы ішлі і пад якімі пойдзем далей...

— Скажу ў сваю чаргу і я,— адказаў Андрэй,— хора-ша гаворыш. Так, так... У нашай рэчаіснасці павінна быць месца і зорам.

— Яны павінны свяціць перад вачыма панерадзе... }
Бездапаможны той, хто не бачыць зор,— як быццам адрэ- }
зала Вольга.

Абое ўсталі, скончыўшы вячэру, і яшчэ раз паглядзелі адзін аднаму ў вочы, як быццам да печага прыслухоў-ваючыся.

А за акном і далей падалі зоры...

* * *

Пазаўтра, недзе блізка к абеду, у вёску заявіўся копны разведчык Сцяпана Каваля Макар Краўчук.

Сцяпан Каваль, разбіўшы ў некалькіх сутычках паліцэйскія атрады, выйшаў са сваіх лясных сховаў і падышоў да шляху. Разумеў, што варожыя сілы будуць збірацца супроць яго. Сцяпан чакаў пават рэгулярных войск. Шлях павінен быць пад паглядам. Выпраўляючы Макара, наказваў:

— Глядзі, цвыркунок, цвырыкай добра... Патрап надзець шапку-певідзімку, калі трэба. Мы хутка заявімся ў Дзяды... Калі здабычу якую зловіш, давай сюды...

Цельга было падумаць, што Макар — разведчык. От, схаў сабе пуцалаваты хлопец на добрым глядым кані, і ўсё. Рэвальвер быў схаваны за поясам пад курткай.

Калі заехаў на падворак Данілы, запытаўся дарогі ў суседнюю вёску, а затым злез з каня, закурыў і папрасіў націца. Даніла вынес яму вады, адвёў каня ў хлеў, а пасля сеў з хлопцам побач на прызбе. Расказваў аб паводзіцах Хведара Дудзько і ўжо намерваўся пайсці ў хату і папісаць запіску Сцяпану, як на вуліцы з'явіўся салдат у пілотцы з арлом. Ён ішоў з лесу, з боку возера. Па калені ў балотнай гразі, пакусаны камарамі, ён меў змучаны выгляд. Ubачыўшы на падворку двух мужчынаў, якія ся-

дзелі на прызбе, спыніўся. Хвіліну падумаўшы, няўпэўнена завярнуў на падворак. Даніла з Макарам сядзелі не зварухнуўшыся. Сказаўшы «дзень добры», салдат спытаўся, як завецца гэтая вёска і ці далёка ад яе да шляху. Адказаў Даніла:

— Вёска завецца Дзяды, а да шляху ад яе будзе кіламетраў дваццаць.

— Дваццаць? — працягнуў салдат. — Не можа быць...

— А вы адкуль ідзяце і куды? — спытаўся Макар.

— Я з атрада асобага прызначэння. Нам трэба дабрацца аж да Баранавіч... І вось тут мы крыху заблудзілі...

Салдат, пазіраючы на Данілу і Макара, што мірна сядзелі на прызбе з цыгаркамі ў зубах, падумаў, што ў гэтых людзях няма нічога небяспечнага, і рызыкнуў запытацца:

— А бандытаў у вас тут не чуваць?

— Якіх бандытаў? — перапытаў Даніла.

— Ну, што страляюць з-за куста...

Даніла абьякава махнуў рукою і адказаў:

— Які бандыт пойдзе сюды ў гэтую глуш? Няма ў нас такіх.

— Кажыце, калі што ведаеце, дастапеце ад нашага камандзіра ўзнагароду...

— Няма, няма ў нас такіх, — адмахнуўся Даніла.

— Ну, то бывайце, — адказаў салдат. — Але ж і парнасць, пся крэў... Напэўна, будзе дождж...

Салдат толькі ступіў два крокі, каб адысці, як Макар Іўраўчук пстрыкнуў слінаю праз зубы, а потым крыкнуў:

— Гэй, салдат, пачакай мінутку...

Салдат спыніўся, павярнуўшы да Макара толькі галаву. Макар скочыў, і дула яго рэвальвера ўткнулася між вачэй салдата.

— Рукі ўгору!

Салдат рук не падняў, з месца кінуўся бегчы па вуліцу, але, спаткнуўшыся аб пешта, расцягнуўся пластам ля веснічак, а ў гэты самы момант прагучаў стрэл Макара. Салдат не паспеў устаць, як яго ўжо трымаў ззаду за рукі Даніла.

На стрэл з хат пачалі выбягаць на вуліцу людзі. Іх ужо выбегла многа, а каля іх галонам імчаўся Макар з прывязаным да сядла салдатам.

На стрэл выбегла збялелая ад трывогі Мар'яна і, убачыўшы, як увіхаюцца Даніла з Макарам над салдатам, замахала рукамі:

— Ой, што вы робіце... Бяду паклічаце...

На вуліцы людзі сабраліся ў патоўп і глядзелі ўслед клубкам пылу, які курыўся з-пад капытоў Макаравага каця.

Выйшлі на вуліцу і Андрэй з Вольгай.

Вольга адразу сказала на сваім звычай:

— Хадзем к народу...

І пайшлі. Ішлі хутка, як быццам спяшаліся. Іх ужо здалёк сустракалі цікаўныя позіркі. Падышлі да людзей, прывіталіся. Вольга і пачала гаварыць, павольна, крок за крокам прасоўваючыся ў натоўп. Не заўважала, як людзі ціха расступаліся і давалі ёй дарогу, праводзячы поўнымі прыхільнасці вачыма. А яна ішла і гаварыла, раз-пораз устрасаючы галавой, абдымаючы ўсіх агністым, спакойным позіркам.

— Карнікі не ўцякуць ад рук народа... Не стрымаць панам рэвалюцыі!..

Яна як быццам праклала дарогу і для Андрэя. Ён пачаў, па здзіўленне сабе, гаварыць спакойна. Выляталі словы і пра партызан і пра народныя сілы, абуджаныя Кастрычнікам, і пра партыю...

Калі вярнуліся з «мітыngu», радасныя, узрушаныя, у хаце Данілы сядзеў чалавек, трымаючы салдацкую шапку на каленях. Гэта быў будачнік, адзін з разведчыкаў Данілы.

— А, Пятрусь, здароў,— прывітаўся Даніла.— Ну, раскажвай, як жывеш.

— Няма, брат, часу аб гэтым гаварыць.— Падмаргнуўшы, ён кіўнуў галавою ў бок сенцаў і ўстаў. Яны выйшлі. Гутарка іх працягвалася некалькі хвілін. Даніла замітусіўся, вочы бліскалі агнём трывогі.

— Дай, Мар'яна, што перакусіць... Да вечара трэба паспець...

— Куды? — утаропіла позірк у Данілу Мар'яна.

— Пасля скажу... Хутчэй...

Мар'яна пайшла на кухню, а Даніла сказаў Андрэю і Вользе:

— Трэба вам, як паабедаеце, ісці адгэтуль.

— Мы думалі зрабіць гэта заўтра,— сказала Вольга.

— Не, сягоння... Сюды набліжаецца карны атрад... Я зараз памчуся туды, да сваіх... Але перш перавяжу вас цераз возера, пакажу дарогу...

...Пачынала ўжо хіліцца к вечару, калі Даніла і Андрэй з Вольгай селі ў човен. Садзіліся далёка ад вёскі, у

глухім заціпным месцы. Возера па дзіва было спакойнае, гладкае як шкло. Часам толькі плёскалася рыба. Прыбярэжныя сосны, адбітыя ў вадзе, застылі ў празрыстай яснасці і здзіўлялі сваёй нерухомасцю. Толькі на захадзе з-за лесу клубіліся белыя воблакі і відаць было, што далей за лесам яны ўжо цягнелі. Ластаўкі ў лёце прыпадалі да вады.

— Будзе павальніца, не іначай, — сказаў Даніла.

Штосьці ўстрывожаны і нануры быў Даніла. Ён гроб вяслом і думаў. Знікла яго ўсменка пад вусамі. Азіраўся навокал, паглядаў на неба і яшчэ больш энергічна налягаў на вясло. Сняшаўся Даніла, бо вось-вось на конях могуць паляцець ліхадзеі з шаблямі. Нават з Андрэем і Вольгай развітаўся як пайхутчэй, сказаўшы:

— Выбачайце, калі што...

І нават не хацеў даслухаць да канца адказу Андрэя — пярнуў уніз па сцежцы між кустоў, толькі яго і бачылі.

Андрэй з Вольгай, прайшоўшы прыазёрнай пізінай, пачалі ўзнямацца на парослае лесам узвышша, якое градою праходзіла воддаль ад возера. Там яны павіпны выйшлі на дарогу, якая завядзе іх далёка — аж у мястэчка Глушэц. А ўслед ім усё плылі і плылі белыя, клубкаватыя хмары — прадвеснікі павальніцы.

ANNO 1772

Карны атрад паручыка Ельскага з вялікімі цяжкасцямі прасоўваўся па балотнай пізіне. Людзі і коні абліваліся потам. З-пад ног коней хмарамі ўзнімалася машкара і ўміг накрывала, як густою сеткай, і копей і людзей. Вельмі цяжка было бараціцца ад машкары — яна проста прыліпала да коней, да твараў, да адзежы салдат. І, каб пазбыцца гэтай павалы, трэба было расціраць яе па твары рукою. Так і рабілі салдаты, так рабіў і сам паручык Ельскі. Ад гэтага твары салдат і паручыка Ельскага былі вымазаны крывёю. Аб конях перасталі ўжо дбаць — трэба было ніяка сачыць за дарогай, каб не трапіць у дрыгву. А дрыгвяных месц тут было нямала. Ратавала атрад усё ж такі дарога. Мясцовыя навакольныя жыхары з году ў год, а можа і з веку ў век, вобмацкам пратапталі яе, абмінаючы дрыгвяныя мясціны і бяздонныя «вокны», схаваныя ў высокай траве. Таму дарога не інла проста, а збочвала то ўправа, то ўлева. Атрад выцягнуўся

«ў пітку» па дарозе — конь стушаў за канём след у след.

Паручык Ельскі, выслаўшы двух разведчыкаў наперад, ехаў на чале атрада. Пасунуўшы на вочы акаваны блішчастым абадком казырок шапкі, увесь зацэдкапы, панура паглядаў навокал. Калі ж будзе канец гэтай праклятай дарозе? І наогул куды яна завядзе? Можна, у такія непрыязныя петы, што давядзецца вяртацца назад. Пся круў... Горш тое, што неба ўсё больш і больш засцілаецца хмарамі і поч можна застаць тут, бо дзень ужо хіліцца к вечару. Чаму не вярнуўся разведчык? Няўжо дзе трапіў у якую бандыцкую частку? Не можна быць. Гэтага яшчэ не здаралася.

Ельскі нават аглянуўся. Салдаты ехалі адзін за другім з расшпіленымі каўнярамі гімнасцёрак, з пасохлымі ад смагі губамі. Самым заднім ішоў конь без сздака, прывязаны да сядла пацярэдняяга, — конь разведчыка, які не вярнуўся.

Пізіна ўсё яшчэ не канчалася. Далёка цягнулася паласа лесу, і на першы погляд здавалася, што да яе рукой падаць, але па самай справе яна быццам і не хацела набліжацца. Усё роўна, як міраж. Тое, што набліжалася, сапраўды была толькі градка лесу на «востраве» — невялічкім узвышшы сярод балота, а за ёй зноў расцціраліся асокі, лазнякі і дзе-нідзе адзінока тарчалі карлікавыя бярозкі.

Зноў пякло сонца, камарыны зводзілі над глухімі прасторамі, мігатліва бліскалі трапяткія крыльцы гуслівых стракоз. Ад балотнай іржавай вады патыхала парнасцю.

А цёмная паласа лесу ў сонечным марыве і далей стаяла прада вачыма далёка над небасхілам і вабіла прытулкам, адначышкам, абяцала канец гэтай накутлівай дарогі. Паручык Ельскі заціша гэты рэйд сабе ў памяць, як «храбры пераход». Няважна, што ён быў прадыхтаваны пяхрабрымі пачуццямі.

Але вось чамусьці адзін з разведчыкаў едзе пасустрэч Ельскаму. Што здарылася? Можна, якая небясека? Паручык Ельскі падцягнуў навадкі каня і сам падцягнуўся ў сядле. Павярнуў галаву да салдата і крыкнуў: «Увага!» Разведчык над'ехаў і далажыў, што далей ехаць пельга — дарога пайшла праз дрытву, коні гразнуць з першых крокаў. Конь разведчыка сапраўды быў у балотнай гразі па самы жывот. Пасля данясення разведчыка павакольная глухамань, як здавалася Ельскаму,

яшчэ больш анямела. Ён на момант апусціў галаву, утаропіўшы вочы ў луку сядла, а потым безнадзейна павёў вачыма па краявіду, як быццам шукаючы ратунку там, дзе захмараны небасхіл апускаўся на беспытульныя асокі, хмызнякі, на цёмную паласу лесу. Урэшце выпрастаўся ў сядле, як быццам абудзіўшыся ад зморы, і спытаўся ў разведчыка:

— Што, думаеш, можна было б зрабіць?

Разведчык доўга не думаў. Адказ у яго як быццам ужо быў падрыхтаваны.

— Я думаю, што трэба сячы лазняк, пане паручык, і ўсцілаць дарогу.

— Думаеш так?.. Гм.. А многа гэта зойме часу? Як думаеш?

— Думаю, што нямнога, пане паручык...

— Ну, што ж... тады будзем сячы,— адказаў Ельскі і павярнуў каня да салдат. Пачаў загадваць:

— Палавіна атрада — з коней! Кожны перадасць каня свайму калегу. Шаблі ў далоні і сячы лазняк, усцілаць ім дарогу вузь там...— Паручык паказаў вялікім пальцам цераз плячо.— Дарога надыйшла да твапістага балота, пельга ехаць далей... Зразумела?

Пятнаццаць салдат, узброеных шаблямі, рассыпаліся па лазняках, якія размясціліся грункімі сям-там бліжэй і далей ад дарогі.

Салдаты, хоць каторы і груз у балотнай твані, усё ж такі секлі, перастаўшы звяртаць увагу на машкару, якая неадчэпна вісела над іх галовамі.

Праўда, адзін салдат уваліўся быў у тое патайнае «акно» і парабіў крыку. Каб не падбеглі іншыя на данамогу, можна было б лічыць, што Ельскі страціў яшчэ аднаго жаўцера. І тут у паручыка Ельскага прабегла ў галаве так нечакана для яго самога: «Пся крэў... нават тутэйшая прырода супроць нас...» Але потым спалохаўся гэтай думкі і накіраваў каня на салдат, якія ўсцілалі дарогу.

Пад'ехаўшы да іх, паглядзеў удалячынь. Дарога вілася, губляючыся паміж асокаў і чаротаў, дзе-нідзе залітая вадою. Толькі далёкі хмызняк нагадваў, што там, мусіць, канец дрыгвянай даліне. Паручык з трывогаю паглядаў на сонца, якое ўжо апускалася над лесам, і падганяў салдат: «Хутчэй, хутчэй...» Пальчаткаю выціраў сабе твар, бо хустачка была ўжо непрыгодная да ўжытку, і ўсё падганяў салдат.

Рушылі ў дарогу ўжо тады, калі сонца схавалася за лесам і над балотамі леглі тонкія змрокі, якія з кожнай хвілінай усё гусцелі і гусцелі. І, урэшце, калі над'ехалі да лесу, балота ахутала цёмная таямнічая ноч. А над лесам павісла чорная, як сонуха, хмара. Яна, здаецца, застыла на месцы, грозная, пасуненая, усё больш і больш набірала чарнаты. Таму ў лесе стала так цёмна, што за крок пельга было разгледзець дарогі. Паручык Ельскі выслаў разведчыкаў, сказаўшы: «Галонам, разведцаў, якая вёска перад намі», і зрабіў кароткі прывал.

Хвіліны ў чаканні цягнуліся павольна, як плыла тая хмара, ад якой лес патапуў у непрагляднай цемры. Хмара пасоўвалася ўжо і над балотам. Усё прытаілася, прыціхла пад яе покрывам. Ні гукаў, ні ветру. Нават коні не фыркали. Салдаты Ельскага прышалі да зямлі, трымаючы кожны свайго каня на павадку. Некаторыя паспелі задрамаць — так хіліла да сну пасля дзённай стомы. Хоць у кожнага ў сумцы было на кавалку хлеба, але нікому не хацелася есці. Хацелася толькі ляжаць, не падымацца.

Для Ельскага дзянчык вобмацкам знайшоў пень, на які і сеў паручык. У цішыні лавіў вухам перапішты салдат. Часта даляталі словы «ця крэў», «снаць». Ельскі разумеў, што ў салдат не можа быць вясёлага настрою пасля такой дарогі, і таму палічыў патрэбным падбадзёрыць. Знізіў тон да фамільярнасці:

— Не засніце, хлопакі, хутка будзем у вёсцы, адначнем як належыць... Трэба пацярыць... Усё для айчыны...

Голас Ельскага спалохаў прытосную цішыню і, здавалася, быў чуваць усяму лесу, чым напалохаў і самога. Ён зноў сеў на пень і азірнуўся навокал. Пачуўся трэск галля ў аддаленні і тут жа голас вартавога: «Хто едзе?» Аказалася, вярнуліся разведчыкі. Далажылі Ельскаму, што вёска недалёка і што завецца яна Дзяды.

— Як? — перапытаў паручык.

— Дзяды, — адказаў разведчык.

— Дзяды? Гм... Ну, добра, паедзем...

Пачуўшы назву Дзяды, Ельскі яўна ажывіўся. Усё вымаўляў сам сабе, робячы націск у польскай вымове на першы склад: — Дзяды... Дзяды...

І рабіў чамусьці з гэтага яшчэ раз свой вывад, што Польшча тут на крэсах непарушная, што «хлопства» трэба навучыць паслухмянасці крывёй і жалезам, што тут спрадвечна панская спадчына і што яе трэба бараніць ад бандыцкага хлопства, выкарчоўваць бальшавіцкую заразу.

Атрад, зноў выцягнуўшыся «ў пітку», вобмацкам пасоўваўся на лясной дарозе.

Калі наблізіліся да вёскі, на захадзе за лесам бліснула малапка і пачуўся глухі грукат грому. Вёска Дзяды ўся танула ў цемры і цішыні — не відаць было ні агеньчыку, не чуваць і чалавечага голасу.

Як высветлілася, усё насельніцтва вёскі пасля ад'езду разведчыкаў Ельскага ўцякло ў лес. Большасць, хто меў, паспела ўзяць з сабою коней і кароў. Засталіся ў вёсцы толькі два чалавекі — намеснік солтыса (сам солтыс быў у суседняй вёсцы) і Хведар Дудзько. Праўда, Хведар быў уцёк разам з усімі, але толькі для віду, бо потым, накінуўшы сям'ю ў лесе, пракраўся ціха назад у вёску, сеў ля хаты Данілы Перагуда, каб сустрэць атрад.

Прыбег яшчэ адзін чалавек з лесу — той, што нанярэдзіў насельніцтва аб набліжэнні карпага атрада, той, што паспеў набываць у Сцяпана Каваля і перадаць усё і аб атрадзе і аб Хведару Дудзько, — прыбег сам Даніла, каб забраць карову. Пёс на руках у лес сопную Мальвінку і таму не мог гэтага зрабіць раней. І вось вярнуўся. Калі заскрышелі вароты хлява, Хведар Дудзько прыслухаўся і прыўзняўся з месца. «Ага, ты тут, — падумаў, — добра...»

Бліснула малапка, і далёка глуха загрымела, і ў гэты момант затупалі капыты коней на вуліцы.

Перад разведчыкамі вырас у цемры Хведар Дудзько і сказаў, што насельніцтва ўцякло ў лес, што ў вёсцы застаўся толькі ён і вось прыбег з лесу яшчэ адзін.

— Затрымаць яго, — з месца сказаў разведчык, асвятляючы ліхтарыкам чорную, як смоль, бараду Дудзько. Малапка пачала бліскаць ужо бесперапынна, і грымоты размягаліся адны за другімі ўсё бліжэй і бліжэй. Возера нахмурылася, і цяжкія хвалі плёскаліся аб бераг.

Даніла якраз вывеў карову з хлява, і тут жа прамень ліхтарыка слізгануў па ім з галавы да ног.

— Куды вядзеш карову? — крыкнуў разведчык.

— Нікуды, — адказаў Даніла.

У гэты час з тунатам і шумам уехаў у вёску ўвесь атрад.

Хведар Дудзько стаяў ля каня разведчыка, не заўважаны Данілам.

— Сцерагчы яго, — сказаў разведчык, а сам накіраваўся на вуліцу, каб далажыць паручыку.

Даніла прыгледзеўся, хто мае яго сцерагчы, і пазнаў Хведара.

— А, бадзяга, і ты тут?

Першай думкай было збіць Хведара з ног і ўцячы, але Хведар разумеў, што можа так быць, і зараз жа першы схавіў Данілу за руку.

— Не ўцякай,— сказаў ён.

Даніла хацеў вырвацца, тады Дудзько схавіў яго за другую руку. Пачалася барацьба. Хруснулі косці Хведара ад натугі.

Даніла ўсё ж такі схавіў Дудзько за грудзі, падняў і бразнуў аб зямлю, але па інерцыі і сам наваліўся на яго. Адзіп момант,— толькі падняцца і знікнуць у цемры. Але... як толькі падняўся, некалькі прамешняў накрыж асвятлілі яго, задыхапага, без шанкі, з ускудлачанымі валасамі.

— Стой! — крыкнулі легіянеры (яны паспелі злезці з коней), і некалькі рэвальвераў накіравалася на Данілу.

Хведар Дудзько са стогнам устаў з зямлі і, атрасаючы пясок, падаўся туды, дзе, заўважыў, мігцелі ў цемры дзве белыя зорачкі на шапцы,— падышоў да паручыка Ельскага.

— Пане...— раскрыў рот Дудзько.

— Ну, што? — перабіў яго Ельскі.— Гавары хутчэй!

— Гэты вась хавае камуністаў, ён мае сувязь з бандытамі ў лесе...

Даніла, які стаяў у акружэнні легіянераў, ірваліўся з месца і яшчэ раз збіў з ног Хведара. Але некалькі салдат наваліліся на яго, і ў гэтай мітусні пачуўся голас Ельскага: «Вязаць яго, вязаць!» Яшчэ здолеў Даніла ўстаць з-пад павалы салдат. Але, па загаду паручыка, яшчэ падышлі з арламі на шапках. І звязалі Данілу на руках і на нагах і паклалі ля плота суіроць парога пад вішанькай, там, дзе ў пагодны вечар ён любіў часам адначыць на лавачцы, пасадзіўшы дачушку Мальву на калені.

Салдатня Ельскага рассыналася па вёсцы. Сям-там на вуліцы і на падворках праціналі цемру палосы святла ліхтарыкаў — бліскалі і знікалі, зноў бліскалі. А побач папура, злавесна шумела возера, і малацка час ад часу асвятляла яго цяжкія хвалі. Гром магутцеў, і, калі ён наблізіўся зусім, павевы ветрыку дыхнулі ў прытосную цішыню.

Да паручыка Ельскага падскочыў ад'ютант:

— Пане паручык, дазвольце далажыць,— шлях, які нам патрэбны, знаходзіцца паўкіламетра ад вёскі, варта ў вёсцы забяспечана, заставы пастаўлены ля касцёла і далёка на шляху...

— Добра,— адказаў паручык і злез з каня, перадаўшы яго ардышарцу.

— А гэта вось, пане паручык, намеснік солтыса,— паказаў на маленькага чалавека ад'ютант.— Ледзь знайшлі разам з гэтым гаспадаром.

Побач стаяў Хведар Дудзько, на якога і ткнуў пальцам ад'ютант.

— Вядзіце яго ў хату,— буркнуў паручык.

У хаце Данілы ўжо арудавалі салдаты. Гарэла лямпа. На кухні ў печы палалі дровы. Салдаты паспелі пералавіць сонных курэй і зарэзаць Данілавага падсвічка. Усё гэта варылася ў чыгунах і гаршках. Тое самае рабілася і на іншых хатах.

Ельскі ў суправаджэнні ад'ютанта ўвайшоў у хату, расшпіліў сваю плашч-накідку і сеў за стол, паклаўшы на яго нагайку. Да паручыка надвялі невялікага росту чалавека ў доўгай старой сярмязе і вялікай (яшчэ старой моды) з прапацелым кружком на галаве шапцы, якая асядала яму на самыя вушы. З-пад доўгай світкі відзеліся босыя ногі. Ён ілюшчыў ад святла лямпы свае маленькія спалоханыя вочы, што нават забыўся зняць шапку.

— Знімі шапку! — грымнуў паручык.

Маленькі чалавечак зняў брыль, і валасы кучмою ўзняліся на галаве.

— Ты намеснік солтыса, так? — пытаўся Ельскі.

— Ага, я...— квола адказаў намеснік солтыса і пераступіў з нагі на нагу.

— Чаму так распускаеш насельніцтва? Дзе твае людзі?

— Паўцякалі ў лес, пане... Што я зраблю?

— Бальшавікоў многа ў вёсцы?

Маленькі чалавечак паціснуў плячыма.

— А хто іх, пане, ведае.

— А хто павінен ведаць? Чаму гэты гаспадар ведае? — паказаў Ельскі на Хведара Дудзько, які стаяў побач у позе «свяшчэннай» прыстойнасці.

Намеснік солтыса зірнуў малымі вочкамі на Хведара і, апусціўшы галаву, змоўк.

— Ну? — буркнуў паручык.

Маленькі чалавек на нешта адважыўся. Глянуў на

блісучы абадок казырка паручыка, перавёў вочы на ар-ла і, як быццам цераз сілу, прамовіў:

— Ды яны, пане, цяпер... гэтыя бальшавікі, усюды ёсць...

Што хацеў далей сказаць намеснік солтыса, невядома, бо словы яго перарвала грозная:

— Цо-о-о?! — І нагайка з рукі паручыка паласнула намесніка на галаве. Паласнула раз, другі, трэці... Удары сыналіся адзін за другім. Чалавечак закрычаў не сваім голасам, яшчэ раз узяў галаву, прыкрытую ўжо да вачэй валасамі, з-пад якіх пацёк гарачы крываваы струмень. А пасля сагнуўся ў крук, і ўдары пасыналіся па спіне.

— Арыштаваць! Адвесці! — раўнуў урэшце паручык і, кінуўшы нагайку на стол, стомлены сеў на лаву... Пачарнелы ад дзённай спякоты твар абліўся потам.

За акном зашумеў вішняк. Голле скрабапула па шыбах, і бляск маланкі ўварваўся ў хату. Пракаціўся гром магутным покатам, здавалася, над самай страхою.

Паручык запрасіў Хведара Дудзько сесці.

— Сядай, гаспадар, пагаворым...

Дзяншчык паставіў на стол патэльнію са смажанай курыцай і парасяцінай, пасля прынёс талерку з парэзаным хлебам. Паклаў відэлец, пож і стаў, чакаючы далейшага распараджэння.

— Прысясі з саквы¹ бутэльку каньяку, — загадаў Ельскі, — і пастаў ежу вась гэтаму гаспадару, — ткнуў ён пальцам у Хведара Дудзько.

Усё было прынесена, і паручык Ельскі з «гаспадаром» Дудзько распачалі гутарку.

Пямнога паспелі яны з'есці, не ўсё давялося даведацца паручыку. Грымоты ўвесь час пракочваліся пад хатай, скроб шыбы вішняк, і з ветрам далятаў шум возера. Вечер стаў парывістым, вострым.

Уляцеў задыханы начальнік вартавой службы, з ходу стаў на «смёрна» і далажыў:

— Пане паручык, на шляху страляніна, нашы заставы вядуць перастрэлку з бандытамі...

Відэлец вынаў з рукі паручыка Ельскага. Імгненна надзеў ён шапку і крыкнуў:

— На конь! Узмаціць заставы! — загадаў пачальніку вартавой службы.

¹ Торба пры сядле.

— Бочэк! — клікнуў Ельскі свайго ад'ютапта, які сілкаваўся на кухні смажанай курацінай.

Сержант Бочэк хутка выцер губы і стаў перад Ельскім.

— Звязаўнага камуніста забраць з сабой... І зрабіць з ім належны парадак... Разумеце?

Сержант Бочэк добра разумеў, што гэта значыць.

— Слухаю, — адказаў ён, — будзе выканана, пане наручык.

— Яшчэ адно... Правучыць бандыцкую вёску, каб памыталі... Разумеце?

Сержант і гэта разумеў.

Уміг апусцела хата. Загады пайшлі, як на дроце, да камандзіраў груп, і калі наручык Ельскі выехаў на вуліцу, то пачуў, як звон шыбаў, трэск разносіўся па ўсёй вёсцы.

Салдаты прыкладамі кавалерыйскіх вінтовак выбівалі вокны ў хатах. Вецер узнімаў пясок на вуліцы, і мананка час ад часу асвятляла яе з краю ў край. Ракатаў цёмны бор, пагінаючы свае верхавіны пад парывамі ветру. Ракатала таксама і возера.

Кудлатыя чорныя хмары ляцелі над лесам, апускаліся над возерам. Вось-вось хлыне дождж... Але ён яшчэ недзе шумеў над лесам — там, адкуль даносіліся гримоты. Толькі зрэдку буйныя кроплі падалі на пясок.

Звон шкла ўсё яшчэ далятаў да паручыка Ельскага, але ясна далятала ўжо і страляніна. Ад'ютапт падскочыў на кані і далажыў, што страляніна набліжаецца.

— Досыць! — сказаў Ельскі і загадаў падшліць хату Данілы.

Даніла ляжаў ля плота, а над ім стаяў вартавы і час ад часу дзяўнасці — ці не ўцёк — асвятляў яго ліхтарыкам. Думкі віхрам праносіліся ў галаве Данілы. Часам ён уставаў і садзіўся — вартавы загадваў ляжаць. О, каб не гэты вартавы — даў бы сабе рады Даніла. Спазмы сціскалі сэрца — Мар'яна, Мальвінка, Сцёначка... «Ах, нашто мне было вяртацца па гэтую карову? Дурасць, адна дурасць... Што скажа Сцяпан? Што скажуць, як пачуюць, Вольга і той такі хароны таварыш? Але я перад імі не вінаваты, — я ўсё зрабіў для справы...»

Стрэлы даляцелі і да вусняў Данілы... Сэрца ўздрыгнула ад непамернай радасці. «Ідзе Сцяпан, ён ідзе... Ах, як добра... Можна, паспее вырваць з кіпцюроў катаў? Ой, расплоціцца Сцяпан з Хведарам... І чаму я яго тады... у возера... Слабасць яшчэ нашая, маладосць... Жыцця

чалавечага шкада... Так... А хіба ж гэта чалавек? Яму, бачыш, не шкада нашага жыцця... Дзетак маіх не шкада...» І сціскае ў кулакі звязаныя рукі Даніла і скрыгоча зубамі... Трэба быць бязлітасным, бязлітасным, іначай не пераможаш...

Стрэлы даляталі чутней, вішанька нагіналася ад ветру над галавой Данілы. Так знаёмыя сэрцу ўсплескі вазера аддаваліся ў вушах, клікалі да сябе свайго адважнага плыўца. «Можка, паспее Сцяпан?.. Можка, паспее?..» — як малаточкам, стукалі гэтыя словы ў галаве Данілы.

Але вось падыходзяць яны — жаўнеры, развязваюць яму ногі. «Няўжо выпусцяць?» — сама сабою мільганула думка. Але рук не развязваюць, загадваюць — ідзі... І пайшлі на вуліцы. І вецер падганяў іх. Ідзе Даніла ў акружэнні легіянераў. Адзін трымае яго на прывязі. «Якая часць! Якія провады!» А ўслед ім задыміла хатка Данілы. Ён і не бачыць гэтага. Толькі пачуў пасля пах дыму... Хацеў аглянуцца... Ды дзе там — штурхапцы прыкладаў вінтовак насычаліся з усіх бакоў. А буйныя кроплі падаюць усё часцей і часцей.

— Хутчэй! — падганяюць жаўнеры. Бо атрад ужо выехаў з вёскі, падпаліўшы крайнюю хату. Калі ад'ютант запытаўся ў Ельскага, што рабіць з арыштаваным намеснікам солтыса, паручык толькі махнуў рукою і, прышпорыўшы каня, памчаўся рыссю ў канец вёскі. Спяшаліся карнікі.

Ужо вось і дарога ў вербах і бярозах, якія цяпер хаваюцца ў цемры. І дзе б тут зрабіць, як казаў паручык, належны парадак з гэтым камуністам? Блізкая страляніна і боязь адстаць ад атрада ўсё гнала канваіраў наперад. Страшна рабілася ад гулу бору і патрэсквання бяроз і вербаў. Кроплі дажджу капалі ўсё часцей — дождж шумеў ужо педзе пад вёскай. Баяцца легіянеры саступіць у бок з дарогі, каб намацаць ніжэйшую галіну на бярозе ці вярбе. Цемра і хмызпяк. А тут свае ўцякаюць. Так і ідуць далей. Ідуць падбегам. Даніла не хоча ісці падбегам. Легіянеры б'юць яго прыкладамі, цягнуць пад рукі. «Можка, паспее?.. Можка, паспее?» — не выходзіць з галавы Данілы. Але вось і плях, вось і дождж нагнаў — ударыў моцнымі кроплямі, як бобам.

Прагучалі стрэлы злева, ім у адказ прагучалі справа. Бліснула малаўка, і перад вачыма мільганула яна, выдумка езуітаў, царква-уніятка — Anno 1772. Ударыў гром

так, як быццам раскалоліся пябёсы, і заглушыў гук стрэлаў. Шумны лівень паласпуў над лесам, над шляхам, забубніў па бляшанаму даху царквы. Зноў вогненныя крылы затрапталі па сцяне царквы, па літарак — Anno 1772 — і асвятлілі панурныя фігуры двух крыжоў. Нічога лепшага не можа быць пад рукой, каб пазбавіцца ад камуніста. І адным узмахам вярхоўка з пятлёй закідваецца на плячо крыжа. Карнікі Пільсудскага ставяць Данілу пад крыжам. Бачыць Даніла — канец. «Бывайце, таварышы, бывайце, людзі добрыя, бывай, Мар'яна, Мальвінка, сыноч мой — грамадзянін Савецкай рэспублікі, бывай, мой лес любімы, возера, край наш пакутны, стаптаны... Не ўбачу вас болей... Але нас многа, многа...» І вырвалася з грудзей Данілы ў шум пушчы і навальніцы: «Смерць панам! Не быць вам тут! Не быць!» Крыж заскрыпеў, і Даніла павіс, змоўк... Канец вярхоўкі вужкай абвіўся па ствалу крыжа. Грукнулi яшчэ раз стрэлы злева, і пехта з вешальнікаў, што ўцякаў па шляху, асунуўся ў лужыну. Маланка сполахам асвятліла: Anno 1772.

НАЎЗДАГОИ

«...Ціха, сыночак, ціха. Ты чуеш, як шуміць лес? Гэта ідзе твой тата. Ты чуеш, як шуміць возера? Гэта плыве твой тата. Ён возьме сыночка, пасадзіць у човен, пакажа, дзе рыбак многа, многа плавае маленькіх, дзе птушачкі шчабечуць і клічуць сыночка да сябе. Тата пасылае табе рыбак маленькіх, і ты будзеш ручкамі забаўляцца, губкамі смяцца. Птушачкі прыляцяць, у човен сядуць, будуць ценшыцца табою, маленькім. І тата паплыве з табою далёка, закалына на хвалі сыночка, і ты заснеш, і сонейка цябе будзе ланчыць, і зязюлька закукуе ў лесе... Ціха, ціха, сынку, тата не аддасць цябе панам, не аддасць...»

Пасля доўгага плачу, над дажджом, над мокраю дзяругай, прытулены да грудзей Мар'яны, заспуў «грамадзянін Савецкай рэспублікі».

Густы арэхавы куст прыкрываў іх, як страхою, а ў вышынні шумелі сосны, біліся адна аб адну, і працяглым гулам гудзеў бор.

Мальвінка спала, паклаўшы галаву на калена маці, у якой з вачэй час ад часу разам з кроплямі дажджу падалі ціхія слёзы.

Няіпачай схапілі Данілу...

Вёсачка Дзяды, здавалася, зусім схавалася ў зямлю пад дажджом. Падпаленыя хаты патухлі. Паспеў толькі асмаліцца драбёст. Прытуліўшыся да сцяны гуменца, стаяла над страхою кароўка Данілы і жавала жвачку.

* * *

Ранак сонечны, умыты росамі. Сонца толькі што ўзбіраецца на верхавіны лесу. Хаты, абмытыя дажджом, глядзяць цёмнымі павыбіванымі вокнамі. Возера ў мірыядах іскраў злёгка хвалюецца, белыя грыўкі пабягаюць адна на адну. На двух услонах, выстаўленых на вуліцу, у белай сасновай труне, у белай вышытай кашулі ляжыць Даніла Перагуд, галоўны разведчык Сцяпана Каваля. На ганаровай варце стаяць два партызаны — адзін у галаве, другі ў нагах. Збоку на табурэтцы сядзіць Мар'яна са Сцяпанкам на руках, а побач стаіць Мальвінка і кулачкамі выцірае вочы. Пры іх, як застыўшы, стаіць сам Сцяпан — без шапкі, глядзіць некуды паверх галоў людзей, што ўсёй вёскай сабраліся аддаць апошнюю пашану Данілу. Грозны твар Сцяпана закам'янеў у напружанні. За поясам тая ж пязменная пагайка на казінай ножцы, але пры баку цяпер вісіць кольт у вялікай кабуры, з жоўтай скуры. На ботах — шпоры. Так і стаіць ён, нерухома, з апущанымі вусамі, акам'янелы, спакойны. Ветрык злёгка варушыць яго пасівелы чуб. Калі Мар'яна зойдзецца плачам, тады Сцяпан кладзе ёй на галаву сваю вялікую далонь і кажа: «Сціхні... сціхні...» А белая хустка, з-пад якой ільсняцца цёмныя шаўкавістыя валасы, прычэсаныя ў просты радок, усё час ад часу прыпадае да труны, дзе на белым пакрываце раскіданы жмутамаі баравыя кветкі.

З правага боку над галавой Данілы звісае чырвоны сцяг, які трымае Сава Супрун. Калі вецер ускалыхвае сцяг, тады адкрываюцца вачам людзей і сонцу белыя літары-словы:

«На акупанта!»

Іх вышывалі дзяўчаты ў хаце Данілы над кіраўніцтвам Вольгі. Сава Супрун стаіць, падцягнуты ў струнку, з віштоўкай за плячыма. Дзве кулямётныя ленты крыжуюцца на грудзях. Вецер часам прыгладжвае яго ўздыбленыя валасы. А ён стаіць з узнятай галавой, з тварам, які пахарапіў ад хвалявання, і глядзіць, не змаргне, сваім крыштальна-чыстым вокам некуды ў азёрную даль.

Людзі ціха шчыльным патоўпам стаяць навокала, размаўляюць шэптам. Твары жанчыя заплаканыя.

Неслі Данілу на сваіх моцных плячах партызаны. Наперадзе ішоў Сава са сцягам, а перад ім дзяўчаты і хлопцы паслі дзеразовыя вяшкі. Партызаны з неакрытымі галовамі цесным колам акружылі труну. Мігцелі ствалы іх вінтовак. За труною першай ішла Мар'яна, а за ёю Сцяпан Каваль, песучы на руках Мальвінку. Свяціла сонца ў твар Данілы, ветрык кратаў яго русыя мяккія валасы. А хвалі возера ўсё набягалі адна за другой, сваімі ўсплёскамі суправаджаючы паход. Як з-пад зямлі, недзе з партызанскіх радоў пачулася павольна: «Вы жертваю палі в борбе роковай...» Зеленыя кучаравыя сосны-асілка паабпал дарогі, вербы і бярозы расступаліся перад партызанамі.

Дол ужо быў гатовы пры шляху на высокім месцы, педальёка ад царквы-уніяцкі, пастаўлена нават і агарожка з габляваных сасновых штакецін. Туды і ўпеслі Данілу партызаны.

Запанавала цішыня. Над труной стаў Сцяпан і выняў кольт з кабуры. Гаварыў ціха, стрымана, кароткімі, адрывістымі сказамі...

Калі зараўнялі магілу жоўтым пяском, паставілі дубовы крыж і ўсклалі вяшкі, Макар Краўчук прымацаваў да агарожы чорны сцяг жалобы, звесіўшы яго пад пляхам.

...Гэты сцяг і праводзіў людзей, аж пакуль не апусцела наваколле.

Як ні шукалі партызаны Хведара Дудзько, пдзе не знайшлі. Жонка казала, што не прыходзіў да сям'і ў лес. Сцяпан Каваль паклікаў Саву Супруна і Макара Краўчука і сказаў: «Задача будзе ляжаць на вас, хлопцы. Гэты вядзьмар можа прывесці сюды паліцэйскі атрад. Зрабіце засаду пры шляху за царквою. Адтуль можна біць, адкуль бы яны ні ішлі — справа ці злева. Важна мець перад вачыма дарогу ў вёску... Арганізуйце назіранне за хатай Дудзько, а я вазьму копіюю групу і пайду паўздагон панапам».

Сцяпан Каваль сеў на прызбе Данілавай хаты і чакаў разведчыкаў. Яны навішны былі хутка вярнуцца, бо выехалі ранкам, яшчэ прыцемкам.

Калі разведчыкі вярнуліся, Сцяпан, выслухаўшы іх, не чакаў ні хвілінкі. Макар Краўчук надвёў яму гнядога каня. Сцяпан забег яшчэ ў хату, прытуліў да сваіх грудзей заплаканы твар Мар'яны, надняў Мальвінку высока, на ўзровень сваёй галавы, сказаўшы: «Расці, дочка...»

А гушкаючы Сцяпанку, ірамовіў: «Расці, сыноч, на пагібель панам». І тады са званам пнор хутка выйшаў з хаты, згінаючы сваю шырокую спіну ў дзвярах.

Ужо было пасля паўдня. Дарога панерадзе немалая. Трэба дагнаць карнікаў хоць бы ля Глушца. «Знаю, знаю,— да бацькі панёр пац Ельскі, графскі сыноч... Ведаем, усё ведаем...— гаварыў сам сабе Сцяпан.— Пакажам і сыну і бацьку, начым фунт ліха...»

Копь борзда перабіраў пагамі, калі Сцяпан аб'язджаў сваю групу. Потым Сцяпан нацягнуў навадкі і стаў. Азірнуў усіх сваіх малоўцаў і запытаўся:

— Вінтоўкі ёсць?

— Ёсць! — адказалі хлопцы.

— Патронаў і гранат хопіць?

— Хопіць...

— А калі папы наляцяць з шаблямі на нас, што тады?

— Мы і шаблі ўзялі, таварыш камаўдзір.

— Бачу, бачу, што ўзялі... А ці вы не бачыце, што ў мяне няма шаблі?

Сапраўды, толькі ў аднаго Сцяпана — камаўдзіра — не было шаблі. Не любіў з ёю займацца, адвык. Вінтоўка, рэвальвер, граната — вось сапраўдная зброя. Ды яе і ханала ў Сцяпана. Толькі пры апошнім разгроме пастарунка ў дырэкцыі пана Пшэборскага захоплепа больш трыццаці кавалерыйскіх вінтовак, шмат патронаў і гранат. Умацоўваліся папы добра, але ўсё пайшло на пшык. А цяпер спатрэбілася, на ўсякі выпадак, шабля. Ёсць і шаблі ў Сцяпана, розныя, усякія — афіцэрскія і салдацкія.

Кіўнуў на крайняга хланца: «Надскоч да Савы, цяхай дасць шаблю, тую панскую...»

Гэта была крывая шабля ў чорным бліскучым чахле з залацістым наканечнікам. Ручка шаблі з чыстага золата. Цямляк, сатканы таксама з залацістых нітак, махрыстымі кутасамі звісаў з ручкі. Ведаў Сцяпан, нашто браў імяна гэтую шаблю.

— Эх, каб убачыў яе пац паручык Мечыслаў Ельскі! Хіба не самлеў бы ён?

«На тое ж япа і бярэцца», — падумаў Сцяпан Каваль, падвешваючы шаблю. І хітрая ўсмешка слізганула пад яго пасівелымі вусамі.

...Копны атрад з трыццаці чалавек рысцю імчаўся па лясному шляху, пераходзячы часам у галоп. А рэха ад тупату капытоў гпалася за імі ўслед і гаварыла:

«Гэіі, хлопцы-малоўцы, сыны зямлі беларускай! Пры-

шпёрце сваіх коней мацней! Гаротныя маткі вас нарадзілі на тое, каб вы няшчасце стрэламі забілі, шаблямі парубалі. Гэі, патамкі тых, каго буйныя, вольныя ветры куранямі занеслі калісьці ў шабельную Сеч Запарожскую, не забудзьце продкаў, што славаю народнай шумелі пад сцягамі Хмяльніцкага. А таксама і іншых і іншых, што паклалі галовы ў бітвах з панамі. А вы цяпер, байцы чырвоныя, што ішлі ад Масквы, Волгі, Кіева і Мінска да Варшавы над сцягам Леніна, накіруйце свае трапныя стрэлы ў патамкаў вішнявецкіх, патоцкіх, радзівілаў, скірмунтаў, замойскіх і іншых і іншых, што пошасцю ўеліся ў матку-зямяю. Гэта іхнія коні топчуць наш край, гэта іхнія рукі будуюць шыбеніцы, гэта іхнія павучыныя ніці аблыталі і народ польскі і ўвагналі крыўду клінам між ім і памі... Біце па крыўдзе, біце з размаху, каб рэхам аддалося ў Львове, Лодзі, Кракаве, Варшаве. У полімі паўстанняў Вальні, уся братняя Заходняя Украіна, роўная з памі ў пядолі. Польскі рабочы са зброяй у руках на вуліцы... Яшчэ не скончана гэтая старая гісторыя, яшчэ не скончана... Але капец відаць. Пачатак новай гісторыі свеціць маяком з Усходу...

Дык прыгнём свае галовы к грывам! Паўздагон!»

Раздзел трэці

ЛІСТЫ

Многа сонца над Глушцом — яно, здаецца, асвятляе ўсе яго куткі-завулкі з амшэлымі платамі, іскрыцца ў нясчынках на бруку плошчы, агніста блішчыць у залацістых кульках — падставах крыжоў — царквы і касцёла, якія вежамі ўзвышаюцца над мястэчкам.

Ды толькі, здаецца, усё жывое патанула ў цішыні. Часам хто за плотам закашыяе або крыкне на свінню ці на каня, запрэжанага ў калёсы, часам бразне жалеза ў краме, недзе загяргечуць гусі, празвініць званочак веласіпеда...

Ціха і ў хаце Абрама. Сыны выйшлі з працай на падворак, на сонца, сам Абрам таксама не ўседзіць у хаце, пастаіць на нахіленым ганку, выйдзе, гляне на вуліцу. А на ёй там-сям снуюць паліцыянты. Вось адзін з іх на-

Піліп Пестрак у Доме творчасці
ўкраїнскіх пісьменнікаў.
Адэса, 1951 г.

Піліп Пестрак
з жонкай Анастасіяй Сцяпапаўнай.
1953 г.

бліжаецца. Абрам лічыць патрэбным не мець сустрэчы з чалавекам у паліцэйскім мундзіры і вяртаецца ў хату.

Калі ж увайшлі ў майстэрню Андрэй з Вольгай, Абрам толькі сказаў — «о-о!..». Прывітаўшыся, пастукаў у шыбіну акна (за акном сядзелі сыны) і пальцам паклікаў Грышу. Грыша ўваўшоў. Забегалі яго вочы над акулярамі, і тонкія рысы твару затрапяталі ўсмішкай. Захваляваўся, пачырванеў.

— А я ўжо думаў, што вы... і не зойдзеце...

Вольга, сеўшы на зэдлік, спакойна аглядала майстэрню, як быццам да чаго прыслухоўваючыся. Стомлена паварочвала галаву, накіроўваючы позірк на дзверы ў кухню, на вокны, што глядзелі на падворак. Прывычным рухам рукі, які так падабаўся Андрэю, папраўляла цёмны шаль на галаве і чакала капца гутаркі Андрэя з Грышам.

Паслалі да каваля Міхала па Якава. Ён прыйшоў без кепкі, проста ад горна, пават у сваім кавальскім фартуху. Рукавы сарочкі закасаны за локці. Трапяткі, паціскаў рукі Андрэю і Вользе, бліскаючы белымі моцнымі зубамі. Дамовіліся, каб Якаў прыйшоў, калі сцямнее.

Увайшла гаспадыня, маці Грышы. Смуглавата-пажоўклы твар у маршчынах. У чорных вачах, зацягнутых тугою, свяціў унутраны пратэст, накоплены за жыццё. І дзіўна, як увайшла, то, здаецца, і не звярнула ўвагі на «гасцей», толькі ледзь прыкметна кінула галавой — у знак прывітання. Самастойнасцю веяла ад гэтай жанчыны. Так і стала яна ля парога ў рабой хустцы, завязанай, як у сяляпак, склаўшы па жываце сухаватыя рукі ў сініх жылках. Абрам стаяў, адварнуўшыся спіною да парога і, пыхкаючы цыгаркай, глядзеў як быццам у засветы, — туды, за акно.

Андрэй з Грышам сядзелі за рабочым сталом і, наблізіўшыся тварамі адзін да аднаго, гаварылі ўпаўголаса, часам пераходзячы ў шэпт. Абрам усё глядзеў у акно.

Гаспадыня ўрэшце падышла да Вольгі і запыталася:
— Адкуль вы?

Вольга са спакойнай усмішкай, як быццам чакала такога запытання, адказала па-яўрэйску:

— Адгэтуль, з Глушца...

Ці ветрык уварваўся ў майстэрню, ці прамепні забегалі, — вочы ўсіх глянулі на Вольгу, і твары застылі ў здзіўленні. Усмішкай, прыплыўпай з нейкіх душэўных глыбінь, асвяціўся твар гаспадыні. Абрам пакінуў сузіранне, падышоў і стаў над Вольгай, глядзячы зверху па яе хвалі-

стыя валасы над белым ілбом, акаймаваныя цёмным ша-
лем. Спынілі гутарку і Андрэй з Грышам.

— Вы з Глушца? — перапытаў Абрам.

— Вы яўрэйка? — спыталася гаспадыня.

— Не... беларуска...

Абрам і Рахіль пераглянуліся, штосьці зразумелі, і гаспадыня запрасіла Вольгу ў другую палавіну хаты. Абрам таксама выйшаў з майстэрні.

Андрэй з Грышам, застаўшыся адны, пачалі гутарыць смялей.

— Я думаю... — сказаў Грыша і спыніўся, — я думаю, што ў нашым мястэчку праца наша не будзе мець вялікіх поспехаў... Пераважаюць тут дробныя гандляры і мяшчачне-земляробы... Цяжкі гэта элемент на пад'ём... Ну, рамеснікі яшчэ так-сяк, але іх мепшасць...

— Гэта няважна, — адказаў Андрэй, — дзе ж ты возьмеш гатовых ідэальных людзей? У тым жа і павінна заключацца наша праца, каб людзей зрабіць свядомымі...

— Гм... Так... Яно так... — пасля роздуму адказаў Грыша, і Андрэй заўважыў, як у яго сціснуліся сківіцы. Змоўк Грыша. А потым, уцягнуўшы ў сябе наветра ад хвалявання, загаварыў:

— Калі з аднаго боку... наша актыўнасць, а з другога — апора на наш актыў, то... вядома...

Нешта глыбейшае хацеў выказаць Грыша. Але думка на дарозе да абагульнення недзе абрывалася, і ён змаўкаў у задуме... Чорныя вочы пад акулерамі засцілаліся імглой, ён глядзеў на печку, якая бялела насупраць, і бледныя шчокі яго то загараліся, то патухалі. Андрэй адчуў, што гэты хлопец, засядзеўшыся ў майстэрні, як печым уражаны, аб чым можа марыць у адзіноце, цяпер хацеў бы зразумець усё адразу ад малога да вялікага. Адна-адзіная маршчынка над пераноссям ужо цяпер паглыбела. Падбалася Андрэю разважлівасць Грышы, імкненне вычарнаць думку да канца.

За вокнамі шыбалі ластаўкі, шумелі вераб'і, сонца схілілася к захаду і ўжо паўскос кідала праменні ў вокны.

Андрэй устаў і выйшаў з-за стала. Выйшаў і Грыша. Схапіў Андрэя за рукі вышэй локцяў і, назіраючы ў вочы па-таварыску, сказаў:

— Зараз... паабедзем...

Увайшла маці. З незвычайнай для яе сарамлівасцю, у якой адчувалася жаданне зрабіць як найлепш, запрасіла Андрэя ў кухню.

Там ужо сядзела Вольга — умытая, прычэсаная. На сталае дыміліся талеркі з сунам. Усе трое елі, а маці стаяла побач, застыла ў маўчанні, склаўшы рукі на жываце. Не то любавалася, не то гаравала, гледзячы на маладых людзей, не то думала, што небяспека заўсёды вісіць над людзьмі і, хто ведае, можа, ужо блізкі яе час.

Увечары разам з Якавам прыйшоў і яшчэ адзін хлопец. Называўся ён Максім Рунда. Гэта быў невялічкі танклявы хлапчына з кірнатым носам. Чорныя валасы, вялікія, крыху навывкат шэрыя вочы, мышыны хвосцік вусікаў пад носам — усё гэта гаварыла аб тым, што перад вамі чуйны, вяртлявы «падшывалец». Андрэй нават усміхнуўся сам сабе, назіраючы за гэтым хлопцам у шэрай кепцы, ссунутай на патыліцу. Але з першых яго слоў, сказаных крыху з заіканнем, Андрэй адчуў дыханне ўласнай годнасці і пасцярожыўся. Максім Рунда — сын глушэцкага мешчаніна, па прафесіі быў печніком, а тынкоўшчыкам. Ён адзін у сям'і ўзбунтаваўся супроць царквы, не хадзіў па нядзелях «чынна» прастойваць абедні і ставіць свечкі, у той час як старэйшы брат (сямейны), таксама а тынкоўшчык, аддаваў даць, як казаў Максім, гэтым ідалам. Пра бацьку ўжо няма чаго казаць. Максім Рунда любіў успамінаць сваю старэйшую сястру, якая жыла далёка, у краіне, што сніцца тут кожнаму прыгпечанаму, — у Краіне Саветаў, працавала настаўніцай у Крыме і адтуль прысылала лісты. Кожны ліст быў святам у першую чаргу для Максіма. Аб кожным такім лісце ведалі шмат хто з мястэчка. Здзіўляліся і зайздросцілі. Уражаннімі з лістоў, больш чым хто, жыў увішны а тынкоўшчык Максім Рунда. Вось і ён прыйшоў у майстэрню Абрама, прадчуваючы, што тут адбудзецца нешта такое, што наблізіць яго, як і ўсіх, да той шчаслівай краіны, адкуль сястра прысылае лісты.

У час расказу Андрэя аб паўстанчых падзеях у слухачоў так узнімаліся пачуцці, што паміж Якавам і Грышам стыхійна ўзнікала мітуслівая спрэчка. Адзін аднаму наперабой перадавалі па-яўрэйску яшчэ раз тое, што чулі з вуснаў Андрэя. Спрэчка ўласна ішла аб удакладненні таго ці іншага здарэння, факта. Мірыла іх Вольга. Гэта дзейнічала магічна. Яны заціхалі на паўслове і ў трапяткім чаканні напружвалі ўвагу. Максім Рунда ціха смяўся пры гэтым, курачы цыгарку.

Сакратаром ячэйкі выбралі Грышу.

Калі прабыванне ў лесе настройвала на супакаенне, ча-

лавек непрыкметна неяк сцішаўся,— поле, наадварот, первавала Андрэя, хацелася ісці хутчэй. Ідучы па шляху дахаты, Андрэй бачыў, што многа палосак было ўжо выцераблена ад бярэзніку, але яшчэ больш засталася. Тамсям, дзе людзі церабілі яго, чулася частае папукашце па коней. Часам кідалася ў вочы палоска зялёнага жыта. Андрэй не вытрымліваў, надыходзіў да яго і гладзіў рукою па яшчэ кволых каласках.

* * *

Вёска Запалянка як быццам адначывала ў даліне, адкрыўшы сонцу ўсе свае раны. Свіціўся мясцінамі драбёст па многіх хатах, звісала жмутамаі салома са стрэх. Амаль у кожнай хаце па аднаму акну глядзела сляпым вокам па вуліцу (другія былі забіты дошкамі). Садкі без агарожы выглядалі, як чужыя. Але людзі былі рады сонцу, мяккаму ветрыку, зеленай дрэваў, травы і жвавей варушыліся ля сваіх разбураных гнёздаў. У работу ішла часцей рыдлёўка, сякера,— карчавалі, церабілі, кідалі ў зямлю, што было. Ці бульбіну, ці гарох, ці фасоліну — усё ў зямлю. Зямля — уся надзея. Яна родзіць не толькі панам. На ёй жа расце многа траў, кветак, зеля рознага, шмат і крапівы пад платамі — сакавітай, пякучай. Яна цяпер стала патрэбнай для кожнага. Яе рвуць, мыюць, крышаць і вараць у вялікіх гаршках. І жанчыны-суседкі ў гутарках між сабою нават адкрываюць сакрэты, як яе варыць, каб была смачнай. Тое самае аб маладой лебядзе, аб нейкім лапушыстым зеллі пад назваю «падбел». Абы толькі была ў хаце соль — можна сабе даць рады. Прапакутаваць трэба адзін год, два, сабрацца па коніка, па сякі-такі воз,— дзе што прадаць, а рэшту зарабіць у лесе, ці ў нана-памешчыка, ці ў кулака.

Усё тады пойдзе добра, будуць жыць людзі, як даўней жылі дзяды, калі было, хоць не заўсёды даволі, і хлеба, а часам і да хлеба. Думаюць: «Будзем спраўляць вяселлі, убірацца ў багацце. Дабываць больш зямліцы, расшыраць свой загон, бо ён з кожным годам усё рабіўся вузейшым і вузейшым, так што хутка сыйдзе на пітку. Дзеці падрастуць, заробяць. Няўжо ж тут не будзе ніякага парадку з зямлёю, можа, прыйдзе людзям якая палёгка?»

Так марылі сяляне, цярэбячы свае палоскі. Але парэшце ў сваіх думках адчувалі тупік, вочы заплывалі імглою, рукі апускаліся ад начуцця бяссілля, распачы. Усе гэтыя

мары маглі б лёгка стацца рэчаіснасцю, каб... не было вупь той мяжы, граніцы, што ўзяла ды аддзяліла нас ад бязмежных прастораў Расіі, дзе народ атрымаў зямлю, дзе столькі багацця, столькі заробку, дзе людзі харошыя, дзе пяма чыноўнікаў, паліцыянтаў, дзе не гуляе нагайка па спінах нашага брата... Эх... Вось ужо лісты шлюць адтуль — хто з Сібіры, хто з Самары, хто з Мінска — браты, сёстры, дзядзькі. Хто вучыцца там на настаўніка, хто на доктара, на інжынера, хто на агранома... На каго ж і дзе будуць вучыцца дзеці тут? Парастуць пастухамі, пастухамі і застапуцца. Э-х-х-х... Чужое ўсё, чужое тут, нямалае. Зойдзеш у воласць — ні табе мовы чалавечай, знаёмай, ні табе слова добрага, ветлівага — усё зыркаюць ды зыркаюць, колюць цябе вачыма, усё страшаць і страшаць. Наезджаюць вась асаднікі, зямлю забіраюць. Яны, бач, ваявалі за Польшчу, — ну, дык пяхай ім і давалі б зямлі ў Польшчы, а то не... лезуць сюды, бяруць дзесяткі, сотні гектараў. Ім хапае. А тутэйшым хто дасць? Грызуць яны гэты бярэзнік, апухлыя ад голаду, поўзаюць каленямі па ялавіне і няма ніадкуль ні дапамогі, ніякага паратунку.

— Хвігу табе пад нос дадуць і ражна ў бок, а не зямлі тут ці дапамогі, — гаворыць Дзям'ян Гарагляд. — Пакуль самі не возьмем, нічога не будзе... Падусаць тут нас, як мышэй рудых...

— Як ты сам возьмеш, калі ледзь трымаеш рыдлёўку ў руках, калі ты сціснуты, без голасу і бяспраўны. Хай бы прыйшла Чырвоная Армія адтуль, з усходу, ды памагла нам, ну, тады, вядома, узялі б зямлю і ўладу, усё... А так — ну, як ты ўправішся?

— А мусіш управіцца, — адказваў Дзям'ян, — само нічога не прыйдзе...

Сяляне стаялі навокал Дзям'яна, — хто з рыдлёўкай, хто з сякерай, — апусціўшы вочы ў зямлю, і думалі... Так-то яно так... вядома, што само не прыйдзе, але хто табе дасць накірунак?

— Толькі ахвоту мей — дадуць, — бурчаў Дзям'ян і змаўкаў, адварочваючы твар убок, баючыся, каб слухачы не западозрылі ў ім чаго-небудзь.

Такія гутаркі ў вёсцы вяліся часта.

...Эх, Дзям'ян, Дзям'ян... не выбілі з цябе сілы паны. Наадварот, людзі заўважаюць, што яе ў цябе яшчэ больш прыбавілася. Вылежаўся на печы, — скажа, напрыклад, Мікіта Лазун і крутне галавою не то ад здзіўлення, не то ад зайздрасці. Думаў Мікіта дый гаварыў нават, што

Дзям'ян не выжыве. Чаму так хацелася Мікіту, каб Дзям'ян не выжыў,— невядома. Дзям'ян з ім не сварыўся, не пераараў яму мякы, не перакасіў.

Аднак непрыязныя думкі родзяцца ў Мікіты. Шмат у яго намераў. Два сыны жанатыя, сямейныя. Трэба старэйшага сына аддзяліць, застацца з меншым. Жонка Мікіты ўжо гады два, як памерла. Добрай была нябожчыца, ды вось узяла надарвалася. Успамінаючы пра яе, Мікіта гаворыў: «На халеру гэта было? Гэта ж не жарты — сем вёрст ды яшчэ на такім холадзе». Аказваецца, нябожчыца Тэкля несла ў свой час з чужога сяла ўжо халоднай восенню тры вялікія іконы, як скрыні, калаўрот і яшчэ нейкае чужое дабро, пакінутае людзьмі пры ад'ездзе ў бежанцы. Як прыйшла, легла і ўжо не ўстала.

Трэба аддзяліць сына, тады паглядзім, што і як — можа, самому яшчэ прыйдзеца «ачапіцца», што на жаргоне Мікіты азначала — ажаніцца. Аддзяліць-то аддзяліць, але бяда ў тым, што сяліба малая, уся забудаваная. Дзе сыну наставіць хату? І вочы Мікіты часта-часта глядзелі пры гэтым праз акно — туды, у канец вуліцы, дзе сосны на гары ўзвышаліся над вёскай. Там шуміць сасоннік, з двух бакоў гару абдымае ручаіна. Вось дзе прастор! І скаціне, і курыцы. Гусей, качак можна гадаваць. Што гара ёсць «абчэсцвенны» выган, гэта няважна. Гарэлка ўсё зробіць. Але тут урываўся ў плынь думкі, як якая тычка, Дзям'ян Гарагляд, і неспакой авалодаў Мікітам. На сходах востры язык мае. І гарэлкаю яго не купіш. «Выжыў-такі, а я бо думаў, што... Можа, наперці на Сцяпана Касцевіча,— гэты падатнейшы, дружыць з Дзям'янам, можа ён яго...»

А Дзям'ян Гарагляд, як быццам насуперак жаданням Мікіты, выжыў і ў цёплы, сонечны дзень канца красавіка выйшаў на падворак і сеў на прызбе. Усміхаўся ўсім сваім схуднелым тварам і сонцу і людзям. Адна з вельмі важных прычын дадала яму сілы. Аб гэтай прычыне ніхто не ведаў у вёсцы, толькі ён адзін.

Яшчэ задоўга перад тым, як быў спалены лесапільны завод бярозаўскай сунолкі, хадзіў дахаты Пеця Ціханчук і на загаду Андрэя перадаў Дзям'яну, што да яго з'явіцца чалавек, які назаве сябе Прайдзісветам.

Не падазраваў Дзям'ян Гарагляд, што нехта дбае аб людзях, нехта запісвае надзеі ў вялікую кнігу жыцця народа і што сапраўды нідзе нічога дарма не прападае. Думаў, лежачы на печы днём і начамі, і, прадчуванне чагосьці радаснага напайняла яго душу. Такі няпраўда —

недзе нешта робіцца. Не накіне нас Савецкая Расія. Яна чус і ведае, як тут нам даводзіцца...

Пабачым, што гэта будзе за Прайдзісвет.

«Прайдзісвет... ха-ха-ха... — смяяўся сам сабе. — Трэба ж выдумаць такое». І Прайдзісвет часам уяўляўся яму як нешта страшнае, што выпаўзае з лесу, а другім разам — як мудры чалавек, што ходзіць па свеце і людзям праўду разносіць. Ва ўсякім разе, таямнічым павінен быць гэты чалавек, які ведае, што дзе робіцца ў нашым краі.

Так, Сцяпан Каваль — ён жа Прайдзісвет, — абмеркаваўшы з Іванам Паддубным падзеі, якія адбыліся ў лесе графа Ельскага, вырашыў наведацца ў тыя краі. Меў ён і там недалёка свайго друга Данілу Перагуда, але той (галоўны разведчык) жыў далёкавата, не змог выканаць задання. Дый Сцяпану Кавалю трэба было расшырыць сваю зону дзейнасці — грунт для гэтага ўжо быў. У такіх выпадках ішоў сам, каб засадзіць новы «куст». Апрапаўся ў сялянскую вопратку, абуваўся ў лапці, закідваў на плячо ўздзетую на кій торбачку з хлебам — і так ішоў ад сяла да сяла. Адведваў сваіх разведчыкаў, верных таварышаў, начаваў у іх і потым ішоў далей. А разведчыкі ўсё пыталіся: «Ну, калі ты прыйдзеш са сваім войскам? Многія ўжо гатовы хоць зараз ісці на паноў...» «На ўсё свой час...» — адказваў ён.

Так адной ночы пастукаўся Сцяпан у акенца хаты Дзям'яна Гарагляда. Маланія думала, што, можа, гэта паліцыя — не адчыняла, углядалася ў акно. Пасля разбудзіла Дзям'яна.

— Стукае, кажаш? Не ўсё з ліхам па начах прыходзіць, можа, хто і з добрай весткай? Адчыняй...

Сцяпан упоцёмку пераступіў парог і, крэкчучы, уздыхнуў на ўсю хату. Загаварыў:

— Здаецца, трапіў да Дзям'яна Гарагляда.

— Трапіў правільна, чалавеча, — адказаў з печы Дзям'ян. — Запалі газнічку, Маланія.

— Перш чым запальваць, завесьце свае два акны... Я хачу, каб Прайдзісвета ніхто з двара не бачыў...

На момант у хаце стала ціха, хоць мак сей. Урэшце закрактаў на печы Дзям'ян, заварушыўся; лучыпкі, што ляжалі на печы для надпалу дроў, зашапацелі пад яго нагамі.

— Ах... божа мой... Хутчэй, Маланія, завесь...

Газнічка бліснула на парожку коміна якраз у твар Дзям'яна. Сцяпан падышоў і працягнуў яму руку на печ.

— Прывітанне табе, Дзям'ян, ад барацьбітоў за свабоду...

Ажывіліся маршчыны на лбе Дзям'яна, забілася сэрца, і ён не ведаў на момант, што адказаць, толькі плюшчыў вочы і ўсміхаўся. Авалодаўшы сабою, прамовіў: «Пачакай, чалавеча, злезу з гэтай ляжкакі... Сядзьце, нябось, за дарогу падбіліся... Я ж кажу жонцы — адчыняй, не ўсё з ліхам прыходзіць на начах... Хто б мог думаць, што нехта ведае аб пас і клопоціцца?..»

— Добра цябе пачаставалі паны, Дзям'ян? — пытаўся Сцяпан, ужо седзячы на лаве.

— Пачаставалі, чалавеча, ды яшчэ як...

— Вось і пагаворым, Дзям'ян, як ім адплаціць за гэта...

Так у тую ноч Дзям'ян Гарагляд стаў чарговым галоўным разведчыкам Сцяпана Каваля — Прайдзісвета.

— Абрастай кустам, Дзям'ян, — былі апошнія словы Сцяпана. І Дзям'ян стаў абрастаць. Умела павёў справу. Па звычцы хадзіў з узнятай галавой, са спакоем і пільнасцю азіраючы наваколле. Выжыў Дзям'ян, вітаў вясну, поўны надзей на лепшае. Запрагаў свайго коніка ў плуг у пару з такім жа канём Сцяпана Касцевіча і араў сваю палоску (Сцяпан Касцевіч прадаў хлеў, трохі з адзежы і купіў каця).

За плугам, побач з Дзям'янам, ішоў яго сыноч Міця. Любіў Дзям'ян, каб сыноч быў пры баку. Пакрыкваў на коней і гутарыў з хлопцам.

— Вучыся, сыноч, як здабываць хлеб. Цяжка ён пам дастаецца... Нічога, ты дачакаеш лепшага... Но-о-о... глядыя!..

Сустрэўшыся з Андрэем, Дзям'ян застыў ва ўсмішцы, хутка заморгаў вачыма, — здавалася, вось-вось засмяецца ад радасці.

— Выадукаваўся ўжо, выадукаваўся... Вось тут табе добры будзе універсітэт... Ха-ха-ха...

Ва ўсім позірку, паводзінах Дзям'яна было відаць, што ён шмат чаго ведае, што ён у курсе спраў. Але нічога адкрыта не выказваў, толькі пакіроўваў увагу Андрэя на свае вясковыя справы. Андрэй у сваю чаргу разумеў, адчуваў Дзям'яна, пешта вылічваў сабе на будучыню...

Сцяпан Касцевіч, расказваючы Андрэю аб тым, як купілі каця, што дзе пасадзілі, пасялі, адчыніў куфэрачак з кніжкамі, які стаяў на лаве, і працягнуў ліст у белым пакамечаным канверце. Бацька яшчэ пешта расказваў, але

Андрэй ужо не чуў. Літары знаёмага почырку замітусіліся перад вачыма. Дыхнула з далёкіх прастораў знаёмым ветрам, смехам, раздоллем Волгі.

Ліст быў ад Веры.

«Дарагі Андруша!

Ты цяпер недзе далёка, далёка. Шлю гэтыя радкі і не ведаю, ці яны дойдучь да цябе. Як добра, што ты пакінуў мне адрас сваёй радзімы ў той неспакойны час, калі я цябе праводзіла на станцыю. Адзінай сувяззю між табой і мною застаўся вось гэты адрас. Пасля разлукі з табой я ў той жа вечар паехала аж за Чэлябінск за мукою. Была нас цэлая група. Везлі пазад з вялікімі цяжкасцямі. Але прывезлі.

Цяпер ужо я педагог — паеду выкладаць літаратуру на бібліятэчных курсах. Стала шмат лепш цяпер. Збіраемся сваёй групай, ходзім у тэатр, на сходы. Ах, Андрэй, якая цяпер прыгожая Волга! Ездзілі нядаўна на лодцы ў Жыгулёўскія горы. Спявалі «сугубую хімію». Было весела. Успаміналі пра цябе. Прызнаюся, Андруша, што мне было не па сабе.

Ты намерваўся на дарозе застацца ў Мінску і зараз жа папісаць мне. Штосьці табе, мусіць, перашкодзіла гэта зрабіць. Бо столькі ўжо мінула часу, а ад цябе — ні слова. Я так і падумала, што ты, напэўна, за мяжой. Калі атрымаеш мой ліст, абавязкова адкажы. Клічу цябе сюды. Ты абавязкова павінен быць тут, сярод нас. Гэта ніяк не ўкладаецца ў галаве, каб ты быў з намі ў разлуцы.

Хутка паеду ў сяло да сваёй мамы на які тыдзень часу. Пасяджу пад знаёмай табе таполяй, успомню пра цябе. Не, Андруша, ты павінен быць тут.

Калі мы былі ў Жыгулёўскіх горах, Коля Тубараў і Федзя Лупёў ледзь не пабіліся за Таню. Смеху было, смеху. Тубараў па-старому непапраўны анархіст, медыцынскага, здаецца, не скончыць, зусім раз'ехаўся, хлопцы ўсё больш адварочваюцца ад яго.

Калі ж ты ў безвыходным становішчы і суджана не пачыцца нам, не памінай ліхам, Андруша. Я аб табе захваваю самыя лепшыя ўспаміны і буду верыць, што мы сустрэнемся. Махні мне рукою здалёк, — падай пару слоў аб сабе, як бы гэта ні было табе цяжка. На ўсякі выпадак, пішу асобную пісульку твайму бацьку, каб паведаміў, жывы ты ці не...

Канчаю і чакаю тваіх пару слоў. Бывай.

Твая Вера».

Нешта гарачае наплыло па ўсім целе. Здаецца, ледзь устояў на нагах. Правёў рукою па валасах і адчуў кропілі ноту на лбе. Глянуў на бацьку, які стаяў, узяўшыся ў бокі, намагаючыся не заўважаць хвалявання сына. Бацька для адводу вачэй зірнуў у акно, у гародчык, дзе была пасаджана цыбуля, і сказаў:

— Адгону няма ад гэтых курэй... Акыш! Акыш!..

Але цень трывогі так і не сходзіў з яго твару. Добры бацька. Пасівелыя цёмныя валасы, пасівелыя вусы і той лагодны, цярылівы позірк шэрых вачэй, у якім затосна столькі турботы і любові. Многа вынеслі за жыццё гэтыя шырокія плечы. Яны рады прыняць на сябе і цяжар сына, гэтага няўрымслівага хлопца, які, як стаў на ногі, бывае дома толькі як паказ, — усё ў дарозе, усё недзе спяшаецца... Многа, мусіць, трэба сыну, шмат больш, чым бацьку, які зведаў самыя далёкія куткі вялікай Расіі — ад Мінска да Архангельска, ад Мурманска да Камчаткі. І, нягледзячы на розныя вятры, на розныя леты і зімы, бацька працёс праз жыццё гэты свой лагодны, цярылівы позірк, захаваўшы яго для сына, для гэтай вась дзедаўскай хаты, дзе ён нарадзіўся і вырас.

Андрэй яшчэ раз перачытаў ліст. Быў ужо спакайнейшы. Працягнуў пісульку бацьку:

— Тата, гэта вась табе...

Сцяпан узяў пісульку, пахіліў да святла акна. Прачытаўшы, узяў вочы на Андрэя і хутка адварнуў галаву да акна. Маўчаў. Акно глядзела на ўсход. Туды і наплылі думкі старога Сцяпана — за агароды, за луг, за далёкі лес — на ўсход, на ўсход, за мяжу...

Уздыхнуў.

— Што ж, сынку, не вернеш ужо... Трэба ўжо думаць па-інакшаму... Нікуды не дзенешся... Што ж яна ніша табе?

— Ніша, каб вяртаўся да іх...

— Лёгка гэта сказаць... А паспрабуй... Ах, ах, вась на-рабілася на свеце... Божа мой...

Сцяпан прайшоўся па хаце, глянуў на Андрэя, які ўжо сядзеў за сталом, апёршыся шчакою на руку, і сказаў:

— Не сумуй, сынку... Што ты зробіш? Выйдзі на агарод, наглядзі на гарох, на фасолю... Паглядзі на свет... Скора пойдзем касіць. Трэба ўжо кляпаць касу...

Андрэй выйшаў. Абышоў і агарод і садок, прабраўся за гумно ў бярэзнік і ўсё не знаходзіў сабе спакою. «...буду верыць, што мы сустрэнемся...» Так ніша яна, Вера. І гор-

кая балючая ўсменшка прабягае па твары. Ты марыш, дарагая, аб снакойнай сустрэчы, а мне воль трэба сустрэцца на барыкадах. Як я табе аб гэтым скажу?.. Мары мае, дарагая Вера, з якіх мы плялі вянкi з табою, ужо не здзейсняцца. Не буду я ўжо аграномам, якім так хацелася быць, каб на вялікай вызваленай зямлі сеяць зярняты ўраджаю на ўцеху людзям і сонцу. Буду я іншым ужо аграномам, дарагая, буду сеяць на народнай глебе, узорацай ад векавога застою плугамі вялікай рэвалюцыі. Знаю, не напракнеш мяне за гэта, — ты сціпная, працавітая, трывалая, адданая народу.

Універсітэт... alma mater... Вобразы адны за другімі з'яўляліся перад вачыма, аваяныя юнацкімі парываннямі і ласкаю таварышаў. І шумныя гутаркі і песні... І самахварнасць для народа, што жывілася ўзлётамі Пушкіна, нянавісцю Лермантава, народнасцю Някрасава, вялікімі творчымі пакутамі Льва Талстога, Максіма Горкага, бяспрыкладным у гісторыі гераізмам рускіх рэвалюцыянераў... Засваенне характа чалавечай думкі, якая знайшла сваё пераможнае ўвасабленне ў прыгожа рускай, набагнай душы вялікага Леніна...

І Андрэю захачелася мець крылы, узляцець па-над лясамі, апынуцца там, глянуць у вочы Веры, стоячы на беразе Волгі. Забыўся на ўсё Андрэй, ідучы бярэзнікам. А педзе насуперак варушылася ў душы другая думка: «А ці не прылячу я назад? Ці ў маіх сілах пакінуць воль гэтыя заняволеныя палі, дзе народ змагаецца за зруйнаванне прыгнёту мяжы, за ўз'яднанне? Іменна ж гэта і наблізіць шчаслівы час для народа, «час самой сустрэчы».

Недалёка чулася паўканне па коней. Пехта араў. Андрэй наблізіўся да аратага і начуў словы: «Не так, сыноч!» Прыгледзеўся праз бярэзнік. Коні адпачывалі, а пры разоры стаяў Дзям'ян Гарагляд і, гледзячы ўздоўж загона, пакрыкваў: «Не так, сыноч!» Андрэя заінтрыгаваў гэты вокрык. Падышоўшы да палоскі Дзям'яна, убачыў, як хлопчык Міця, ідучы разораю, кідаў пейкі скрутак паперы ў кусты. Пасля выкрыку Дзям'яна — «не так, сыноч», Міця браў скрутак назад з кустоў і, ідучы ўжо насустрач Дзям'яну, кідаў зноў. Дзям'ян не вытрымаў, ступіў пару крокаў і пачаў кідаць скрутак так, як быццам не ён рабіў гэта, а пехта іншы. Крочачы хутка, кідаў і, як нічога не было, тым самым тэмпам ішоў далей. Хлопчык сачыў за рухамі бацькі і браўся за «работу» наава.

Андрэй крыкнуў проста на вуха Дзям'яну:

— Добры дзень! Што гэта за рэпетыцыя ў вас?
— Што? Вучу сына, як раскідаць ліха на паноў...
Андрэй здагадваўся, але для пэўнага спытаўся:

— Якое ліха?

— Папяровае... лістоўкі... Няхай вучыцца... Спатрэбіцца... — і ўсмішка хітрынкай зайграла на твары Дзям'яна. А Андрэй раптам апусціў галаву ў глыбокай задуме. Нешта кальнула ў сэрца раз і другі раз... А пасля палёгка ад радасці, якая хлынула невядома адкуль, вызваліла душу ад супярэчнасцей. «Дык вось яно як... Вось дзе ключ да ўсіх пытанняў...»

Дзям'ян не заўважыў задумы Андрэя, балагурыў, працягнуў скрутак. Гэта была газета «Сын беларуса».

Селі пад бярозкай, скруцілі цыгаркі.

— Чаму ж нічога не раскажаш пра лесанільню? — пытаўся Дзям'ян. — Ведаем сёе-тое аб гэтым. Не выкруціцца і Ельскі ад гэтага.

— Я знаю, што вы ведаеце, — у сваю чаргу адказаў Андрэй.

— Нашы сяляне падымаюць вушы... Дай божа... каб як хутчэй гэтага хлеба наеліся, падужэлі б... Ха-ха-ха...

У выніку гутаркі вырашылі сабраць з моладзі па колькі грошай і выпісаць беларускую газету і беларускіх кніжак, спіс якіх Андрэй прачытаў у «Сыне беларуса». Збор грошай вырашылі даручыць Пецю Ціханчуку.

Андрэй ішоў дахаты з палёгкай у душы...

Прышоўшы, сеў пісаць адказ.

«Дарагая Вера!

Ты адгадала — нішу табе з-за мяжы. Так сталася паміма маёй волі. У вагоне я захварэў на тыф і апынуўся за мяжою. Ты сваім лістом усхвалявала мяне да апошняга, адраділа ўсё, што было між памі. Вярнуўся б да цябе, але дарогі непраходныя. Нідзе я не вучуся, працаваў рабочым на лесанільным заводзе, цяпер сяджу дома. А чорныя хмары ўсё плывуць і плывуць па небе. А ўслед ім плывуць і мае цяжкія думкі. Не ўспамінай, дарагая, мне аб таполі, — гэта ўжо не для мяне. Прабач, што так гавару, але гэта — так. Вазьмі, прачытай яшчэ раз эпілог тургенеўскага Рудзіна, можа, ты адкрыеш там што-небудзь новае? Калі здарыцца сустрэцца калі-небудзь, гэта будзе вялікім шчасцем, але мы ўжо станем напэўна больш сталымі, а значыць, інакшымі. Твойі цёплы ласкавы вобраз заўсёды будзе жыць ва мне, як сімвал чыстаты і характа.

Напісаў бы больш і больш, але што з гэтага — словы так і застаюцца словамі. Ідзі враз жыццё смела. Я знаю, ты мужная, трывалая, а гэта ёсць зарука перамогі. Нам многае трэба перамагчы. Скажу, як і ты сказала, — не памінай ліхам. Прыслухвайся да нашых галасоў тут, — чытай газеты. Дай пацалую цябе і скажу старое, студэпцкае:

Настало нам разлуки время,
И на измученную грудь
Тяжелой жизни пало бремя,
Но все ж скажу вам: «Добрый путь!»

Твой Андрэй».

Так — іменна — «добрый путь». Пойдзем па ім не аглядаючыся...

ДАЗОР

Як жа ўзрадаваўся Захар Зубец, убачыўшы Андрэя.
— Добра, Андрэй, добра... — гаварыў ён. — Усё ідзе на лад... Чакалі мы цябе, чакалі і думалі, што, можа, ужо і не прыйдзеш... Аж прыйшоў... Ну, хадзем у хату, пакажу табе сваю Насцю і двух малых...

— Як... Іван Падаляка трымаецца?

— Нават добра, Андрэй... Узяўся за працу. І выходзіць у яго, здаецца, нішто сабе... Быў трохі нібы пакрыўдзіўся, што не выбралі яго сакратаром раёна...

— А Марцін? — далей пытаўся Андрэй усміхаючыся.

— О, гэты не толькі што... Камуну прапаведуе ў сваёй вёсцы... Кажа: давайце разам, калектыўна, значыць, араць, сеяць...

Андрэй засмяяўся.

— Усё па-свойму, па-талстоўскаму гпе... А сяляне напэўна думаюць — хітрыць пешта Марцін.

— І на бога наваліўся... хі-хі-хі...

— На бога? Вось гэта ўжо нейкі паварот... — раздумліва сказаў Андрэй.

— Бо, бачыш... — спяшаўся сказаць Захар, — трапіў педзе кніжку «Рэлігійная язва»... І я прачытаў яе... Да чаго ж там усё дакладна расказана, як нашага брата ашукваюць... Вось ён посіцца з ёю, як кот з салам...

— Ну, для Марціна гэта крок наперад, — адказаў Андрэй... Але вось гэтыя камуны... тут пешта не так... Дарэмна... Каб з гэтага не выйшла чаго дрэннага... Ведаю —

Марцін усё хоча святое сямейства пабудаваць, ну, і са-
мому быць патрыярхам...

— Ага, ага,— надтакваў Захар.

— Патрыярхам — без бога... Ха-ха-ха... Дзіўны Мар-
цін... Тут зброю трэба браць у рукі, уладу здабыць...
Тады...

Захар Зубец прананаваў паклікаць Марціна Шапко
і Івана Падаляку для гутаркі, але Андрэй адмовіўся:

— Зараз няма часу... Пасля... Будзьце папегатове. Быў
у мяне ганец з Глушца, перадаў, што набліжаецца кар-
ны атрад. У выпадку чаго насельніцтва павінна пайсці
ў лес, забраць з сабою коней і кароў... А нам трэба будзе
арганізаваць узброеную абарону. Дзе ў каго ёсць якія
абрэзы, вінтоўкі, пяхай бяруць з сабою ў лес...

— Гэтага трошкі ў нас ёсць...— сказаў Захар.

— Вось тут пяхай накажа сябе Марцін, а асабліва
Іван Падаляка... Калі не зможаш сам прыйсці да мяне,
мей сталага ганца, добрага, рухавага хлопца, каб у кожны
момант можна было паслаць... Калі мяне не будзе дома,
даю табе пакіраванне да аднаго дзядзькі, у яго будуць усе
загады...— І Андрэй даў Захару адрас Дзям'яна Гара-
гляда.

Развітаўшыся з Захарам, Андрэй палявымі дарогамі
пайшоў, пакіроўваючыся да Апанаса Хмеля. Дарога была
няблізкая, але дзя яшчэ хопіць, ды і надвор'е спрыяе.

* * *

Сцяпан Каваль, спяшаючыся са сваімі хлопцамі паў-
здагон за атрадам паручыка Ельскага, на дарозе абрастаў
людзьмі. Па меры таго як спыняўся дзе ў вёсцы Ельскі
са сваім атрадам, спыняўся і Сцяпан. Не хацеў навяз-
ваць бою на паўдарозе. Хацеў ісці ўслед ворагу аж да яго
гнязда, хацеў сваім паходам узварушыць народ, падняць
на погі, уліць упэўненасць у душы людзей. Не вельмі быў
спрытным Сцяпан на мітынгі, але тут нават размітыга-
ваўся. І людзі плылі і плылі да яго. Садзіліся на сваіх ко-
ней са сваімі вінтоўкамі, абрэзамі і далучаліся да атрада.

Сцяпан прымаў толькі тых, хто прыходзіў са зброяй
і каго раілі разведчыкі.

Так крок за крокам ён праследаваў папа паручыка
Ельскага, рассылаў разведку ва ўсе бакі, фармаваў групы
з повапрыбыўных. Уваходзіў у сілу Сцяпан Каваль. Асце-
рагаўся толькі, каб не наляцелі ворагі ззаду. Да таго ж

разведка данесла, што спраўдзілася так, як Сцяпан думаў,— Хведар Дудзько прывёў конны паліцэйскі атрад, але засада за царквою св. Антонія рассеяла яго. Аднак небяспека не мінула. Хведар Дудзько зноў уцёк ад партызан. Сцяпану хацелася пабачыць Паддубнага, параіцца з ім. Але Паддубны быў у Вільні. Толькі адзін Апанас Хмель, член акругкома, атрымлівае інфармацыі. Сядзіць недзе ў сваёй вёсцы сярод балот і сам чакае загадаў. Ведае і ён Сцяпана Каваля. Нават Сцяпан аб ім у свой час прымірэнча адазваўся:

— Хлопец, як казак, хоць... жулікаваты. Сачыць трэба за ім, як за іскрой...— гаварыў ён Івану Паддубнаму,— не любіць ён цябе.

* * *

У той час, калі Сцяпан Каваль прасоўваўся ўслед за атрадам Ельскага, Іван Паддубны ехаў з Вільні. Чакаў паведамлення, як было дамоўлена, ад таго ж самага Апанаса Хмеля, але паведамлення не было. Яно прыйшло з іншых крыніц таварышу Васілю, і вось Паддубны едзе. Калі б мог, то гнаў бы поезд шпарчэй — так неспакойна было ў яго на душы. Уткнуўшы нос у газету, сядзеў у кутку, каб быць непрыкметным. Часам чытаў і не разумеў, што чытае.

Цюкнула яму яшчэ пры пасадцы ў вагон, што на ім прабеглі падазроныя вочы. Гэта было пры выхадзе з вакзала, калі ў дзвярах стаяў паліцыянт і правяраў дакументы. Нейкі падазроны чалавек у кепцы з доўгім казырком спрачаўся з паліцыянтам. І вось тады... Вочы крыху павыкат, шырокі твар з простым абкарпаным носам. Паддубны адчуў, як гэтыя вочы правялі яго з-пад казырка. Праўда, было ўжо цёмна, але бляск ліхтара падаў на людзей, што выходзілі з вакзала. Гэта б яшчэ нічога. Поезд імчаў у цёмную ноч, так што Паддубны не заўважыў, калі праехалі праз тунель Панар, а гэты падазроны ўжо два разы прайшоўся па вагону.

«Тут нешта ёсць...» — мільганула думка. Не задавальняла Паддубнага і прабыванне ў Вільні.

Незразумелыя подыхі плывуць з Варшавы, з КПП... Апазіцыя...

Прагучала Кракаўскае паўстанне рабочых, і КПП апынулася ў хвасце падзей. У КПП нарадзілася апартуністычная тэорыя «двух этапаў рэвалюцыі ў Польшчы», дзе

дробнай буржуазіі адводзіцца самастойная палітычная роля... Іменна, самастойная...

«Гэтая рэч вельмі небяспечная, — думае Паддубны. — Няма тут пралетарскага ні на папюх табакі... Здорава!.. Выходзіць так, што кулацтва, скажам, на вёсцы ставіцца ў авангард пейкага «першага этапа» рэвалюцыі. Ну, а потым, значыць, будзе пралетарыят рабіць сваю рэвалюцыю... Гэта не толькі грубы апартунізм, але самая чыстая замаскаваная эсэраўшчына... Цьфу! Эсэраўшчына на польскі лад... так, так... Не хочучь прызнацца паны апартуністы, што буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя ў Польшчы ўжо прайшла... Канчаць яе будзе пралетарыят...»

Паддубны ніяк не мог супакоіцца... Абурэнне поваі хваляй агортвала яго. Прадчуваў, што ў перспектыве будучь пеймаверныя цяжкасці і небяспекі.

«...Гэта ж толькі такая тэорыя змагла спарадзіць сэцэсію¹ ў нас — пlynь чорнага беларускага нацыяналізму, які ўвесь польскі народ аб'явіў прыгнятальнікам Заходняй Беларусі. Значыць, і польскі рабочы і селянін таксама прыгнятаюць Заходнюю Беларусь... Ну што ж, трэба ж нешта выдумаць для барацьбы з марксізмам-ленінізмам...»

Думкі скакалі, як у гарачцы.

«А дзе гегемонія пралетарыяту? — у думках задаваў пытанне ворагам-апартуністам Паддубны. — Не, не дапаможа ваша выстаўленне «спецыфікі» Польшчы... Такая «спецыфіка» ёсць не што іншае, як маска...»

І Паддубнаму не раз хацелася ўзняцца з месца і захадзіць на вагону туды і назад, як часам бывала ў хаце. Ён толькі прыўставаў, папраўляў плашч і насоўваў піжэй на вочы кепку.

Нейкі падазроны з вачыма-буркаламі зпоў прайшоўся па вагону. Ліхаманкавыя думкі яшчэ і яшчэ падказвалі Паддубнаму: «Калі так, то мы сваіх пазіцый не ўступім, мы нагалаву разаб'ём сэцэсію...» І пасля такога заключэння пачаў думаць аб сваім стаповішчы. Што за ліха? Што рабіць? І Паддубны ўрэшце вырашыў сысці з пезда на чарговым прыпынку.

Так і зрабіў. Стаянка пезда — тры хвіліны. Выскачыў і знік у цемры. Пад высокімі, разложыстымі ліпамі і каштапамі тулілася драўляная стапцыйка. Паабалал —

¹ Сэцэсія — значыць раскол, адыход (з лацінскай).

агародчыкі ў бэзавых кустах. Ціха і пуста. Дрэмле ліхтар, льючы цьмянае святло на жвіровы перон.

Поезд пайшоў, і на пероне застаўся толькі пачальнік станцыі, які, адсалютаваўшы апошняму кандуктару, нейкі час глядзеў услед апошняму вагону з чырвоным вочкам, а затым пайшоў на стацыю. Па дарозе яго перапыніў Паддубны і запытаўся пра наступны поезд. Услед за пачальнікам падаўся на стацыю. Тут убачыў высокага паліцыянта і вяртлявага чалавека ў шэрай кепцы. Яны вадзілі пальцамі па карце Польшчы, што вісела на сцяне, аб чымсьці спрачаліся. Даляцела да вушэй фраза паліцыянта:

— Ты, браце, напхайся саломай і не круці мне галавы... Што ты знаеш? Твая справа сцэжкі нюхаць... Поезд пайшоў ужо, а ты і не выйшаў...

Паддубны, усунуўшы якраз галаву ў акенца касы, пры апошніх словах паліцыянта насцярожыў вушы. «Няўжо аблава якая па ўсёй дарозе?..» — падумаў ён.

* * *

Паручык Мечыслаў Ельскі, выбраўшыся са сваім атрадам з пушчаў на палявыя дарогі, уздыхнуў лягчэй. Тут ён меў ужо больш прасторы для ініцыятывы. Па вёсках тэрарызаваў солтысаў, гнаў сваіх ганцоў наперад у пастарункі паліцыі, патрабуючы дапамогі і ў першую чаргу ўзброенай. Староства Глушэцкага павеата стала на ногі. З ваяводства плылі загады за загадамі — узмацніць варты пад банкамі, пад маёнткамі, над касцёламі, расшырыць і ўзмацніць разведку. Аб апошнім гаварылася, што пры вярбоўцы разведчыкаў з мясцовага насельніцтва трэба захоўваць найвялікшую пільнасць і асцярожнасць, нельга верыць нікому — хіба толькі ў выключных выпадках. Трэба шукаць мясцовых палякаў, а сярод беларусаў больш звяртаць увагу на католікаў — толькі сярод іх можна знайсці апору. Апошні пункт загаду гаварыў аб яўрэях — у выпадку чаго пап паручык Мечыслаў Ельскі мае ўсе паўнамоцтвы па тое, каб правучыць яўрэяў. На чыгунках арганізаваць строгую праверку дакументаў — усіх падзроных затрымліваць.

На ўсіх загадах у правым куточку значылася: «Абсалютна сакрэтна». І дзіўна, — сярод усіх ваяводстваў Віленскае асабліва не спала. Начамаі адбываліся таямнічыя аўдыенцыі, нарады. Апрача чыноўнікаў паліцэйскай

службы і невядомых людзей у цывільным прыходзілі на парады, звонячы шпюрамі, і афіцэры камандавання ваеннай акругі. Вільня стала самым адказным месцам на прасторах Заходняй Беларусі і Літвы. Тут канцэнтраваліся ніці наўстанцкіх сіл, наўстанцкай думкі, леншыя сілы на роду сцякаліся сюды. Традыцыі?.. Так, ёсць і гэта. Але ніхто з паноў і думаць не хоча, што толькі дзякуючы Кастрычніцкай рэвалюцыі Польшча здабыла сабе незалежнасць. О не! Дзе там! Яны, бачыце, самі здабылі сабе незалежнасць уланскімі атакамі супроць салдат арміі рэвалюцыі, здабылі яе шляхецкай шабелькай, якою кічліва вымахвалі некалі на прасторах сваёй шляхецкай Рэчы Паспалітай, высмеянай яшчэ Багданам Хмяльніцкім. Ён казаў: «Рэч Паспалітая — гэта рэч для ўсіх, а на самай справе належыць толькі панам. Як гэта можна выдумаць для ашуканства?»

Павыкі феадальнага быту, традыцыі радзівілаў, патоккіх, тышкевічаў, любамірскіх, замойскіх і іншых і іншых упарта хочуць жыць далей, хочуць, як даўней, будаваць на касцях беларускага і ўкраінскага народаў ідылію раскошы і бізуна. І не хочуць бачыць паны, што не тыя ўжо часы. Яшчэ, бачыце, многа лясоў на Беларусі, а ў памешчыцкіх узаконеных сабакарнях шмат сабак. Можна паляваць, рабіць аблавы на дзікоў, на ласёў, сышнуць загошчыкам пару манет на далонь, з пенай на вуснах вылаяць хлопа, фанабэрыста падставіць руку для цалавання сагнутому ў крук, абадранаму, забітаму селяніну... Мілыя, добрыя часы! Няхай шыпіць віно ў крышталі! Няхай утульна вісяць на сцяне яшчэ прадзедаўскія пісталеты, шаблі, няхай глядзяць з партрэтаў продкі ў вышываных золатам жупанах, у шапках-канфедэратках. Польшча, аказваецца, адрадзілася для таго, каб жылі толькі паны. Польшча — гэта паны. Пілсудскі ведае, што робіць. На ваяводаў і старостаў на землях Заходняй Беларусі, ды наогул ва ўсёй Польшчы, падбіраюцца асобы з памешчыцкіх радавітых сем'яў. На іх апора, як на патрыцыяў, якія толькі з пагардай глядзяць на плебеяў.

Народ для іх — быдла.

Вось і топчуцца на начных нарадах, іграючы ў розных Катонаў, Цыцэронаў. Але кожны рэзкі стук на дварэ, асабліва ў староствах, прымушае паноў змоўкнуць на хвіліну. Кожнаму закрадаецца ў душу страх за сябе, нейкая няўняўненасць у трываласці грунту, на якім яны стаяць. Вельмі ўжо страшныя ім бальшавікі. Гэта не жарты —

яны на бязмежных прасторах Расіі змялі ўсіх дваран-паменчыкаў, усю буржуазію, і што ты ім скажаш? Змялі, і ўсё. Заўтра можа стацца гэта і тут. Да граіцы ж недалёка. Мясцовае хлонтва ненавідзіць польскую панскую дзяржаўнасць. Занатавана ўжо не адно вогнішча бунту... Узброеныя атрады на лясках. Агітацыя... Паліцыя не спраўляецца... Без рэгулярных войск тут не абыдзеца. Патапіць у крыві... зламаць, сагнуць да зямлі, наказаць хлопцу яго месца — плуг і касу. Але там... Кракаў, Лодзь, Варшава... нават... Валынь, Львоў — бунты... бунты... Не, бальшавізм ананоўвае ўсю Польшчу... Гэта ніяк не ўкладзецца ў галаву... Пазалежнасць пад пагрозай...

Так думалі паны, хапаліся за галовы з вокрыкам: «Гіне Польшча!» Не спалі на пачах і снавалі свае ваенныя і разведчыя сеці.

* * *

На лесанільні, дзе неабмежаваным у сваёй уладзе быў пан Пшэборскі, усё выглядала, як пасля вялікай буры. Чыноўнікі хадзілі, апусціўшы вочы ў зямлю, як самі не свае. Пазіралі навокал неяк употай і часта аглядаліся. Асунуўся з твару, схуднеў і сам пан Пшэборскі. Стаў ціхім, замкнутым у сабе. Не чуваць было на пляцы яго задзёрыстага п'янага крыку, ляскату яго палкі аб бярвяню. Праўда, лесанілля працавала, як і раней, толькі ўсім здавалася, што нават дым з высокага заводскага коміна ўсецца неяк няўпэўнена, нібы крадучыся, каб не вельмі звяртаць на сябе ўвагу.

Стаялі тыя самыя баракі, напалавіну закапананыя ў зямлю. Але іх не так даўно вымярала нейкая інспекцыя. На пытанне рабочых, нашто гэта ўсё робіцца, інспектары скванна адказвалі: «На тое, каб даведацца, колькі кубічных метраў наветра прыпадае на чалавека». І хоць рабочыя ад такога адказу пачыналі рагатаць, інспектары з павагай рабілі сваю «дабрачынную» справу далей. Нават прыходзіў сам пан Пшэборскі папрысутнічаць пры абмеры. З рукамі ў кішэнях, як заўсёды, задзіраў нос, углядаючыся на закураную столь, нібы мяркуючы, як яе падняць вышэй.

«Чакайце, хлопцы, палацаў, — смяяліся рабочыя, — канец прусакам і бляхам».

Пана Канапацкага (Глюгі) ужо не відаць і не чуваць было на вузкакалейцы пры грузчыках — яго замяніў іншы,

пейкі пан Янкоўскі, больш памяркоўны ў абыходжанні з рабочымі.

Глюга працаваў наглядчыкам пры падкатцы дрэва, меў справу з дванаццаці-пятнаццацігадовымі хлопцамі і дзяўчатамі.

Пан Пшэборскі праходзіў па пляцы так ціха, непрыкметна, што не толькі рабочыя, але нават паны наглядчыкі часам у пару не заўважалі яго, за што Пшэборскі і не крыўдзіўся. Але пан Пшэборскі таксама ціха і непрыкметна заклікаў да сябе ўвечары каменданта пастарушка Качуру, былога казацкага сотніка-балахоўца Нянашава, паручыка пятлюраўскай арміі пана Підгарадзецкага і ў кабінце з зачыненымі акапцамі доўга з імі аб чымсьці раіўся. У вышкі адной такой нарады рухавік і ўвесь механічны цэх на заводзе пачалі абслугоўваць балахоўцы. Тое самае адбылося і са станкамі.

Быў час пасля поўдня. Качура сядзеў у шапцы з апушчаным пад падбародак пасачкам, як у час дзяжурства. Забінтаваная левая рука вісела на павязцы. Правая ўвесь час здымала тэлефонную трубку. Пот сцякаў па яго белым вялікім твары. Тут жа сядзеў, дымячы папяросай, Ян Чарапіцкі. Схуднелы, непаголены, ён стомлена плюшчыў вочы пад доўгім казырком кепкі. Хацелася спаць. І не здарма. Чарапіцкі воль толькі нядаўна сышоў з пезда, збіты з толку і з тропу сваім падарожжам. Расчараваны і злосны, ён дакладваў Качуру аб сваіх няўдачах:

— Увесь час сачыў... І дзе ён знік у дарозе, зразумець не магу... Абышоў усе вагоны пезда і не знайшоў... Псякрэў... Шукай цяпер ветру ў полі...

— Так... І мусіш шукаць, — адказаў злосна сваім траскучым голасам Качура. — Меў птушку ў руках і выпусціў. Табе не разведчыкам быць, а каровам пад хвасты заглядваць...

— Ну, ну ты... Замнога на сябе бярэш... — пакрыўдзіўся Чарапіцкі.

Качура ўстаў. Выціраючы хустачкай пот з твару, гаварыў ужо салідным пастаўніцкім тонам, пастукваючы алоўкам па сталі:

— Запомні сабе... Тады толькі паедзеш на курсы ў Варшаву, калі зловіш гэтую птушку. Разумееш?

Чарапіцкі заварушыўся ў крэсле, горкая ўсмішка прамільгнула на засмяглых тоўстых губах. Муштук папяросы ўвесь зжаваны. Чарапіцкі нервова адгрызаў яго па кавалачку і вышлёўваў. Белая паперышка мецінкай прыля-

пілася да губы, ад чаго Чарапіцкі ў вачах Качуры выглядаў яшчэ большым няўдачнікам. Ах, як цяжка і горка Чарапіцкаму!

— Ну, што ж... — загаварыў ён, — яшчэ раз прыйдзеца наведаць Навасады...

— Адзін раз — гэтага мала... Табе далі ўсе карты ў рукі, а ты правароніў. Як я цябе пасля гэтага буду адстойваць у камендатуры?

Чарапіцкі змоўк, задумаўся. Урэшце сказаў тонам грэшніка, які каецца:

— Ведаеш, Стэфан, даю слова гонару, што давяду справу да канца... Я гэтую птушку злаўлю... Калі я мог сачыць за ім з самай Вільні, то тут я маю большыя магчымасці...

— Рабі чым найхутчэй, каб я меў падставы ў камендатуры...

Качура не дагаварыў. У кабінет увайшоў увесь спацелы, з падрапаным тварам, паліцыянт з кавалерыйскай вінтоўкай за плячыма. Шчоўкнуўшы абцасамі, адрапартаваў:

— Паце каменданце, атрад у Дзядах рассеяны бандытамі з засады... Пяць параненых прыбыло...

Качура хацеў даць загад, куды адвесці параненых, як зазвінеў тэлефон. Прыклаўшы трубку да вуха, Качура слухаў, стоячы «смірна» і час ад часу паўтараючы: «Слу-слухам... Слухам...» Скончыўшы, кінуў Чарапіцкаму, спешна загадваючы:

— Ляці ў казарму, скажы, каб у сталовай варылі яшчэ на пяцьдзесят чалавек... Едзе паліцэйская школа з ваяводства нам у дапамогу... Хуценька, бо скоро будуць тут...

Чарапіцкі выйшаў. Качура, паглядзеўшы на паліцыянта, які чакаў загаду, сказаў уздыхнуўшы:

— Пся крэў... Дрэнна мы ваюем...

АПАНАС ХМЕЛЬ

Дарога ішла праз Глушэц, і таму Андрэй не мог не зайсці да Грышы. Вольга затрымала яго пераначаваць.

Калі ішоў праз мястэчка, бычыў, што ў ім цяпер не так ціха, як бывала звычайна. Заўважалася яўна, што паліцэйскія пасты на вуліцах былі падвоены ці, можа, патроены. Ля камендатуры — рух. Узброеныя паліцыянты ўваходзілі і выходзілі. Стаяла пяць асядланых коней, прывяза-

ных да плота. На падворку ішла вучоба — група паліцыянтаў на камандзе «страляла» з калена, потым «страляла» лежачы, насяля паўзла. Нерад ганкам камандатуры сьнілася карэта, запружаная парай коней. З яе выскачыў высокі, каранастага складу чалавек у мундзіры афіцэра паліцыі, з пепелю на вялікім носе. Гэта — камандант Шчаніновіч, нерад якім дрыжала ўсё мястэчка. Паганяючы страх рознымі штрафамі, ён памёкамі даваў зразумець мяшчанам і гандлярарам, як яго залагодзіць, і тады тэрор раптам на некаторы час сьніняўся, і ў рукі каманданта пайкімі патайнымі сцэжкамі трапляў хабар. Калі ж камандант зноў праезджаў па галоўнай вуліцы і пачынаў распякаць каго-небудзь за тое, што «брудна» каля крамы, усе разумелі, што «бог патрабуе чарговай ахвяры».

Цяпер, саскочыўшы з карэты, ён пакінуўся на групу паліцыянтаў, што стаяла ля ганка. Яму не спадабалася, што паліцыянты курылі.

— Што за курэнне?.. — ашчэрыўся ён. — Не маеце што рабіць?

Паліцыянты пакідалі папяросы і сталі «смірна». Камандант, бразгаючы шабляй па сходах, пайшоў пахмураны ў камандатуру. Ён толькі што вярнуўся са староства з памешчыцкай нарады, дзе атрымаў шмат папрокаў, што паліцыя, вывучаная і добра ўзброеная, не можа даць рады хлопскім бандытам, што дзяржава дарма траціць сродкі на ўтрыманне паліцыі. Едучы са староства і ўспамінаючы гэтыя папрокі, ён дрыжаў за сваю кар'еру.

«Пся крэў... Добра ім гаварыць... Я павінен выратаваць увесь навет... Чаму ж яго не выратуе Ельскі са сваім атрадам? Вось жа... Яны добра ведаюць, што за дваццаць кіламетраў ад Глушца ў першай сур'ёзнай сутычцы з бандытамі Ельскі пацярпеў паражэнне і панічна ўцякае... А колькі ж дапамогі наслалі... А яны шукаюць «ахвярнага казла». Не, гэта не ўдасца...»

А весткі сапраўды плылі трывожныя. Аб гэтым расказала Андрэю і Вольга.

Аказваецца, у мястэчку аб'яўлена асаднае становішча — насяля дзевяці гадзін вечара нельга нікому выходзіць на вуліцу.

Для гутаркі Андрэй з Вольгай выйшлі з хаты Абрама на падворак, праішлі за дрывотню ў невялічкі агарод, дзе раслі два кусты парэчак, зелянелі чатыры градкі гародніны — пыбулі, рэдзкі — і стаяла маладая таноля.

Вольга ўзяла з сабою недавязаную папчоку. Селі на

круглячку дрэва над таполяй. Вольга срытна запрацавала пруткамі, напізваючы на іх петлі пражы.

— Ну, раскажвай, як у цябе дома? — запыталася лагодным голасам, як быццам на свеце нічога не адбывалася.

Шыталася пра сям'ю Андрэя. Андрэй раскажваў усё. Толькі змоўчаў аб адным, — аб тым трывожным лісце, які прыляцеў з яго маладосці. Яшчэ раз перажываў гэты ўспамін і ціха глядзеў на Вольгу — на яе засяроджаны твар у вянку злёгка хвалістых валасоў, на прыгожыя рукі, што так энергічна працавалі над панчохай. Адчуваў у ёй тую насцярожанасць, пры якой чалавек слухае і тут жа нешта вырашае.

Вольга глянула раз у твар Андрэя, і іх позіркі на нейкі момант спыніліся адзін на адным. Яна лёгка страсянула галавой, напавіла валасы. Цёплы струмень прапізаў Андрэя, і сэрца злёгка забілася прыхільнасцю да гэтай дзяўчыны, якую часам нельга было так назваць — сур'ёзнасць і заклапочанасць рабілі яе ўзмужнелай, сталай. «Свая, бязмерна свая... — думаў Андрэй. — І суровая і нежная...»

Пачала раскажваць аб сабе — што яна заваявала сімпатыі сям'і Абрама, што ўсе хацелі б з ёю не расставацца. Гаварыла пра Грышу і прарочыла яму добрую будучыню.

Пасля кароткага маўчання сказала, што абышла некалькі навакольных вёсак, гутарыла з людзьмі. Пасля гутаркі жанчыны запрашалі яе на абед.

— А я ім казалася, што іду працы шукаць, што ў мяне няма ні бацькі, ні маці. Адна пажылая цётка, частуючы мяне бульбай з малаком, не адыходзіла ад стала, усё на мяне глядзела і ківала галавою, прыгаворваючы: «Такая маладая і харошая... сiрацінка... без бацькі, без маткі... тудляецца на свеце... Божа, божа...» І настойвала, каб засталася ў іх. Я ёй адказала, што яшчэ вярнуся і тады можа застануся.

— Я многа ўведала — думкі, настроі людзей... Колькі гора ў пародзе, Анатоля...

— Настроі... настроі, — сказаў у роздуме Андрэй. — Мы... павінны працаваць няспынна... нястомна... Бунт супроць гора сягоння мацнейшы, чым учора, а заўтра будзе яшчэ мацнейшы, чым сягоння... Што думаеш аб асадным становішчы? — спытаў ён.

— Што? Зразумела... Быў ганец ад Апанаса Хмяля... — Вольга глянула на Андрэя і ўсміхнулася, а потым працягвала:

— Я пасылала Максіма Рунду да Апанаса з даручэннем, каб Апанас быў наагатове, каб выслаў на час у дапамогу людзей. Атрымала ад яго недарэчную запіску, што я не маю права даваць яму загадаў... Гэты чалавек звар'яцеў ад амбіцыі... Так, фармальна я не маю права... Але лішняя заўвага ў пару ніколі не шкодзіць. Прыслаў плачмястэчка Глушэц і загадаў зараз жа даставіць Сцяпану... Учора пайшоў Максім Рунда з планам да Сцяпана, і яшчэ яго няма... Невядома як... Харошы хлопчына гэты Рунда...

Вольга задумалася, паклаўшы рукі на калені. Потым лёгка ўздыхнула і пачала зноў працаваць пруткамі. Маўчаў і Андрэй, слухаў шчэбет ластавак, што шыбалі над дахамі павакольных будынкаў, чуў над сабою лёгкае трапятанне лісцяў таполі, адчуваў прыхільнасць Вольгі. А маладая таполя нагадвала яму іншую таплю — высокую, галіністую. Глянуў нават уверх над галлё і сказаў як быццам сам сабе:

— Таполя... яшчэ маладая...

Вольга з адценнем гуллінасці ўсміхнулася, а потым сказала, мімалётпа глянуўшы на Андрэя:

— Маладая... як мы з табою...

Андрэй нават крыху спалохаўся яе слоў...

«Сказаць ёй ці не сказаць пра тую іншую таплю? Быў востры момант вагання. Так хочацца нічога не ўтойваць ад гэтай блізкай, невядомай. Але, можа, таму я і не скажу, што так хочацца сказаць...»

Вольга вывела яго з задумы:

— Чаго задумаўся?.. Пад гэтую таплю штодня прыходзіць Грыша з Якавам вучыцца палітычнай эканоміі. Пастаўнікам — Якаў... Я слухала раз. Начытаны Якаў, але іменна толькі начытаны. Расплываецца часта ў пясных фармулёўках... Ухіл у тое, што завецца інтэлігентшчынай... Але... з часам будзе і з квасам...

— Пакінь ты гэтую папчоку! Вось не люблю... іменна папчох... Чалавек пры гэтым неяк драбнее, застывае... — як быццам не вытрымаўшы, сказаў Андрэй.

— Ха-ха-ха!.. — пырснула смехам Вольга. — Баішся за мяце, каб я не застыла, не здрабнела... Не бойся, хіба ж папчоха такая дужая, дужэй за нас? О не...

— Яна-то, можа, дужая, калі ёй сваёй сілы не супроцьстаўляць.

— Усё ўзводзіш у сімвал... Ну, кіну...

Вечарэла. На вуліцы тарахцелі калёсы, даносіліся пасобныя крыкі па-польску. Пасля зноў наставала цішыня.

Паклаўшы клубок побач, Вольга пават крыху нацягнулася, выпроставаючы рукі.

— Сапраўды можна застыць у гэтай рабоце,— сказала яна,— стомленасць прыходзіць сама сабою.

Андрэй маўчаў. Локці адпачывалі на каленях, а надбародак на далонях.

— Ну, чаго маўчыш? — злёгка штурхнула яго Вольга за плячо.— Таксама застыў, ці што?

— Песню спяваю,— адказаў Андрэй.

— Якую?

І Андрэй упаўголаса пачаў:

Горныя вершыны
Спят во тьме ночной,
Тихие долины
Полны свежей мглой.

З другой страфы падхапіла і Вольга:

Не пылит дорога...

Спяваў пад настрой Андрэй. Настрой перадаваўся Вользе. А перад вачыма ляжалі пройдзеныя шляхі і тыя, якія яшчэ трэба прайсці.

Погоди немного,—
Отдохнешь и ты.

Таполя... Таполя... абуджае знаёмы матыў. Хочацца прытуліць да сябе вось гэтую блізкую і невядомую, хоць па сутнасці вядомую да капца, да астатку.

Вольга пад песню прыпала шчакою да пляча Андрэя, і ў гэтым Андрэй адчуў, што яна сапраўды стамілася, што і ёй уласціва ўсё зямное, чалавечае. Глянуў у твар — вочы яе былі заплюшчаны. Адвёў сваю руку назад і пасля злёгка правёў далонь па яе прыгожых валасах.

— Оля, ужо вечарэе...— сказаў.

Яна абудзілася, як ад сну. Страсянула, як заўсёды, галавой, паправіла валасы.

— Мне здалося, што я зусім заснула пад твае горныя вяршыні... Вось грэшнікі з нас...

Глянула на Андрэя і паправіла яму каўнер піжжака.

— Вось што...— сказала, падумаўшы,— з часам пакажаш мне свайго Дзям'яна Гарагляда... Пайшлі...

Яна энергічна ўстала і першая пакрочыла з агародчыка. І Андрэй яшчэ ясней убачыў свой заўтрашні дзень і постаць той, якая цяпер ішла перад ім.

Размясціўшыся з Грышам і Якавам на вышках хле-

вунка на сене, Андрэі прагутарыў з імі да поўначы. Нават экзаменаваў Грышу і Якава (на іх просьбе) на палітычнай эканоміі... Прыслухоўваліся да руху на вуліцы — чулі, як часта цокалі капыты коней, прарывалася гутарка на польскай мове. Коні патрулёў цокалі на мястэчку ўсю ноч.

Выбрацца з мястэчка было ўжо не так лёгка, нават небяспечна. Таму Вольга хацела правесці Андрэя. І ўжо была накінула на сябе шаль, каб ісці, як тут запрадэставала цётка Рахіль:

— Не, вы не пойдзеце... Я не дазволю гэтага... Я пайду сама... Я старая, на мяне менш увагі...

Так і вырашылі. Цётка Рахіль узяла на руку кошык, паклала ў яго тры пучкі цыбулі — так і пайшлі. Конныя патрулі паліцыі раз'язджалі і ўдзень. Праўда, пры сустрэчы праводзілі вачыма старую Рахіль і Андрэя, але, убачыўшы ў кошыку цыбулю, не затрымлівалі. Так дайшлі яны аж да касцёла, які ўзвышаўся вострай вежай пры ўскраіне мястэчка, і тут разышліся. Рахіль звярнула ўлева ў завулачак, а Андрэі пайшоў прама.

Пятнаццаць кіламетраў прайшоў Андрэі пясчаным шляхам да чыгункі, а потым, перасекшы яе, апынуўся ў глухім Палессі. Задаваў сабе пытанне — уласна кажучы, чаго ён ідзе да Апанаса Хмеля? Ну, вядома, выконвае загад Паддубнага. «Іду для таго, каб яшчэ адна галіна вырасла на нашым дубе». За Глушэцкім раёнам мае нагляд Апанас Хмель, як член акругкома. Што яму скажа гэты Апанас? Трэба паставіць перад ім пытанне аб стварэнні раённага камітэта. Ужо час. Сілы ёсць. І дзе цяпер Паддубны? Добра было б, каб ён быў тут цяпер.

Вёска Забалоцце стаяла на ўзгорку сярод лясоў і балот. Пры канцы вёскі кучаравілася група старых соснаў. Нават утульнасцю навеяла ад наваколя і ад самой невялікай вёскі, якая, размясціўшыся на ўзгорку, нібы грэлася пад сонцам.

Калі Андрэі увайшоў у старую ўжо хату з драўлянай падлогаю і нізкай столлю, Апанас Хмель сядзеў у канцы стала на покуце, апрануты, у кепцы і еў хлеб з салам. Кроячы яго вялікім кухонным нажом з драўлянай ручкай, якія робяць вясковыя кавалі, ён, кладучы ў рот кавалачак хлеба з салам, кожны раз прыстукваў тронкамі нажа на сталае, як быццам гэтым нацвярджаючы нейкую думку за думкай. Апанас еў з анетытам — зубы жавалі энергічна, а цёмныя вочы, як свярдзёлкі, свідравалі перад сабою.

Яшчэ малады, смуглявы твар з крыху дзюбатым носам вы-
яўляў нецярылівасць, поздры часта раздзімаліся, і з носа
чулася саенне.

З-над кепкі, як варонава крыло, звісала над скронню
чорная пасма валасоў. Старая рабочая куртка без гузікаў
была падняразана вяроўчынай. На нагах — лазовыя лапці
з раменнымі аборамаі. ногі былі мокрыя амаль да каленяў.
Відаць, Апанас пядаўна аднекуль прыйшоў.

Ля печы вісела калыска, у якой сядзела і бавілася дзі-
ця. Жонка, у белай хустцы, седзячы на палку, перад ка-
лыскай, нешта шыла. Апанас Хмель еў, прыстукваў троп-
камі пажа на сталю і не бачыў ні калыскі, ні жонкі, якая
час ад часу паглядала на Апанаса, намагалася нешта ска-
заць, але не адважвалася. І толькі часам уздыхала.

Калі за вокнамі мільганула постаць Андрэя, жонка
ўсхапілася, падбегла нават да акна і сказала: «Нехта
ідзе...»

— Няхай ідзе, — буркнуў Апанас, — прыйдзе і пойдзе...

Калі Андрэй увайшоў у хату і, прывітаўшыся, сеў па
праву, Апанас Хмель палуднаваў і далей, маўчаў, як быц-
цам нічога не было.

Андрэй урэшце, каб вывесці Апанаса з хаты, папрасіў
паказаць яму дарогу на станцыю. Яны выйшлі. Андрэй
сказаў пароль, Апанас ажывіўся, хутка-хутка затараторыў:

— Ты Старога бачыў? Як даўно? Што ён табе казаў?
Можна, ведаеш, хутка ён будзе тут? Ага, ага... гм... Ну, ха-
дзем у хату. А я думаў, хто гэта да мяне...

Вочы пранізліва глядзелі на Андрэя, нават залішне
пранізліва. Гэта неяк карожыла Андрэя. Ён адчуў у ліш-
няй пранізлівасці Апанаса штосьці з позы канспіратара.
«Рысуецца», — падумаў.

Пераступіўшы парог у хату, Апанас на хаду загава-
рыў, як быццам знарок, на ўвесь голас:

— У нас тут справы немалыя. Разадзьмем кадзіла...
Хопіць у нас сіл у адной Заходняй Беларусі... Важна —
момант... Раптоўнасць... Ашарашыць паноў і тады — пойдзе
само сабой...

Гаворачы так, мацаў Андрэя вачыма, як быццам жа-
даючы выклікаць на гутарку. Андрэй лічыў, што тут не
месца такім размовам, і таму больш маўчаў.

Апанас закурыў тоўстую цыгарку і, пыхнуўшы дымам,
сказаў:

— Ну, нічога, яшчэ пагаворым... Ты, вядома, пойдзеш
у камсастаў... Я ад ЦК прызначан для праверкі сіл ворага

і для вярбоўкі нашых сіл... Адным словам, ваенныя справы...

Дым густа паваліў з ноздраў Апанаса. Ён абабіў попел з папярсы і скрывіўся ад дыму. Пры апошніх яго словах жонка пасцярожапа ўзняла свае шэрыя вочы і апусціла зноў. Быў момант, калі Андрэю хацелася засмяцца ад слоў Апанаса. А ён сядзеў, адну нагу схваўшы пад лаву, а другую выцягнуўшы наперад.

— Ну, як табе Стары? — зноў забубніў Апанас.— Бядовы мужык — га?

— Ды не... пічога такога я не заўважыў... Здаецца, усё ў парадку.

— Слаб, слаб Стары... Яшчэ ўбачыш...

Жонка зноў узняла вочы і ўжо не вытрымала:

— От, не малоў бы языком, чаго не след...— І залілася чырванню.

— Твая справа...— знаеш — з лыжкі ды ў рот... Што ты разумеш?

Апанас глянуў на стол і кіўнуў галавою:

— Прыбяры са стала...

— Ты за мяне не прыбіраў і прыбіраць не будзеш,— адказала жонка і пачала завіхацца ля стала.

— От, кажу, кажу — хлеў накрыць... Так яно, мусіць, і застаецца,— працягвала жонка.

— Так і застаецца... Будзеш крыць сама, раз ты такая разумная...

Ноздры ў Апанаса раздзімаліся... Вочы-свядзёлкі ўтаропіліся ў жонку. Ён павысіў голас:

— Прынёс дубцоў ці не? Бачыш, мокры па калені... Ну, вось, ідзі бяры і крый...

Жонка прашаптала нейкія словы абурэння і села зноў за калыскай.

Андрэй палічыў патрэбным як-небудзь перарваць іхнюю гутарку. Сказаў:

— Ну, нашто вам сварыцца? Хіба ж пельга без гэтага?

Словы Андрэя падзейнічалі. Апанас пачаў гаварыць такім тонам, як быццам прасіў прабачэння. Відаць, спахлохаўся, каб аб ім дрэнна не падумаў Андрэй.

— І што ты з дурною бабай...— працягнуў ён піякавата, разводзячы рукамі.

— А ты дарма, таварыш... Я тут не бачу піякай дурасці...— ускінуўшы вочы на Апанаса, сказаў Андрэй.

Жонка ажывілася, адчуваючы заступніцтва.

— Ой, дарагі таварыш, ён мяне мае за той лапаць,

што на пазе,— сказала з плачам жонка.— Ой, божухна! Ніякага спасу ад яго!

— Маўчы! — успыхнуў Апанас і заварушыўся на месцы.— Ну, што ты з ёю зробіш? Маўчы, табе кажу!..— і зноў прыкрыкнуў на жонку.

Захлынуўшыся ад хвалявання, засон посам.

Апанасу ўжо хацелася, каб жонка змоўкла. Ён быў бы здаволены, каб яна маўчала, пакуль ён будзе гутарыць з Андрэем.

Апанас гатоў быў выказаць свае фантазіі нават у прысутнасці слуга, уяўляючы, што і слуг будзе здзіўляцца і захапляцца яго ўзлётам. А тут — жонка, жывы чалавек, і раптам — не мае ніякай ахвоты захапляцца ім. Наадварот, супярэчыць ды яшчэ пры староннім чалавеку, які першы раз у хаце. Канфуз, адзін канфуз. Ніякай кашы не зварыш з гэтай бабай. Замест таго каб біць у адно, яна табе ўсё насуперак.

• Жонка ўжо маўчала. Маўчаў і Апанас, час ад часу злосна паглядаючы на яе. У адносінах да Андрэя трымаўся стрымана. Заступніцтва Андрэя за жонку некалькі збіла яго з тропу. Яшчэ не ведаў, як на гэта рэагаваць. Але яму ўсё ж такі было балюча за такі «правал» перад Андрэем, які, як яму здавалася, падрыхтавала яго «дурная» жонка. І Апанас, звяртаючыся да Андрэя, кінуў «трагічным» голасам:

— Гэта, разумеш... у мяне не жонка, а цэлая контррэвалюцыя ў хаце.

Апанас усхапіўся з лавы і пачаў зноў круціць цыгарку.

Тут Андрэй не вытрымаў і зарагатаў.

— Я проста не бачу ў вашай спрэчцы ніякага сапраўднага сэнсу,— сказаў ён.

— Смейцеся, таварыш, з гэтага дурня,— у сваю чаргу сказала жонка.— От, заўсёды так...

І яна коратка засмяялася.

— Я табе раз сказаў!..— зноў крыкнуў Апанас.

— А ўсё ж такі, таварыш Апанас, хлеў трэба накрыць,— ціха, каб не асабліва зачапіць самалюбства Апанаса, сказаў Андрэй.

— Ды там работы, таварыш, усяго на якую гадзіну, не больш,— падхапіла жонка.

Апанас маўчаў, як быццам вагаўся, як лепш будзе для яго пакрыўджанага гонару аднесціся да такой, на яго думку, нікчэмнай справы.

— Не, крыць не буду! — сказаў ён як адрэзаў.

Аднак Андрэй прапанаваў выйсці з хаты.

Ля хлява ляжалі надрыхтаваныя кулі саломы і вялікая вязанка лазовых дубцоў для нярэвязі.

— Давай я табе памагу, і за гадзіну будзе дзірка залатана, — прапанаваў Андрэй.

Апанас паскроб патыліцу і нічога не адказаў. Потым, усміхнуўшыся, прамовіў:

— Нашто мне гэта рабіць? Гэ... — Апанас кінуў галавой на вёску, — скажу хлопцам — прыйдуць і зробіць. Раз-два...

Андрэй, здзіўлены, нільна наглядзеў у вочы Апанаса і сказаў:

— Рабіць гэтага не трэба. Камуністу трэба спалучаць падпольную рэвалюцыйную работу з добрым вядзеннем гаспадаркі. Іначай мы не будзем мець аўтарытэт у шырокіх сялянскіх мас...

Апанас махнуў рукою, лічачы, што гэтае пытанне пагогул не павінна стаяць на парадку дня.

— Гэта, брат, е-рун-да-а, — прамовіў ён з прыціскам і такім тонам, як быццам паляпаў Андрэя па плячы. «Ты, моў, яшчэ зялёны...»

І працягваў далей:

— Тут так нагаспадарышся, што... Аўтарытэт у рэвалюцыйнай працы здабываецца баявым словам...

І Апанас паказаў сціснуты кулак.

— Аднаго гэтага мала... Гэта нешта не тое, таварыш Апанас. Па-мойму, рэвалюцыя гэта ўжо выкрыла, як перэальнае і шкоднае. І таму рэальным будзе тое, каб ты зараз палез на страху, — усміхаючыся, сказаў Андрэй.

Гэта накарожыла Апанаса. Ён гатоў быў сказаць: «Ты мне не загадвай», але стрымаўся. Выраныў гутарку перавесці на іншую тэму. Запытаўся са шматзначным позіркам:

— Ты якую маеш асвету?

Відаць, гэтае пытанне даўно ўжо карцела яму, бо чакаў адказу неяк пасцярожана, стаіўшыся, каб, чаго добрага, не сустрэць сабе і ў гэтым хлопцы канкурэнта.

Андрэй адказаў на пытанне і дадаў:

— Пры чым тут асвета ў даным выпадку?.. Я хачу цябе бачыць на страсе...

Апанас уздыхнуў і развёў рукамі.

— Ну, што ж з табой зробіш? Сагітаваў... — сказаў ён і пайшоў пад навець на драбіны. Андрэй з усменкай прасачыў за ім.

Пасля таго як дзірку на страсе залаталі, Апанас быў нават у вясёлым настроі. Са здавальненнем глядзеў з зямлі на белую ланіну новай страхі.

— А то, разумееш, дождж заліваў карову... Ну, а цяпер... — ценюся Апанас.

Калі ўвайшлі ў хату, нават сказаў жонцы:

— Ідзі, палюбуйся страхою...

— То дзіва — столькі было крыку праз яе... — адказала жонка і кінулася да печы, каб па заслугах пачаставаць «работнікаў».

Пасля абеду Апанас абуў боты, апрануў чорную куртку, нават мала панюханую, і паклікаў Андрэя ў сенцы. Там дастаў з кішэні некалькі спісаных лістоў паперы і пачаў тлумачыць:

— Вось глядзі... Спіс нашых сіл... Вось гэта камса-стаў... Сюды я ўпішу і цябе... А гэта — радавья...

Спіс быў сапраўды вялікі. На прадапошняй старонцы спіса Андрэй убачыў, што цыфры перавалілі ўжо за трыста.

Гэта была «армія» Апанаса Хмеля, якую ён рыхтаваў да агульнага паўстання.

Потым наказаў другі спіс, сказаўшы:

— А гэта вось спіс сіл ворага...

У ім значылася ўся паліцыя раёна, чыноўнікі, памешчыкі, лесапрамыслоўцы, асаднікі і іншыя, як сказаў Апанас, прыхвасні-лізаблюды. Спіс быў даволі цікавы і важны. У яго былі занесены ўсе важнейшыя прадстаўнікі акупантаў у раёне. У спісе Андрэй знайшоў і графа Ельскага.

— Гэты спіс, — сказаў Андрэй, — вельмі каштоўная рэч, ва ўсякім выпадку. Ворага трэба ведаць падрабязна...

Апанас нават урачыста ўсміхнуўся. Вось тут ён можа наказаць сваю перавагу над кім хочаш.

— Вось табе, брат, і ўсё... Усё як на далоні... Толькі }
накрыць паноў, і ўсё... Гэта ж так проста і лёгка. Я не
разумею, чаму яны не згаджаюцца і ў першую чаргу Ста-
ры — Паддубны. Гэта не што іншае, як палітычная баязлі-
васць, якая раўняецца контррэвалюцыі...

— Бачыш, Апанас, гэта не так проста, як ты гаворыш...
З сур'ёзнымі справамі трэба рабіць на-сур'ёзнаму. Тут ва
ўлік уваходзіць народ...

— Ты толькі клікні гэты народ, зараз збяжыцца... —
узрушаным голасам сказаў Апанас.

— Ведаю, што так. Ты ўлічваеш варожыя сілы адна-

го, двух раёнаў, а не ведаеш варожых сіл усёй Польшчы. І як стаіць справа з арганізацыяй пашых сіл...

— Нам паможа міжнародны пралетарыят...— сказаў Апанас тонам прамоўцы.

— Нешта авантурнае,— адказаў, усміхнуўшыся, Андрэй.

— Што тут авантурнага? Бяры з брою ў рукі і ідзі...

Андрэй засмяяўся і сказаў:

Я не думаю, Апанас, каб ты быў паіўны. Матэрыял у цябе каштоўны, вельмі каштоўны. Беражы яго. Дарэчы, дзе ты яго хаваеш?

— Дзе? Вось тут ляжаў, у кішэні,— бесклапотна адказаў Апанас.

— Гэта не работа, Апанас. Можаш усё праваліць. Я хачу, каб ты зараз жа схваў гэтыя спісы ў надзейнае месца.

Апанас пачаў гаварыць ціха і пават ласкава, параспеў:

— У нас тут ціш ды гладзь... Рэдка калі які сабака заглядае...

— Гэта няважна. Траціць пільнасці ніколі не трэба... Ты ж сам гэта ведаеш...

Апанасу не хацелася хаваць гэтых спісаў. Наадварот, ён гатоў быў бы паказваць іх усім, каб ведалі, якімі справамi «заварочвае» ён, Апанас Хмель.

— А скажы, Апанас, як ты глядзіш на работу Сцяпана Каваля?

— Што-о-о? Гэта толькі пачатак,— зняважліва працягнуў Апанас,— калі мы выступім, ён будзе падпарадкавацца мне.

Гэтае «мне» кальшула Андрэя. Хацеў пачаць сварку з гэтым «забубённым» Апанасам Хмелем, але ў пару стрымаўся. Толькі падумаў — «будзе яшчэ з ім работы».

— Вольгу знаеш? — спытаўся Андрэй.

— Знаю, як не знаць? Яна мяне гэтымі днямі надумала вучыць — фінцікляшкі. Была ў свой час тут. Праходзіла цераз балота ў другую вёску. Утапілася б, каб не выратаваў...

— І добра зрабіў, што выратаваў. Яна — разумная, палітычна пісьменная дзяўчына...

— Балбатуха,— буркнуў Апанас.

Андрэя зачэпіла за жывое не на жарты. Сціснуў зубы і змоўк. А потым, пазіраючы спадылба на Апанаса, павольна сказаў:

— Ты, Апанас, хворы на дзікія ўяўленні, зарубі гэта сабе на носе. Так адзвацца аб людзях — барацьбітах...

Апанас перасмыкнуў плячыма і заюліў языком:

— Ну... ну... можа, можа... я грэшны, як і ўсе...

А потым дадаў смялей:

— Я — не нябесны, а зямны чалавек... Што зробіш?

З гэтымі словамі яны ўвайшлі ў хату.

Апанас адразу накінуўся на жонку, патрабуючы нейкіх адозваў.

— Я іх не брала і не бачыла. Ты мне іх не даваў...— барацілася жонка.

— Як не даваў? Даў жа табе схаваць... Ты знаеш, што гэта за адозвы? — павёў наступленне на жонку Апанас, сагнуўшыся ў знак пытання.— Гэта адозвы... знаеш якія? Дурніца ты...

— Ой, адчапіся ад мяне са сваімі адозвамі, паглядзі на паліцу, ты часта туды кладзеш паперы,— з тугою адказала жонка.

Паліца пад самай столлю была завалена рознай, найбольш жалезнай, драбязой. Пад рукою Апанаса звінелі нейкія бляшкі, высунулася ручка малатка, з грукатам упалі абцугі на падлогу. Апанас адкінуў іх нагой, і чыгунок зазвінеў пад лавай. Урэшце, засоншыся, Апанас сказаў: «Вось яны». І з-пад заржаўленых бляшак, цвічкоў, замочкаў выцягнуў дзве лістоўкі.

Андрэю хацелася заплюшчыць вочы, каб не бачыць усёй гэтай «работы» Апанаса Хмеля. Думаў — няўжо гэты чалавек знарок стварае для сябе небяспеку? Гэта яму пібы даспадобы.

Відаць, што Апанас Хмель хацеў «ашарашыць» Андрэя чым іншым. Але Андрэй, прабегшы па адозвах ЦК вачыма, перадаў іх жонцы Апанаса, просячы схаваць як найлепш.

Апанас толькі правёў позіркам за рукамі Андрэя і нічога не сказаў. Лыпаў вачыма з-пад казырка кепкі не то як збіты з тропу, не то як знянацку злоўлены.

Урэшце не вытрымаў:

— Хто ў мяне ні быў, яшчэ не рабіў так... Ты што — мне не давярэш? Гэта таксама можна палічыць контррэвалюцыяй...

— Я думаю, што гэтага ніхто не палічыць за контррэвалюцыю...— стрымана адказаў Андрэй і, глянуўшы ў акно, дадаў: — Па-мойму, нам пара ў дарогу.

Шырокія цёмныя бровы Андрэя ўвесь час былі насун-

лены, калі ён ішоў побач з Апанасам. Хацелася «высцебаць» гэтага Хмеля, але за ім была некаторая даўпасць у надшольнай працы, а значыць, і... вядомасць, якую так адкрыта раздуваў ён, сам Апанас. І гэта стрымлівала Андрэя. Усё ж такі сказаў:

— З капсірацыяй, Апанас, ты павінен абавязкова на-
правіцца... гэта ж немагчыма так...

— Го-о, чым чорт не жартуе,— весела адказаў Апа-
нас.— Мы патрапім над носам ворага хадзіць і рабіць свае
справы...

Пры гэтым ён выняў з кішэні нешта круглае, прадаў-
гаватае і паказаў Андрэю:

— Бачыш? Адною гэтай штучкай знаеш, што можна
зрабіць? — У руках Апанаса была граната.

— Гэтай штучкай,— працягваў ён,— можна цэлы по-
езд зваліць з рэк...

З другой кішэні Апанас выняў і паказаў наган.

— Хочаш — зараз выстралю?

Андрэй сказаў:

— Выклікаць ваўка з лесу — на гэта, брат, многа ро-
зуму не трэба. Нельга ж забаўляцца зброяй, якая пры-
значана для вялікай справы.

Андрэй думаў, насуніўшы бровы: «З гэтым Апанасам
трэба нешта зрабіць. Нельга даручаць яму такіх спраў.
Па сутнасці ён бескантрольны... Хутчэй бы ўбачыць Пад-
дубнага... А каб сустрэцца з таварышам Васілём, было б
яшчэ лепш...»

Калі ўвайшлі ў апошняю паласу лесу, ужо была ноч.
Лес густым змрокам зацямняў дарогу. Апанас выняў рэ-
вальвер і трымаў яго наагатове, наклаўшы палец на ку-
рок. Ён ішоў, утуліўшы галаву ў каўнер курткі, крыху
раскрыўшы рот. Вочы бліскалі з-над казырка кешкі, як
у лазутчыка. Здавалася, быццам ён чакаў, што з кустоў
вось-вось выскачыць які-небудзь вораг.

Цемра ўсё больш і больш згушчалася... І вось у адным
месцы Апанас схапіў Андрэя за рукаў і сказаў: «Стой!»
Ён глядзеў, прыгнуўшыся, наперад. Глядзеў і Андрэй.
Бачыў толькі таямнічае мігценне вады над высачэзнымі
стромкімі вольхамі. Што бачыў Апанас, невядома. Усё
стаяў, прыглядаўся, нават ступіў крок наперад. Урэшце
шапнуў Андрэю: «Кладзіся!» і сам прыпаў да дарогі. Лёг
і Андрэй. Так праляжалі яны хвілін пяць. Нідзе ніякага
гуку, ні руху. Калі ўсталі і прайшлі нару крокаў, на-
ткнуліся на стары альховы пень вышыняю ў пояс, увесць

аброслы белым мохам (альху, відаць, у свой час зламала бура). Вось гэты пенё і замуціў уяўленні Апанаса.

— Ну, брат, здалося, што стаіць сапраўдны чалавек з барадою... А халера б яго ўзяла...— ціха сказаў Апанас і нават злёгка стукнуў ручкай рэвальвера ў трухлявы пенё. Печаканае рэха, як з кадушкі, адклікнулася на ўдар і замерла ў глыбіні цёмнага лесу.

— Табе ж гэтая дарога знаёмая,— сказаў Андрэй,— хіба ж ты, ходзячы, ніколі не заўважаў гэтага пня?

— Ведаю я яго як аблунленага... Але сягоння — проста выпаў з галавы, халера б яго ўзяла... Ну, думаў,— камусьці прыйдзецца развітацца з гэтым светам, а тут...

— Канфуз,— падханіў Андрэй і засмяўся.

Альховую нізіну змяніла ўзвышша. Ціхі, густы шумок соснаў стаяў у паветры. Глуха даляцеў паравозны гудок. Хутка будзе чыгунка.

Калі ўрэшце выйшлі з лесу, вачам падарожных адкрылася незвычайная карціна. Як вокам глянуць, па ўсім небасхіле зрэдку палалі пажары. Адны бліжэй, другія далей. Яны шугалі полымем у цёмнае неба. Трывога адчувалася ў паветры.

Цьмяныя агні стапцы і слепа мігалі налева ўдалечыні, як спалоханыя, устрывожаныя.

Андрэй з Апанасам доўга стаялі на ўзлессі і, пазіраючы навокал, маўчалі. У Андрэя глуха стукала сэрца.

— Работа Сцяпана! — сказаў Андрэй.

Апанас прамаўчаў.

— Ну што ж, пойдзем...

Хутка прыйшлі да чыгуначнага насыпу. Далёка направа то мігалі, то знікалі агні. Апанас прыгледзеўся і сказаў:

— Ідзе поезд...

Андрэй узлез на насып і, лёгшы на палатно чыгункі, прыклаў вуха да рэйкі. Цягучы, тоікі звод плыў па зямлі, і глуха, глуха, з грукатам стукалі колы на стыках рэк. Хто спянаецца і куды? Здавалася, гул тэлеграфных правадоў нёс у свет трывогу.

Андрэй сышоў з насыпу. Апанас прылёт ля тэлеграфнага слупа. Прылёт і Андрэй, сказаўшы: «Так, правільна, ідзе поезд...»

Прытуліўшыся да жыта, Андрэй з Апанасам ляжалі і чакалі пезда.

Калі фары паравоза сталі ўжо добра відаць, Апанас заварушыўся, прыўстаў.

— Ты куды? — снытаўся Андрэй.

— Тое, што я зараз зраблю, узніме ўвесь навакольны народ на погі...

— Ты што хочаш рабіць? — устрывожыўся Андрэй і таксама прыўстаў.

Апанас наблізіў свой твар да твару Андрэя і, бліскаючы вачыма, сказаў з прыціскам:

— Узарваць поезд...

— По-езд?..! — працягнуў Андрэй. — Не смей гэтага рабіць! Ты не ведаеш, хто едзе ў поезде, можаш папсаваць усю справу... Народ і так ужо ўзнімаецца...

Апанас падзьмуўся.

— Тады я не знаю, хто ты... — злосна загаварыў ён.

— Я знаю, хто я... І, здаецца, ужо ведаю, хто ты... Не смей гэтага рабіць!.. Ты далёкі ад рэвалюцыі з такімі імкненнямі... Гэта твая чарговая выдумка, — успыхнуў урэшце Андрэй і топам загаду сказаў: — Дай гранату сюды!..

Поезд быў ужо на адлегласці не больш як паўкіламетра. Апанас, адмахнуўшыся рукою і зняважліва кракнуўшы «а-а-а...», крута павярнуўся і палез на насып.

Андрэй глядзеў услед і не ведаў, што рабіць. Потым кінуўся наўздагон і схапіў Апанаса за куртку.

— Я не дапушчу гэтага... Разумееш?

Апанас агрызнуўся:

— Ты што хочаш? Ты думаеш, рэвалюцыю ў пальчатках робяць?

— Я табе кажу, злазь з насыпу! — крыкнуў Андрэй і схапіў Апанаса за каўнер курткі.

Поезд прагрукатаў, бліскаючы святлом вокнаў, якое па момант асвятліла двух чалавек, што, схапіўшы адзін аднаго за грудкі, каціліся з насыпу.

Грукат заціх. У аддаленні толькі мільгала чырвоная вочка ліхтара апошняга вагона.

Апанас з Андрэем урэшце расчаніліся і, засопшыся, сталі на погі.

— Так... — задыхаўся Апанас, — я цяпер зразумеў цябе.

— Ну і добра, што зразумеў... Ты думаў, што я буду з табою гуляць у рэвалюцыю... Рэвалюцыя — не забава...

— Ты яшчэ зялёны...

— Практыка пакажа, хто зялёны, хто чырвоны.

— Яна паказала ўжо... — скванна надхапіў Апанас.

— Так, яна іменна паказала... Але дзе мая шапка? — сказаў Андрэй і пайшоў да насыпу.

Калі ён вярнуўся, Апанас заявіў яму:

— У Глушэц я не пайду...

— Скінь з сябе паўнамоцтвы члена акругкома і тады можаш не ісці... А так — павінен. Там яшчэ няма кіраўніцтва...

— Ты мяне не прымусіш...

— Партыя прымусіць... Пайшлі...

Апанас доўга вагаўся, потым рушыў услед за Андрэем, апусціўшы галаву.

...З пезда на перон станцыі разам з іншымі пасажырамі выйшаў крыху ссутулены чалавек з паднятым каўняром плашча. У руцэ пёс невялічкі чамаданчык.

Гэта быў Іван Паддубны. Ён накіроўваўся ў Глушэц, дзе яшчэ не было партыйнага кіраўніцтва. Падзеі ў лесе графа Ельскага прымусалі яго спяшацца.

АГНІ

Сцяпан Каваль раптам у адну ноч знік са сваім атрадам. Як ні шукала яго разведка паручыка Ельскага, не магла знайсці. Ельскі думаў: гэта манеўр ці адступленне ў лясы? Прышоў да вываду, што можа быць і тое і другое. Пайсці на гэты манеўр Сцяпана прымусілі даволі сур'ёзныя прычыны. Сцяпан разумеў, што на палявых прасторах карпікі маюць большыя магчымасці для аператыўнасці. Гэта адно. А другое, і самае галоўнае, тое, што паны ўсталі на погі і збіраюць тут супроць Сцяпана моцны ўзброены кулак. Сцягваюцца значныя сілы паліцыі, асаднікаў, розных «патрыётаў». І маглі быць пушчаны ў рух рэгулярныя часці. Небяспека заключалася імяна ў апошнім. Можна быць перавага сіл з боку папоў не толькі ва ўзбраенні, але і ў колькасці людзей. І таму Сцяпан вырашыў, што становішча можа змяніць на яго карысць толькі раптоўнасць.

Дык вось, Сцяпан раптам знік, паставіўшы ў пяпэўнасць «стратэга» паручыка Ельскага.

Ельскі вырашыў спешным маршам дасягнуць Глушца. Ніякіх прывалаў, ніякага адпачынку ні ўдзень, ні ўначы. Але не ведаў да канца паручык Ельскі разам са сваімі «высокімі» апекунамі, што ночы стаяць у дзгоры, што ночы ў змове са Сцяпанам, з Дзям'янам Гараглядам — з усімі, што ўсталі на абарону краіны.

Сцяпан Каваль раптоўна напаў на атрад Ельскага ў час яго начнога марша за дваццаць кіламетраў ад Глуш-

ца. Адным палётам змеў атрад са шляху, не даўшы яму магчымасці пават заняць абарону. Вось тут упершыню і былі пушчаны ў ход шаблі, калі адна група карнікаў з ар'ергарда адважылася атакаваць партызан. Іржанне копей, бразгат зброі, крыкі, стогны людзей, стрэлы — усё на нейкі момант змяшалася ў штосьці злавесна-трывожнае. А потым усё сціхла і знікла са шляху, засталіся забітыя і параненыя. У рукі партызан трапілі два кулямёты.

Тупат капытоў наперадзе па шляху сведчыў, што паручык Ельскі са сваім авангардам галопам уцякае ў напрамку Глушца. Не лічыў Сцяпан ахвяр ворага — памчаўся таксама галопам услед за Ельскім.

Але з ходу ў Глушэц не пайшоў. Падзяліў атрад на дзве групы — адну паслаў налева ў абход Глушца, а сам з групай пайшоў направа, каб такім абходным манеўрам узяць мястэчка ў клешчы.

Да староства дайшлі весткі, што ў павеце «хлопамі падпалена некалькі памешчыцкіх маёнткаў і асадніцкіх фальваркаў, што ёсць ахвяры сярод асаднікаў...» Памешчыкі, якія знаходзіліся ўвесь час у старостве на парадах, завылі. Патрабавалі ад старосты паслаць усе сілы, якія ёсць, на ратаванне маёнткаў, і таму атраду Ельскага не было чаго спыняцца ў Глушцы — бараціць яўрэйскія крамы, — ён павінен быў узначаліць барацьбу з паўстаўшым хлопствам.

Першая паліцэйская застава, якая сустрэла Ельскага, перадала загад старосты — не чакаючы ні хвіліны, спяшацца ратаваць маёнткі і як след пакараць узбунтаванае хлопства. Апрача загаду быў ліст ад бацькі. Паручык Ельскі загарэўся гневам. «Ну, з хлопамі я ўжо спраўлюся, я іх правучу... наперад, за мной!» — крыкнуў ён сваім салдатам, і коні зацокалі капытамі па бруку замёршага мястэчка.

Памешчыкі пасля нарады падаліся пад ахову пана бога — больш шасцідзесяці «дзедзіцаў» сабраліся ў касцёле і замкнуліся. Ксёндз распачаў імну за «памысльнасць» збаўчай барацьбы паручыка Ельскага. Усе «зямельныя тузы» павеата, у большасці з паважнымі брухамі, з вусамі, з пародзістымі тварамі, многія ў афіцэрскіх мундзірах розных рангаў уклепчылі і застылі ў малітве. Сярод іншых стаяў на каленях дёмнавалосы, з пасівелымі скронямі, у мундзіры ротмістра блакітных уланаў сам граф Ёраніслаў Ельскі.

Загад старосты выратаваў паручыка Ельскага — Сця-

нан Каваль не паспеў снышці яго ў мястэчку Глушэц і акружыць. Калі груны сустрэліся на базарнай плошчы, асветленай адзіным ліхтаром, мястэчка было пустым, як вымершае. Уся паліцыя паехала з Ельскім. Засталася толькі варта для староства, якое размяшчалася ў сярэдневяковым былым княжаскім палацы за кіламетр ад мястэчка. Туды днём перайшла і камендатура паліцыі. Сцяпан думаў: што за ліха — няўжо Ельскі яшчэ не прыбыў? Не можа быць. На адлегласці не большыя пяці кіламетраў ад Глушца ён адарваўся ад Ельскага — проста на парозе мястэчка.

Хоць бы каго ўбачыць. Але на вуліцах ні душы. Хацеў, па сваёму даўняму плану, накіравацца да маёнтка Ельскага, думаючы, што карнікі намчаліся пайначай туды.

Але ў мястэчку не ўсё замерла. Сцяпан і не згледзеў, як з ценю ад сцяны крамы аддзяліўся хлопец у кепцы. Гэта быў Максім Рунда.

Ён унаўголоса далажыў Сцяпану, што карны атрад не затрымліваўся ў мястэчку, паехаў галоўнай вуліцай на шлях і што паны моляцца, замкнуўшыся ў касцёле.

— То ж бо бачу,— светла ў вокнах, як праязджалі міма,— сказаў Сцяпан.— Ну, ідзі, хлопча, спаць, ты заслужыў адпачынак.

Максім Рунда шмыгнуў у цепь. Прайшоўся між крамаў, асцярожна агледзеў вуліцу і, прыгінаючыся, перабег на другі бок. Насупраць за акном, прыўзняўшы край фіранкі, стаяла Вольга.

Маёнтка графа Ельскага гарэў... Не было ўжо тут ні паліцыі, ні «ўзбунтаванага хлопства». Паручык Ельскі спыніўся супроць алеі, якая зварочвала ў маёнтка. Спешаны атрад на конях застыў на месцы. Усе загледзеліся на полемя. Бронзавыя твары замерлі ў перухомасці і прытоеным жаху. Не далятала адтуль ні крыку, ні шуму. Толькі — трэск. А там далей, на небасхіле, асядала злавеснае зарыва. Недзе гарэла яшчэ. Паручык Ельскі ачнуўся, як ад гіпнозу, і ўнаўголоса, амаль адным кіўком галавы, выслаў двух разведчыкаў у абход маёнтка. Атраду ж загадаў рассыпацца ланцугом уздоўж шляху. У аддаленні паўскос за шляхам чарнела паласа невялікага лесу, які нядаўна мінулі.

Цёмнае неба яшчэ ніколі не было для паручыка Ельскага такім цёмным, як цяпер. Ніводнай зорачкі. А колькі іх здаралася бачыць тут, асабліва там, у садзе над сажалкай, дзе схіляюцца стогадовыя вербы і ліпы, дзе хаваюцца

статуі грэчаскіх багінь, ля якіх «хлопкі», сагнуўшыся, капалі, палолі, граблі з дня ў дзень, з дня ў дзень пад наглядом крыклівага аканома... Няўжо канец? Хлопы падпалілі і, відаць, пайшлі далей рабіць тое самае — паліць. Няўжо канец?

І на момант аслухенне авалодала Ельскім, пачуццё безвыходнасці запоўніла душу. Але, выхаваны ў сляпой дысцыпліне ў імя «святой гістарычнай Польшчы», ён папракнуў сябе, што пельга яму так мысліць, і падцягнуўся ў сядле. Разведчыкі, вярнуўшыся, далажылі, што ў маёнтку нікога няма, што гумно і аборы дагараюць, толькі палац яшчэ доўга будзе гарэць. Значыць, няма ўжо сэнсу ехаць у вёску і гнаць сялян тушыць пажар. Ельскі скрыгануў зубамі і падумаў: «Няма Ярэмаў Вішнявецкіх, а то пажараў пабольшала б у сто разоў...» І тут жа саслоўная амбіцыя загаварыла ў графскім сыне: «А мы хто? Хіба не нашчадкі іх?» І хацеў рушыць з атрадам у бліжэйшую вёску з факелам пажару. Але што за шум пачуўся? Ці то зашумеў той невялікі лес, што паўскос у аддаленні чарнее паласою за шляхам?

Нічога не разумее графскі сын. Але на ўсякі выпадак адышоў з атрадам у поле, бліжэй да маёнтка.

Адыход Ельскага падказаў Сцяпану, што сілы ў ворага немалыя. Таму ён паслаў Дзям'яна з яго групай у тыл карнікам, а сам ударыў з боку шляху.

Бой разыграўся на шырокім полі, асветленым высокім полымем ад палаца, які гарэў. Сцяпан вырашыў знішчыць атрад Ельскага дашчэнтку. Ельскі ж хацеў спаліць да дня некалькі вёсак і біцца з «бандытамі» толькі ўдзень. Укалола яго графская пыха, што не можа дыктаваць бою ён, афіцэр, пап, шляхціц, што вымушаны, наадварот, падпарадкавацца якімсьці ўзброеным хамам. А потым раптам набягала думка: «А яны ж у свой час даходзілі да Варшавы...» І рука хапалася за ручку шаблі.

Група Дзям'яна, зайшоўшы ў тыл, ударыла залпам. Коні павярнулі назад, і тут карнікі былі атакаваны атрадам Сцяпана.

Паручык Ельскі з узнятай шабляй стаў у сядле і крыкнуў: «За мной!»

Голас Сцяпана пакрыў яго голас: «Смерць панам! Смерць акупантам!» І залацістая шабля бліснула ў руцэ Сцяпана. Узняў каня на дыбкі і ўварваўся ў гушчу карнікаў. справа застракатаў кулямёт. Карнікі адхлынулі да маёнтка. Але Ельскі яшчэ раз павярнуў іх і павёў у ата-

ку. І тут сустраўся са Сцяпанам. На момант нібы зжахнуўся ад яго фігуры волата, а потым уздыбіў каця. Зноў бліснула залацістая шабля ў руцэ Сцяпана.

Паручык Ельскі вырачыў вочы, замёр на хвіліну. Потым, нібы што ўспомніўшы, крыкнуў: «Ах!..», і ў гэты ж час малапакавы ўдар аглушыў яго. Ельскі зваліўся з каця. Карнікі кінуліся ў паніцы хто куды і тут пад ударамі партызанскіх шабел падалі з коней.

...Стракатаў кулямёт, а з тылу чуліся залпы за залпамі.

Поле апусцела ад варожых сіл. Сцяпан падаў каманду збірацца.

...Яшчэ не ўсё. Сцяпан, пакінуўшы некалькі рапелых і забітых пад апеку Дзям'яна, памчаўся назад у Глушэц.

У касцёле ўсё яшчэ свяціліся вокны, яшчэ правілася імяна і маліліся паны.

— Яшчэ не ўсё, — гаварыў Сцяпан.

З ляскатам праляцелі партызаны па мястэчку і з ходу атакавалі касцёл.

Вось тады нават і староства з павятовай камендатурай паліцыі пакінулі палац і выехалі ў невядомым напрамку.

Нягледзячы на стрэлы, паны касцёла не адчыпялі.

Калі партызаны прыгразілі падпалам касцёла, дзверы скрыганулі і адчыніліся.

Партызаны натоўпам уварваліся ў дзверы, і густыя залпы разлягліся пад скляпеннем касцёла...

Андрэй з Апанасам якраз паспелі да штурму касцёла. Партызаны іх затрымалі, падвялі да Сцяпана. Сцяпан, пазнаўшы іх, ускрыкнуў:

— Го! І вам не спіцца? Ну, што ж, далучайцеся. Тут мы з панамі цацкаем. Замкнуліся, бачыш...

Андрэй тузануў Апанаса за руку і сказаў:

— Вось тут можаш выкарыстаць сваю гранату.

Апанас схамянуўся і згадзіўся:

— І то праўда...

І выняў гранату з кішэні.

Але Сцяпан сказаў:

— Аддай гранату мне. Мы яе пазней выкарыстаем. А тут хлопцы зрабляць без яе.

Апанас аддаў гранату.

— Ты, Апанас, пераходзіў бы да мяне, — працягваў Сцяпан.

— Я ўсё думаю, каб ты да мяне...

— Віхраватая ў цябе галава... Яна табе некалі бяды наробіць.— А потым звярнуўся да Андрэя:

— Ну, а ты, сыноч? Усё адукуеш і адукуеш... Адукуй...— і, ткнуўшы пальцам на Апанаса, працягваў: — Вось гэтага віхраватага выадукуй...

І засмяўся.

Тут упершыню Андрэй даведаўся ад Сцяпана аб смерці Данілы Перагуда і злосна паглядзеў на касцёл, адкуль усё яшчэ былі чуваць стрэлы і крыкі.

— Сюды мала адной гранаты,— сказаў ён, развітваючыся са Сцяпанам.

* * *

Іван Паддубны прыйшоў у хату Абрама на світанні. Адрас трапіў яму ў рукі на дарозе ў Баранавічах ад другога члена акругкома, які трымаў сувязь з Вольгай.

Падняўшыся па скрыпучых сходках кривога ганачка, Паддубны асцярожна пастукаў у дзверы. У ранкавай цішыні стук здаваўся такім гучным, што Стары нават азірнуўся. Пастукаў яшчэ раз, і адразу ж за дзвярыма пачуліся таропкія крокі, а затым голас:

— Хто?

Гэта быў Грыша. Вольга яшчэ ўчора папярэдзіла яго, што магчыма заўтра прыедзе сакратар акругкома, і Грыша лёг спаць у майстэрні на лаўцы ля акна, педалёка ад дзвярэй, каб адразу, пачуўшы стук, іх адчыніць.

Паддубны сказаў пароль соншаму і ўстрывожапаму Грышу і, атрымаўшы адказ, увайшоў у майстэрню. Грыша ад хвалявання так разгубіўся, што не мог знайсці месца, дзе пасадзіць госця. Чамусьці выцягнуў з кутка стары трохпогі зэдлік. Ён пахіснуўся, як толькі госць прысеў на яго. Глянуўшы на пачырванелага Грышу, Паддубны махнуў рукою і сказаў:

— Нічога, месца знойдзем.

І, перасеўшы на нары, скруціў цыгарку, закурыў. Потым папрасіў вады. Грыша з хваляваннем чакаў, пакуль Паддубны нап'ецца, і думаў, з чаго ён пачне з ім гутарку.

— Ну, брат, сядай бліжэй. Вось тут, побач, і давай пагаворым.

Грыша паслухмяна сеў і пачаў хутка раскадваць пра ячэйку. Гаварыў ён блытапа:

— У нас ёсць толькі адна ячэйка... Але... але... Мы хочам... Хутка зробім другую з хлебаробаў...

Заікнуўся і запытальна глянуў на Паддубнага. Але сакратара акругкома цяпер цікавіла не ячэйка, аб якой ён ужо сёе-тое ведаў, а наогул становішча ў мястэчку. Як, напрыклад, ставіцца насельніцтва да партызаў? Якія цэны на рынку на хлеб? Ці прывозяць сяляне хлеб на рынак, а калі прывозяць, то ці многа?

Грышу здзівілі пытанні Паддубнага. Ну што з таго, што Грыша будзе ведаць, якія цэны на хлеб? Толькі тое, што хлеб дарагі або танны. Не можа ж ячэйка рабіць ушыў на цэны... Грыша не вытрымаў і, сумеўшыся, запытаўся іменна пра гэта. У адказ ён пачуў, што камуністаў павінна цікавіць усё, чым жыве народ. Безумоўна, Грышу здзівілі пытанні Паддубнага, калі ён, сакратар мясцовай ячэйкі, не ведаў нават таго, колькі насельніцтва ў мястэчку, які працэнт рабочых, рамеснікаў, гапдляроў, земляробаў і іншых...

— Т-а-а-к... — працягнуў Паддубны, — гэта добра, што ў вас ёсць ячэйка і хочаце стварыць другую. Ну, а як ты думаеш, нашто патрэбны ячэйкі? Адзін другога агітаваць?

— Не, не... Трэба больш... Трэба ведаць, хто вораг...

Грыша даволі талкова раскажаў аб саюзе асаднікаў — гэтай новай каланізатарскай шляхце, аб саюзе памешчыкаў.

— Пахвальна, што ты гэта ведаеш, — сказаў Паддубны, — але гэта яшчэ не ўсё. Гэта ўсё роўна, што хадзіць па гары і сонца не бачыць. Камуністы павінны быць у народзе. Ворагаў вы вывучылі, а воль народ, свае сілы... не ведаеце. Хто тут у старостве старшыня сэйміка?

— Граф Ельскі.

— Так... Фігура...

— Яны хочуць стварыць арганізацыю моладзі, нейкі «Стралец». Нешта ваеннае.

— А сярод яўрэяў ёсць што-небудзь? — запытаўся Паддубны.

— Сярод яўрэяў самая моцная арганізацыя — гэта сінагога. Акрамя сіяністаў і бундаўцаў. Але ўсё роўна іх усіх яднае сінагога.

Паддубны весела глянуў на Грышу: «Добра гаворыць хлопцец...»

— Так, саюз асаднікаў, «Стралец»... А адзіная партыя, якая бароніць інтарэсы народа, — у надполлі, — сказаў Паддубны тонам, як быццам кагосьці дакараў, і дадаў: — Дрэнна. Трэба стварыць саюз рамеснікаў...

Паддубны глянуў на вокны, якія пачыналі ўсё больш і больш віднець.

— Відаць, нара ўжо будзіць Вольгу. А нараду трэба правесці ў другім месцы. Сюды ж хутка прыйдуць працаваць.

— Хадземце, я правяду вас у адрынку,— сказаў Грына.

Усхваляваны гутаркай, ён забыўся нават папярэдзіць, што ў другой палавіне адрынкі сцяць Андрэй з Апанасам Хмелем.

Не мог ведаць Паддубны, ідучы ў адрынку, што Апанас у гэтую хвіліну глядзеў праз шчыліну дзвярэй на двор. Ubачыўшы Паддубнага, ён аглянуўся на Андрэя, які спаў: ці не заўважыў той яго страху. Першай думкай Хмеля было — уцякаць. «Учапіўся гэты інтэлігенцік на маю галаву. Ён жа ўсё раскажа... І пра поезд, і пра гранату...» Апанас нават засоп ад хвалявання. Могуць быць непрыемнасці. Старому карты самі ішлі ў рукі.

Хмель павёў вачыма па ўсіх кутках адрынкі, шукаючы ці то дзіркі, праз якую можна было б прашмыгнуць, ці падзейнага месца, дзе можна было б схаватца. Дзіркі не было. Апанас пасунуўся ў самы далёкі куток і там сеў, прытаіўся. Тут можна спакойна і далей думаць пра «стратэгію і тактыку».

Хвіліны плылі. Світанне няўмольна пераходзіла ў ранак. Дзесьці спявалі пеўні. Андрэй прагнуўся, нацягнуў кепку на галаву і, праціраючы вочы, паглядзеў павокал, быццам раздумваючы, куды ж занесла яго начное падарожжа з Хмелем. Ubачыўшы, што Апанаса няма, ён хутка, як на трывозе, усхапіўся на ногі і, прыгнуўшыся, паглядзеў у шчыліну дзвярэй. Няма нікога. Выйшаў і накіраваўся ў хату. Раптам хтосьці яго паклікаў:

— Андрэй... Андрэй...

Слыніўшыся пасярэдзіне падворка, ён пачуў ціхі скрып і, глянуўшы ў бок адрынкі, убачыў Паддубнага.

Прыйшла Вольга. Андрэй ужо гаварыў упаўголаса:

— Апанаса пакуль што клікаць не трэба. Я хачу сёе-тое пра яго расказаць.

І ён расказаў пра гранату, пра поезд, наогул пра яго паводзіны. Прамаўчаў толькі пра Вольгу, сам нават не ведаючы чаму.

— Мярзотнік! — вырвалася ў Вольгі.

Паддубны задумаўся.

Вольга і Андрэй былі ўнзўнены, што ён скажа: «Выключыць з партыі». І Паддубны начаў гаварыць іменна пра гэта:

— Выключыць яго з партыі мы не маем права. Гэта трэба рабіць са згоды ЦК. Можна ўзяць на сябе адказнасць адхіліць яго ад работы, часова, да рашэння ЦК. Але, можа, варта было б не спяшацца, яшчэ раз яго праверыць?..

Андрэй з Вольгай пераглянуліся з расчараваннем. З вуліцы далятаў стук колаў па бруку, звод молата ў кузні, гоман людзей, што праходзілі ля плота.

Скруціўся клубком на сене Апанас, апусціў свае крылыцы, надпяў каўнер курткі і нацягнуў яго на вушы, быццам хацеў разам з тварам схаваць ад ганьбы сваю амбіцыю...

А тройка раілася, думала, што з ім рабіць. Убіўся ў палескія масы гэты Хмель і корміць іх дэмагогіяй. І яму яшчэ вераць.

— Не,— сказаў Паддубны,— пельга, таварышы... З другога боку трэба брацца за яго. Толькі адно, што мы зробім,— не будзем пры ім вырашаць важных пытанняў, як, напрыклад, аб'яднанне ўзброеных сіл усёй акругі ці, скажам, арганізацыя ячэек камсамола. Трэба адвесці ад яго моладзь. І давайце паклічам яго сюды...

Апанас праціснуўся праз вузкі праход у дзвярах і, не вымаючы рук з кішэняў курткі, спыніўся. Паддубны зме-раў яго дапытлівым позіткам.

Апанас запытаўся:

— Ты якім поездом ехаў?

Даведаўшыся, калі прыбыў поезд, бліснуў вачыма на Андрэя і паяк увесь згорбіўся, збялеў.

— Сядай,— кінуў Паддубны.— Поезд ужо далёка. Перасхаў на тваёй гранаце і пайшоў.

Апанас, заікаючыся, запытаўся:

— Што ты... Што ты гэтым хочаш сказаць?

— А тое, што ты сваімі паводзінамі толькі дапамагаеш ворагам,— рэзка прамовіў Паддубны.

— Калі ты так лічыш, я магу пайсці.

— Не. Спачатку выслухай, а потым ідзі. Наша рашэнне такое. Ты павінен збіраць зброю, захоўваючы пры гэтым самую строгую канспірацыю. Калі ты яе парушыш, будзеш адхілены ад работы...

— Не ты мяне ставіў на работу, не ты мяне будзеш і здымаць. А калі да мяне такое недавер'е, я сам адмаўляюся ад работы.

— Гэта лягчэй за ўсё, — вырвалася ў Андрэя. — Хочаш, каб цябе прасілі?

— Я ад цябе нічога не хачу, я наогул цябе першы раз бачу, — агрызнуўся Апанас.

— Гэта няважна, бачыў ты мяне ці не бачыў. Важна тое, што ты не хочаш прызнацца ў сваіх грахах...

— Ты праваліш усю нашу работу на Палессі, работу партыі! — выналіла Вольга.

Апанас змоўк.

— Ідзі і выконвай! — тонам, які не церпіць пярэчання, сказаў Паддубны.

Зразумеўшы, што справы набываюць сур'ёзны паварот, Апанас парывіста падняўся з месца і выйшаў, не развітаўшыся.

Вольга прывяла Грышу. Слухалі Паддубнага. Ён гаварыў пра Савецкі Саюз. Аб тым, што перамаглі разруху, аб творчых сілах мільённых мас, якія сталі гаспадарамі зямлі...

— Там — перамога. І ва ўсім свеце ідзе барацьба за такую ж перамогу. Барацьба ідзе гіганцкая...

Затым расказаў аб КПЗБ, пра апазіцыю, пра небяспеку, якую яна ў сабе тоіць.

— Эсэраўская стыхія імкнецца аслабіць партыю... Яна хоча пракласці дарогу балбатунам, фразёрам, якія скончаць сваю кар'еру правакатарамі. Гэта — кар'ерысцкія, налітычныя гастралёры...

У заключэнне Паддубны наведаніў, што Андрэй каантуецца ў члены акругкома.

Увечары таго ж дня Паддубны правёў гутарку з ячэйкай Грышы, якога і выбралі сакратаром гаркома.

Справы ў Глушцы закончаны. Заўтра на світанні — у дарогу. Трэба, каб у кожнай вёсцы была камячэйка — дарослых і маладых, каб расшырыліся сцэжкі да партызан, каб было каму ісці на кліч, на сігнал і ўрэшце — на штурм.

Не адно заданне наставіў перад сваімі сябрамі Паддубны. А яму самому трэба дагнаць Сцяпана Каваля. І ён пойдзе, а дзе ўслед за ім і пад'едзе. А дагнаўшы, скажа: «Разбіў ты Ельскага — добра. Але гэтага мала. Гэта толькі пачатак. Трэба сабраць усе ўзброеныя сілы акругі ў адны рукі. Трэба разбіць усіх ельскіх».

ДУМКІ НАД ВІСЛАІІ

Мінула чатыры гады. Польшкая Рэч Паспалітая, якая не з'яўлялася «паспалітай»¹, а была толькі рэччу для папоў-намешчыкаў і капіталістаў, перажывала вялікія турботы з «усходнімі крэсамі». Турботы ўрада павялічваліся не толькі нарастаннем паўстанцкага нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне, але і барацьбой, якую вёў польскі пралетарыят. Верны сваім рэвалюцыйным традыцыям, польскі пралетарыят яшчэ ў 1919 годзе выходзіў на вуліцы гарадоў пад чырвонымі сцягамі створанай тады Камуністычнай партыі Польшчы, ствараў свае Саветы рабочых і сялянскіх дэпутатаў, пратэставаў супроць вайны з Савецкай Расіяй. А ў 1923 годзе выбухнула ўзброенае паўстанне пралетарыяту ў Кракаве. 1923 год можна лічыць кульмінацыйным пунктам першага этапа рэвалюцыйна-паўстанцкай барацьбы Заходняй Беларусі, Заходняй Украіны і Польшчы за заваёвы Кастрычніцкай рэвалюцыі. Калі ўрадавая польская прэса адзначала, што ў гэтыя гады (1921—1926) у Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне адбылося ў розных месцах 878 узброеных паўстанняў, то ў адным 1923 годзе іх было 503.

Імкненне беларускага народа да ўз'яднання са сваімі братамі на ўсходзе памнажала рады партызан. Ворагі выкарыстоўвалі гэтае непераможнае пачуццё народа ў сваіх сектанцка-дэмагагічных мэтах. Гэта асабліва выявілася ў выбарах у першы польскі сейм у 1922 годзе. Каб адняць галасы ад камуністычнага спіса (№ 5), нацыяналістычныя лідэры блоку нацыянальных меншасцей (№ 16) пускалі чутку: «хто будзе галасаваць за «шаснацатку», той будзе далучаны да Савецкай Беларусі...»

Пілсудчына і ўсе буржуазна-шляхецкія «апазіцыі» ў сваю чаргу дэманстравалі вернасць яснавяльможным каралеўскім, магнатскім і езуіцкім традыцыям, бо ў доказ гэтага адкрыццё сейма адбылося ў езуіцкім касцёле св. Яна ў Варшаве.

У прагрэсіўнай газеце таго часу можна было прачытаць такое паведамленне:

¹ Паспаліты — агульнанародны.

«Яшчэ задоўга да адкрыцця ўсе ложы і хоры ў касцёле былі перапоўнены. І каго-каго толькі там не было! Паслы чужаземных дзяржаў у парадных, шытых золатам, мундзірах з медалямі і ў звёздах з дарагіх дыямантаў, расфуфыранае варшаўскае «грамадства», ксяндзы ў шаўковых сутаных, дыпламаваныя какоткі, ад якіх пахла дарагою французскай парфумай, пара-другая мяшчан — гэтых заўзятых прадстаўнікоў «дэмакратыі», вайсковыя, палітычныя дзеячы, прафесары і, нарэшце, паслы сейма і сената, якія важна расселіся ў крэслах, чакаючы пана начальніка панства¹. Польскія газеты са смакам апісалі гэтую цырымошню ўрачыстага адкрыцця сейма, звярнулі ўвагу на ўсё і нават на дэпутатаў беларусаў, для якіх чамусьці не хапіла крэслаў і якім прыйшлося чамусьці стаяць каля сценкі і ў праходах па левы бок...

Нарэшце прыехаў Пілсудскі, і пачалося набажэнства. Трэба думаць, што набажэнства было першага гатунку, бо яго рабіў сам супэрыёр² езуітаў ксёндз Павэльскі, які пасля набажэнства выступіў з прывітальнай прамоваю да дэпутатаў сейма ад самога бога айца і маткі боскай. Спявалі: «*Boże, coś Polskę*».

Выйшаў Пілсудскі. Яго воплескамі сустрэла «лявіца» сейма. Генерал Галер³ нахмурыў бровы...

Як бачыце, стыль урачыстасці самы што ні на ёсць «дэмакратычны».

Вось япа, белая Польшча з яе новым, белым, буржуазным сеймам».

Так закладаліся першыя асновы для барацьбы з рэвалюцыйным рухам.

У абдымкі пілсудчыны кінулася польская шэйдэманаўшчына (ППС і іншыя), якая сваімі ашуканскімі манеўрамі загубіла кракаўскае паўстанне.

* * *

Андрэй у мундзіры польскага салдата артылерыі стаіць на мосце і глядзіць на шырокую бурліваю Віслу. Жоўтыя хвалі з белым накіпам імкнуць і імкнуць удалячынь. Андрэй шукае больш яснага акрэслення гэтай раней не бачанай ім ракі. І ўрэшце знаходзіць слова: «тэмперамент».

¹ У сэнсе — дзяржавы. Дзяржава па-польску — панства.

² Супэрыёр — найвышэйшы, найстарэйшы.

³ Галер — эндэк, праціўнік Пілсудскага, прэтэндэнт на маршальскі жэзл.

Так, згаджаецца Андрэй, Вісла тэмпераментная, як самі палякі. Любоў да Віслы ў некаторых з іх даходзіць да экзальтацыі, да абсурду, робіцца позай, модай. Андрэй думае аб гэтым і кажа сам сабе: «Шавінізм, шавінізм, што ты робіш з народамі?» Калі год таму назад ехаў з дому на самы захад Польшчы, каб адслужыць ваенную службу, то бачыў у вагоне аднаго вусатага пасажыра ў мацяёўцы, шаўца па прафесіі, які ўвесь час трымаў сваю дачку год пяці ля акна. І калі па дарозе паказвалася азярцо ці нават лужа, ён абавязкова пытаўся ў дачкі, што гэта такое.

Дзяўчынка адказвала: «То ест Вісла...»

Узрадаваны бацька сквапна падхопліваў: «Так, цурэчко, то ест Вісла...»

І вось яна перад вачыма Андрэя — шырокая, тэмпераментная — бурліва спяшаецца ўжо ў недалёкае мора. З вышыні моста відаць амаль увесь гэты сярэдневяковы горад — горад з чырвонай цэглы, з вострымі вежамі касцёлаў. Адчуваецца ў ім нейкі змрочны подых «культуры» нямецкіх крыжаносцаў. На левым беразе Віслы стаяць сівыя руіны іхняга колішняга зámка, парослыя бур'янам. Направа стаяць два параходы і ціхенька дымяць. Па брукаваным беразе ўздоўж гарадской сцяны парамі ідуць матросы.

Андрэю захацелася б даўжэй пастаяць на мосце, але частае аддаванне чэсці афіцэрам і ніжэйшым чынам адрывала яго ад краявіду. Сышоў на левы бераг у невялічкі парк і сеў на лавачцы тварам да Віслы. Апёршыся на шаблю, міжволі задумаўся, пазіраючы на імклівы бег жоўтых гліністых хваль.

Андрэю здавалася, што ён ужо даўно-даўно як з дому. Там пешта робіцца цяпер без яго. А робіцца напэўна, бо нават у тутэйшых газетах прабіваюцца інфармацыі «аб барацьбе з бандытамі на «ўсходніх крэсах». Тут, у горадзе, адчуваецца мяшчанская задаволенасць, душэўная абмежаванасць. Горад пераважна эндэка-клерыкальных уплываў. Сярод чыгуначнікаў папуе ППС. Сюды прыязджае выступаць на мітынгах мяшчан супроць Пілсудскага маршал сейма эндэк Трампчынскі — стары, вусаты, з абвілымі шчокамі. У прамовах аддае сябе апецы боскай, скардзячыся на Пілсудскага, што той, мала таго, што назваў яго папугасм, але пагражаў нават застрэліць.

Пілсудскі адмовіўся ад удзелу ва ўрадзе Хіенапяста¹,

¹ Кааліцыйны ўрад — хрысціянская дэмакратыя, нацыяпальная дэмакратыя (эндэкі) і кулацкая партыя.— *Пест.*

Замкнуўся пад Варшавай у Сулеюўку і пешта думае, цы-пічна высмейваючы ўрад нават за тое, што ён прысвоіў яму званне маршала. Затое генеральны інспектар артылерыі ўсёй Польшчы генерал Галер часта аб'язджае палкі, робіць агляды. Андрэй бачыў яго ўжо тры разы. Паручык Стэцкевіч, праходзячы ўчора па калідоры батарэі, паглядзеў на партрэт Галера, а потым спытаўся ў дзяжурнага, чаму няма на сцяне партрэта Пілсудскага, і загадаў, каб знайшлі партрэт. Яго знайшлі ў батарэйным магазіне вопраткі. Ён быў запылены, невялікіх намераў. На партрэце адна галава з валасамі вожыкам і з доўгімі маржавымі вусамі. Калі ж пасля праходзіў камандзір батарэі капітан Вірскі і заўважыў партрэт Пілсудскага на сцяне, спытаўся, адкуль яго ўзялі, і загадаў зняць.

Адышоўшыся ад дзяжурнага нару крокаў, вярнуўся і загадаў іншае — пакінуць.

Аналізуючы гэтыя факты, Андрэй пасцярожваецца. Адарваны ад палітыкі, больш чуццём адгадвае, што пешта наспявае ў пануючым лагеры Польшчы. Нездарма пядаўна пісала яму Вольга, каб ён прыслухаўся да навакольнага паветра. Вось яно і ёсць гэтае паветра.

Вольга хоць не так часта прысылае лісты, але часцей піша, чым Андрэй ёй, бо ў Вольгі няма сталага адраса. Пісала, што хутка яны пакінуць Вільню і раскватаруюцца ў Варшаве.

Цяпер пядзеля — вольны час. Андрэй доўга хадзіў па горадзе, амаль з самага рання, набываў у гарадскім парку (таксама на беразе Віслы), паглядзеў на абломак пастамента, дзе ў нямецкія часы стаяў помнік Бісмарку, а потым, праходзячы сцэжкай між кустоў, печакана патрапіў на помнік Мацюшкі яшчэ свежай, пядаўняй работы, ля якога крыху пасядзеў на лавачцы. Яго ўвагу прыцягнулі фальклорныя малюнкі-барэльефы на матывы оперы «Галька», вылепленыя на шырокім пастаменце помніка. І дзіўна, ішоў па вуліцы, як чужы ўсяму наваколлю, не жадаючы адкрыць сябе гэтаму чужому, закаванаму ў сярэдневяковыя формы, гораду. Але ў душы прыглушанай, нават часам калючай, тугою ўзнікала імкненне знайсці сябра — супакоіцца. Калі глянуў на барэльефы на пастаменце, усміхнуўся і зараз жа сеў на лавачку. Нават чамусьці зняў на момант з галавы сваю канфедэратку, прыгладзіў валасы. Навокал квітнелі густыя кусты бэзу і ціха шумелі сосны. Знаёмым і блізкім навеяла Андрэю ад гэтых малюнкаў.

Каласістыя снапы жыта з сярпамі на іх, а побач жы-

вья, па-сапраўднаму мастацка адбітыя, постаці дзяўчат — жней у карсетах, у стужках, у пацерках. І дзіўна — стала на душы спакойна. Прыйшла палётка, у якой абудзіліся свае далёкія і блізкія ўснаміны.

Успомніліся дрымучыя Дзяды з песнямі дзяўчат у нізкай хаце Данілы Перагуда, вішнёвыя садкі і бор, магутны бор, дзе схавалася люстранае возера. І пры ўсім гэтым яна — Вольга... Думка міжвольна пашыла далей і далей — аж да Волгі — да карагоднай песні ў оперы «Яўгені Анегін». А потым вярнулася назад у Дзяды. І тут Андрэй убачыў смерць Данілы на крыжы... А перад ім у такім жа ўбранні на свой лад, як у дзяўчат вась на гэтых барэль-ефах, стаіць цёмнавокая ў слязах Мар'яна... Каму гэта патрэбна? Ці яно патрэбна вась гэтым прыгожым, што схіляюць свае цудоўныя галоўкі над снапамі, а імя якім — польскі народ? Ды не, яны нічога не маюць да зашаканай Мар'яны, яны ёй усміхаюцца, як родныя на долі, на працы, на духу, — як сёстры. Яны засмуцяцца адным смуткам аб нядолі Мар'яны. Ды бяда — вал крываваы насыпаюць паны між народамі... Хто навесіў Данілу на крыжы? Навесіў граф Ёльскі, навесілі ўсе тыя, хто за ім стаяць чарадою ў мундзірах, фраках, капелюшах, цыліндрах, за імі ідуць дзікія кулакі...

Андрэй, сціснуўшы ручку шаблі, устаў. Адышоўшыся, аглянуўся. Здавалася, што тыя прыгожыя ў карсетах, стужках і пацерках праводзілі яго ўсмешкамі і ўзмахамі рук.

...Няспынны паток войск плыве і плыве на галоўнай вуліцы. Войскі накіроўваюцца ў касцёл. Пяхотныя часці, сапёрныя, артылерысты, уланы... Цёмна-сінімі шарэнгамі ідуць матросы. Толькі стужкі на плячах мільгаюць якар-амі. Праваслаўных сягоння штосьці не навялі ў царкву. Вось чаму Андрэй мае магчымасць так рана нападзіць на горадзе адзін. Войскі праходзяць па базарнай плошчы міма начарнелай ад вякоў ратушы. Там раз-пораз чуецца каманда: «Бачнасць! Палева глянь!»

Праходзячыя войскі камусьці аддаюць чэсць. Там-сям на вуліцы грываць аркестры на чале часцей.

Туды накіроўваецца і Андрэй. Ён бачыць — на плошчы стаяць два генералы: адзін польскі — камандзір акругі, сівы, смуглы з твару, другі — французскі генерал. Апошні карцінна, з усмешкай салютуе праходзячым войскам. Побач з імі стаіць група афіцэраў. На тратуарах ціснуцца мяшчане з выцягнутымі шыямі — начдівыя баць-

кі пачцівых сямействаў. Кожны паголены, кожны з вусамі, кожны апірасца на палку. Выразы твараў, як на пабажэнстве. Ранняя смуга над горадам не хоча расейвацца, нягледзячы на сонца. І таму глухавата плыве гул ад касцельных званоў. А ля ратушы на высокім пастаменце стаіць вялікі астраном Мікалай Капернік. Як быццам кідаючы выклік навакольным касцёлам, ён на выцягнутай далоні трымае зямную кулю. Ён тут найвышэйшы за ўсіх — за генералаў, за ксяндзоў, за мяшчан.

Войскі прайшлі, але мяшчане не разыходзяцца, чагосьці чакаюць. У аддаленні ад генералаў у другім канцы плошчы стаіць група афіцэраў у мундзірах шэрага колеру. Сярод іх два ветэраны народных паўстанняў у рангу паручыкаў. На іх — цёмна-сінія шыпялі з белымі кантамі. Гэта — сівыя старыя, пастаўленыя як для дэкарацыі.

Натоўп мяшчан заварушыўся. Праехала машына і спынілася ля помніка. З машыны выйшаў генерал Галер. Камандзір акругі падцягнуўся. Група афіцэраў («галерчыкі») пастроілася ў шарэнгу. На правым фланзе сталі два ветэраны народных паўстанняў. Камандзір акругі падаў каманду: «Бачнасць!» Генерал Галер, апіраючыся на палку, кульгаючы, прайшоў пару крокаў насустрач камандзіру акругі і прыняў рапарт.

Аркестр, які стаяў побач, зайграў польскі нацыянальны гімн. Усе мяшчане знялі шапкі. Андрэй, як салдат, узяў пад казырок.

Генерал Галер, трымаючы два пальцы ля казырка генеральскай шапкі з серабрністымі зігзагамі на акалышы, абышоў сваіх «галерчыкаў», паціснуў рукі абодвум ветэранам народных паўстанняў, адсалютаваў мяшчанам, сеў у машыну і знік за наваротам. Уся ўрачыстасць працягвалася не больш паўгадзіны.

Андрэй ішоў да моста на Віслу і думаў: «Што гэта такое? Нейкія сучасныя магнаты збіраюцца біцца за ўплывы ў Польшчы. Ну, што ж, адзін прэзідэнт¹ ужо забіты... Давай далей...»

І, седзячы ўжо на лаўцы перад Віслай, успомніў словы Вольгі і яшчэ раз паўтарыў:

«Вось яно і ёсць гэтае самае наветра... Чым жа ўсё скончыцца?»

Андрэй у вольны ад заняткаў час чытаў гісторыю

¹ Першы прэзідэнт Польшчы Габрыель Нарутовіч быў забіты эндэкамі.

Польшчы. Звярнуў на гэта ўвагу паднаручык Куцы — скнара і садыст. Пры агульным вобыску перад Першым маем ён, як быццам снецыяльна, стаў ля шафы Андрэя, калі падафіцэры ператрасалі ўсе рэчы, і гартаў тоўсты том гісторыі Польшчы праф. Лявіцкага. Прыўзняўшы адно брыво, глянуў на Андрэя і сказаў, як заўсёды:

— Што, палескі бандыт, прафесарам быць хочаш?

Усе людзі з крэсаў, не толькі з Палесся, былі для яго бандытамі.

За некалькі дзён да Першага мая паднаручык Куцы чытаў лекцыю на тэму: «Як павінен трымацца салдат у час вулічных завірух». Ходзячы ў лекцыйнай зале між сталамі, як пан жыцця і смерці ўсіх прысутных, запытаў:

— Калі вас, пяздар, навядуць на разгон патоўпу, які з чырвонымі анучамі ў руках пачне вырабляць свінствы на вуліцы, што вы павінны рабіць?

Куцы змоўк, водзячы вачыма на салдатах, у большасці сынах сялян і рабочых.

Наперадзе сядзеў сын польскага гандлярка з адкормленым тварам. Куцы звярнуўся да яго:

— Ну, скажы, Менсікоўскі, гэтым аслам...

Менсікоўскі ўсхапіўся з месца. Твар яго пачырванеў ад здаволенай амбіцыі.

— Салдаты павінны дакладна выконваць загады камандзіраў, — адказаў Менсікоўскі.

Куцы ўзняў палец на ўзровень галавы і з падзьмутым тварам звярнуўся да ўсіх:

— Чуеце, аслы? Чуеце?

«Аслы» сядзелі стаіўшыся. Усе глядзелі больш у стол, перад сабою.

Куцы працягваў:

— Калі зайграе ражок для папярэджання, каб патоўп разышоўся... Але ён, падгавораны бандытамі-выўратаўцамі, разыходзіцца не хоча... Ражок іграе другі раз... Іграе трэці раз... І тады...

Куцы зрабіў круты паварот на месцы і раптам тыкнуў пальцам у Андрэя:

— І тады што робіцца, Касцевіч?

Андрэй ужо добра зведаў на сваёй скуры правакацыйныя «штучкі» Куцага, таму, устаўшы, адказаў:

— Паводле рэгламенту надаецца каманда — страляць!..

Куцаму не спадабаўся адказ. Ён пачаў перакрываць Андрэя:

— Паводле рэгламенту... Паводле рэгламенту... Вучоны мне знайшоўся... Куды страляць? Пану богу ў акно? ¹

Андрэй маўчаў.

— Дык вось... Заўтра пасля абеду накладзіце сабе поўны ранец цэгля і прастанце на бачнасць пад вінтоўкай дзве гадзіны на калідоры... Разумеете? — з падкрэсленай ветлівасцю садыста сказаў Куцы і загадаў паклікаць дзяжурнага з калідора, каб перадаць загад.

Андрэй, усномніўшы цяпер правакацыі Куцага, падумаў: «У польскай мове ёсць два трашныя словы для акрэслення такіх людзей. Першае слова: «жолдацтво» — гэта значыць ваенныя наёмнікі, людзі, зброяй якіх з'яўляецца грубасць, садызм, хуліганства... Другое слова — «тлушча». Гэта падкормленая маса разбойнікаў для спецыяльных даручэнняў, людзей, зведзеных на ўзровень зверга, жывёлы. Гэта — нагромічкі, штрэйкбрэхеры. За імі ў хвасце плятуцца лідэры ППС».

З Куцага можа вырасці і ўжо расце пачвара. Ён з аса-лодай дае цстрычкі салдатам у насы, дае доўга, аж пакуль не стомяцца пальцы. Няважна, што ў салдата ўжо цякуць слёзы, ад гэтага Куцаму робіцца яшчэ лепш. У Куцага свярбяць рукі да бойкі, але ён ведае рэгламент, дзе сказана, што біць пельга. Замест мардабіцця Куцы выдумляе больш «далікатныя» сродкі здзеку...

Нешта чорнае, яшчэ невыразнае, вылазіць з-за небасхілу... Яно, як цень зморы, часам звісне над душою Андрэя або ледзь чутнымі крокамі, як шорах зверга ў кустах, крадзеца ўслед за ім. І заўсёды перад вачыма стане Куцы, шыракаморды, з нізкім ілбом, з доўгім кірнатым носам твар, перакрыўлены грымасай здзеку, засліпеныя ў кутках губы... Ён глядзіць на Андрэя, прыплюшчыўшы адно вока, як быццам бярэ на прыцэл.

І з вачэй у Андрэя знікаюць серабрыстыя зорачкі на пагонах Куцага. Перад зрокам паўстае небасхіл з насупленай хмарай. І там, над хмарай, варушыцца нешта чорнае, валасатае. Гэта яно шланае малінінымі крокамі ўслед за Андрэем у цішыні ночы на змрочных вуліцах сярэдневяковага горада, дзе дрэмлюць ліхтарыкі ля парогаў позніх кафэ і публічных дамоў. Гэта яно спыняецца над ложкам Андрэя з выцягнутай мордай, бліскае зубамі, сапе, хрыпіць над тварам.

Змора... згінь, згінь.

¹ Значыць — у неба.

З'явіўся сержант Стахура з устрывожаным тварам, і чорны прывід знік. З журботай у вачах заглянуў у твар Андрэю і занытаў:

— Гэта ён цябе... з цэглай на дзве гадзіны? Гм... Пся крэў... Не бойся, усякаму бывае канец... На, закуры папяросу... Ты чуў аб Багінскім і Вечаркевічу? Зухі хлопцы — га? Якаясь халерская Мурашка, шпіцаль, забіў іх¹. Яшчэ многа рознай халеры на свеце, пся крэў... Але — ша...

Сержант Стахура — стары службака, але не страціў класавага пачуцця. Ён з рабочай сям'і... Усю сваю маладосць вырабляў з бацькам скуры на заводзе. Па-салдацку бывае жорсткі і па-народнаму чалавечны, ласкавы. Палюбіў Андрэя. Рэкамендаваў яго ў школу на дафіцэраў, куды і сам трапіў інструктарам.

І вось Андрэй — вучань школы — сядзіць на беразе Віслы ўжо з адной нашыўкай на пагонах — бамбардзір.

Сустрэўшы ў горадзе, Стахура запрасіў Андрэя ў перыкметнае кафэ — «пакрапіць першы ранг салдата».

Стахура расчараваўся ў «адроджанай» Польшчы, аж вар'яваўся ад незадоволення, што «хлоп зямлі не атрымаў, што рабочыя жывуць у сутарэннях, што расце жабрацтва, што ў турмы саджаюць змагароў за лепшае заўтра...»

— А ў іх... брухі растуць, пся крэў... Эх, не за тое мы ваявалі, мой дрогі Касцевіч. Але што зробіш — прапала... Ты мусіш скончыць школу, будзеш капралам, менш здэку будзеш мець... Ну, вып'ем за шчаслівае заўтра... Яшчэ раз мне раскажаш калі-небудзь пра парыжскіх камунараў, пра генерала Яраслава Дамброўскага. Га... гэта быў хлоп-зух... Нам аб ім ніхто ніколі нічога не гаварыў... Хто — Куцы табе скажа? Або які растлусцеўны ксянжулька? Халера б іх пабрала... Пся крэў... Лотры!..

Андрэй загледзеўся на Віслу і не заўважыў, як нейкі салдат у летняй гімнасцёрцы з бруднымі плямамі стаў перад ім. Пілотка ў салдата была схілена на правую скронь, твар паголены. Нешта знаёмае мільганула ў памяці, але Андрэй ніяк не мог здагадацца. Салдат глядзеў на Андрэя і ўсміхаўся, нічога не кажучы. Глядзеў і Андрэй, зморшчыўшы лоб ад намагання, прыпамінаючы, дзе ён бачыў гэтага чалавека. На пэйкі момант яго вочы бліснулі — Андрэй стукнуў шабляю аб зямлю і, усхапіўшыся, ускрыкнуў:

¹ Мурашка — агент дэфензівы — забойца афіцэраў Багінскага і Вечаркевіча, якія хацелі падарваць цытадэль.

— Санкоўскі!.. Ах ты...

Яны, прывітаўшыся, абняліся.

— Я доўга хадзіў навокал цябе, усё гадаючы, ты ці не ты... Я цябе бачыў, як ты стаяў на мосце, і пайшоў услед за табою...

— Цябе цяжка пазнаць, Санкоўскі, пагаліў вусы... Ну, сядай...

Яны селі, закурылі, і Санкоўскі пачаў расказаць аб сабе:

— Бачыш, забралі мяне на паўтарэнне. Маршырую, падаю, устаю на камандзе... Усяго дастаецца...

Санкоўскі насцярожана аглянуўся і сказаў:

— Многа давялося перажыць, Анджэю, ад часу нашага расстання... Але над Бугам наша праца не прапала дарма... Шмат пасля сябе пакінулі харошых хлопцаў... Толькі адзін там выклікае ў мяне падазрэнне... Карэльчук прозвішча... Сакратар акругкома камсамола... Не ведаю, як ён там цяпер. Ты служыш ужо больш года і папэўна мала што ведаеш аб Беларусі... Узброеная барацьба там працягваецца. Па лясах з аблавамі ходзіць паліцыя... Але яна мае вельмі малы поспех... Проста — ніякага...

— Часам і тут прарываюцца ў газетах паведамленні, — сказаў Андрэй.

Санкоўскі ўдарыў сябе па кішэні і прамовіў:

— Ах, так... Я і забыўся...

І ён выняў з кішэні газету.

— Разгарні, тут зпойдзеш... — сказаў ён.

Андрэй разгарнуў газету і знайшоў загалавак:

«На Палессі ёсць яшчэ дзікуны»

Пачаў чытаць. Там пісалася, што паліцыя ў час аблавы на бандытаў выгнала з пушчы голага чалавека... Далей ішло падрабязнае апісанне яго выгляду: на галаве доўгія валасы, барада па пояс, цела аброслае шчацінай...

Андрэй скончыў чытаць і зразумеў, у чым мэта такой фабрыкацыі. Глянуў у вочы Санкоўскаму і сказаў:

— Гэта — страва для мяшчан... Мешчанін не можа жыць без сенсацыі... Вось яна яму і падпосіцца на талерцы, каб па самай справе адцягнуць увагу чытача ад той сапраўднай барацьбы, якая там вядзецца. Паказываць самалюбства асвечанага мяшчанства — вось што... Там, значыць, дзікунства, а тут — культура. Цешцеся з сябе, мяшчане... Вось гэта дзікунства... мяшчан...

— Слушна, слушна, Андрэй. Як ты трапна...

Санкоўскі глянуў на Андрэя і дадаў:

— Ты той самы, які і быў... Ну, пройдземся... Ёсць у мяне пара злотых — зойдзем дзе-небудзь на кілішак...

Яны ўсталі і пайшлі на мост...

— Барвіна цяпер пад Беластокам — працуе на лесапільні, — працягваў Санкоўскі, — гэта нястомны хлоп. А як ён вырас палітычна!..

— Мінула больш як тры гады, Вацлаў, як мы не бачыліся...

Андрэй знаходзіўся ў такім стане, калі хочацца сказаць многа, а словы ніяк не могуць укласціся — тоўпяцца, перашкаджаюць адно другому.

— Дзіўным ты выглядаеш, Вацлаў, без вусоў, усё ніяк не магу прывыкнуць, — гаварыў Андрэй, а сам думаў зусім пра другое.

— А вусы мне нямала дапамаглі. Калі працаваў пад Бугам, мне два разы даводзілася ездзіць у Варшаву, у ЦК. Гляне шпik на мае вусы і падумае: «Едзе сабе пейкі дзядзька-лесаруб ці батрак з маёнтка». Ну, а ты як, Андрэй? Сумуеш, відаць?

— Нялёгка мне тут, Вацлаў. Быццам я на другім канцы свету. Сумнавата... Хамства многа, салдафонства, а паспрабуй прарэчыць — зжывуць са свету. Я ж з крэсаў. Знаеш, як прыглядаюцца.

Санкоўскі запытаўся са спачуваннем:

— Многа яшчэ табе засталася?

— Месяцаў восем з лішнім.

— Ну, як-небудзь дацягнеш. Калі прайшоў падафіцэрскую школу, то ўсё астатняе — трын-трава, — гляпуўшы на плячо Андрэя, дзе чырванела адна нашыўка, усміхнуўся Санкоўскі. — За восем месяцаў яшчэ адну заслужыш... Будзеш пан капрал.

— Што ж... Няхай... Думаеш, не спатрэбіцца?

Санкоўскі, відаць, спачатку не зразумеў Андрэя. А потым кіўнуў галавою:

— А-а... Ты пра гэта... Правільна.

Потым махнуў рукою і дадаў:

— Збіралі мы сілы, збіралі для жадапага бою. Сарвалася. Гэта было зусім пядаўна. Прыязджаў тады да мяне Паддубны. Заданне было пастаўлена баявое.

— Пачакай, — шапнуў Андрэй, — размінёмся з людзьмі, тады раскажаш...

Ішлі па беразе, аддавалі чэсць афіцэрам — сухапутным і марскім. Сустрэлі двух ксяндзоў у ватыканскіх капелюшах. Яны, як сапраўдныя схаласты-казуісты, асабліва гар-

маніравалі з наваколлем на фоне сярэдневяковай надбярэжнай сцяны з чырвонай цэглы і выглядалі злавесна.

Дайшлі да парку і сныліся. Можна было зайсці ў парк, але не хацелася расставацца з Віслай. Пачалі павольна хадзіць па беразе. Сонца ўжо зусім схілілася к захаду, і ў цёплым наветры застыла цішыня. У ёй тануў мерны гул горада.

— Дык вось... — пачаў Санкоўскі, — прыехаў Паддубны. Пайшлі мы з ім па беразе Буга. Ідзём вось так, як і цяпер з табою. І раптам ён гаворыць: «Справа важная вельмі, і я хачу быць упэўненым, што ты яе выканаеш». Я яму кажу, што значыць «быць упэўненым»? Трэба верыць мне, кажу, інакш крыўдна будзе. Не вецер жа гуляе ў маёй галаве... Не па дудцы я тут іграю над Бугам. Ён усміхнуўся і сказаў: «Ну, ну, прабач... Ты ж дасканала ведаеш, як я да цябе стаўлюся. Вось што, Санкоўскі, трэба ўзарваць мост над Бугам. І з гэтага пачнецца наша паўстанне. Трэба анярэдзіць Пілсудскага. Ён збірае войска для перавароту...»

— Значыць, ужо гутарка ішла пра паўстанне, пра сапраўднае паўстанне? — павышаючы голас, спытаўся Андрэй. — Я крыху здагадваўся. Адна дзяўчына памякала ў нісьме. Дык, значыць, вось як было...

— Так, было... — уздыхнуў Санкоўскі і дадаў: — Было і сныло.

— Чаму сныло?

Санкоўскі паціснуў плячыма.

— Чаму? Прышоў загад ад таго ж Паддубнага — адмяніць. Перадаў толькі, што такое рашэнне ЦК КПП і што там узніклі нейкія разыходжанні па пытанню аб намерах Пілсудскага. Вось як... А ўжо ўсё было гатова для ўзрыву, і раптам — адмяніць.

— Штосьці незразумела, Санкоўскі. Падобна на тое, што ўпусцілі момант.

— Упусцілі, — з горыччу надханіў Санкоўскі. — Упусцілі. Не ведаю, як цяпер. А што тады быў момант — гэта факт. Дый цяпер яшчэ не позна. Хто іх ведае, што яны там думаюць — нашы кіраўнікі.

Андрэй расказаў пра тое, што бачыў сягоння рана, пра парад, пра генерала Галера, пра «галерчыкаў».

— Як бачыш, твае здагадкі правільныя. Пілсудскі сапраўды рыхтуецца да ўрадавага перавароту. Без бою паміж Галерам і Пілсудскім тут не абыдзецца. Хоць яны

і аднаго поля ягады, але барацьба ў іх ідзе за першыпство — хто павінен кіраваць Польшчай...

— Галер — ён жа эндэк, прадстаўнік буйных памешчыкаў, польскіх юнкераў... А Пілсудскі?

— Гэты здабывае папулярнасць, лае эндэкаў, а куды ён гдзе? Не інакш, як да ашуканства.

— Зразумела, што да ашуканства. Але хто за ім стаіць? Не будзе ж ён бараціць інтарэсы пралетарыяту...

Санкоўскі глыбей пацягнуў пілотку на галаву.

— Ну, што ж, будзем жыць, Андрэй, пабачым. Закончу гэтае «паўтарэнне», паеду ў Беласток да Барвіны, бліжэй да рабочых.

— А я да сваіх палёў, да вёсак. Ты толькі не забывай мяне, Вацлаў...

Вісла на ўсю шырыню несла ўспенелыя хвалі ўсё ўдаль і ўдаль. Размераны гул горада тануў ў цёплай вячэрняй цішыні. Сябры заглядзеліся на Віслу, на барвовы небасхіл, дзе Вісла, мінаваўшы парк-бор, здаецца, ужо дасягнула прастораў мора...

— Ведаеш, Вацлаў, калі сустрэнемся тут у наступны раз, павяду цябе да аднаго помніка.

— Да якога?

— На месцы даведасешся. Там мы ўбачым сапраўдную Польшчу, Польшчу народную...

АПОШНЯ ЗАЛПЫ

Добра спаць у гумне на сене. Прыемна шамаціць вецер па страсе. Доўга чуваць песні дзяўчат і хлопцаў на вуліцы. Калі ўжо нават пойдучь спаць па хатах, па гумнах, песні ўсё яшчэ звіяняць у вушах, навяваюць дрымоту. Забрэша педзе адзінокі сабака і хутка сціхне. Вёска засынае.

Іван Падаляка ляжыць на сене, накрыўшыся коўдраю, і думае, думае... Справы набываюць нейкі іншы наварот. У тугутаўскіх рэформах Падаляка адчувае нейкі снад у надзеях. Родзяцца ў яго ілюзіі — а можа, і пойдзе ўсё на лепшы лад? «Чуваць, што ў вёсцы адкрыецца школа, — вось добра было б працаваць у ёй настаўнікам.

Жыць дома, працаваць, карыстацца навагай пасельніцтва. Што датычыць камячэйкі, у якой ён сакратар, то гэта адно другому не павінна перашкаджаць. Калі такія рэформы будуць пашырацца, безумоўна, партыя павінна

ўрэшце стаць легальнай. Ды і паогул, ужо ёсць грунт на тое, каб пераходзіць больш на легальныя формы барацьбы. Мець свайго вайта¹ на чале воласці, сваю раду. Ну, і што ж,— можна жыць». Няважна, што на ячэйцы ён, Падаляка, грозіць кулаком панам і ўсіх заклікае на бязлітасную барацьбу. «Гэта падабаецца Захару Зубцу,— думае Падаляка,— няўрымсліваму мужычку, які мужычком і застанецца. Ну, а мне, Падаляку, суджапы лёс другі. Маці ўгаворвае жаніцца, узяць дзяўчыну з пасагам. Яно б, зразумела, пядрэнна, але... непісьменная дзяўчына мне не пара. Ёсць адна асоба ў ваколіцы. Не раз бачыў, як яна сціпла стаіць у царкве каля левага кліраса ў цёмным капялюшыку і час ад часу хрысціцца. З багатай інтэлігентнай сям'і. Відаць, чакае жаніха. Жыве з братам, у якога сорак дзесяцін зямлі. Вось бы такую... Ёсць сэнс. Быў бы пасаг і форс. Мала што гаворыць Андрэй, што трэба сваё асабістае жыццё спалучаць з грамадскай працай так, каб адно не пярэчыла другому. Андрэй — залішне ідэаліст. Каб так было ў сапраўднасці, то ўсе павінны былі б парабіцца мапахамі».

Але тут у памяці Падалякі ўсплыў той, крыху ссутулелы чалавек, агністы прамоўца там, на трыбуне ў лесе, якога ўсе называлі «Стары». Ужо чалавек пажылы, а... нежанаты. Нешта ў гэтым ёсць. Зразумела, ёсць. Ён і з твару выглядае, як быццам аскет.

Падаляка паварочваецца на другі бок. «Трэба заснуць,— зноў думае ён,— бо заўтра чакае праца на гаспадарцы. Павінен прыйсці Захар Зубец пагаварыць аб антываенным дні. Справы, справы... Эх... Калі ж прыйдзе да нас тая часіна, што кожнаму дасць па яго жадаваннях і заслугах?» А нехта, стоячы над ім, голасам Андрэя нечакапа перапыняў: «Само не прыйдзе, яно здабываецца толькі барацьбой».

Падаляка заснуў і бачыў у сне тую асобу. Яна то расплывалася ў светлым марыве, то стаяла перад ім з застыўшай усмешкай, як быццам пытаючыся: «Ну што ж? Гавары, я слухаю...» А пасля ўсё ахутала густая цемра, у якой рухаліся невыразныя цені і бліскалі гузікі. Бліскалі і знікалі, зноў бліскалі. Пасля пачуўся звод шпораў. Светлая вуліца горада легла перад Падалякам. А, гэта ён сам ідзе і адказвае на прывітанні салдат. І на душы стала прыемна і лёгка.

¹ Вайт — валасны старшыня.

Падаляка расплюшчыў вочы. Праз шчыліны ў гумно прапикалі палоскі праменняў. Над Падалякам стаяў бацька — нізкага росту, хударлявы, са смуглым, чагосьці заклапочаным тварам. Кратаў яго за плячо і ціха паўтараў:

— Іван, Іван, уставай...

Падаляка прыўзняў галаву і запытаўся:

— Ну, чаго?

— Іванка, прыйшла паліцыя... Цябе хочучь бачыць.

Падаляка заварушыўся, скінуў з сябе коўдру, устаў.

— Паліцыя? — перапытаў. — Чаго? Многа іх?

— Чацвёрта ў мундзірах, адзін у цывільным. Ну, адкуль жа я ведаю, што ім трэба? Нічога не кажуць.

Калі выйшлі з гумна, Падаляка ля парога хаты ўбачыў гэтых чатырох у мундзірах, а ў пятым, што быў у кепцы і ў плашчы зеленаватага колеру, пазнаў Чарапіцкага. Перад вачыма Падалякі пайшлі цёмныя кругі — гарачы струмень ударыў у галаву. Вось яно як. Напалі па нейкі след урэшце. Паліцыянт і Чарапіцкі здалёк, па меры набліжэння Падалякі, пільна сачылі за ім. Толькі адзін паліцыянт спытаўся ў Чарапіцкага:

— Ён?

— Так, ён, — адказаў Чарапіцкі.

Паліцыянты хутка зрабілі вобыск — спачатку ў Падалякі ў кішэнях, а потым у хаце. Не знайшлі нічога. Далі магчымасць Падаляку паснедаць і сказалі, што ён пойдзе з імі ў пастарунак.

У пастарунку ставілі яго на вочную стаўку з нейкімі пезнаёмымі хлопцамі. Потым доўга распытвалі, ці прымаў Падаляка ўдзел у падпале завода бярозаўскай суполкі. Добра для Падалякі было тое, што ўсе хлопцы, якіх яму паказвалі, былі незнаёмыя. Вырашыў усё адмаўляць. На пытанне, хто падпаліў завод, гаварыў, што прыйшлі з лесу нейкія ўзброеныя людзі і падпалілі. Справа, здавалася, была яснай. Тады Чарапіцкі паказаў яму салдацкі мяшок, пакінуты Падалякам тады ў бараку, і спытаўся: «Твой?»

Падаляка і гэта адмовіў. На чацвёртыя суткі Падаляка падпісаў пратакол допыту, у якім значылася, што ён нічога не прызнаў. На пяты дзень Падаляка разам з незнаёмымі хлопцамі быў адпраўлены ў турму.

* * *

Захар Зубец гуляў са сваімі дзвюма дзяўчынкамі ў садочку. Забягаў за куст парэчак і гукаў, прысеўшы: «Ку-

ку, ку-ку...» Дзяўчынкi з пранiзлiвым дзiцячым смехам беглi яго шукаць. Знаходзiлi i абдымалi сваiмi ручаньцямi.

— Ну, даволi, дзеткi, няма часу, пайду ў дарогу... — сказаў Захар. — Iдзiце да мамы. Вуць яна на агародзе... — паказаў ён пальцам.

Не паспеў апусцiць рукi, як над галавой пехта гаркнуў:

— Рукi ўгору!

Захар аж здрыгануўся ад нечаканасцi. Кругленькая дзiрачка дула вiнтоўкi глядзела яму ў грудзi.

— Што вы хочаце ад мяне? — прамовiў Захар.

Два палiцыянты падскочылi i дрыжачымi рукамi абшукалi яго кiшэi. Пасля вобыску трэцi палiцыянт ускiнуў вiнтоўку на плячо i дазволiў Захару апусцiць рукi. Дзецi Захара аж пасiнелi ад плачу i крыку. Тулiлi да грудзей сцiснутыя кулачкi i тупалi ножкамi. Пачуўшы крык, прыбегла жонка Насця i павяла дзяўчынак у хату. А яны не сунiмалiся. Iшлi, аглядалiся i клiкалi тату.

Захар снахмурнеў, насупiўся.

Непамерная жорсткасць застыла ў вачах. З такім выразам твару пайшоў у хату пад канвоем, а праз нейкi час — у пастарунак. Там не дамаглiся ад яго пiводнага слова. Часам у Захара скрыгаталi зубы — яны, здаецца, цяпер маглi б кусаць жалеза. Так i насхаў Захар у турму.

А праз тыдзень прыйшло ў нахiленую хатку Захара другое гора — жонка адвезла на могiлкi дзве труначкi — з Пiначкай i Манечкай. Дзецi памерлi ад пераналоху. Гэтую вестку атрымаў Захар у турме праз месяц. Хадзiў згорблены на камеры. Таварышы суцяшалi яго. Суцяшаў i Падаляка. Крыху супакоiўшыся, Захар сеў пiсаць лiст сваёй дарагой Насцечцы, якая, застаўшыся ў хаце адна, відаць, бiлася аб сцяну галавою ў роспачы. Супакойваў Захар сваю Насцечку, прасiў, каб не сумавала, казаў, што жыццё ўсё вымчыць, напавiць, што ён хутка вернецца дахаты.

На гора Захара i Насцi адклiкнулiся i таварышы на волi. Прыйшлi камсамольцы намагчы ў гаспадарцы — насячы дроў, вывезцi гной у поле, узараць якую палоску поля...

Наведаў Насцю Паддубны. Дазнаўшыся падрабязна аб прычынах арышту Падалякi i Зубца, кiнуўся арганiзаваць для iх судовую абарону. Неўзабаве прыехалi з Варшавы два адвакаты ў турму на гутарку з хлопцамi. Справа Падалякi, Зубца i iншых навінна была разглядацца надзвы-

чайным судом. А гэта значыла, што можна чакаць кары смерцю.

На судзе адвакатам удалося «збіць» справу на звычайны суд. У выніку гэтага Падаляка атрымаў дзевяць год турмы, а іншыя на шэсць, пяць, тры гады. Некалькі было апраўдана. Сярод іх быў і Захар Зубец.

Іван Паддубны сам нават набыў на працэсе. Выйшаў пасля прысуду на вуліцу, правёў разам з патоўнам скаваных хлопцаў да варот турмы і тады вырашыў сустрэцца са Сцяпанам Кавалём, а потым заглянуць у Павасады.

Падаляка і Зубец пазналі Паддубнага, здалёк усміхаліся яму (Падаляка ўсміхаўся крыва), і ён ім адказваў тым жа,— час ад часу намахваючы рукою на развітанне.

* * *

Сцяпан Каваль пачаў пазбягаць адкрытых баёў з карнікамі. Лясныя вёскі ў ваколіцы Дзядоў і далей былі заняты не толькі паліцэйскімі атрадамі, але і рэгулярным войскам. Цэлая рота пяхоты размясцілася і на заводзе Пшэборскага. Панскі ўрад вельмі ўжо, відаць, непакоіла партызанская зона. Нічога дзіўнага... Чатыры гады гуляў на акрузе Сцяпан Каваль, шмат разграміў пастарункаў. Паліцыянты і чыноўнікі баяліся і нос паказаць у вёскі, дзе зусім перасталі плаціць падаткі, больш таго, аралі панскую зямлю, выганялі статак на панскую пашу. Не раз зарыва пажараў барвовіла неба. Гэта сялянскія рукі распраўляліся з панскімі маёнткамі. І людзі чакалі, што вось-вось загінуць паны і над палацам староства зардзее чырвоны сцяг.

Так было да нядаўняга часу. Але вось мінула паўгода, як Сцяпану трэба было ўжо манеўраваць. У партызанскія зоны пачалі пранікаць рэгулярныя вайсковыя часці. Асабліва перашкаджаў Кавалю дзейнічаць атрад, які размясціўся на лесанільні Пшэборскага. Каваль вырашыў звярнуцца за дапамогай у другія партызанскія атрады. Камандзір суседняй зоны абяцаў дапамогу, сказаў час і месца, калі і дзе яе сустрэкаць.

І вось Сцяпан стаў са сваім атрадам на паляне, педалька ад завода, паслаўшы двух партызаў для сустрэчы падмацавання. Час ішоў, а яго не было. Пасланыя партызаны вярнуліся ўстрывожаныя: на галоўнай лясной дарозе паказаўся конны атрад рэгулярных войск. Сцяпан вымушаны быў адмовіцца ад свайго плана. Рушылі «гусь-

ком» на сцежцы ўздоўж дарогі пізінаю да вёскі. Сцяпан быў упэўнены, што ў гэтую пізіну салдаты не адважацца пайсці. Але калі партызаны надыйшлі да вёскі, яны былі абстраляны з засады, вёска была ўжо занята варожай пяхотай. Партызаны папаўзлі, агінаючы малады са-соннік.

Усё было б добра. Былі б не толькі трафеі, але і палонныя, калі б не паляцелі коннікі. Бой быў люты. Няроўны бой... Усё ж такі коннікі былі рассеяны. Яны страцілі ня-мала забітых і параненых. Але і Сцяпан Каваль недалічыўся сваіх пяці байцоў.

Атрад перайшоў тую глухую балотную пізіну, якую ў свой час праходзіў паручык Ельскі, і спыніўся ў непрыступным месцы.

Сядзячы, як заўсёды, на пні, Сцяпан абдумваў план далейшага дзеяння. Не ведаў Сцяпан, што яго сусед ледзь выйшаў з акружэння, таму і не змог выканаць свайго абяцання.

Хоць Сцяпан і адчуваў, што справы не ладзяцца, што педзе пешта рвецца, але не ў яго характары было паддавацца паніцы.

І зусім навесялеў Сцяпан, калі партызаны прывялі ў лагер Хведара Дудзько.

Як ён ні прыслужваў панам, не змаглі яны яго ўсцерагчы ад партызанскіх рук. І вось ён стаіць перад Кавалём і дрыжыць як асінавы ліст.

— Не дрыжы. Чаго дрыжыш? Будзь такім спакойным, як тады, калі піў з паручыкам кашык і еў Давілавых курэй. Зараз хлопцы і пам прынясуць партызанскую ежу... Вось будзем есці і гутарыць...

Дудзько чэрпаў суп з кацялка, глытаў яго цераз сілу, спалохана-панурымі вачыма паводзіў навокал, але больш усё глядзеў у кацялок. Урэшце сказаў:

— Адпусці, Сцяпан. Зямлю тваю, што я купіў, аддам табе назад задарма.

Сцяпан усміхнуўся і адказаў:

— Гэ... што выдумаў! Ты, брат, такое выдумаў, што сам цар Гвідон таго не выдумае... А хіба народ цябе адпусціць? Як ты думаеш? — спытаўся Сцяпан.

Хведар маўчаў.

— Маўчыш. Не любіш народ... Ну, то гневайся сам на сябе... Зараз зробім над табою суд...

Так разлічыўся Сцяпан з Хведарам Дудзько.

Піліп Пестрак з былым камандзірам
Вілейскага партызанскага злучэння П. Маркавым
на возеры Нарач.
1954 г.

Піліп Пестрак і Лідзія Абухава.
Ялта, 1959 г.

...Пягледзячы на балотную дрыгву, насельніцтва прыносіла партызанам яду. Прыносіла раз сама Мар'яна. Яна перадала Сцяпану, што з ім хоча бачыцца будачнік Пятрусь і пагаварыць на пейкай вельмі важнай справе.

Мар'яна пастарэла ад гора, ад усякіх страху і турбот. Цёмныя вочы былі зацягнуты тугою. Але, як прыйшла ў лагер, неяк выпрасталася, павесялела, усміхнулася Сцяпану, які ішоў да яе насустрач.

Выкладваючы з мяшка хлеб, сала, пыталася ў Сцяпана:

— Ну, а як вы не пераможце, што тады будзе з намі? Сцяпан адказаў:

— Дзівачка... Не пераможам мы, перамогуць другія... Ты, Мар'яна, знайдзі сабе чалавека ў хату, але харошага, свайго чалавека. Не так будзе маркотна жыць...

— Не так лёгка забыць Данілу... — адказала Мар'яна і на хвіліну задумалася.

Мар'яна пайшла. А ўвечары Сцяпан паслаў двух партызан да будачніка Петруся.

Будачнік прыйшоў і перадаў, што выдадзен загад моцна ахоўваць чыгунку, бо на ёй будзе ехаць сам ваявода.

— Нейкі павы ваявода... пазначаецца... — дадаў ён.

Сцяпан падзякаваў будачніку і сказаў:

— Ідзі дахаты і сядзі ціха... Аглядай чыгунку, усё як трэба... Мы крыху ўжо чулі аб гэтым. Добра, што сказаў.

Назаўтра рапа Сцяпан узяў з сабою шаснаццаць партызан і падышоў да чыгункі.

...Пан Даўнаровіч, пазначаны ваяводам на Палессе, ехаў спецыяльным поездам. Усіх вагонаў у поездзе было пяць, разам з вагон-салонам. Паны настолькі баяліся крэсаў, што ваяводу суправаджала дзвесце... не салдат, а афіцэраў. Паны не давяралі нават сваім радавым салдатам.

Сам Даўнаровіч сядзеў у вагон-салоне ў акружэнні афіцэраў і частаваўся адмысловай вышійкай і закускай. Калі мінулі будку Петруся і праехалі пару кіламетраў, служба поезда далажыла, што наперадзе пехта махае чырвоным сцяжком. Усе ўсхапіліся з месцаў. На паголеным да глянцу смуглаватым твары папа Даўнаровіча з'явілася бледнасць. Але ён, разгладзіўшы вусы, спакойна агледзеў афіцэраў, якія стаялі навокал стала, і сказаў:

— Трэба загадаць, каб спынілі поезд, бо можа быць папсавана чыгунка...

Затым запрасіў усіх сесці і сеў сам. Глянуў у акно.

Над ляснымі прасторамі свяціла сонца. Насустрэч поезду бегла суцэльная паласа лесу, потым паплылі хмызнякі, а недалёка зноў набліжаўся лес. Там вось і віднеўся чырвоны сцяжок.

Поезд спыніўся, і тут жа грывнуў выбух перад паравозам. Усе ўздрыгнулі і кінуліся да выхаду, але ім пасустрэч на вагоннаму праходзе ішоў ужо Сцяпан Каваль з кольтам напаягове. За ім крочылі чатыры партызаны. Ваявода і афіцэры, убачыўшы магутную постаць Кавалья, кінуліся назад у вагон. А Сцяпан ішоў і загадваў:

— Здаць зброю! Хто не здасць, будзе на месцы расстраляны... — Астатнія дванаццаць партызан рабілі тое самае ў іншых вагонах.

Ваявода шэптам перадаў загад: «Здаць зброю!» Афіцэры з шумам пачалі здаваць вінтоўкі і рэвальверы. Партызаны вымалі замкі з вінтовак і разам з рэвальверамі кідалі за вокны. Так ішлі па вагонах, пакуль не раззброілі дзвесце афіцэраў. І дзіўна, усе былі так ашаломлены нечаканасцю нападу, што анямелі, ніхто не прамовіў ні слова. Бледныя, дрыжачыя, яны здавалі зброю і стаялі як аслупянелыя. За шаснаццаць партызанамі і семнаццатым камандзірам ім уяўляўся цэлы атрад, які, невідочны, сочыць, глядзіць з гэтага вось таямнічага лесу. Ім здавалася, што даволі аднаго руху супраціўлення, і залпы пахаваюць усіх.

Сцяпан Каваль увайшоў у салон і акінуў усіх позіркам.

— Бачу, што ўсе тут ваенныя. А хто ж з вас ваявода? Напэўна, вы? — сказаў Сцяпан і ткнуў дулам кольта ў Даўнаровіча, які адзін быў у шэрым цывільным касцюме. Зрэдку пасівелыя валасы пана Даўнаровіча крыху ўздыбіліся, твар раптам неяк схудзеў.

Вочы з-пад брывей глядзелі на Сцяпана, як на прывід.

— Так, я ваявода... — адказаў пан Даўнаровіч, — што пану патрэбна? Чым магу служыць?

— Прашу ісці з намі, — загадаў Сцяпан і, саступіўшы ўбок, даў дарогу збянтэжанаму ваяводу... Бліскалі і мякка рыпелі лакараваныя гамашы, мільгалі белыя шкарпэткі з-пад штані, калі ваявода ішоў па калідоры вагона.

Як толькі ваявода стаў на невялічкай палянцы, парослай сакавітай травой, Сцяпан агледзеў яго з галавы да ног.

— Ваявода быў бы з цябе нішто сабе — і вусы і бруха так, як ва ўсёй панскай пароды. Але... ваяводам ты не будзеш.

— Хамы, бандыты! — адважыўся прамовіць пан Даўнаровіч.

— Распранайся! І нагола! — сурова загадаў Сцяпан.— Мы табе на прыкладзе пакажам, як ваш брат вякамі лупцаваў нашага брата. Больш нам нічога не трэба... Як бачыш, на бандытызм у нас няма ахвоты. Мы бандытызмам не займаемся, вёсак не палім, як вы.

Пан Даўнаровіч стаяў, апусціўшы галаву.

Сцяпан узяў кольт і прыцэліўся. Даўнаровіч слізгануў спадылба вачыма і пачаў распранацца.

Так на сакавітай мураве партызаны адлупцавалі гана-рыстага ваяводу, вернага стаўленіка Пілсудскага, які ехаў з «гістарычнай місіяй» паланіць, паланізаваць і акаталічваць беларускі край.

Але гэтага было мала. Калі, па загаду Сцяпана, пан Даўнаровіч устаў, ледзь трымаючыся на дрыжачых пагах, Сцяпан запытаўся:

— Ну, як — смачна? Не думаю, каб было смачна. А ты, напэўна, ведаеш, як нашага брата вы прымушалі некалі танцаваць з вучонымі мядзведзямі? Ну, пакажы нам гэтую штуку.

Ваявода быў вымушаны выканаць і гэта. Афіцэры глядзелі з вокнаў вагонаў і закрывалі рукамі твары.

Ваявода танцаваў...

* * *

Камуністы разумелі, што адкрытая ўзброеная барацьба ўжо можа прывесці толькі да дарэмнай страты лепшых сіл народа. У пісьме ЦК, разасланым ва ўсе партызанскія атрады і ячэйкі, тлумачылася, чаму трэба спыніць узброеную барацьбу. ЦК заклікаў камуністаў аддаць усю ўвагу арганізацыйна-масавай рабоце сярод рабочых і сялян. Трэба было няспынна выкрываць сапраўднае значэнне пілсудчыны, як агентуры міжнароднага імперыялізму.

Рэвалюцыйна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі, як і ва ўсёй Польшчы, уступаў у новы, складапы і адказны перыяд.

З гэтым і пайшоў Паддубны да Сцяпана Каваля.

Нялёгка было яму прабірацца. Раз'езды карнікаў на лясных ускраінах, частыя налёты паліцыі на сёлы і хутары прымусілі Паддубнага ісці вакольнай дарогай да вёскі Дзяды.

Усё гаварыла аб тым, што метады барацьбы трэба мя-

пяць. Але як сказаць пра гэта людзям, каб яны правільна зразумелі становішча і не апусцілі рук?

Сосны перапляталіся галінамі з цёмнымі елкамі, асінамі. Лес цягнуўся вузкай паласою, ці, як тут гавораць мясцовыя людзі, «востравам» сярод багністага балота.

На ўскраіне Паддубнага спыніў вартавы партызан. Ён свіснуў, і адразу ж з гушчару выйшаў другі партызан з вінтоўкай. Гэта быў Макар Краўчук.

— Завядзі да камандзіра, — кіўнуў на Паддубнага вартавы.

На ўскраіне доўгая лясная трава, як ліяны, абвівала непразныя кусты лазняку. Далей кустоў было менш, лес сям-там нават праглядаўся далёка.

Макар вёў Паддубнага і думаў: «Нездарма, відаць, прыйшоў сюды наш кіраўнік».

— Чаго ты такі задуманы? — спытаўся Паддубны.

— Ды пяма чаго весяліцца. Усё хаваемся. Калі гэта скончыцца?

Паддубны дапытліва глянуў на Макара і нічога не адказаў.

Наперадзе віднеўся агонь, навокал якога напаўляжалі партызаны. Ім, можа, хацелася заспяваць якую-небудзь разудалую, але... нельга. Такі строгі загад камандзіра. Некалькі чалавек галіліся. Адны прымацавалі асколкі люстэрка на галінках маладых сасёнак, другія глядзеліся ў звычайнае шкло, прыстаўленае да чорных кепак.

А вось і «штаб» Каваля — наспех зроблены з чароту невялікі шалаш.

Стомлены і крыху нібы задуманы, Паддубны прывітаўся са Сцяпанам і моўчкі цяжка сеў на пень. Сцяпан пільна разглядаў яго, не спяшаўся з гутаркай. Толькі запытаўся:

— Можна, хочаш есці?

Паддубны глянуў Сцяпану ў вочы, і тонкая ўсмішка прабегла па твары. Адказаў жартаўлівым тонам:

— Хачу. Што ты думаеш, я — дух святы?

Тады Сцяпан яшчэ пільней прыгледзеўся да Паддубнага, і сапраўднае спачуванне засвяцілася ў вачах.

— Бачу, што цяжка не толькі нам... — сказаў ён.

— Не бойся, — адказаў Паддубны, — цяжкасці яшчэ наперадзе.

Паддубны еў хлеб з салам і гаварыў:

— Расстаў добра варту навокал, каб нам ніхто не перашкодзіў. Буду мець з табою вялікую гутарку.

— За варту не бядуї. Стаїць. І з гутаркай не спяшайся. Адначні. Скора павінен прыйсці Сава...

— А дзе ён? — спытаўся Паддубны.

Сцяпан абыякава адказаў:

— Ат... Пайшоў з хлопцамі ў адно месца... Аб'явіўся недалёка нейкі прапаведнік — баптыст ён там, ці які чорт?.. Чмуціць народ, нас пазывае антыхрыстамі і — чым хочаш... Вось хочам уставіць яму мазгі...

Паддубны задумаўся. А потым сказаў:

— Розная халера падымае галаву... Яшчэ чаго не халала — баптыстаў... Баптысты... гэта — рэч шкодная... Яны з Амерыкі фінансуюцца, Сцяпан... І ўсё на пану галаву... Буржуі ведаюць, што робяць. Грошай на гэта не шкадуюць... Раз папы разбіты, ксяндзы послуху не маюць, — давай што іншае, абы было... Давай баптыстаў...

— Нічога... Як мы яго тут крыху памацаем, то ён па лепшае...

— Асцярожна...

— А што, цацкацца з ім? — адказаў Сцяпан пахмурыўшыся. — Мы яго прымусім, каб на тым жа сходзе адмовіўся ад сваіх слоў. І ўсё...

— Гэта, можа, і правільна, — сказаў Паддубны, даючы хлеб з салам.

Пасля ён разлёгся на траве пад сасною і, падклаўшы рукі пад галаву, некаторы час глядзеў у неба. Там плыла невялічкая беласнежная хмарка. Нейкай лёгкасцю павяла ў душы Паддубнага, калі ён сачыў за хмаркай. І як ён дагэтуль не заўважаў, што так лёгка, прыемна глядзець на воблачкі? Розныя хмары плылі над яго галавою ў розныя часы, але, каб адчуць у сабе такую лёгкасць, яшчэ, здаецца, не даводзілася. Хіба толькі, можа, калі-небудзь у дзяцінстве. І не ўсведамляючы, адкуль гэта прыйшло, Паддубны пачаў дэкламаваць:

Почевала тучка золотая
На грудн утеса-великана...

Не дакончыўшы страфы, падняўся.

— І што гэта за чуласці пльвуць у душу, Сцяпан? — спытаўся паўжартам. — Як ты скажаш?

— Можа, якая ахмістрыня табе ўпадабалася? — адказаў Сцяпан і патузаў Паддубнага за плячо.

— Не, брат, не гэта... Не меў такога шчасця... Слухай уважліва, што я табе буду гаварыць...

Паддубны крыху памаўчаў і потым прамовіў:

— Пара, Сцяпан, канчаць партызапіць...

Сказаўшы так, насцярожана пачаў слухаць шум лесу — ці не крыкне адтуль хто-небудзь: «Не згодзімся!» Але адтуль, апроча шуму, нічога не было чуваць. Толькі Сцяпан, які ляжаў побач, заварушыўся. Ён сеў і, падаўшыся наперад да Паддубнага, запытаў:

— Паўтары яшчэ раз, што ты сказаў?

— Пара, Сцяпан, канчаць партызапіць, — паўтарыў Паддубны.

— Гм... што гэта азначае?

— Гэта азначае, што на свеце нешта змянілася не ў нашу карысць, — ужо сур'ёзна сказаў Паддубны.

— То бо ж бачу, што ты ўсё пад'язджаеш з нечым... Чуласці нейкія... Не, Іван, гэтага мы не зробім. Будзем ваяваць далей... Можаш сабе жартаваць колькі ўлезе...

Паддубны ведаў, што цяжка будзе пераканаць Сцяпана ў неабходнасці спыніць партызанскую барацьбу. Выняў з кішэні і прачытаў яму адозву КПЗБ. Па меры таго як Сцяпан слухаў, панурым ценем пакрываўся яго твар. Здавалася, што ён зараз усхопіцца з месца і ад гневу і пратэсту вырве сасну... Але Сцяпан, закусіўшы губу, толькі прыўстаў на адно калепа і, ссунуўшы пасівелыя бровы, запытаўся:

— То як-то? Столькі паклалі сіл... І паноў выпусціць на волю, каб і далей пасвіліся на нашых палях?

— Трэба ўжо інакш брацца за паноў, Сцяпан... А так — можам загубіць усю справу... Войска табе назаляе?

— Назаліе... Думаю заўтра мяняць стаянку, — адказаў Сцяпан.

— Ну, вось бачыш... На войска ворага нам трэба мець такое ж войска... Ты думаеш, Сцяпан, мне не цяжка? Яшчэ як... — сказаў Паддубны і дастаў з кішэні польскую газету. Гэта быў орган польскіх юнкераў-эндэкаў «Газета Варшавска». — А цяпер паслухай другое, — працягваў Паддубны і пачаў чытаць:

«Тыя абставіны, што ў XX веку можа існаваць у культурнай дзяржаве прастора, якая з'яўляецца нейкімі джунглямі, спакойнай базай для ўсякіх банд, якія шукаюць там укрыцця і насміхаюцца з усіх старанняў паліцыі, прымушаюць нас моцна непакоіцца аб нашай уладзе. Дзесяткі людзей, якія хаваюцца ў пушчах, у сваіх адозвах заяўляюць, што яны вядуць палітычную барацьбу, каб знішчыць польскую акупацыю ў Беларускам краі, раскід-

ваюць пракламацыі ў гэтым духу, бабы носяць ім харчы ў лес... З усяго гэтага відаць, што паліцыя не спраўляецца з гэтым рухам. Адзін выхад — зацяць гэтыя пушчы войскамі»¹.

Паддубны скончыў чытаць, а Сцяпан прамовіў:

— Усё ведаюць, каб іх выпатрашыла... Вось узлезлі на нашу шыю...

— Пачакай, яшчэ не ўсё. Тут ёсць больш нахабнае... — адказаў Паддубны і дастаў з кішэні другую газету.

— Ну, чытай, чытай... Будзем слухаць.

Паддубны чытаў:

«Калі на працягу некалькіх год не будзе перамены, то мы будзем мець там (на ўсходніх крэсах) усеагульнае ўзброенае паўстанне. Калі не патопім яго ў крыві, яно адарве ад нас некалькі правінцый... Зараз жа трэба вылавіць усе банды, трэба прасачыць, дзе ім памагае мясцовае насельніцтва, і з усім гэтым гультайствам расправіцца каратка і без пардону. На паўстанне — ёсць шыбеніца і больш нічога. На ўсё тубыльчае (беларускае) насельніцтва зверху да нізу павінна ўпасці жудасць, ад якой у яго жылах застыне кроў»².

Паддубны, скончыўшы чытаць, паглядзеў моўчкі на Сцяпана. Той кракнуў і сказаў:

— Запалі іх агонь!.. То ж яны нават добра кажуць — «можа быць агульнае паўстанне»... Правільна, можа быць і будзе... Хай яны не страшаць — «застыне кроў...» Кроў пародная не застыне...

Паддубны сумна ўсміхнуўся. Потым сказаў:

— Трэба падумаць, Сцяпан, што рабіць з людзьмі... Дахаты пакуль што яны вяртацца не могуць... Калі не шыбеніца, то турма іх сустрэне...

— То ты і сапраўды думаеш гэта рабіць? — ускіпеў Каваль. — Хіба мы не можам яшчэ спаліць некалькіх асаднікаў або адлупцаваць яшчэ хоць аднаго ваяводу? Га?

— Усё гэта можна, але што з таго? Без агульнага паўстання — гэта кропля ў моры... А паўстанне зараз ужо немагчыма.

— Цьфу! — сплюнуў Сцяпан. — Нарабілі работы, каны намяшалі, а дакончыць... Эх...

Каваль устаў, выняў пагайку з-за пояса, паглядзеў на свой лагер, дзе партызаны адпачывалі групкамі, павёў вачыма па лесе навокал і сказаў:

¹ «Газета Варшавска», 1925, № 155.

² «Жэч Пасполіта», 1925 г.

— Няўжо трэба будзе развітацца са сваімі малойцамі, з лесам? Зацалі яго агонь! Певясёлую вестку ты прышэс, Іван...

І, можа, як ніколі, упершыню запыла сэрца Сцяпапа. Ён звесіў галаву з пасівелым чубам і задумаўся. Перад вачыма бачыў толькі паходы, маршы... Сібір, Урал, Чэлябінск... Волга, Царыцын...

— Вось табе і стараца родная... Цярпі пакуль...— скажаў сам сабе Сцяпан, а потым, накруціўшы галавою, дадаў:

— Не, не расстануся я са сваімі малойцамі... Прайдзі-свет яшчэ пойдзе ў свет! Устань, Іван, збяром хлопцаў і пагаворым, як нам заўтра сустрэць усход сонца, як нам ясна яго ўбачыць. Ён будзе нашым кампасам, Іван...

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

Раздзел першы

ТУМАН

Амаль вобмацкам ішоў Андрэй па дашчанаму тратуарчыку галоўнай вуліцы мястэчка Глушэц, кіруючыся на шлях — дахаты. З цёмных хмар церусіла імжа. Яна вадзяністым пылам зіхацела ў агнях, якія палосамі падалі ўперак вуліцы з вокнаў местачковых дамоў і хат і асляплялі Андрэю вочы. Бліскала час ад часу вада ў рыштках і ў ямінах-вырвах пасярэдзіне брукаванай вуліцы. Ужо не чуваць ні стуку колаў, ні гоману. Усё пахавалася пад гоцтавымі дахамі. Толькі цені сям-там прабягаюць у вокнах. Няроўна свецяць агні — дзе святлей, дзе цямней. У Ісэра Цукермана, напрыклад, вялікія чатыры акны, поўныя святла. Ісэр Цукерман — сын мануфактурнага купчыка, але выдае сябе за марксіста. Уздыбленая кучма кучаравых валасоў над выпуклым ілбом і маленькім гарбаценькім носам. Шэры касцюм у палоску, з камізэлькай, з-пад якой выпірае круглы жывоцік, хоць Цукерман яшчэ малады. Кароткія ногі, абутыя ў чорныя, варшаўскай моды бацінкі, з вострымі пасамі, чамусьці заўсёды загнутымі ўверх амаль пад простым кутом. Гэта няйначай ад хады Цукермана, бо ён так хутка перабірае ножкамі, што атрымліваецца адзіг гук — чык-чык, чык-чык. І скрып ад бацінкаў проста музыкальны. Цукерман, умільна ўсміхаючыся, дае гэтаму скрыпу нават палітычнае параўнанне — бацінкі ў яго не скрыпяць, а дыскуціруюць.

Цукерман амаль заўсёды ходзіць без шапкі і адзіг раз на заўвагу Андрэя аб гэтым матнуў галавою, бліспуўшы шэрымі вачыма, і сказаў:

— Навошта мне шапка? Навошта мне шапка?

Потым Цукерман прыгладзіў валасы рукою, сплюнуў на прывычцы ўбок і працягваў:

— А ведаеш?.. У нас у мястэчку кажуць, што я па-добны... на Карла Маркса...

І ногі Цукермана патуналі яшчэ часцей.

— Няма, брат, тут паблізу курэй, а то і яны смеху на-рабілі б,— адказаў Андрэй.

Ён нават спыніўся на момант супроць дома Цукермана, паглядзеў на вокны. Цені паважліва праходзілі за фіранкамі. Уявіў сабе Цукермана — стаіць ён, адставіўшы правую нагу ў бацінку з задзёртым носам, і, адхіліўшы крысо касцюма, з паважнасцю купчыка сунуў руку ў кішэню. «Эх ты, дзеяч,— падумаў Андрэй уздыхнуўшы.— Ды адна бяда, што на лбе нічога не напісана, адна муць». За час адсутнасці Андрэя Цукерман быў прыняты ў члены партыі. Андрэй пасля знаёмства з ім меў гутарку з Грышам — пратэставаў супроць такога нядбалага стаўлення да адбору людзей. Грыша, пачырванеўшы, разволіў рукамі і казаў, што на гэтым настаяў Якаў, сын Міхала. Грыша, бліскаючы праз акуляры вінаватымі вачыма, казаў:

— Пакуль што нічога... Кожны месяц дае на МОПР і дае нават добра...

Гэтым ён хацеў хоць трохі чым-небудзь сябе апраўдаць.

Андрэю нават шкада стала Грышу: «Як ён перажывае, небарака...»

...У доме каваля Міхала, наадварот, вокны амаль цёмныя — скупое святло даходзіць аднекуль з глыбіні памяшкання, нібы з-за перагародкі. Андрэй уяўляе сабе, як гэта ён ужо не раз бачыў: Якаў цяпер, напэўна, схіліўся над «Людвігам Феербахам» Энгельса. Нядаўна яму трапіла ў рукі гэтая кніжка. Пачытаўшы яе, ён не вытрымлівае і перадае думкі Энгельса свайму брату Хаіму, найлепшаму кавалю Міхала, які ўсё больш і больш пачынае прымаць удзел у палітычных гутарках. Ён, напэўна, цяпер п'е трэцюю ці чацвёртую шклянку чаю і час ад часу пакрыквае на дзяцей, якія шумяць за другім канцом стала. А на стала — непарадак. Наплёскана, стаяць талеркі з недаедзеным супам, раскіданы лыжкі, відэльцы... Стары Міхал, абхапіўшы шклянку чаю рукамі, як быццам грэючы іх, жартуе з дзецьмі і часам заходзіцца трапяткім смехам.

Заўвага Хаіма датычыцца не толькі дзяцей, але і бацькі. У адказ бацька дробна замахае рукою і скажа:

— Ну, ну, ужо не будзем...

Меншыя сыны нахіліліся над кніжкамі. А два малодшыя кавалі сядзяць, стомленыя пасля працы, над пустымі талеркамі і маўчаць. Яны хутка пойдучь на адпачынак.

З кухні выйдзе гаспадыня, маці,— пасівелая, стомле-

ная і первовая. Накінецца з крыкам на малых, чаму не даелі супу. Пачне збіраць пасуду. На яе дакоры адкажа жонка Хаіма, якая сядзіць на абабітай чорнай скурай на-рванай канапе, з якой там-сям праз дзіркі навывальвалася клочча ваты. Яна корміць грудзьмі дзіця. Гэта ўжо трэцяе — дзяўчынка. Два хлопчыкі — аднаму пяць, другому тры гады — бавяцца з дзедам. Жонка Хаіма, шчуплая, русавалася, прамовіць:

— Я сама зараз збяру пасуду...

Але старая не слухае — нясе пасуду на кухню і, аглядаючыся ідучы, усё дакарае дзяцей за непаслухмянасць.

...Але ж і туман... Здаецца, такога яшчэ ніколі не было. Мясцічка ўжо засталася за плячыма. Аглянешся — яго не відаць. Патапула ў імжы. Толькі зарыва ад агніў нагадвае аб ім. А наперадзе — цёмна і мутна. За крок не відаць нічога. Здаецца, што хмары апусціліся і клубяцца, плывуць па зямлі. Пывуць павольна, прыпадаючы да палеткаў, асядаюць у далінах, над балотамі, над рэчкамі. Ахутваюць незлічоныя вёскі з краю ў край...

Андрэй ідзе па гразкім гасцінцы абочынай, — то спаткнецца, то ступіць нагою ў лужыну. Стане, прыслухаецца. Недзе глуха цурчыць вада па разоры і яшчэ больш падкрэслівае цішыню і глуш. Навокал дыхае нават цеплынёй, толькі слата халодная прасочваецца праз куртку Андрэя. І часам холад прабягае па спіне. Пахне прамоклай зямлёю, а ў балотных нізінах пахне мохам. Шмат грыбоў вырасце за гэтую ноч у лясах...

А ў незлічоных вёсках, абвітых імглою, шэра, многа за гэтую ноч вырасце ў душах людзей новага, светлага. У душах людзей вырастуць надзеі. Кожная хата будзе гаманіць аж за поўнач аб зямлі, аб правах, аб тым, што мяжа, якая аддзяляе краіну ад Усходу, хутка знікне.

Андрэй ідзе і думае аб гэтым. Ідзе ён з павятовага з'езда Грамады, дзе і яго выбралі членам камітэта. Улады адкрыта не рабілі перашкод, але куды ні звярталіся ініцыятары, нідзе не знайшлі памяшкання для правядзення з'езда. Урэшце, пасля доўгіх турбот, з'езд сабраўся ў невяліччай пачатковай школе.

На з'ездзе выступалі два беларускія паслы сейма, якія прыехалі з Вільні. Школа была перапоўнена людзьмі рознага ўзросту, у сярмягах, у куртках. Шамацелі газеты. Усе чыталі ў іх апавяданне Цёткі — «Прысяга над крывававымі разорамі». Ды што, — баявога настрою ў людзей хапала даволі.

Людзі слухалі паслоў і штосьці не адчувалі той праўды, якой яны чакалі. Ну, вядома, на тое паслы пісьменныя, асвечаныя людзі, каб гаварыць усё больш па-кніжнаму. Слова «адраджэньне» змянялася словам «рэнесанс». Андрэй чуў, седзячы ў чацвёртым радзе, як шэпт прабег па зале, — што гэта такое «рэнесанс»? Так людзі пыталіся адзін у другога, робячы з «рэнесансу» — «ранісанс». Кожнаму хацелася пачуць больш дакладна: а як будзе з зямлёю для сялян? Калі пазбудземся асаднікаў? Як спыніць знішчэньне лесу рознымі купцамі-прамыслоўцамі? Праўда, сёе-тое гаварылася аб зямлі і аб асадніках. Але паслы найбольш гаварылі аб адраджэньні, сягаючы ў мінулае — да Магдэбургскага права ў Полацку, да св. Ефрасініі... Слухалі сяляне-дэлегаты і чакалі, што ж будзе далей? А далей так нічога і не было. Далей пачалі складаць рэзалюцыю.

І тут атрымалася нечаканасць — не для дэлегатаў, а для паслоў, а можа, і для каго яшчэ. Бо Андрэй бачыў, як зморшчыўся старшыня з'езда Кананец, малады чалавек з мясістым кірпатым носам. Кананец у мінулым — сакратар адваката. Яго на з'ездзе выбралі сакратаром Глушэцкага павятовага камітэта Грамады. Кананец зачытаў пункты рэзалюцыі: аб змаганні за ўдзел беларусаў у гміннай радзе, аб змаганні за беларускую школу, аб змаганні супроць шарваркаў, супроць асаднікаў. Быў пункт і аб свабодзе слова, друку на роднай мове.

Калі тэкст рэзалюцыі быў зачытаны, старшыня Кананец запытаўся:

— Хто, можа, мае што-небудзь дадаць?

Настала мінутная цішыня. Здавалася, што дадаць не хоча ніхто, але адначасова кожны тоіць у сабе шмат чаго... Момент чакаання, — і зараз будуць галасаваць. На тварах паслоў і Кананца з'явілася ўпэўненасць, што дадаткаў ужо не будзе ніякіх. Аж з самых задніх радоў надыймаецца нізенькі сухарлявы селянін у абшарпаным кажушку і кажа:

— Я прашу ўнесці ў рэзалюцыю яшчэ тое, каб нашых сыноў не пасылалі службыць ваенную службу ў Познань, на другі край Польшчы, бо дзе да чаго тут прыйдзеца, дык пань нас пазাপорваюць. Не будзе нас каму бараніць... Хай пань сыны служаць тут, на Беларусі. Бо, бачыце, на нашых палях старых акопаў не даюць заворваць... Ім нейкі плацдарм патрэбен. Адмяніць усё гэта!..

Зала ўскалыхнулася і зашумела... Усе азірнуліся, агля-

далі пізенькага сухарлявага селяніна. Кананец, крыху ўстрывожаны, зморшчыўся. Паглядзеў на пасла з зайытаннем — што рабіць? Насол — высокі, смуглявы, з чорнымі валасамі — смактаў папяросу. Усханіўся з месца і, узняўшы руку, сказаў:

— Добра, дзядзька, з вашай пранановы сёе-тое будзе ўнесена ў рэзалюцыю. Толькі паменш налітыкі, паменш налітыкі...

Пярэчыць адкрыта супроць гэтага пункта азначала б для пасла скампраметаваць сябе перад з'ездам. Апанаса Хмеля на з'ездзе не было. Да яго прыехаў таварыш Васіль, і яны абодва ў вёсцы Забалोцце чакалі Паддубнага. Аб гэтым раскажаў Андрэю Аляксей Верас, аднавясковец Хмеля, той, які ў свой час на пастанове тройкі — Паддубнага, Андрэя і Вольгі — быў прызначаны правяраць паводзіны Апанаса. Гэта быў спакойны, разважлівы юнак з тыпова палескім тварам. На шэрых вачах мігцеў налёт колеру балотнай руды. Тое самае на бледнаватым, як вымачаным, твары. Шэрасць твару злівалася з шэрай падшошанай курткай, у якой ён і сядзеў побач з Андрэем на з'ездзе. Шэптам казаў на вуха Андрэю:

— Васіль перадаваў, каб ты заўтра прыйшоў у Забалоцце...

...Андрэй, пераступаючы з нагі на пагу на гразкаму шляху, перабіраў усё ў галаве і, успомніўшы наказ Васіля, нават сказаў сам сабе:

— Ну што ж, пойдзем...

На душы было радасна, але чамусьці не да канца. Сам сабе яшчэ не ўсведамляў прычыны такога настрою. Здаецца, усё ішло пярэмна, — адчуваў, як пад сховамі туманнай ночы бурліць уся Заходняя Беларусь — ад Пінска да Гродна. Можна, з-за Апанаса Хмеля?

Апанас Хмель, як казаў Аляксей Верас, аратарствуе адкрыта на вуліцах вёсак перад сялянамі. Адкрыта гаворыць нават аб паўстанні.

Вядома, што нейкая доля ценю ўпала і ад гэтага Хмеля. Але галоўнае, відаць, у тым, што няма з кім ад душы пагаварыць пра гэта. Калі б нават убачыў Паддубнага, той сказаў бы, як ужо не раз казаў: «Не час цяпер пра гэта...» Зразумела, Паддубны заняты іншымі справамі, можна, больш важнымі.

Праўда, Андрэю здаецца крыху дзіўным, чаму тое, што трывожыць яго, знаходзіцца недзе ўбаку, хоць, на яго думку, усё гэта немалаважна. «Хто сказаў бы таксама?» Анд-

рэй нават міжволі спыніўся і ўсміхнуўся некуды ў даль цёмнай ночы. «Зразумела, яна... Вольга...»

Два гады мінула з таго дня, як яны развіталіся вось на гэтай дарозе. Тады толькі што пачыналася залатая восень. Яму і ёй было сумна, але яны баяліся сказаць пра гэта, нават намякнуць... Гаварылі пра тое, што яны маюць рабіць, гаварылі пра Савецкі Саюз, дзе таксама пачынаецца восень, але не такая, як тут, — тужлівая, забітая. Хацелася той восені, другой, дзе не трэба было б развітвацца...

Так і развіталіся на дарозе — проста, па-таварыску, змоўчалі аб галоўным... Толькі крыху сарамліва глянулі адно другому ў вочы.

— Ну, ідзі, — сказала Вольга на развітанне, — да барыкад вернешся...

Разышліся. Вольга пайшла ў Запалянку, да Дзям'яна Гарагляда, а Андрэй з клункам за плячыма — у Глушэц, на зборны пункт навабранцаў.

Сягоння Андрэй атрымаў ад яе першае пісьмо пасля звароту з ваеннай службы. Пісьмо вясёлае, нават задорна-вясёлае. Смяецца з яго адзіноцтва.

Андрэй памацаў бакавую кішэню курткі, дзе разам з яе пісьмом ляжала і кніга Леніна — «Нужды деревни». Прыслала таксама яна. «Чытай, мой друг, і лячыся ад сузіральнасці». Андрэй засмяяўся.

Наперадзе пачулася хлюпанне. Андрэй насцярожыўся. Неўзабаве проста перад носам выраслі дзве постаці. Андрэй не паспеў угледзецца ў іх, як два ліхтарыкі бліснулі праменьнямі ў твар.

— Хто ідзе? — пачуўся голас з цемры.

— Іду з Глушца, з кірмашу... — адказаў Андрэй, здагадаўшыся, што гэта паліцыянты.

— А-а-а... гэта, напэўна, шябра... З'езд у іх быў сягоння... — сказаў адзін, звяртаючыся да другога, тонам насьмешкі.

Яны кпілі са слова «сябра», вымаўляючы яго на свой лад «шябра».

— Запозна ходзіце... шябра...

Асвяцілі яшчэ раз з галавы да ног і дазволілі — ідзі. Пачуццё крыўды на момант агарнула Андрэя. Ішоў і пляваўся, як быццам гэтым хацеў пазбыцца гаркаты, што асе-ла ў душы.

Так... Зямля кожны дзень і нават ноч адчувае пагу акупанта. І здаецца, што ўвесь народ у напружанні — цераз сілу церпіць іх — іх, у надкаваных ботах, з вінтоўка-

мі, з рэвальверамі, з ліхтарыкамі... з абрыдлымі, акаванымі казыркамі. Але цяпер, улічваючы масавасць Грамады, яны, як-ніяк, дзейнічалі больш асцярожна... Больш таго, паліцыя баіцца сялянства.

Па вёсках сяляне нават перасталі плаціць падаткі. Андрэй нават засмяўся, успомніўшы здарэнне з Дзям'янам Гараглядам.

— Доўга будуць яны помніць тыя мокрыя шальпакі... — заходзіўся ад смеху Дзям'ян, расказваючы, як ён адзін выгнаў з Запалянкі чатырох паліцыянтаў і двух секвестратораў, якія прыйшлі збіраць падаткі.

«Стратэгія і тактыка» Дзям'яна сапраўды былі незвычайнымі. Ён выбег з хаты з крыкам: «А вы чаго тут?»

Абгарэлую качаргу ў яго руках, відаць, паліцыянты палічылі за вінтоўку. Гэта і вырашыла канец «баталіі». Паліцыянты кінуліся ўцякаць. А Дзям'ян адкінуў убок качаргу і, нагнуўшыся, свіснуў. Паліцыянты аглянуліся і ўбачылі — Дзям'ян трымае поўную жменю каровінага калу... Паліцыянты пабеглі з усіх ног. Дзям'ян прымяніў дасціпную выдумку: калі паліцыянты беглі, ён ішоў сярэднім крокам, а калі яны спыняліся, зноў пачынаў крычаць і бегчы, ад чаго паліцыянты зноў кідаліся наўцёкі. Вось гэта і былі тыя «мокрыя шальпакі»...

З дня таго памятнага здарэння мінуў год, а паліцыя ні разу не заглядвала ў вёску за падаткамі.

— Вось, паны, якога страху пагнаў на вас народ. Многа турботы з ім у вас. А будзе яшчэ больш. Мы ўжо аб гэтым патурбуемся...

Андрэй не заўважыў, як апошнія словы вымавіў уголас. «Але мы будзем змагацца не толькі з вамі, паны, а і з такімі, як Апанас Хмель. Не адзін ён захоча пагрэць рукі, бліснуць слоўцам для сваёй кар'еркі...»

Цемра ўсё гусцей і гусцей засцілала дарогу.

«Спазніўся я крыху... — думаў Андрэй. — Сумна ісці аднаму сярод такой цемры. Каб якія ваўкі зноў не перайшлі дарогу».

І ўсё справы... І справы не абы-якія... Затрымаўся ў камітэце. Размяркоўвалі функцыі. Андрэя абралі скарбнікам — збіраць і насіць камітэцкую казну. Старшынёю камітэта выбралі чалавека год трыццаці па прозвішчу Аляксандр Сучок. Цёмнавалосы і чарнавокі, з зямлістым колерам твару, ён гаварыў крыху нараспеў, амаль жапочым голасам. Калі гаварыў, дык абавязкова закладаў правую руку за пазуху або проста пад руку і чухаўся. Бляск

чорных вачэй і як быццам прытоеная ўсмішка на вуснах гаварылі аб тым, што Аляксандр Сучок любіць марыць. Але ў гэтым была і свая небяспека — Сучок дружыў з Апанасам Хмелем. Напэўна, Апанас раскажаў яму па-свойму пра Андрэя, бо Сучок неяк дапытліва, з засцярогай глядзеў на Андрэя, яўна тоячы недавер'е.

Каб як хутчэй пабачыцца з Васілём і Паддубным! Не можа быць, каб яны змянілі свае погляды. Пасля звароту з ваеннай службы Андрэй сустракаўся з Паддубным толькі адзін раз. Паддубны сказаў: «Ну што ж... уключайся ў работу... Тваё месца пры мне. Яно не занята. А адпосна Апанаса — пакуль што пачакаем. Награнулі справы больш важныя...»

Гэтыя важныя справы і былі нечым іншым, як стварэнне Грамады.

І вось Грамада ўжо дзейнічае...

...Мінуўшы гразкую даліну, Андрэй адчуў пад пагамі мокры стужэлы пясок і прыбавіў кроку. Туман ахінуў прасторы і застыў. Шлях перасякаў вёску, якая свяціла ў тумане цьмянымі агнямі. Яны зліваліся над стрэхамі ў адно суцэльнае мігатлівае зарыва, якое здалося Андрэю ўрачыстым зьяннем. Па іх прабягалі рухавыя цені. Па гэтых ценях Андрэй зразумеў, што вёска не спіць. А калі мінаў вёску, то пачуў гоман, аддалены смех. Моладзь групкамі перабягала па вуліцы ад хаты да хаты, заглядала ў вокны. Здалёк, з туману, даляталі гукі гармоніка... Там жа, пры крайняй хаце, спрачаліся на ўвесь голас. Нельга было вызначыць, колькі стаяла чалавек, толькі па-пяросы час ад часу ўспыхвалі ў зубах. Нехта рэзкім голасам гаварыў:

— Ну, няхай рапісанс, — абы паноў не было. Вось галоўнае.

А другі голас адказваў:

— Каб не завёў нас гэты рапісанс пад дурнога хату. Дзейнічаць трэба... Бачыш, як лясы пустошаць... А асаднікі ўсё пльвуць і пльвуць сюды, як плойма... Вось гэты рапісанс, а не тое што ён там крычыць, што мы былі некалі разумнымі, а потым сталі дурнямі... Агледзеліся...

— Ну, вось гэты і ёсць самы рапісанс...

Умяцаліся ў гутарку яшчэ некалькі галасоў, але Андрэй ужо не мог разабраць іх слоў. Ідучы, усміхаўся і думаў: «Асеў людзям на зубах гэты «рапісанс». Недарэчы здалося яму гэтыя слова, так няздарма кінутае дэпутатам

у сяляпскую гупчу. А сяляпе дабіраюцца да толку і, здаецца, ужо дабраліся».

І Андрэю радасна стала за сялян, за шільнасць народу. Стаў пад старой адзінокай бярозай пры абочыне шляху і закурыў. Глянуў навокал. Цішыня і туман. Толькі чуваць, як кроплі слаты адна за другой падаюць з бярозы на пясок. Неўзабаве будзе лес, мінецца спалены двор графа Ельскага, а потым ужо хутка свая вёска. Так бы і стаяў у цішыні і слухаў свае ўласныя думкі. А думкі пльвуць таксама да гэтага «ранісанса», рамантыку якога хацеў прышчапіць дэлегатам з'езда незадачлівы дэпутат.

І з прастораў, што хаваліся пад туманам, з таго мігатылівага зарыва, якое прамяністым вянкком ззяе цяпер над кожнай вёскай, да Андрэя прыйшлі словы: «Змагацца трэба не за мінулае, а за будучае».

Аб гэтым трывожыцца народ. Ён хоча ісці наперад і ацерагаецца, каб хто не павёў яго назад. Так, а не інакш...

...Сосны на гары прывіталі Андрэя ціхім шумам. Гэты шум, здавалася Андрэю, ласкавай хваляй плыў з гары пад вёскай Запалынкай, якая, закінутая ў даліну, зусім схавалася ў тумане. Толькі такое самае зарыва, што і пад папярэдняй вёскай, зіхацела над стрэхамі. І такія ж самыя цені рухава адбіваліся ў ім.

Андрэй, як толькі ўвайшоў у вёску, адчуў яе рух. Сямтам пехта бразгаў дзвярыма, некуды спяшаючыся. Міма яго з шумам, смехам прабегла група хлопцаў і дзяўчат. Адна з дзяўчат паслізнулася і ледзь не ўпала, спалохана войкнула. На адным з падворкаў з-пад навіслай страхі чуўся хлапечы голас: «Ну, хадзем...» А ў адказ дзівочы: «Іван... Пачакай, пайду іншую хустку завяжу...»

У кожнай хаце адбываўся нейкі незвычайны рух, як быццам усе рыхтаваліся да якога свята ці вяселля. Толькі ў адной хаце Андрэй, на здзіўленне самому, не заўважыў руху. На доўгім дроце вісела лямпа амаль пасярэдзіне хаты. Яна была відаць з вуліцы як на далоні. І навокал яе ні душы — пуста і ціха. Андрэй падышоў да плота і прыгледзеўся бліжэй. Цень заслапіў лямпу — значыць, пехта ёсць. Андрэй заглянуў у акно з другога боку і ўбачыў: на лаве сядзеў стары Нічыпар, гаспадар хаты. Акуляры ў драцянай аправе сядзелі на доўгім пераноссі. У руках дрыжала газета, звешаная загалоўкам уніз. Андрэй прачытаў: «Наша праўда». Дзядзька Нічыпар варушыў губамі — чытаў, час ад часу пагладжваў далонню свае доўгія сівыя вусы, над якімі звісаў востры кончык носа, асядла-

пага акул'ярамі. Блішчала вялікая лысіна, акаймаваная на скронях пасівелымі валасамі. Часам ён накручваў галавою, то раптам чухаў патыліцу і ўсміхаўся. Відаць, што ўся сям'я недзе выйшла, і застаўся ў хаце толькі ён — Нічыпар Байдак. Агарнулі старога думы. І вось ён не прапускае ніводнай газеты. Усё чытае і гаворыць людзям, што грапіца Беларусі з Польшчай ляжыць над Бугам і што ўсё ж такі яны — пацы — павінны ўцячы адгэтуль за Буг.

Андрэй адышоў ад плота з усмешкай уцехі. З такім пачуццём развітваецца чалавек з дзіцем, якое нашчабятала яму многа прыгожа-наіўнага. Праўда, стары Нічыпар не дзіця, але ў яго палітычных поглядах шмат наіўнага. Гэта датычыць не толькі Нічыпара.

А вось і тое самае нізкае месца ў вёсцы, запоўненае гразёю, якая блішчыць ад агнёў, што з вокнаў падаюць палосамі на яе. І тут жа стаіць хата з высокаю прызбай, нават без агародчыка, бо на гразі яго не зробіш. З хаты чулася песня. Андрэй глянуў у акно. Замігцелі прасніцы з кудзелямі, а пры іх дзяўчаты. На лавах сядзелі хлопцы і сярод іх чорнавалосы прыгожы юнак, з гітарай на каленях. Ён няйначай прыйшоў з другой вёскі. Андрэй яго ўжо недзе бачыў, але так і не прыпомніў дзе. Прыемным, мяккім барытонам ён спяваў, перабіраючы пальцамі па струнах гітары. Да слыху Андрэя даляцелі словы:

...Глян'нь, мая рыбап'ька, срэбнаю хваляю
Сцелецца долам тума-а-ан...

Андрэй вобмацкам прабіраўся праз нізіну, пераступаючы з каменя на камень. Была, як заўсёды, небяспека ў такой цемры саслізнуць з каменя і загразнуць амаль па калені. Але неяк абышлося без гэтага. Над нізінай — цішыня. Толькі там, за ёю, чуваць галасы, смех. Войкнуў гармонік і заціх. Гэта няйначай Пятрусь Хадыка. Ля яго хаты тоўніцца шмат людзей — маладых і дарослых. Дзверы ўвесь час скрыпяць і бразгаюць — людзі ўваходзяць і выходзяць. Праз вокны відаць спіны ў кажухах, куртках, дзявочыя хусткі. У хаце бабыля Петруся Хадыкі размяшчаецца канцылярыя гуртка Грамады, старшынёю якога выбрана Дзям'ян Гарагляд.

Нехта з хлопцаў пазнаў Андрэя і крыкнуў:

— Андрэй, заходзь!

Андрэй адказаў, што спачатку зойдзе дахаты, павячэрае і тады... А потым ён падышоў да акна, перш за ўсё яму кінулася ў вочы тое, як Дзям'ян Гарагляд, задраўшы

галаву, стаяў пасярэдзіне хаты ў доўгім кажусе з цыгаркай у руцэ. А ля стала пры лямпе стаяў Пеця Ціханчук і нахіляў да святла невялічкую брашуру.

— Ну, ціха,— звярнуўся Дзям'ян да ўсіх,— чытай, Пеця, далей...

Пеця выбраны сакратаром гуртка і вось выконвае сваю функцыю — чытае праграму Грамады. «...Зямля павінна перайсці ад памешчыкаў сялянам без выкупу»,— голасна чытаў Пеця.

Мужчыны заварушыліся. Адзін дзядзька ў падранай куртцы нават усхапіўся з месца і сказаў:

— Гэта ж, як у Расіі...

— А як ты думаў? — перабіў яго Дзям'ян Гарагляд.— Рэвалюцыя табе не хаханькі... Рэвалюцыя ідзе сюды да нас... І плот панскі, што згарадзілі вунь за Стоўбцамі... не дапаможа. Чытай, Пеця, далей...

А нехта яшчэ не вытрымаў і дадаў:

— Што значыць гэты плот — усё да часу...

Усе пачалі слухаць Пецю. Сярод мужчын сядзеў на лаве і гаспадар хаты — Пятрусь Хадыка, выставіўшы наперад сваю нагу-драўляшку. На каленях у яго ляжаў гармонік. А побач з Петрусём сядзеў з бубнам Лявон у шапцы, падзетай набакір.

...Андрэй, спешна павячэраўшы, прыйшоў на гэты імправізаваны сход. Усе расступіліся і далі яму дарогу, а потым прыціхлі, пазіраючы на Андрэя дапытлівымі вачыма. Брашура была ўжо дачытана. На лаве побач з Дзям'янам Гараглядам Андрэй заўважыў і свайго бацьку. Усе пасунуліся і далі месца Андрэю ля стала, на якім ляжалі брашуры і газеты. Андрэй глянуў на ўсіх і спытаўся:

— Чыталі гэтыя брашуры?

— Чыталі,— адказала некалькі галасоў.

— Ну, і як — усё зразумела? З усім згодны?

Пачаў Дзям'ян.

— Напісана тут, брат, здаецца, усё добра... Толькі ў адным мы не разабраліся...— І Дзям'ян кінуў на Пецю, сказаўшы: — Пакажы, Пеця...

Справа датычыла пункта аб самавызначэнні народаў.

— Ага, вось гэтае самавызначэнне... Раствумач нам, Андрэй,— падхапіў Дзям'ян.

Андрэй пачаў тлумачыць. Ведаў, што гэтае пытанне не так лёгка дапесці да кожнага. І таму стараўся выкладаць як найпрасцей, больш капкрэтна. Усе слухалі ўважліва. У хаце стала ціха, хоць мак сей. Калі хто дзе варушыўся, ✓

Дзям'ян Гарагляд адным позіркам прымушаў сціхнуць. Ён сам наморшчыў лоб, слухаючы так, каб не прапусціць ніводнага слова. А потым, калі Андрэй скончыў, Дзям'ян устаў з лавы і, як быццам сняхваючыся, каб не згубіць злоўленай думкі, сказаў адным духам:

— Ага... значыць, так... Народ — гаспадар на сваёй зямлі... Абараніць зямлю — гэта значыць заключыць саюз рабочага парода для сумеснай барацьбы супроць паноў — буржуазіі, значыць...

І Дзям'ян памахаў пальцам на ўзроўні галавы, гаворачы далей:

— Эге-ге-ге... Вось як... Без гэтых саюзаў дык і сваёй зямлі над нагамі не ўтрымаеш. Значыць, і польскі рабочы і селянін нам не вораг. І яны ў бядзе жывуць, як і мы, прыгнятаюцца намешчыкамі і капіталістамі...

Нехта сказаў:

— Ну, вядома, што так...

А Дзям'ян Гарагляд працягваў:

— І ўкраінскі рабочы і селянін нам прыяцелі, і літоўскі... Ну, а рускі... — тут Дзям'ян яшчэ вышэй узняў галаву, — рускі наш брат ужо вызвалены і думае аб нас...

Тут ужо некалькі галасоў сказалі, проста, як гукнулі:

— А як жа! А як жа!

І вочы ва ўсіх забліскалі жывымі агеньчыкамі.

— Так, братцы, — працягваў Дзям'ян, — як нам растлумачыў Андрэй, тут справа вялікая... справа, можна сказаць, на ўвесь свет... Кажучы па-простаму, рабочыя людзі ўсіх краін толькі тады перамогуць паноў, значыць, гэтую буржуазію, калі будуць у моцным саюзе паміж сабою. Правільна я кажу, Андрэй? — скончыў Дзям'ян.

— Правільна, — адказаў Андрэй, — толькі трэба дадаць, што кірунак гэтаму саюзу дае рускі рабочы клас...

— Во! Кірунак... правільна, правільна... — зачасціў Дзям'ян.

Пятрусь Хадыка, бліскаючы адным вокам з-пад пасмы русых валасоў, сказаў:

— Мы б не перамаглі ў грамадзянскай вайне, калі б не было гэтага саюза, які збудавала партыя, Ленін.

— Твая праўда... Ага, вось яшчэ адно, — узняўся Дзям'ян, — чаму ў гэтай праграме нічога не гаворыцца пра Савецкую Беларусь? У нас жа тут таксама Беларусь, ну, дык трэба было б...

— Відаць, асцярожнасць, дзядзька Дзям'ян, бо папы ўсё роўна не прапусцілі б...

— Накінулі нам пятлю гэтыя наны... Таўчыся тут, як у ступе... Але ўжо, дзякаваць богу, год надаткаў не плоцім. Можна, і зусім не будзем плаціць... — Дзям'ян засмяляўся. Відаць, усномніў пра «шальнакі»...

Усе змоўклі. Адчувалася, што на гэты раз вычарнана было ўсё. Адчуў гэта і Пятрусь Хадыка, бо гармонік у яго руках агаласіў хату агністым гукам і ўзняў моладзь на ногі. Шуганула імклівая полька. Завіхрыліся пары. Бубен у руках Лявона бомкаў, выбіваў пошчак, зліваўся з гармонікам у адно...

Хата Петруся Хадыкі, нягледзячы на прысутнасць такой колькасці людзей, усё ж такі змагла даць месца для танцаў шасці парам.

Андрэй сядзеў, апёршыся на край стала, і дапытліва пазіраў на людзей — на моладзь і старых. З апошніх ніхто і не думаў ісці дахаты, хоць сход ужо быў скончаны. У качарэжніку тулілася група старэйшых жанчын. На тварах усіх застыла цікаўнасць і весялосць, вядзеца жвавая гутарка, мільгаюць усмешкі. Непадалёку ля печы ў групе дзяўчат стаіць Люба, дачка Дзям'яна Гарагляда. Андрэй заўважыў, што яна час ад часу ўскідвае вокам на яго і хутчэй, як быццам знарок, звяртаеца да дзяўчат з гутаркай. Вусны самі распываюцца ва ўсмішцы, пупсавеюць бялявыя шчокі. Тонкія бровы, як сярпы, акаймоўваюць прыгожыя шэрыя вочы, якія заўсёды поўныя ціхай задумы. Цяпер яны жвава пабліскваюць, смяюцца. З-пад цёмнага шаля выбіліся на скронях пасмачкі цёмных хвалістых валасоў. Яны пад ілбом леглі прычасаныя па-святочнаму. Статная Люба, са сціплымі, стрыманымі рухамі! Яна — сакратар мопраўскай ячэйкі — атрымала ў свой час першае благаслаўленне ад Вольгі. Дома, у хатніх абставінах, Люба — працавітая, сур'ёзная не па гадах. Здаецца, яна ўсё разумее, але больш маўчыць, як быццам носіць у сабе затоеную жальбу і крыўду на кагосьці, вядомага толькі ёй.

Андрэй перакідваўся словамі з Пецем, які сядзеў побач, і думаў пра моладзь, пра маладосць. Зашумела яна цяпер, гэтая моладзь, і спадзяецца на тых, хто стаў наперадзе руху. Яна хоча верыць у іх, хоча бачыць іх на вышэйшых задач. Андрэю стала няёмка. З аднаго боку, баяўся, каб не быць суха сур'ёзным, афіцыяльным з людзьмі, бо тады будзеш чужым. А з другога боку, каб не апусціцца да неатрэбнага панібрацтва. І Андрэй пасля кароткага

роздуму, калі Пятрусь Хадыка зайграў вальс, ажывіўся і звярнуўся да Пеці:

— Ну што, Пеця, паташчум?

Скінуў куртку, застаўся ў чорным піжаку. Машынальна, прывычным рухам рукі прыгладзіў валасы і надышоў да Любы. Лёгка і прыемна было кружыцца ў танцы з Любай. Але гэтая прыемнасць змяншалася тым адчуваннем, што, здавалася, усе, хто быў у хаце, глядзяць толькі на іх — на Андрэя і Любу. І якіх тут толькі думак няма ў людзей... Адны сапраўды любуюцца, другія зайздросцяць, а трэція ўжо разводзяць здагадкі... Відаць, адчувала гэта і Люба, бо апусціла свае вочы і злёгка сарамліва заружавелася. Але ўсё прайшло добра.

Гармонік захлібнуўся апошні раз і змоўк. Андрэй апагануўся, надзеў шапку, закурыў і, маргнуўшы Пецю, каб ішоў за ім, выйшаў з хаты.

— Пеця, заўтра пойдзеш у староства за дазволам паставіць спектакль. Возьмеш з сабою п'еску «Змагары» і кнігу Янкі Купалы «Шляхам жыцця». Яны гэтага патрабуюць для разгляду.

— Добра, пайду,— зацягваючыся папяросай, адказаў Пеця.

— У каго тут у нас найбольшая хата, там і зробім спектакль.

— Ды ў каго? Толькі ў Мікіты Лазуна. Ды ён не пушціць....

— Да яго і не трэба звяртацца... Пашукаем другую...

— Знаеш, Андрэй, сын Мікіты Ілья просіцца ў гурток. Што з ім рабіць?

— Не трэба спяшацца. А як дзядзька Дзям'ян глядзіць на гэта?

— Дзям'ян кажа...— і тут Пеця засмяўся,— Дзям'ян кажа, пяхай ён снапы людзям пааддае, што накраў улетку на полі, тады, можа, і падумаем...

— Ну і правільна... Давай, Пеця, моладзі кніжкі, няхай чытаюць. Хутка выпішам яшчэ. І сачы за тымі, хто можа шкодзіць...

— Добра было б сабраць нам хор...

— Ды гэта наш Пятрусь можа...

— Ну, раз можа, дык пачынайце... Я яшчэ сам пагавару з Петрусём... Ну, Пеця, я пайду дахаты... Заўтра збераце гурток, і я раскажу аб з'ездзе... Бывай...

...Ціха і ўтульна ў хаце. Светла толькі ля стала, дзе вісіць лямпа, а па кутках — ля дзвярэй, ля печы — сутоннямі аселі змрокі. Хата здаецца заваленай рознымі рэчамі. На жэрдцы над ложкамі вісіць розная адзежа, пасцілкі, і тут жа над самай печчу вісяць дзве вязкі цыбулі. Дзеці ўжо спяць на самаробных ложках. Там, дзе гаршкі стаяць у рад, у самым цёмным кутку, вісіць ля акна старая пілька. Пад столлю за бэльку пазатырканы долата, шыла, брусок і яшчэ нешта. У пярэднім кутку — на покуце — паблісквае «пазалотай» певялічкая ікона Хрыста, прыбраная вышываным ручніком. Перад ёю моліцца толькі маці — Кацярына, а сам Сцяпан Касцевіч на папрокі Кацярыны толькі адмахваецца рукою, кажучы: «Ат... пустое ўсё гэта... Колькі бедны чалавек гаруе ўсё жыццё, — каб гэта быў той бог, то хіба ж ён не дапамог бы людзям? Выдумка гэта — сядзі, маўчы і цярпі... Выдумка хітрая... А тут, наадварот, не сядзець трэба, а жыццё браць наступам...» І абавязкова раскажа пры гэтым якое-небудзь здарэнне са свайго багатага жыцця. Але ў тым жа самым кутку, ніжэй іконы, на сцяне ад вуліцы, Андрэй павесіў певялікі партрэт Радзішчава з кнігі Пляханавы «Гісторыя рускай грамадскай думкі». Часам тойсёй з прыйшоўшых сялян пытаецца: «Хто гэта?» А Дзям'ян Гарагляд, як толькі ўбачыў, зараз жа запытаўся: «Хто ж гэта, Андрэй, такі геройскі?»

— Гэта першы рускі рэвалюцыянер...

— Ах, вось як... Першы? Гм...

І Дзям'ян доўга ўглядаўся ў Радзішчава і пакручваў галавою.

— За народ, значыць, першы пайшоў? Правільна, тут яму і месца, у пачэсным кутку... Няхай людзі з ім пазнаёмяцца.

Андрэй прасіў бацьку зрабіць рамку для партрэта. Бацька адказваў, што зробіць, але калі — певядома. А Дзям'ян Гарагляд падхапіў:

— Можа, не маеш часу, дык я зраблю...

Сцяпан Касцевіч зразумеў, што адкладваць нельга. Зараз жа прынёс у хату дошку. Дзям'ян увішна распрануўся, скінуў шапку. І абодва сябры ўзяліся майстраваць. Знайшліся ў Сцяпана Касцевіча і фарба і алмаз. А Дзям'ян пабег дахаты і прынёс кавалак шкла. Так у адно імгненне быў аздоблены партрэт першага рускага рэвалюцыянера.

Ціха і ўтульна ў хаце. Чуваць, як за цёмным акном са

страхі час ад часу падаюць кроплі. Задумалася маці за кудзелай. Бацька прысеў на калодцы, пчапае лучыну і таксама маўчыць. Аб чым яны думаюць? Думаюць аб сваім быццё. Вось ён, гэты быт, з яго абстаноўкай, са змрокамі на кутках. Бацькі хочуць бачыць Андрэя багатым і шчаслівым. Пару раз ужо нібы жартам намякалі яму на жаніцьбу. Андрэй збываў гэтыя намёкі маўчаннем. А цяпер бацька, Сцяпан Паўлавіч, вярнуўшыся са сходу, сядзіць на калодцы і пчапае лучыну, сцішыўся. У яго перад вачыма Андрэй і Люба. На яго думку, харошая была б з іх пара. Цяпер стала вось гэтая Грамада... Даб'ёмся зямлі... І можна будзе жыць... А там далей... Можна, і граніца гэтая знікне... Яшчэ лепш будзе...

Туга на ціхім быццё... Вось ён, гэты ціхі быт, ахутапы змрокамі. Яму бадай няма справы да таго, што на свеце наспяваюць вялікія буры. Ён цягне ў сваю завадзь.

Андрэй на момант адарваўся ад чытання, глянуў на хату, узяў у кутку са стоса кніг і газет кнігу Япкі Купалы «Шляхам жыцця» і разгарнуў паўздагад. Прабег вачыма:

Горы ды каменне,
Вузкія палоскі:
Гэта наша поле,
Поле нашай вёскі.

Старонкай далей:

...Кабылка не хоча падбегчы,
Кароўка не хоча ўставаці.

І загарнуў кнігу. Заныла тое пачуццё, якое можна выказаць словамі: шкада народа ў прыгнечанасці, уніжэнні, абяздоленасці. Жыць па-старому, так, як жылі бацькі, значыць, не шкадаваць народа, не любіць яго.

Бацька скончыў работу, устаў, сабраў лучыну і кінуў за комін на печ. Пасля стаў сярод хаты, пацягнуўся і сказаў:

— Пара класціся спаць...

Маці адказала:

— А ўжо ж...

Для Андрэя гэта быў нібы загад. Так было ўжо не раз. Многа, бачыце, выгарыць газы ў лампе — лішнія выдаткі, а за ноч усё роўна ўсяго не прачытаеш. Так часам асярожна намякаў бацька, а часцей і маці. Непрыемнае пачуццё прабегла па сэрцы, і Андрэй улавіў схаваную пад надзённымі словамі спрэчку між ім і бацькамі.

І ён сказаў:

— Я яшчэ крыху пасяджу...

— Ой, чаго сядзець? Ужо ўсе наклаліся снаць,— адказала маці.

— Каб жанатым быў, пябось, кланаціўся б інакш,— сказаў у сваю чаргу бацька.

— На тое і нежанаты,— усміхнуўся Андрэй.

— А пара ўжо было б, сыне...— прамовіў бацька, і хітры агеньчык бліснуў у вачах.

— Скажу так, як герой у адной украінскай аповесці: ще та дівчына, на котрій я буду жэнытысь, не родылась...— жартаваў Андрэй.

— Ёсць такая дзяўчына, абы толькі ты захацеў,— працягнуў бацька.

— Хто? — спытаўся Андрэй.

— А чым Люба не дзяўчына? Га?

Андрэй пахмурыўся. Крыўдай калынула ў сэрца. Значыць, бацька не жартуе...

Андрэй вытрымаў паўзу і адказаў:

— Супроць Любы я нічога не маю, але жаніцца... не...— і закруціў галавою. Праз хвіліну працягваў: — Мне ажаніцца цяпер,— значыць, паставіць крыж над усім, што я люблю і чаму я аддапы.

Бацька замаўчаў і пачухаў патыліцу. Маці ўздыхнула, паматала на ручайку апошняю пітку і ўстала з-за прасніцы.

Бацька, ужо мастакуючыся на ложку да сну, прамовіў унаўголаса, як быццам працягваючы піць сваёй думкі:

— Усё людзям аддасі, а сабе што?..

— Сабе? Нічога...— адказаў Андрэй сур'ёзна.

— Вось жа і яно, што нічога... А кожнаму чалавеку нешта трэба ад жыцця...

— Мне, тата, трэба толькі адно, каб наш народ перамог папоў...

— Ды я не супроць гэтага... Але... не трэба лішне лезці наперад...

Андрэй разумеў трывогу бацькі.

— Нехта ж павінец быць наперадзе.

Бацька не меў што адказаць і махнуў рукою.

— Рабі, як знаеш... Каб толькі потым не гневаўся на нас.

— От, ужо сціхні,— сказала маці.— Кладзіся, Андрэй.

Сядзець і чытаць далей было ўжо немагчыма. Бацькі выбілі з раўнавагі.

Маці прышесла з сенцаў халодны сяннік з падушкай і посцілкай і пачала сцяліць на лаве ў покуць галавою — проста пад партрэтам Радзішчава.

Андрэй сам патушыў лямпу, раздзеўся і лёг.

Але спаць не хацелася. Нейкае незадаволенне грызла — не то хто яго не зразумеў, не то ён сам вінаваты перад кімсьці.

А ўсё гэты быт. Маці часта гаворыць, каб хутчэй паставіць кросны і выткаць сукна на куртку. Андрэй упу-трапа пратэстуе супраць гэтага. Ён не хоча сабою абця-жарваць сям'ю.

Ды вось яна, рэчаіснасць. Паспрабуй жыць як набя-жыць. І Андрэй адчуў у гэтым быце небяспеку для сябе.

Не спіцца. Андрэй ляжыць з расплюшчанымі вачыма, адчувае, што з уражанняў на сходзе нешта яго кранае, прымушае прыпомніць... Але — што? Ніяк не прыходзіць на памяць. За акном нешта з шоргатам абцёрлася аб сця-ну, а потым зноў стала ціха. І раптам — стук у перадпеч-нае акно. Андрэй насцярожыўся, нават прыўзняўся, гля-нуў у цёмныя шыбіны. Нічога не пачуў і не ўбачыў. Лёг.

«...Ах, вось яно што... Замуціла ў галаве ад разважан-няў». Перад вачыма стаў ва ўсёй сваёй выразнасці Дзям'ян Гарагляд. Ён гаворыць, паўтараючы словы Андрэя аб самавызначэнні народаў: «Значыць, і польскі рабочы і се-лянін пам не вораг...» І Дзям'яна ніхто не падтрымаў. Вось яно што! Усе панура маўчалі, апусціўшы вочы. Уелі-ся паны ў душу так, што ўсё сабою засланилі...

Мм... так... выказванні ёсць розныя. Солтыс Барсук, напрыклад, кажа, што паноў не пераможаш, што ў іх сіла, права, у іх зброя. А кулак Мікіта Лазун гаворыць, што супроць дзяржавы выступаць грэх, бо дзяржаву паставіў бог, і таму трэба маліцца, каб ён добрае палажыў на ду-шу, а не хуліганіць. І няма чаго гневацца, калі садзяць у турмы. Заслужылі. Сядзі ціха — цябе ніхто не крапе. А самы бяднейшы з бедных Рыгор Малахай ходзіць, жа-бруе па вёсках, заходзіць і ў панскія двары і, зняўшы шапку, стаювіцца на калені перад ганкам і спявае свае літаны. А калі яму выпесе падачку якая-небудзь пані, Рыгор ловіць яе рукі, каб пацалаваць, прыніжана падае да пог. У Андрэя перакрыўляецца твар у няцярпную ба-лючую грымасу.

Андрэй сустрэў яго не так даўно на шляху. Абвешаны торбамі, Рыгор ішоў, апіраючыся на кій. Дзве суконныя сярмяжкі на адных дзірках надзеты на ім. Ногі ў лапцях,

з тоўстымі павоямі ануч. Вялікі памерклы твар са слязлівымі вачыма і лыняной бародкай выклікаў уражанне, што Рыгор не то іконнік, не то пілігрым.

— Куды ж вы, дзядзька, ідзяце? — спытаўся Андрэй.

— А іду, Андрэйка, па людзях пахадзіць... Можна, бог міленькі злітуецца, яго матка найсвенша...

І моргае шэрымі вачыма Рыгор і сухаватай далоньй выцірае вочы ад слёз.

— Вось каб мне коніка, то лягчэй было б, а то ўжо ногі баляць хадзіць, Андрэйка... Што зробіш, так ужо, мусіць, бог напісаў...

У вачах Рыгора паблісквае нібы нейкая здзяцінеласць, тое самае чуваць у тонкім збедненым, сірочым голасе.

— Дзе ж вашыя сыны, дзядзька Рыгор? — спытаўся Андрэй.

Нешта сур'ёзнае бліснула ў вачах Рыгора. Ён нават выпрастаўся крыху. На імгненне павёў вачыма па краявіду і потым абыякава махнуў рукою.

— Бог іх ведае, дзе яны... Адзіп быў на Урале, а другі... Ой, забыўся... Ага... у Акцюбінску. Два гады назад прыслалі па пісьму і грошай трошкі, і з таго часу ні гуку... Мусіць, пісьмаў цяпер праз граніцу не прапускаюць?

І задумаўся Рыгор, апёршыся на кій.

— Нічога, дзядзька, хутка прыйдзе час, што знікне гэтая граніца. Народ змагаецца за гэта...

Рыгор насцярожана слухаў, патупіўшы вочы ў зямлю, а потым паківаў галавою і сказаў:

— Каб тваё слаўцо, Андрэйка, ды богу ў вушы... але... як ты яе зруйнуеш, гэтую граніцу?

І, ківаючы галавой, усё паўтараў:

— Ой, цяжка, цяжка... Ой, цяжка, цяжка... Бачыш, усё ходзяць са стрэльбамі, у гузіках... Я ж трохі па свеце хаджу, бачу. Няма той дарогі, дзе б іх не сустрэў... Людцоў бяруць, арыштоўваюць... Глядзі, Андрэйка, саколкі, каб ты не папаўся...

Андрэй развітаўся з Рыгорам з незадоволенасцю ў душы ад яго лішняй ласкавасці, ад яго ліслівых слоўцаў, за якімі недзе далёка хавалася ўжо няшчырасць, хавалася прывычная хітрасць жабрака. Зброяй жабракоў сталі ласкавыя, ліслівыя слоўцы. Ну чым жа яму падзейпічаць на чалавека? Толькі гэтым.

У пагоні за кавалкам хлеба руйнуецца душа, годнасць чалавека...

...Нешта зпоў з шоргатам абцёрлася аб сцяну. А потым

пачуўся стук у тое самае акно. «Што за ліха? Няўжо сапраўды хто стукае? Можна, выйсьці на двор?» — падумаў Андрэй, але пасля адкінуў гэты памер. Чакаў.

Да вушэй здалёк даляцела песня, як быццам з-за гары. Нехта спяваў у канцы вёскі. Неўзабаве затупалі конскія капыты за акном і пачулася: тиррру. І чалавек закрычаў:

— Касцевіч! Ты спіш?

Андрэй пазнаў дзядзьку Анупрэя Чарпяка, старога ўдаўца, які прыязджаў са свайго хутара пняначай у адведзіны да ўдавы Антолі. Відаць, падвыпіўшы, едзе верхам на кані, галёкае па ўсю вуліцу. Дзядзька Анупрэй, не пачуўшы адказу, крычаў далей:

— Касцевіч! Сцяпан Паўлавіч! Ты — мне друг... Помніш, як было за Міпскам на чыгунцы?

Андрэй на такой гутарцы зразумеў, што дзядзька Анупрэй мацнавата п'яны. Ён рагатаў сам сабе, аж захліпаўся, відаць, штосьці ўспамінаючы:

— Ха-ха-ха... Помніш, як мы дзiesiąніка Міхася Лазатага ледзь не ўтапілі ў балоце? Помніш? Ха-ха-ха... Адно вусы тарчалі з канавы... Ха-ха-ха...

Сцяпан Паўлавіч прачнуўся ад крыку Анупрэя і, прыўзняўшы галаву, глянуў у акно.

— Анупрэй... Мусіць, ад Антолі вяртаецца... П'яны, каб яго халера. Яшчэ дзе зваліцца ў грязь... Можна, паклікаць у хату?

— Ой, навошта ён табе? — запярэчыла жонка. — Няхай едзе пад кадукі...

А Анупрэй, не пачуўшы адказу, заспяваў на ўвесь п'яны голас сваю любімую песню на матыў «Ухарь-купец»...

Траўка-мураўка, дзяцеліна —
Харошая дзяўчына, ды не мацерына.
Траўку-мураўку цяляткі ядуць,
Харошую дзяўчыну пад ручкі вядуць.

А потым вывеў на розныя тоны: «Э-э-э-х-х-х...», крыкнуў: «Но, гняды...» Капыты пацопалі па гразі ў даль вуліцы. А праз нейкі час здалёк даляцела зноў тое самае:

Траўка-мураўка, дзяцеліна...

Анупрэй — мастак-расказчык. Багаты ў мінулым, ён прагуляў большую палавіну свайго хутара. Пачаў з лесу. Гэта было яшчэ пры цару, калі ў вёсцы Запаліца стаяла старая, з седлаватай гонтавай страхою карчма. У ёй Анупрэй быў сталы бывалец, субяседнік. Прыходзіў заўсёды

з дубальтоўкай за плячыма і расказваў людзям пра свае паляўнічыя прыгоды. Чарнявы, з тонкімі правільнымі рысамі твару, з падкручанымі вусамі, паголены, заўсёды ў ботах, ён рабіў уражанне свойскага мужыцкага шляхціца. Зухаватасці яшчэ дадавала люлька ў зубах з прамым цыбуком. Калі прыйшло збядненне, пайшоў Анупрэй у свет на заробокі, на чыгуначныя работы. І адтуль прыносіў розныя гісторыі. Хоць, вядома, пастарэў, але не страціў гумару, не страціў маладосці. Прыняў да дачкі прымака, а сам, дапамагаючы ў гаспадарцы, дазваляў сабе «вольнасці». Заляцаўся да ўдавы Антолі, бабы моцнай, увіннай. Калі было сухое надвор'е, прыходзіў пешкі, а ў макрату прыязджаў верхам на кані. Пісьменныя хлопцы ў вёсцы празвалі яго рыцарам. Анупрэй не зважаў на насмешкі людзей. Толькі буркне часам сабе пад нос у адказ бабам-пасмешніцам і скажа:

— Гм... Сёння пават і гаварыць не далася...— І, паціснуўшы плячыма, дадаваў: — Што ж, мухі ў носе...— І, як нічога не было, пыхкаў люлькай. А бабы аж канчаліся ад смеху. Яшчэ любіў Анупрэй займацца судовымі справамі, раіць людзям, як паводзіць сябе на судзе, як наймацца за сведку.

Анупрэй часта заходзіў да Сцяпана Касцевіча пагутарыць, выкурыць некалькі люлек. А часам прыносіў у кішэні бутэльку гарэлкі.

На запытанне Андрэя, ці ўступіць ён, Анупрэй, у гурток Грамады, адказаў сарамліва, закруціўшы галавою:

— Мм... хе. Нічога з гэтага, хлопча, не будзе. Хто? Гэтыя жэўжыкі чаго даб'юцца?

Анупрэй ківаў на моладзь.

Тут заступаўся ўжо стары Касцевіч:

— Ты дарма, Анупрэй. А хто ж даб'ецца? Яны. Я ж вось запісаўся... і другія мужчыны.

— Хто? Гэты цвыркун Агацін, што смаркачы пад носам,— ён печага даб'ецца... Што ён разумее?

Анупрэй не лічыў для сябе за гоңар палежаць да адной Грамады са «смаркачамі». Ён прызнаваў толькі пачальнікаў і наогул адукаваных, пісьменных людзей. Да Андрэя ставіўся з папанай, бо Андрэй можа напісаць прапанне да любога начальніка і чытае тоўстыя кнігі. З ім можна чагосьці дабіцца. Анупрэй застаўся старасвецкім у многіх сваіх уяўленнях. Верыў у забабоны, сам загаварваў, каб спынілася кроў пры парэзе, верыў, што пры маладцы ў час навальніцы бог пускае на зямлю стрэлы, верыў у чар-

цей, пра якіх часам па-мастацку расказваў. Але вера гэтая была больш уяўная, паэтычная, чым рэальная.

Знік у тумане ночы «рыцар» Анупрэі з песняй сваёй даўняй маладосці, песняй, якая некалі часта разлягалася за залітым гарэлкай карчомным сталом.

Андрэй думае і пра Анупрэя, і пра жабрака Рыгора, пра Нічыпара Байдака, пра бацьку свайго, пра Апанаса Хмеля, пра Любу, пра старшыню камітэта Сучка, пра сакратара Кананца і заключае:

--- Усё гэта пакуль што яшчэ ў тумане...

НЕЧАКАНАЯ ПЕРАСЦЯРОГА

Падмёў сваю хату Пятрусь Хадыка. Нават дзверы адчыніў, каб выпусціць увесь табачны дым, які густа сабраўся пад столлю. Падмёў з глінянай падлогі ў качарэжнік кучу недакуркаў. Тады глянуў навокал па хаце і вырашыў, што ўсё, здаецца, у парадку. Зняў са стала гармонік і паставіў у куток на покуць. Трэба ж крыху павячэраць. За засланкай у печы стаіць гаршчок з недаедзенай засмяглай капустай, рэдзенька заскваранай. Акрайчык хлеба ляжыць на паліцы за фіранкай, выразанай з газеты, побач стаіць соль у гліняным збаночку і тут жа заткнута адна-адзіная драўляная лыжка. Вось і ўсё багацце ўдалага музыкі-бабыля. Праўда, у хлёўчуку скігоча адзін парсючок, якога дбала даглядае Пятрусь, і сядзяць дзве курыцы на седале. І больш нічога. Свае дзве дзесяціны зямлі аддаў абрабляць на трэці сноп Мікіту Лазуну. Прышлося аддаць яму — нікуды не дзенешся. У Мікіты добрыя коні, плугі, вазы. Два снапы з поля Мікіту, а трэці — Петрусю. Пры заключэнні ўмовы Мікіта аспрэчваў, каб даць толькі чацвёрты сноп, але Пятрусь катэгарычна з гэтым не згадзіўся. Мікіта змоўк і падпісаў умову на трэці сноп. Ужо канчаецца другі год, як Мікіта абрабляе зямлю Петруся. І за гэты час згінула з хлёўчука кадушачка і бярозавы целеш. За хлявом шуміць бяроза. Нядаўна Мікіта Лазуп прасіў Петруся:

— Аддай гэтую бярозу. Усё роўна яна ўжо старая. Я з яе параблю ўтулкі для колаў...

Гэта навяло Петруся на здагадку, што кадушачка і бярозавы целеш не мінулі рук Мікіты. А гэта тым больш таму, што хляўчук знаходзіцца ў гумне — направа ад то-

ку. А палева — ляжаць снопікі, крыху сена, якое Пятрусь беражэ да вясны. Вясною ён яго прадасць.

— Не, трэба адмовіцца ад Мікіты. Бо іначай ён мяне абярэ да ніткі.

З'еўшы халоднай капусты, Пятрусь пагасіў лямпу, прысеў на лавачцы ля печы і адвязаў ад пагі драўляшку. Потым палез на печ і лёг, выцягнуўшыся нагамі ў куток. Печ была толькі злёгку цеплаватая, і таму Пятрусь накрыўся посцілкай. Можна ўжо спакойна заснуць. На дварэ цемра і цышыня. Усе людзі паклаліся спаць. Толькі ў вокны хат заглядае бялёсы туман, сівой павалокаю застывае перад шыбамі.

...Спіць Пятрусь. Сняцца яму бяскрайнія данецкія стэпы ў зімовую завіруху. Вецер імчыць перад сабою хмары снегу, мяце, вые, прысыпае байцоў, якія ланцугом прыляглі, каб пасля перайсці ў атаку на станіцу, дзе размясціліся дзянікіпцы. Шчыльна прыпадае ён да гурбы снегу і ўпарта глядзіць на абрысы казацкіх хат, якія ледзь прыкметны ў завірусе. Мерзнуць рукі, сціскаючы вінтоўку, і холад пачынае прабірацца пад шынель да спіны...

Пятрусь заварушыўся, нацягнуў посцілку на схаладнелыя плечы і заснуў глыбокім сном. Ён ужо не бачыў данецкіх стэпаў, а толькі невыразна адчуваў навакольную цішыню і жорсткую печ пад бокам.

Так, сапраўды ў вёсцы была цішыня. Аднак, калі б хто прыслухаўся, ідучы, то пачуў бы ледзь чутнае шлапанне. Яно чулася на самай сярэдзіне вуліцы, у самым яе карыце, куды з бакоў сцякла ўся вада, уся гразь. Шлап... шлап... і зноў ціха. Потым зноў — шлап... шлап. Недзе зарыцелі дзверы, і шлапанне сціхла надоўга. А затым пачалося навава — павольна, асцярожна, крадком. Ясна, што нехта ішоў, нехта баяўся ісці ля платоў, абочынай, дзе сушэй, дзе пратаптана сцежка, баяўся, каб з кім не сустрэцца.

Аднак шлапанне пачуў Пеця Ціханчук. Ён выходзіў на двор і, вяртаючыся ў хату, пастаяў ля дзвярэй, па звычцы паслухаў, — можа, дзе што пачуе ў вёсцы. І вось пачуў: шлап... шлап... Недалёка ад яго хаты... Ціхенька каля сцяны наблізіўся ён да гародчыка і прытуліўся да плота. Шлапанне аддалялася. Нехта, відаць, спыніўся насупраць хаты Пеці і, пачуўшы рыпенне дзвярэй, падаўся далей.

Пеця, доўга не думаючы, выйшаў на вуліцу і паціху пайшоў следам, абочынай, часам ступаў нават на пальчыках. Заўважыў сілуэты двух чалавек. Але што гэта былі за

людзі? Яны стуналі так ціха, баяліся, каб не хлюнацела гразь у іх пад пагамі. Вось дайшлі да хаты Петруся Хадькі і тут спыніліся. Стаў і Пеця, прытуліўшыся да плота. Углядаўся ў цёмныя постаці, якія стаялі ад яго крокаў за дзесяць. Постаці павярнуліся да хаты Петруся, пачалі глядзець на яе цёмныя вокны. Пеця ціхенька зрабіў яшчэ два крокі. І тады ўбачыў гэтыя гузікі на грудзях у тых двух, што стаялі ціха-ціха і глязелі на хату Петруся Хадькі. Пеця аж прыгнуўся, думаючы, што зпізу можна яснай разгледзець таямнічых гасцей і ўпэўніцца да канца, што гэта яны, а не хто іншы, — паліцыянты. Адна постаць скранулася з месца і, асцярожна ступаючы, увайшла на падворак Петруся. Яна прасунулася за тры крокі ад Пеці, які прытуліўся да плота. Не было ўжо сумнення, што гэта — паліцыянты. Пеця разгледзеў усё — і гузікі на шыялі, лічбы, кукарды, пеўнічка на шапцы і вінтоўку за плячыма. Паліцыянт падышоў да акна, глянуў у яго, потым прыклаў вуха да шыбіны і слухаў... Другі паліцыянт, як прывід які, перухома стаяў пасярэдзіне вуліцы і ў вачах Пеці часам расплываўся ў навакольнай цемры, губляючы свае абрысы.

Паліцыянт, прыпаўшы вухам да акна, слухаў мінут няць, а потым гэтак жа асцярожна вярнуўся да свайго сябра на самую сярэдзіну вуліцы, і тады яны разам пашлапалі далей.

Ідучы, падслухач шапнуў свайму напарніку:

— Спіць д'ябал аднавокі... Толькі храп чуваць...

Паліцыя ведала Петруся Хадьку ўжо даўно. Ведала, што ён ішвалід грамадзянскай вайны, што ён гарманіст і скрыпач. Але ведала і другое, што Пятрусь ненавідзеў, высмейваў папоў, што, ходзячы па вёсках з гармонікам, пакідаў дзе-нідзе і камуністычныя лістоўкі.

А калі два гады назад быў паліцэйскі палёт на вёску Запалянку для вобьску, тры паліцыянты пабывалі і ў Петруся Хадькі. Адзін з іх казаў:

— Ты, халера, на адной назе, а паспяваеш быць з гармонікам у некалькіх вёсках адначасова...

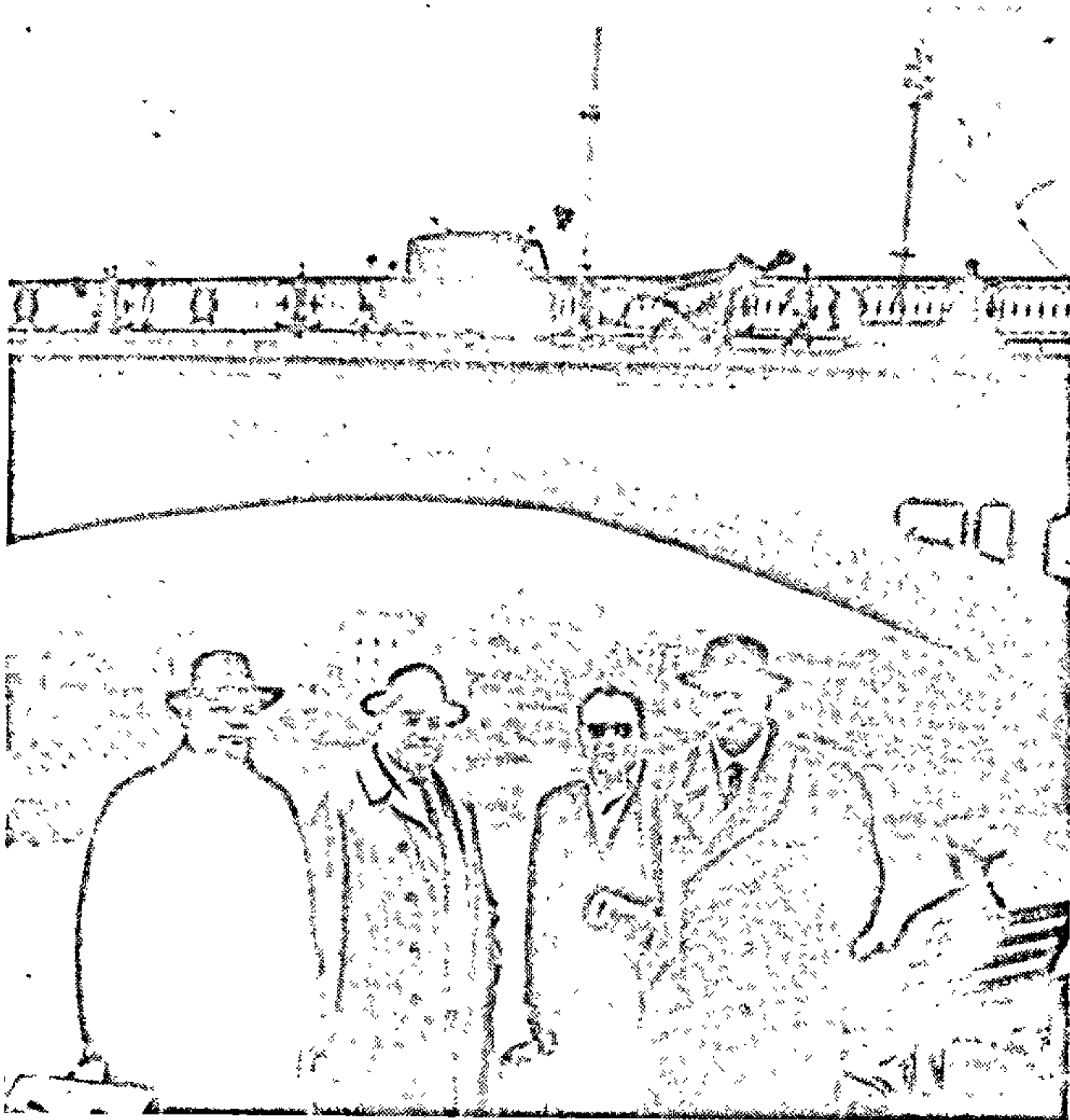
— Хочаце, то і вам зайграю, — адказаў Пятрусь, — я ж з гэтага і жыву. Вось заплочце, то і вам зайграю.

— Ха-ха! За-пло-ці-це... Чаго захацеў? Маеш камуністычныя лістоўкі — давай...

— Маю, чаму не?

— Ну, то давай...

Пятрусь палез на покуць, засунуў руку за ікону. Між

*Злева направа: Піліп Пестрак, Мікола Хведаровіч,
Яшка Скрыган і Іван Навуменка ў г. Віцебску.
1964 г.*

У час семінара пісьменнікаў
Гродзенскай вобласці.
Гродна, 1965 г.

іншым, прыгледзеўшыся добра да гэтай іконы, апраўленай у сасновую рамку сваёй работы, можна было ўбачыць, што гэта зусім не ікона, а каляровы малюнак з кніжкі «Хаціна дзядзі Тома» — амерыканскі плантатар у шыраканолым капелюшы ўзняў бізун над Томам, які ляжыць, уткнуўшыся тварам у зямлю.

Пятрусь, прачытаўшы кнігу Бічэр Стоу, перажываў накуты Тома і навесіў гэты малюнак там, дзе было пуста, дзе заўсёды ў хатах вісяць іконы, — навесіў на покуце над самай амаль столлю.

— Вось хто сапраўдны накутнік, — як і мы, — гаварыў Пятрусь, — я яго тут і навесіў замест бога.

І вось адтуль, з-пад гэтай «іконы», Пятрусь дастаў звязак папераў і перадаў паліцыянту, а сам стаў крыху водаль ад стала. Паліцыянты з цікавасцю, заінтрыгаваныя, нахіліліся над запыленымі паперамі. Адзін з іх разарваў нітку — яны і рассыпаліся па сталю. Паліцыянты, як быццам навыверадкі, адзін перад адным пачалі іх хапаць. Пяўжо гэты аднавокі д'ябал так раптам паленшаў? А можа. Чаго не бывае на свеце! І раптам кожны з іх пачаў плявацца: «Цьфу, пся крэў! О, мой божа, што сабе думае гэты куртаногі? Замест лістовак адны позвы на надаткі. Гэта ж канфуз, пся крэў!..» Затое позваў было дастаткова: за зямлю, за тыя вось пясчаныя крыжавыя дарогі ў полі, за дым, што раптам і вечарамі валіць з коміна, за сабаку, якога, дарэчы, у Петруся і няма, за дзве курыцы, за аднаго парсючка, за памерных бацьку і матку, што ляжаць вунь ля шляху ў сасновым ляску пад бярозай, за халасцяцтва Петруся...

— Ты што, халера, надумаў кніць з нас?! — гаркнуў старшы паліцыянт, а тыя, што стаялі ззаду, пераглянуліся паміж сабою і ўсміхнуліся — больш вачыма, чым губамі.

— Ну, а дзе ж я вам вазьму камуністычныя лістоўкі? Што, я іх раблю? Што маю, тое і даю, — нявінна адказваў Пятрусь.

— Ты яшчэ ў нас дастанеш, пся крэў, — прыгразіў старшы, павярнуўшыся да выхаду. Потым азірнуўся і глянуў уверх на покуць. Сказаў з пагардай:

— А яшчэ богу моліцца...

— А як жа... — спахапіўся Пятрусь. — Вось жа бачыце ікону. Яна ў мяне тут нездарма вісіць... Ікона важная... — І Пятрусь сказаў нават з евангелля: «Усекповение главы Иоанна Крестителя». Калі прыгледзецца здалёк да гэ-

тай «іконы», то сапраўды яна нагадвала гэтае «усекновепіе».

Адзін паліцыянт, не ведаючы добра па-руску, запытаў у другога, што азначаюць апошнія словы Петруся.

Той адказаў: «Сценце гловы Яна Хшціцеля».

— А-а-а... — працягнуў паліцыянт у адказ і на момант спаважнеў.

А старшы ўсё працягваў дакараць:

— Ого, пся крэў, гаворыць, што богу моліцца, а з нас кпіны строіць.

А Пятрусь паводзіў адзіным вокам, над якім касячком звесілася пасма русых валасоў, і гатоў быў пачаставаць паноў новай нечаканасцю.

І вось гэтыя паны пасля двух год так незвычайна завіталі ў вёску, каб паслухаць праз акно, як смачна храпе на печы той самы Пятрусь. Не той ужо імнэт у паноў, калі вымушаны па начах падкрадацца да сялянскіх хат.

Паліцыянты, параўняўшыся з хатай Касцевіча, таксама спыніліся, і таксама адзін падышоў да акна і паслухаў. А Пеця Ціханчук усё ішоў следам і следам за імі... Трэба ж прасачыць, куды пойдучь далей.

* * *

Андрэй ужо спаў, калі пачуў асцярожны, але настойлівы стук у акно. Расплюшчыў вочы і прыслухаўся. Стук паўтарыўся проста над ім. Прыўзняўся і глянуў на падворак. Нешта цёмнае заварушылася там. Андрэй устаў, абуў па босыя ногі боты, пакінуў на плечы куртку і выйшаў на двор.

— Хто тут? — запытаўся ён унаўголаса.

Перад ім стаяў чалавек з кіем у руцэ.

— Андрэй, гэта я... — сказаў ён.

— Хто?

— Я... Захар...

Андрэй, не адказваючы, хутка ўцягнуў Захара ў сенцы і зачыніў дзверы на засаўку.

Так, гэта быў Захар Зубец. Запэцканы, мокры па калені, ён затупаў у сенцах пагамі, каб абабіць гразь, што наліпла на боты.

Увайшоўшы ў хату, сказаў:

— Але ж і цемра на свеце, хоць вока выкалі...

— Ай, Захар, як ты дайшоў так далёка? — паспачуваў Андрэй.

— Дайшоў, брат...

— Ну, сядай... Папэўна, есці хочаш?

— Ну... з ядой пасля... Сначатку пагаворым... Важная справа...

— Не, будзеш есці і расказваць... Пачакай...— Андрэй прыніс з паліцы кавалак хлеба з салам.

— Еш і раскавай...

— Ну, добра,— сказаў Захар паўшэптам,— прыехаў да нас з Вільні нейкі чалавек. Кажа, што ён з ЦК.

— З ЦК? — перапытаў шэптам Андрэй.

— Ага, з ЦК.

— Што ён, у вас яўку меў?

— То-та і яно, брат... Прыйшоў ён проста ў хату Івана Падалякі... Відаць, яны раней сустракаліся, яшчэ да арышту... Ну, а то як жа іначай?

— Цікава,— адказаў Андрэй,— ну, і што ён хоча?

— Гмм... што хоча? Кажа, патужваць усе сілы на ўзброенае паўстанне. Грамада, кажа, для таго і створаца, каб узняць узброенае паўстанне...

— Гэта, брат, цікава...

— Бацька Івана прывёў яго да мяне... Ну, даў я яму павячэраць. Ён і пачаў... Не думайце, кажа, Заходняя Беларусь скоро вызваліцца, абы толькі ўзнялася... Будзе і дапамога, усё будзе...

Захар змоўк. Маўчаў і Андрэй. Толькі чуваць было, як Захар частаваўся ежай.

— Што ты думаеш, Захар, аб гэтым? — спытаўся Андрэй.

— А чорт яго, брат, ведае... Неяк ён мне не падабаецца — гэты цакіст... Вельмі ён нейкі неасцярожны. Кажу яму, каб не садзіўся ля акна, а ён махае рукою і кажэ: «Ваўкоў баяцца — у лес не хадзіць». І курыць пахучыя папяросы. Мужчына, брат, здаравенны, адзеты па пацску.

— А як гаворыць — па руску, па-беларуску ці па польску?

— Гаворыць па-беларуску і гаворыць добра. Відаць, што беларус.

— Чаго ж ты ішоў такой непагаддзю? Мог бы прыйсці заўтра ўдзень...

— Выслаў, брат... Чакаць, кажэ, нельга. Рэвалюцыя, кажэ, не чакае... Хоча бачыць каго-небудзь з членаў акругкома... Кажэ, канфэрэнцыю раённую трэба склікаць.

Я і адмаўляўся, адкладаў на заўтра. Ён, брат, пастояў, і вось я прыйшоў...

І зноў запанавала маўчанне.

Андрэй яшчэ не мог асвоіць таго, што пачуў ад Захара. Час ад часу, нібы вобмацкам, задаваў пытанні Захару і зноў задумваўся.

І што гэта натварыла сягоння адна гэтая цёмная туманная поч!

— Марцін Шапко ведае аб ім? — спытаўся Андрэй.

— Вось іменна... Я яго адвёў да Марціна і адтуль прыйшоў сюды.

— Многа ж ты дарогі зрабіў, Захар... — зноў паспачуваў Андрэй.

— Нешта ля дзесяці вёрст... Гэта нічога, каб не так гразка і цёмна.

Адчувалася, што Захар быў унутрапа ўстрывожаны. Не было таго гумару і дробнага смеху, з якім ён заўсёды што-небудзь расказваў. Глядзеў на Андрэя ў цемры, праз якую ледзь мігцела ў вачах яго белая кашуля, і чакаў. Задача была нялёгка.

Андрэй паглядзеў у акно, дзе нічога не ўбачыў, і спытаўся:

— Што ж будзем рабіць, Захар?

— Ён казаў, каб зараз жа ішлі да яго, бо ён спяшаецца...

— Зараз жа?

— Ага, зараз...

Андрэя ахапіла падазрэнне. Што за ліха, таварыш Васіль таксама цакіст, прыбыў у раён Глушца да Паддубнага і наказваў яму, Андрэю, заўтра прыйсці ў Забалоцце. І тут гэты таксама... Праўда, гэта раён не глушэцкі, але павінна ж быць там нейкая дамоўленасць. На адну акругу два... нешта не так...

І Андрэй зноў пачаў задаваць пытанні Захару, прыняўшы рашэнне — не ісці.

— А як ён выглядае з твару?

— Твар шырокі, белы, валасы русыя...

— А вочы?

— Шэрыя, невялікія... Не любіць сядзець, усё больш ходзіць, думае і часам скрывіцца сам сабе...

— Нос які — гарбаты, курносы?

— Не, нос невялікі, просты і востры.

— Мгу... — мармытнуў Андрэй і пасля паўзы катэгарычна сказаў:

— Не пойдзем мы, Захар, з табою сягоння.

— Чаму? Што ж я яму скажу?

— І ты нікуды зараз не пойдзеш... Перапачуеш і пойдзеш заўтра ўдзень.

— Можка, гэта не так добра, Андрэй?

— Цікава было б, вядома, на яго паглядзець, але я заўтра павінен ісці ў іншае месца... Ведаеш, хто прыехаў? Ты яго бачыў разам са мною...

— Дзе? Калі?

Захар на момант задумаўся, успамінаючы, а потым адказаў, як падскочыўшы:

— А-а-а... помню, помню... Дык гэта ён? Вось навіна.

І невядома ад чаго раптам стала радасна Захару, палягчала на сэрцы.

— І вось цяпер мяркую, Захар, удвух з ЦК прыехалі ў адну акругу... І адзін кліча і другі... Паколькі аднаго я ўжо крыху ведаю і ведаю з добрага боку, пайду да яго і там спытаюся, чаму так робіцца... Высвятляецца адно — добра, што ты прыйшоў і раскажаў...

Захар памаўчаў, а потым, уздыхнуўшы з палёгкай, прамовіў:

— Правільна. Цяпер і я табе сказаў бы — не ідзі... Я сёе-тое пачынаю разумець...

Андрэю даўно хацелася закурыць. Ён нават адзін раз працягнуў руку да стала, каб дастаць партабак, але спыніўся. Закурваць было небяспечна. Андрэй пачаў думаць, дзе пакласці снаць Захара, як нешта зашамацела за акном, пасля чаго два разы пачуўся стук у шыбіну. Сябры змоўклі, насцярожыліся. Што за поч сягоння? Здаецца, што ўсё патанула ў цемры і тумане, аднак...

Андрэй устаў, сказаўшы:

— Пойдзем, Захар, завяду цябе ў камору. А то невядома, хто стукае...

Зачыніўшы Захара ў каморцы, Андрэй выйшаў на двор. Да парога ўжо цёнкаў па вязкай зямлі Пеця Ціхапчук.

— Гэта я, Андрэй...

— Пеця? Ах ты... Толькі напалохаў... Заходзь...

Пеця раскажаў Андрэю і Захару аб паліцэйскай разведцы.

— Куды яны пайшлі?

— Пайшлі за сяло... па дарозе на Выжары.

Калі б Андрэй з Захарам і вырашылі сустрэцца з ці-

кавым госцем, ісці па гэтай дарозе цяпер было б небяспечна...

Пеця адвёў Захара начаваць да Петруся Хадыкі.

Бацькі Андрэя спалі. Але праз сон ім часам здавалася, што ў хаце нехта ёсць, асабліва калі прыйшоў Пеця і пачаліся «ярасныя» шэпты.

Пасля таго як Захар з Пецем выйшлі з хаты, бацька ўсё ж такі прагнуўся і спытаў:

— Андрэй, ты не спіш?

Але не атрымаў адказу. Андрэй прыкінуўся, што спіць. Адказала маці:

— Табе пешта прыснілася, ці што? Навошта ты будзіш яго?

— Мне здалося, што нехта чужы быў у хаце, — адказаў бацька і, пазяхнуўшы, лёг.

А Андрэй усміхнуўся ў цемру і падумаў: «А хутка ж світанне! Вось гэта ночка!»

Раздзел другі

У ЗАБАЛОЦЦІ

За перагародкай у хаце Аляксея Вераса ўтульна. Адзінае акно ў шэсць шыбіпак глядзіць цераз вуліцу на прагаліну, дзе за паласою куп'істага тарфянога балота цямнее лес.

Таварыш Васіль толькі што ўстаў і, апрануты па белае кашулі ў чорную камізэльку, стаяў і глядзеў у акно, засунуўшы рукі ў кішэні штаноў. Пасвяжэлы пасля сну, з прычасанымі русымі, крыху хвалістымі, валасамі, таварыш Васіль выглядаў, як падарожны. За акном ляталі вераб'і, часам той-сёй з іх садзіўся на раму акна. Таварыш Васіль усміхаўся. Чуў, як за сценамі хаты прачыналася жыццё вёскі — скрыпелі калодзежныя асверы, спявалі пеўні, мыкалі каровы, бачыў, як прабягалі па вуліцы маладзіцы, дзяўчаты і як павольна праходзілі за акном мужчыны-гаспадары. Старая маці Аляксея, стоячы ля печы, упаўголаса, які часта пераходзіць у шэпт, гаворыць малітву...

«Слава табе, божа наш, слава табе...» — далятае да ву-

шэй, і тут жа ў малітвенную манатоннасць урываецца звод патэльні аб прыпек. Пахне смажаным салам, блінамі. Сонечныя праменні павольна, не спяшаючыся, разганяюць ранішняю туманную смугу і па-асенняму скупа падаюць на сырую зямлю.

Таварыш Васіль усміхаецца ўсім гэтым гукам, усміхаецца і таму, як уляцела ў хату з падворка сястра Аляксея і ўпаўголаса сказала, што выгнала карову на агарод. Сказала асцярожна, думаючы, што таварыш Васіль яшчэ спіць. Гэтак жа ўпаўголаса адказвала і маці.

Свежыя, кучаравыя дымы плылі з комінаў і шырокім веерам расплываліся пад ціхім асеннім небам. Лёгка і радасна на душы таварыша Васіля. Пазіраючы ў акно і слухаючы павакольныя «гукі жыцця», ён, непрыкметна для сябе, адпачывае душою. Думае аб цішыні, якая авалодвае ім, павольна ўцягвае ў сваю прывабную плынь. І дзіўным на момант уяўляецца таварышу Васілю гарадскі шум, з якім, здаецца, ён расстаўся ўжо даўно. А расстаўся ён з ім якраз нядаўна. Паязды, перасадкі, манеўраванні перад вокам паліцыі, заўсёды прыўзняты каўнер паліто, каб хоць крыху прыкрыць свой твар, і ўрэшце лясная палеская дарога, па якой ён ішоў, каб прыбыць сюды. І вось у той паласе тарфянога, куп'істага балота, у цёмным лесе, застылым у мяккіх асенніх тонах, у павакольных «гуках жыцця» таварыш Васіль адчувае, якая вялікая розніца паміж горадам і вёскай.

І раптам прыйшлі аднекуль з мінулага словы палескіх мужыкоў, поўныя горкага дакору: «Што яно дасць — гэтае балота? Адну хваробу ў живот».

Успомнілася дзяцінства, вёска, Пінск... У вёсцы плошча, а на ёй — царква. Ад плошчы пачыналася і цягнулася ўдалеч такое ж балота. Стаіць таварыш Васіль і ўсміхаецца, успамінаючы, як набожная маці цягнула яго, малога, за руку кожны тыдзень у царкву...

І яму захацелася парушыць гэтую благаславёную цішыню, захацелася рухацца, нешта рабіць для людзей гэтых сумных балот, дзе спрадвеку глядзілася ліхадзейка-галота, як той прыдарожны калючы чартапалох.

І таварыш Васіль, нават неяк ліхаманкава, адварнуўся і з бакавой кішэні касцюма, што вісеў на сцяне, выняў невялікі блакнот з пакладзеным у яго алоўкам. Закінуў нагу на нагу і разгарнуў блакнот на калене. Пачаў пісаць. «Грамада...» Напісаўшы, падкрэсліў. Пункт першы. Пачаткі класавай дыферэнцыяцыі ўнутры Грама-

ды. І тут жа ў дужках прыпісаў фразу, якая стала ўжо хадзячай: «Грамада ўжо мае свае рогі».

Пункт другі. Барацьба з тэорыяй адзінай плыні («Беларускі народ не мае класаў», — кажуць апартуністы. «Беларусь, кажуць, уся лапцюжкая»). Пункт трэці. Прымірэнства да тэорыі адзінай плыні ў КПЗБ. Парушэнне дыцыпліны... Пункт чацвёрты. Барацьба з лявацтвам, авантурызмам (сэцэсія), барацьба з партызанскімі настроямі. У дужках — што трэба разумець пад партызанскімі настроямі цяпер. Небяспэка правакацый. Пункт пяты. Укараненне ў сялянства метадаў барацьбы рабочага класа (дэманстрацыі, забастоўкі, байкот і іншыя масавыя кампаніі). Шарваркі — перажытак феадалізму, адна з форм акупацыйнага рэжыму цяпер (у цэнтральнай Польшчы шарваркаў няма). Барацьба. Пункт шосты. Масавая кампанія за беларускую школу і іншыя дэмакратычныя патрабаванні: кніга, прэса, самаўрад і г. д. Забяспечыць уплыў у ТБШ¹. Выхоўваць кадры.

Пункт сёмы. Забяспечэнне кіраўніцтва ў камітэтах гурткоў, павятовых і валасных камітэтах Грамады, а таксама ў ТБШ камуністычнымі кадрамі.

Таварыш Васіль паставіў кропку і задумаўся. Пачухаў скронь, глянуў у акно, адкуль чулася ўвесь час чырыканне вераб'ёў. Пункт апошні прасіўся на паперу, пункт, які здаваўся Васілю цяжкім. Масавы, кіпучы рост Грамады награжае наплывам людзей неадрыхтаваных... І наогул такая масавасць... тоіць у сябе вялікую небяспэку. Гэта ўжо заўважаецца. Ва ўмовах падполля гэта асабліва небяспэчна. Рэнегацтва неазбежна...

І таварыш Васіль занісвае ў блакнот восьмы пункт, за які трэба будзе вытрымаць жорсткую барацьбу пават тут — з гэтым бязладным Апанасам Хмелем.

Пачуліся крокі. Фіранка адхілілася, і ў бакоўку глянула гаспадыня. Ветліва ўсміхнулася, прывіталася кіўком галавы.

— Добра вам спалася? Мусіць, ужо есці захацелі? Пешта доўга няма Аляксея...

— Нічога, маці, пачакаем, не турбуйцеся... — адказаў, устаўшы з тапчана, Васіль.

— Прыходзіў даведвацца пра вас — ці вы ўжо ўстаці — Аляксандр Сучок...

¹ Масавая культурна-асветная арганізацыя пад назвай «Таварыства беларускай школы».

— Хто гэта такі?

— Тутэйшы, наш чалавек, выбрашы старшынёю камітэта ў Глушцы...

— Ага-а-а... Ну, як ён — добры хлопец? Малады?

— Яшчэ малады, ажашіўся... Ну, ужо, мусіць, два гады будзе. Разам жаніліся з нашым Апанасам...

Васіль злёгка ўсміхнуўся.

— Дык вось наш Апанас нешта з жонкаю не ладзіць... Усё сварацца... Яна — маладзіца добрая... Ну, ён, вядома, задаецца... граматны. Ну, а яна, вядома, як у вёсцы... Вельмі ж такі гарачы без толку Апанас, проста, як агонь. Усё растуды тваю... ды растуды тваю... Мой Аляксей яго недалюблівае...

Нешта зашыпела ў печы. Старая войкнула, спыхалася і пайшла.

Васіль ужо не на жарты пачаў пенакоіцца, чаму так доўга няма Аляксея. Ён жа ўстаў яшчэ зацемна і пайшоў кіламетраў за дванаццаць за чыгунку, у адну з вёсак, каб прывесці адтуль на параду новааб'яўленага актывіста партыі Мірона Вадалея. Гэта — па рэкамендацыі Апанаса Хмеля. У чым сапраўды заключалася актыўнасць гэтага Вадалея — невядома. Хіба ў тым, што расказваў сялянам аб сваім «гераізме» ў час рэвалюцыі.

— От, галава... Трэба ж гэта аднаму чалавеку ды столькі... Ай-яй-яй,— гаварылі сяляне.

Сяляне нібы заханляліся, а ў душы ўсё ж такі не верылі да канца расказам Вадалея. Вельмі язык лёгка ходзіць. Відаць, нешта не ў парадку. А потым высветлілася, што Мірон Вадалей перад рэвалюцыяй служыў афіцьянтам на караблі. Сяляне яшчэ не ведалі, як Мірон трапіў з карабля на сушу ўжо ў час рэвалюцыі. Сам Мірон казаў, што яго паслаў рэўком матросаў у Севастопаль для арганізацыі баявых груп у дапамогу ваеннаму камісару. Ён выдаваў сябе за вялікага начальніка. І вось трэба было яму прыехаць у сваю вёску, на разбураную бацькоўскую гаспадарку, у хату з перавязістай аблупленай страхою. Адвык ад гаспадаркі Мірон, хоць і вырас на ёй. Брыдзіўся. А ўсё гэтая жонка, незвычайная для сына простага селяніна,— дачка марскога капітана з таго карабля, на якім Мірон служыў афіцьянтам. Статным, прыгожым хлопцам быў Мірон, і Нюся, любімая дачка ў бацькі, спакусілася ім. Бацька яе быў чалавекам ліберальным, доўга не супраціўляўся жаніцьбе Нюсі і Мірона. Думаў у далейшым выцягнуць зяця ў афіцэры, каб ён быў вартым яго дачкі...

І вось Мірон дома, у бацькоўскай, папалавіну растрэсенай хаце, з жонкаю, якая не ўмеє ні варыць, ні шыць, а ўжо аб тым, каб пайсці ў поле з сярпом або падаіць карову, то і гаварыць няма чаго. Яна прымусіла Мірона перагарадзіць хату ўздоўж і за загарадкай зрабіла для сябе ўтульны куток, развесіўшы над ложкам, на сцяне, свае рэліквіі — фатаграфіі, малюначкі з краявідамі ўзбярэжжа Чорнага мора. Яна часта плакала і дамагалася ад Мірона выехаць куды-небудзь з гэтай, як яна казалася, «дзічы». У такія мінуты не хацела глядзець і на дзіця — хлопца пяці год — Усевалада, які лез да мамы, пытаўся, чаго яна плача. Мірон, пачуўшы ўскліпванні, кідаўся за перагародку і пачынаў судзіцца. Рабіў ён гэта ўмела. І пры гэтым адчуваў няёмкасць перад жонкай за суровы, нямілы быт у бацькоўскай хаце. Жонка сціхала. Прыходзіла тады суседка і вучыла Нюсю, як паліць у печы, як ставіць вілкамі гаршкі, памагала абіраць бульбу, даіла карову. Рухава памагаючы, суседка вяла дыпламатычную гутарку. Суседку нават забаўляла бездапаможнасць Нюсі і ўнутрана цешыла, што вось ёй, простаі сялянцы, даводзіцца вучыць такую выпеччаную пані ды такой рабоце, якая век пагарджалася ўсімі. Адначасова ў душы нараджалася звычайная чалавечая літасць, шкадаванне да гэтай кволай істоты.

— Ого, галубка, у нашай рабоце трэба мець сілу, увішнасць, іначай нічога не будзе. Я, дзякаваць богу, гадую трое дзяцей, і ўсюды трэба паспець, хоць ты разарвіся...— гаварыла суседка Нюсі. А Нюся не разумела некаторых слоў па-беларуску і потым пыталася ў Мірона, што такое, напрыклад, «андарак», «прорва» або нават «разора». Суседка больш разумела Нюсю, чым яна яе.

Часта Мірон прасіў:

— Прыйдзі, Мар'я, увечары, рашчыніш хлеб, а твой Хвядос няхай каня бярэ заўтра...

Мірон, як толькі прыехаў, зараз жа купіў каня і карову. Мала каму з тых, хто вярнуўся з бежанцаў, удавалася гэта. Людзі думалі-гадалі, за што Мірон мог купіць адразу каня і карову ды яшчэ калёсы ў дадатак. І ўрэшце дадумаліся, што няйначай за золата, бо нічога не прадаваў з рэчаў, а папяровыя грошы былі не ў цане.

Чутка пра Мірона і яго жонку пайшла па навакольных вёсках. Аб тым, што ў вёсцы Адрыпы жыве вось такі «герой», даведаўся і Апанас Хмель. Апанас вырашыў яго адшукаць і ўвесці ў свой «камсастаў», што і зрабіў. Апа-

пас і Мірон зразумелі адзін аднаго, здаецца, з першага слова, з першага позірку. Яны адзін перад другім выхваляліся сваім удалым «рэвалюцыйным» мінулым. Мірон стварыў ячэйку ў вёсцы, з якою амаль што не канспіраваўся, на нарадах шмат гаварыў і прарочыў хуткую міжнародную рэвалюцыю. Такія словы былі па душы членам ячэйкі, і хлопцы гатовы былі бачыць у асобе Мірона Вадалея сапраўднага салдата рэвалюцыі, хоць часам адчувалі, што залішне пустасловіць, гаворыць аб тым, чаго не было. Але прабачалі яму. Што ж... Мала што бывае... Усё ж такі ён робіць тое, што трэба... арганізуе людзей на барацьбу з папамі.

Але чутка аб «славе» Мірона дайшла не толькі да навакольных вёсак, дайшла яна і да пастарунка, да дэфензівы. Пару раз заходзілі да Мірона паліцыянты — проста для цікавасці, для разведкі, весела гутарылі, жартавалі. Аддаючы пашану жонцы Мірона, спачувалі яе такому незвычайнаму становішчу. Для адводу вачэй запісалі, каб «пап Вадалей» паправіў свой коміп, бо ён ледзь відаць над страхою, што можа прывесці да пажару.

Часам Мірон ставіў па стол і бутэльку гарэлкі, якою сквапна частаваліся паліцыянты. Не хаваўся з гэтым ад людзей і казаў хлопцам-камуністам, што пачастунак не шкодзіць для замыльвання вачэй ворагу, каб прытупіць яго пільпасць. Хлопцы задумваліся, але... урэшце згаджаліся. А можа, тут і ёсць свая нейкая рацыя? А з сялян сёй-той толькі ўсміхаўся ў вус, думаючы: «Спрытны... няма чаго... умее жыць... Каб яму ды яшчэ жонка акуратная, далёка пайшоў бы... Барацьба з папамі — гэта толькі для слова».

* * *

Аляксей Верас, апіраючыся на кій, шырокімі крокамі ішоў па вуліцы вёскі Адрыны, шукаючы вачыма хату Мірона. Вось яна ўжо відаць — перавязістая, сям-там аблупленая. Аляксей Верас зойдзе ў яе і выканае даручэнне. Бо таварыш Васіль, а з ім і Паддубны чакаюць у Забалотці. А ім доўга чакаць нельга. Але па дарозе сустраў знаёмага хлопца, які спытаўся, абмінаючы:

- Да Мірона? Не заходзь...
- Чаму?
- Там сядзіць паліцыя...

Сказаўшы так, найшоў сваёй дарогай. А потым, азірнуўшыся, дадаў:

— Зайдзі да мяне, начакаеш...

Аляксей настаяў з момант, крыху збянтэжаны, і павольна накіраваўся ўслед за знаёмым хлопцам.

Чакаць прыйшлося пядоўга. Хлопцы хутка ўбачылі праз акно, як ад Мірона выйшлі два паліцыянты і пасулуліся ў канец вёскі. Тады выйшаў з хаты і Аляксей.

Узышоўшы на падворак Мірона, ён пачуў яго голас у хляве, куды і зайшоў. Мірон трымаў левай рукою каця за аброць, а праваю з усяго размаху біў яго па шысе. Мірон і не заўважыў, як у дзвярах слыніўся Аляксей.

— Ах ты, скаціна бязрогая, так тваю!..— крычаў Мірон са злосцю і кулаком — удар за ўдарам — частаваў на хране беднага каця.

— Што ты робіш? Пакінь,— сказаў за спіною ў Мірона Аляксей.

Мірон аглянуўся і выпусціў аброць з рукі.

Крыху засаромеўшыся, прывітаўся з Аляксеем. Выцер пот з ілба і сказаў:

— Хадзем у хату...

— Здымі аброць або падвяжы павадкі, а то конь заблытаецца...

— Разумееш... зламаў перагародку, хацеў дабрацца да каровінага цэбра...

— Ты ж яму шысу проста расквасіў... Кулачок у цябе...

— Чорт яго не возьме,— адказаў Мірон і заскрыгатаў зубамі, рыкнуў...

Конь утуліў вушы і прыпаў да сцяны, палахліва маргаючы сваімі чыстымі, сумленнымі вачыма.

Увайшлі ў хату. На сталі ляжалі недаедзеныя скібкі хлеба, цыбуля і кавалак сыру на талерцы. У сонечных праменнях, што надалі праз акно на стол, сяцілася бліскам пустая бутэлька ад гарэлкі. Адна чарка стаяла ў ценю. Мірон з ходу сказаў: «Не прыбралі...» — і пачаў усё здымаць і пераносіць на паліцу. Несучы талерку з сырам і хлеб, на наўдарозе слыніўся і сказаў:

— Можна, хочаш есці, то закусі...

— Не, не хачу,— адказаў Аляксей, седзячы на лаве, прытоены. Не выцернеў, слытаўся:

— Што, можна, госці якія былі?..

— Ат... былі тут...— замяўся Мірон,— госці, брат, няважныя...

Выціраючы рукі аб ручнік і пазіраючы ў сцяпу, дадаў:
— Паліцыя была... Вось якія госці... Што ты, брат, зробіш? — І Мірон паціснуў плячыма.

Быў момант, калі Аляксею хацелася сказаць не тое, на што прыйшоў, каб потым устаць і развітацца з Міронам. Але падумаў, што гэтага аднаго факта, можа, мала, каб з ім абысціся. Не заводзячы больш ніякай гутаркі, сказаў:

— Збірайся, пойдзем...

— Куды?

— Да нас, у Забалоцце... Апанас патрабуе...

ДЫСКУСІЯ

А ў хаце Апанаса адбывалася, мала сказаць, жвавая, але проста ўжо крыклівая гутарка. Здавалася часам, што вокны вось-вось затрашчаць, асабліва ад ускрыкаў Апанаса. Тады не вытрымлівала яго жонка. Адвярнуўшыся ад печы, казала:

— Якая табе нагла? Ці ты не можаш спакайней?

Апанас мог бы і прамаўчаць, але не... Ён ускідваў на жонку раз'юшаныя вочы і сыкаў праз зубы:

— Ты глядзі там... Не твая справа...

Паддубны паволі хадзіў па хаце, часам прыкурваў ад вугалька, які выгортвала яму з печы жонка Апанаса, і больш маўчаў. На грымучыя довады Апанаса ціха сам сабе ўсміхаўся і павольна пераводзіў позірк на яго. Былі моманты, што Паддубны, здавалася, і не чуў, што гаворыць Апанас, падыходзіў да калыскі і забаўляўся з дзіцем, — пстрыкаў пальцамі яму перад носікам. Хлопчык узнімаў вочы на незнаёмага, здаецца, суролага дзядзьку, доўга глядзеў, як быццам пазнаваў, а потым заліваўся смехам і ўжо лавіў вачыма пальцы Паддубнага. Сачыла за гэтым жонка Апанаса, апёршыся на качаргу. Усмешка застывала ў яе на вуснах, а твар зусім перайначваўся — з заклапочанага, журботнага рабіўся ясным, радасным. Яна ў момант надбегала да калыскі, выцірала хлопчыку носік, папраўляла навокал яго насцельку. У такія моманты Апанас звяртаўся да Паддубнага, каб адарваць яго ад такога мілага занятку.

— Чуеш ты ці не?.. Усё нашае Палессе ўжо ўлілося ў Грамаду. Калі мы прапусцім гэты момант...

Паддубны зацягваўся цыгаркай, адыходзіў аж да чарэжніка, каб абтрэсці попел і, вяртаючыся, казаў:

— Брацца за паўстанне цяпер трэба асцярожна, як ніколі. Так дыктуе агульнае становішча ў Польшчы. Кракаўскае паўстанне разбіта, у польскім рабочым класе ўмацаваліся ўплывы ППС. Гэта — свайго роду рэакцыя...

Паддубны падступаў бліжэй да Апанаса і ўжо махаў кулаком. Працягваў:

— Рэвалюцыйнымі настроямі ахоплена цяпер польскае сялянства... Яны — гэтыя настроі — як бачыш, прыйшлі ў сялянства пазней за кракаўскае паўстанне, бо Пілсудскі пахаваў закон аб зямельнай рэформе, якім дражніліся з народамі урад і сейм, калі гэта ім трэба было. А цяпер пераварот Пілсудскага расчысціў дарогу фашызму...

— Яшчэ невядома, — уздыхнуўшы, сказаў Апанас.

— Вось у тым жа і справа, для адных гэта вядома, а для другіх — невядома. Для меншасці ЦК КПП гэта вядома, а для большасці — невядома. Большасць ЦК трапіла ў палон ППС.

— Тым часам дазволена вось Грамада, у Заходняй Украіне Сялянска-работнічае аб'яднанне — Сельроб, у Польшчы — Незалежная партыя хлопска — НПХ. Гэтыя арганізацыі тое самае, што і наша Грамада, — сказаў Апанас. — Так што яшчэ невядома...

— Правільна! — павысіў голас Паддубны. — І Сельроб і НПХ — тое самае, што і Грамада ў нас. Значыць, пачуйму, выходзіць, што Пілсудскі дэмакрат, што мы вяртаемся да лепшых часоў буржуазнай дэмакратыі... Не, брат, тут не тое... Тут трымай вуха востра... Нам, камуністам, трэба забяспечыць свой уплыў у Грамадзе, хоць сама Грамада яшчэ мае твар невыразны. Нам трэба даць гэтаму твару выразнасць.

— Як невыразны? Якая невыразнасць? — перабіў Апанас Паддубнага. — А чым ты растлумачыш такі буйны рост Грамады? Хіба гэта не дае нам выразнасці?

— Чым растлумачыць? Перш за ўсё тым, што беларускі народ не жадае быць у межах польскай дзяржаўнасці. Там, на ўсходзе, за мяжой, — і Паддубны паказаў пальцам у дзверы, — ёсць Беларуска-Савецкая Рэспубліка, ёсць свая дзяржава. Туды імкнецца народ, да ўз'яднання... Існаванне і росквіт БССР мацуе нацыянальную свядомасць тут...

— А хіба я не тое самае кажу? — падхапіў Апанас. — Хіба гэта не грунт для паўстання і далучэння да БССР?

Паддубны горка ўсміхнуўся і сказаў:

— Так, правільна, гэта — грунт. Пытанне стаіць — як і калі? Зразумей, што паўстанне ёсць найвышэйшая форма барацьбы...

Паддубны пачаў круціць цыгарку. У цёмна-карычневай кашулі-касаваротцы над сіняватым надношаным касцюмам, у юхтовых ботах, якія пры хадзе крыху парывалі, Паддубны выглядаў не то як настаўнік-прапагандыст у вёсцы, не то як рабочы якога-небудзь завода. На скронях ужо серабрыліся валасы і паглыбіліся маршчынкi ля вачэй, якія, як і раней, захавалі свой сталёвы колер і сваю напорыстасць.

Круціў цыгарку і Апанас. Панавала маўчанне. Чуб Апанаса звісаў на правую скронь. Каўнер шэрай вязанай кашулі-світра шчыльна абдымаў яго шыю. Ён нават выглядаў крыху па-святочнаму. Як жа інакш — у яго, Апанаса Хмеля, у вёсцы такія незвычайныя госці. Ды інакш і не можа быць — ён, Апанас Хмель, цар свайго Палесся. Па вуліцы праходзяць людзі — мужчыны і жанчыны — і абавязкова кідаюць доўгі цікаўны позірк на хату Апанаса.

Апанас зацягнуўся, пусціў дым праз нос і, закінуўшы нагу на нагу, сказаў пасля доўгага маўчання, як быццам выносячы прысуд:

— Не, брат, ты... — набраў духу і закончыў: — Ты — не ленінец...

Паддубны горка засмяяўся.

— Можа, я слабы лекар на тваю галаву, Апанас, але факт застаецца фактам, што тваю галаву трэба лячыць...

— Вось жа і я тое самае кажу, — падхапіла жонка.

Паддубны яшчэ раз засмяяўся.

Апанас фыркнуў у нос, ноздры захапілі, і востры агеньчык бліснуў у вачах. Заварушыўся. Накінуўся на жонку:

— Я табе колькі разоў казаў!..

Недзе нешта застопарылася ў яго думках, і ён, засопшыся, спыніўся, асеў. Ускінуў раптам пацямнелы позірк на Паддубнага і сказаў:

— Яшчэ паглядзім, хто каго будзе лячыць...

Паддубны спыніўся ля акна, глядзеў у гародчык на павялыя ад расы асеінія кветкі вяргіні. Вішнёвыя і жоўтыя, яны чакалі ў цяньку, калі да іх загляне сонца. На момант чамусьці прыйшла на думку Паддубнаму Ганна Каравай — як яна там цяпер, бедная? Даўнавата не быў у яе. Трэба

будзе гэтым разам адведаць. Не адварочваючыся ад акна, неяк суха, абьякава адказаў Апанасу:

— Гутарка наша яшчэ не скончана. Яшчэ не ўсё высветлена... Прыйдзе час, ты зразумееш свае памылкі...

Змоўк і падумаў пра Апанаса: дзёрзкі і ломкі... бяда... Апанас нічога не адказаў на апошнія словы Паддубнага.

Апёрся на стол і задумаўся з трагічным выразам на твары. Ці было ў гэтым нешта напускное ці сапраўднае — невядома. Магчыма, крыху таго і другога.

— Трэба было б даведацца, як там Васіль, — сказаў, адварнуўшыся ад акна, Паддубны.

Але тут скрыпнулі дзверы, і ў хату ўвайшоў Аляксандр Сучок. У цёмна-сіняй кепцы з пупком, сцягнутай на патыліцу, у такога ж колеру касцюме, у абронаных ботах, ён унёс у хату свежасць ранку і адварнуў думкі Паддубнага і Апанаса ад спрэчак.

Прывітаўся з усімі і перадаў жонцы Апанаса пакуначак, закручаны ў белую палатніну:

— На, Агата, вазьмі...

А пасля шапнуў ёй нешта на вуха.

Апанас таварыскім жэстам рукі запрасіў Сучка сесці. Сучок сеў і скінуў кепку, машынальна прыгладжваючы чорныя як смоль блішчастыя валасы. Нясмела паглядаў на Паддубнага. Маргаў вачыма, тоячы штосьці сваё, якое нібы гаварыла: «Не толькі вы, але і я не зломак... Вы мяне яшчэ не знаеце...»

Паддубны спытаўся, ці ў кожнай вёсцы ў павеце ўжо ёсць гурток Грамады.

— Не, яшчэ ў некаторых няма... Будзем арганізоўваць... — паслухмяна сказаў Сучок.

— А тымі гурткамі, якія ёсць, кіруюць нашы людзі?

— Па-мойму, нашы... Але гэта яшчэ трэба праверыць, — прамовіў Сучок, не разумеючы, да чаго кіруюцца пытанні Паддубнага.

— Правільна, трэба праверыць, — адказаў Паддубны як быццам сам сабе, а потым запытаўся зноў:

— Там у вас... гм... у павятовы камітэт прайшоў нейкі Кананец. Ён цяпер сакратаром у вас. Хто яго рэкамендаваў у камітэт?

Сучок адчуў сябе на момант збітым з тропу.

— Хто? — адказаў ён. — Ды яны — паслы...

— Ага... паслы... — буркнуў у нос Паддубны і сеў за

другім канцом стала пасупраць Апанаса.— Ну, добра...— дадаў і змоўк.

— Кандыдатура Кананца ўзгаднялася і са мною,— падханіў пасля паўзы Апанас,— гэта мясцовы хлопец, усім вядомы.

— Ну, добра, я ж не нярэчу,— сказаў Паддубны і пачаў крэсліць пальцам на сталі.

Запанавала кароткае маўчанне. Сучок думаў і здзіўляўся, што гэтаму, крыху ссутуленаму чалавеку, якога ўсе называюць «Стары», усё вядома.

Паддубны ўстаў, пакіраваўся да печы, каб прыкурыць цыгарку, але Сучок зашастаў запалкамі ў кішэні і, запаліўшы адну, паднёс Паддубнаму. Паддубны прыкурыў і шматзначна сказаў, махаючы пальцам:

(— Глядзіце, хлопцы, вучыцеся камунізму, чытайце больш нашай літаратуры.

Тут Апанас сказаў Сучку ўпаўголаса, як быццам наперакор Паддубнаму:

— Скокні да Аляксея, паглядзі, ці ўстаў Васіль.

Сучок выйшаў, а за ім падбегаў і Апанас. Спыніў Сучка ў сенцах і, як змоўшчык, упаўголаса пачаў пастаўляць:

— Аляксандр... Ты шмат балбочаш перад гэтым Старым. Помні, што канспірацыя і тут павінна быць.

— Ды нічога тут такога... Я ж яму ўсяго не сказаў.

— Яшчэ гэтага не хапала, каб ты ўсё сказаў... Ён, брат, загібае ў апартунізм, гэта ясна,— катэгарычна адсек Апанас, і поздры яго зпоў захадзілі.

Сучок ужо хацеў ісці, але Апанас, хвалюючыся, палічыў патрэбным дадаць:

— Ведаеш... Калі што будзе не так, мы самі з'ездзім у Вільню. Сувязі ў нас ёсць... Ну, ідзі...

Сучок, адыходзячы, кінуў:

— Я там... Агаце перадаў трошкі... па сьнеданне...

— Добра,— буркнуў Апанас і ўзяўся за клямку дзвярэй, каб увайсці ў хату.

А Паддубны гэтым часам думаў... іменна пра Сучка. Хлопец, здаецца, нішто сабе,— свой... Але яго прабыванне ў Вільні пасцярожвае... Яго кандыдатура на старшыню навятовага камітэта Грамады таксама... пасольская... Гм...

І Паддубны хутка захадзіў на хаце, поўны трывогі ад невядомага, яшчэ не высветленага, што мроўца наперадзе па шляху складаўнай барацьбы на гэтай паласе зямлі, якая завецца цяпер Заходняй Беларуссю...

ЦЫРКУЛЯР

Узіімаюцца хвалі народнага руху па неабсяжных пра-
сторах зямлі... Заходняя Беларусь, Заходняя Украіна, Літ-
ва, Польшча... Па зарослых шляхах, дзе адбываліся гіста-
рычныя бітвы, едуць новыя дзяржаўнікі. За плячыма тар-
чаць вінтоўкі, у кабурах — пісталеты навейшых сістэм,
у скурапых службовых сумках разам з паперамі ляжаць
кайданы з замкамі, гатовыя ў любы момант сціснуць чала-
вечыя рукі...

А ўдалечыню, направа і налева, цягнуцца вузкія палос-
кі — камяністыя, разорыстыя. Там можна заўсёды пачуць,
як з-за гары плыве загублены ў палях, тужлівы спеў ся-
лянкі, поўны жалбы і любові да гэтай запушчанай, абяз-
доленай зямлі. Ад яго пачынаюць свае песні сялянскія
паэты. Клічуць расквітацца з няволяй і нядоляй. Няхай
слабцы Пілсудскага, які наважыўся ўстаўць і сваю палку
ў кола гісторыі. Палавіна Беларусі, палавіна Украіны —
ужо ёсць. Гэта першы этап. Потым павінен быць другі —
па Смаленск і Чорнае мора. Зрабіўшы свой узброены пе-
раварот, каб закілзаць, як ён казаў, «разбэшчаную стыхію»,
што азначала абязброіць рабочых і сялян, Пілсудскі пачаў
сеяць атрутныя ілюзіі. Шляхціц Пілсудскі пачаў сыпаць
самадурнымі анекдотамі, нахабнымі афарызмамі. Афіцэры-
пілсудчыкі, чокаючыся чаркамі па сваіх гулянках, паўта-
ралі «мудрасці» маршала і ржалі ад задаволення, як коні.
Мяшчане жмурылі вочы ад захаплення. Гімназісты і сту-
дэнцкая моладзь часта нарасхват чыталі каламбуры Піл-
судскага, якія насаджалі цынізм, разбэшчанасць, парнагра-
фію, салдафонства. Сярод польскай моладзі пачалі з'яўляць-
ца ўжо і песенькі такога характару:

Травка зялёна —
Раз, два, тшы —
Трохэн згнецона —
Раз, два, тшы,
Люлі, люлі, люлі, сыну муі,
Млоды легіоніста ойцец твуй.

Разгуляўся Пілсудскі. Уварваўся з узброенымі афіцэ-
рамі ў сейм, назваў маршала сейма Дашынскага дурнем
і разাগнаў сейм. Паслоў — пэпэсаўцаў, людоўцаў — ха-
цеў тут жа на падворку сейма адлуццаваць бізунамі. Але
ўспомніў, што цяпер ХХ стагоддзе і таму не абярэшыся
смеху на ўвесь свет. Загадаў адвезці ўсіх у Брэст, замк-
нуць у крэпасць і там прарабіць з імі экзекуцыю, што і

было дакладна выканана. Буржуазныя халопы атрымалі па заслугах ад свайго «пана дзедзіца» за тое, што не зусім у такт ударалі па струнах. Пасля «Брэста» Пілсудскі прыняў рэдактара органа ППС «Работнік» Мечыслава Недзялкоўскага. Недзялкоўскі — увасабленне бяспрыкладнай пустаты, тупасці, халопскага прыслужніцтва — доўга гаварыў Пілсудскаму нават пешта і аб марксізме. Адначасова, стукаючы сябе ў грудзі, кляўся, што і ён шляхецкага паходжання. Пілсудскі, як казалі, увесь час маўчаў, потым знарок шырока пазяхнуў, глянуў на гадзіннік і сказаў:

«Пара ўжо, Мечысь, спаць... Ідзі, праспіся трошкі...» І на гэтым аўдыенцыя скончылася. Выйшаўшы на трыбуну новага сейма, папханага пілсудчыкамі, ці, афіцыйна, прадстаўнікамі «Блоку спаўпрацы з урадам» (выбарчы ліст — 1), Пілсудскі даў волю свайму цынізму. Кідаўся нецэнзурнымі словамі па адрасу «няздарных і някемлівых» пэпэсаўцаў і людоўцаў, шкадаваў, што не адлупцаваў іх тады пры разгоне сейма, разлажыўшы на ўслонах на падворку. Урадавыя газеты дакладненька друкавалі прамовы і артыкулы «дзядка», нават не ставячы кропак замест нецэнзурных слоў. Усё, што выходзіла з вуснаў маршала, лічылася святым, недатыкальным.

Калі ж камуністычныя паслы пры з'яўленні Пілсудскага ў зале сейма пачалі крычаць: «Прэч фашысцкі ўрад Пілсудскага! Няхай жыве рабоча-сялянскі ўрад! Далоў белы тэрор!», Пілсудскі тыцнуў пальцам па камуністаў і сказаў:

— Забраць тых!..

І сеймавая стража гвалтам выкідвала камуністычных паслоў.

І эндэцкая «Газета Варшавска» ў бяссільнай злосці крытыкавала паводзіны Пілсудскага, помсціла за генерала Загурскага, якога Пілсудскі ў час свайго фашысцкага перавароту назваў хамам. Генерал Загурскі не вытрымаў і з размаху ўдарыў Пілсудскага па шчацэ ў прысутнасці ўсяго штаба, які кіраваў ваеннымі дзеяннямі перавароту. Тады Пілсудскі выняў з кабуры рэвальвер і на месцы застрэліў генерала Загурскага. Труп яго, зашыты ў мяшок, знайшоў сабе магілу цёмнай поччу на дне Віслы. Эндэцкія генералы, афіцэры, якія на чале падкамандных ім войск выступалі супроць часцей Пілсудскага, былі палонены ў Кракаве, пад дамашнім арыштам. Генерал Галер хутка пайшоў у адстаўку.

Аднак урадавая прэса друкавала і далей самадурныя анекдоты Пілсудскага, яго шляхецка-сентыментальныя ўспаміны з дзяцінства, з маладосці, імпрэсіі аб Вільні. У апошніх Пілсудскі пісаў аб квітнеючым бэзе, аб звоне струн гітары, аб першым каханні ў Вільні, аб пераліве касцёльных звонаў і ўрэшце заключыў, што Вільня — найпрыгажэйшы горад на свеце. Бо як жа іначай? Чаму ж яму, гэтаму гораду, не быць найпрыгажэйшым? Там княздо магнатаў, крэсавых зуброў, княздо сзуітаў. Там князецца захонніцкія планы для наступлення на ўсход і для захопу Літвы, для рабавання культурных багаццяў беларускага народа.

На тое ж і створаны «Інстытут усходніх зямель» у гэтай самай Вільні.

Вось чым найпрыгажэйшы гэты горад для Пілсудскага. Вось чаму Пілсудскі зайграў на гітары, ударыў у рамансавы топ. Пяхай літоўцы не думаюць аб Вільні. Сама Літва павінна ўрэшце апынуцца ў межах Рэчы Паспалітай. Так хоча Пілсудскі, які ўжо бесцырымонна выкрыкваў: «Польшча — гэта я!»

Не ведаў Пілсудскі ды і не хацеў ведаць, што ўжо нават і ў яго лагеры людзі трацяць веру ў перспектыву. У адным з рэстаранаў Варшавы сядзеў за асушанай ужо бутэлькай гарэлкі польскі паэт Ян Лабадоўскі — бард пілсудчыкаў. Яго раздзіралі супярэчнасці, ён гутарыў з дэманам ночы, наўтараў свой верш над назвай «Пілсудскі», кажучы: «Добра ўсё гэта... і бэз, і гітара, і рамансы ў ценю лін»... і рантам, сціскаючы кулак, ускрыкваў:

А цуж зробіш, гды чарны
Жырардув
 Руке клодон барыкады над ногі?
 (А што зробіш, калі чорны
Жырардаў
 Рухне калодай барыкады над ногі?)

І, апускаючы галаву на стол, заціхаў.
 Нават паэт-пілсудчык адчуў, што не задаволіць Пілсудскаму патрэб чорнага горада Жырардава, увасаблення рабочай, жабрацкай беднаты, хоць нах бэзу, зводзі гітары лашчаць слых і хочуць адвесці ад балячак Польшчы, якія ператвараліся ў гангрэну, якую нельга не ўбачыць і не задумацца над ёю.

А на ўскрык паэта надлятаў стары, вусаты кельнер і, услужліва сагнуўшыся ў крук, пытаўся:

— Цо пап себе жычы?

Паэт узнімаў галаву, глядзеў асалавелымі вачыма на кельнера і, махаючы кулаком, крычаў словы са свайго другога верша:

На стшасканных квадрыгах
Салютуемы цен, трагічна ншэшлосці...
(На разбітых калясніцах
Салютуем табе, трагічная прошласць...)

Страх заглядае ў душу. Церад вачыма цёмная, бяздонная яма.

Кельнер не адыходзіў ад стала і ўсміхаўся, назіраючы на паэта. Чакаў канца. Калі ж паэт змоўк, сказаў:

— Вясёлы сягоння пан... Можна, пану падаць капьяку з кавай?..

Паэт, утароніўшыся ў бездань цёмнай ямы, не чуў слоў кельнера і гарачым шэптам вымавіў:

— Гарэлкі яшчэ... гарэлкі...

* * *

А ў Вільні ў гэты час кісела, як у катле. Аб гэтым і гаварыў на парадзе таварыш Васіль. Усе, хто прыйшоў, сядзелі ў хаце Аляксея Вераса. На вуліцы была настаўлена варта і дагаворана, на выпадак чаго, кудою ўцякаць з хаты.

Таварыш Васіль сустрэў людзей ветліва, нават з гумарам, што настройвала ўсіх на добры лад. Селі на ўслоне, які наставіў Аляксей, а насупраць на тацчане сеў таварыш Васіль. Аляксею было даручана таксама вартаваць, быць нібы развадзяшчым.

— Дык вось, таварышы,— сказаў Васіль,— я хацеў бы наслухаць вас... Раскажыце аб становішчы, аб настроях нас, што зроблена вамі, што вы заўважылі характэрнага ў сваім асяроддзі? — Таварыш Васіль сказаў і акінуў усіх позіркам. Ніхто не хацеў гаварыць першы.

Апанас Хмель первова заварушыўся на месцы і штурхнуў локцем Сучка:

— Гавары ты...

Сучок пачаў:

— У нас становішча нядрэннае... З кожным днём растуць гурткі...

Сучок паглядзеў раздумліва ў акно, пачухаў пад левай пахай і працягваў:

— Чарговая наша задача цяпер — правесці масавую

падачу дэкларацый з дамаганнем беларускай школы... Пачаткі ўжо зроблены. Нам трэба весці больш агітацыю ў вёсках, трэба стварыць групу агітатараў пры павятовым камітэце Грамады...

Сучок змоўк, думаў, што б яшчэ сказаць. Тут дапамог яму таварыш Васіль:

— Ну, а як настроі мас?

— Настроі... Ды настроі такія, — пачуліся галасы, — выгнаць лесапрамыслоўцаў з лясоў і зусім не плаціць падаткаў... Ды, можна сказаць, што ў многіх вёсках яны і не плоцяцца... Сяляне выганяюць паліцыю з вёсак... «Дэталі важныя», — падумаў таварыш Васіль і пешта запатаваў сабе ў блакнот. Па твары Апанаса Хмеля прабег цень задавальнення. «Наша бярэ», — падумаў ён і, крыху прыгнуўшыся, нават шматзначна глянуў на Паддубнага і Апгнўшыся, што сядзелі на другім канцы ўслона. Мірон Вадалей, які сядзеў між Апанасам і Паддубным, меў такі выраз на твары, нібы ўвесь час хацеў пешта сказаць, спыніць Сучка, але стрымліваўся. Толькі неспакойна зыркаў вачыма, не спускаючы позірку з Васіля. Васіль усё гэта бачыў, і нешта непрыемнае варушылася ў душы пры сустрэчы вачыма з Вадалеем. «Падхалім нейкі», — падумаў ён і чакаў, што яшчэ скажа Сучок. А Сучок ужо не меў што сказаць. Не будзе ж ён таварыць таго, што з Апанасам Хмелем рыхтавалі сваю акругу да ўзброенага паўстання, што масава арганізавалі камячэйкі на вёсках і што Апанас Хмель хоча правесці яго, Сучка, членам акруговага камітэта партыі.

Сучок змоўк. Маўчалі ўсе. Апанас дапытліва глядзеў на таварыша Васіля, а Вадалей не вытрымаў і падхапіў:

— Гэта выдатныя радыкальныя настроі...

Васіль імгненна змераў Вадалея вачыма і тут жа, адварнуўшыся, запытаўся:

— Ну, хто яшчэ скажа што-небудзь?

— Ну, што ж... я магу сказаць, — прамовіў Апанас як мага больш сціпла і пачаў:

— Мы працягваем весці ваенную работу... Гэтага вымагае імкненне беларускага народа адарвацца ад Польшчы і далучыцца да БССР. Мы ўжо многа зрабілі ў гэтым напрамку. У нас ёсць не толькі групы, але і цэлыя сёлы, ужо... ну... ужо... як сказаць...

Апанас шукаў адпаведнага слова, зморшчыўшы лоб:

— Ну... ужо як бы адмабілізаваныя... вось, правільна — адмабілізаваныя...

Апанас узняў галаву і неяк хутка пачаў гаварыць проста ў твар таварышу Васілю:

— Гатовыя на першы кліч...

Васіль нешта запісваў у блакнот.

Паддубны абьякава адносіўся да справаздач Сучка і Апанаса, сядзеў ціха, толькі часам нешта шаптаў на вуха Андрэю, а той або ківаў галавою ў адказ, або ўсміхаўся. Нарада, здаецца, не абяцала нічога надзвычайнага.

А Апанас усё гаварыў і нават дайшоў да Карла Маркса, успомніўшы словы: «Гвалт ёсць павівальная бабка старога ладу, цяжарнага новым».

Таму будзе злачынства з нашага боку, калі мы запяджаем партызанскія настроі мас, — закончыў Апанас.

Андрэй, член павятовага камітэта Грамады, слухаючы дакладчыкаў, адчуваў сябе пяёмка. Нейкая фальшывінка гучыць у іх словах. Цяжка будзе яму працаваць з Сучком. З яго кандыдатурай у павятовы камітэт згадзіліся паслы толькі таму, што Андрэй — інтэлігент. Бо, бачыце, ім невядома было, хто вылучыў Андрэя ў спіс кандыдатаў. А вылучыў раённы камітэт партыі. Такую ўстаноўку даў Паддубны. Непасрэдна заявіў аб гэтым Сучку Аляксей Верас, член райкома. Ну што ж, здавалася, усё ў парадку, аднак Сучок доўга чмокаў губамі, моршчыўся, глядзеў убок, пазбягаў сустракацца вачыма з Аляксеем. Урэшце спытаўся:

— Ці падыдзе ён?

— А чаму ж не падыдзе? Хлопец свой, адукаваны, добра паставіў гурток у сваёй вёсцы.

— Ну, няхай... — адказаў Сучок і махнуў рукою.

Андрэй хацеў узяць слова, але яго апярэдзіў Вадалей. Таварыш Васіль толькі буркнуў:

— Ну? Вы хочаце?

— Так, Грамада, як секцыя Камінтэрна...

— Ніякая яна там не секцыя Камінтэрна, — абарваў Вадалей таварыш Васіль, — гэта няправільна...

Вадалей сумеўся, пачырванеў, вочы забегалі, і ён на момант не ведаў, што гаварыць.

Потым адкашляўся, авалодаў сабою і працягваў:

— Яна, безумоўна, адыграе гістарычную ролю ў барацьбе за вызваленне беларускага народа. Настроі мас вельмі вострыя. Нам проста трэба было б звязацца з усходам і дзейнічаць разам. Што нам трэба? Нам трэба зараз зброя. Больш зброі, каб не набіваць стрэльбы тады, як убачым

качак. Стрэльбы павішпы быць пабіты загадзя. Трэба ўжо мець усё пры сабе... І тады — раз...

І Вадалей зрабіў рукою такі рух, як быццам павярнуў ключ у замку.

Таварыш Васіль круціў аловак у руках, слухаючы Вадалея. Нарэшце, калі Вадалей пачаў гаварыць аб слабасці варожага лагера, таварыш Васіль падумаў: «Гэты чалавек любіць гучныя фразы... Тут канца не будзе...» І перапыніў Вадалея:

— Пачакайце... А што вы зрабілі ў сваёй вёсцы?

— У вёсцы? Стварыў шэсць ячэек... Звязаўся з другімі вёскамі і там арганізаваў ячэйкі... Гэта ўсё па даручэнню вось... таварыша...

І Вадалей кіўнуў галавою ўбок і паказаў вачыма на Анапаса...

Анапас заварушыў поздрамі. Сказаў голасам чалавека, які быццам бы перамог шмат цяжкасцей:

— Мы гэтага таварыша рыхтуем сакратаром раённага камітэта партыі...

— Ага... — адказаў таварыш Васіль і запытаўся.

— Па колькі чалавек у ячэйках, створапых вамі?

— Не менш чым па шаснаццаць...

— А больш ёсць?

— Ёсць... ёсць нават такія ячэйкі, што да трыццаці даходзіць...

У таварыша Васіля на твары з'явілася здзіўленне. Ён раптам неяк выпрастаўся седзячы.

— Так... гм...

І ўсменка мільганула ў яго на вуснах, а потым твар спаважнеў, стаў суровы, як быццам чужы. Паддубны сачыў за таварышам Васілём, вочы яго блішчалі такім бяскам, нібы ён хацеў не то засмяяцца, не то вылаяцца. Ападкрыў апёрся шчокамі на далоні і локцямі на калені, прыкрываў вочы мезенцамі. Яму стала сорамна за штосьці і страшнавата. На вочы насоўвалася нешта невыразнае, чорнае, бліскалі зубы ў цемры...

— Слова мне... — сказаў Паддубны. Ён устаў і звярнуўся да Вадалея:

— Хто вам даваў такія ўстаноўкі — па шэсць ячэек ствараць у адной вёсцы і групаваць па шаснаццаць чалавек у ячэйку? Ды яшчэ нават па трыццаць?

Вадалей зразумеў, што яму пагражае небяспека. Зірнуў на Анапаса, як быццам прасіў дапамогі, і пачаў гаварыць, збіваючыся на кожным слове:

— Дык гэта... разумеце... гэта ж само сабою зразумела... цяпер камуністычны рух... так сказаць, авалодаў усімі... так што... гэта проста... Не будзем жа мы адгаварваць людзей ад уступлення ў партыю... Паша святая справа...

Паддубны пераныйі:

— Я вас пытаюся, хто вам даваў такія ўстаноўкі? Вы не адказалі на пытанне...

Адказаць адважыўся Ананас. Ён ушчаперыўся рукамі за дошку ўслона, крыху набялеўшы тварам, наварнуўся да Паддубнага і кінуў:

— Я даваў...

— Ты? А ты ад каго атрымаў такія ўстаноўкі?

— Ад ЦК! — дзёрзка кінуў Ананас, задраўшы галаву і выгінаючы шыю, як павень.

— Ад ЦК? — працягнуў здзіўлена Паддубны. — Якім чынам?

— Цыркулярным... .Атрымаў цыркуляр... Ты яго яшчэ не чытаў...

— Цыркуляр? Гэта нешта новае... Цікава... Можаш нам паказаць гэты цыркуляр?

— Чаму ж не? Магу... Толькі пры мне яго няма... Ён дома... Я зараз паіду Аляксея...

І Ананас выйшаў.

Таварышу Васілю стала не па сабе. Ён прыехаў з ЦК. А тут — невядомы цыркуляр. Адкуль ён мог быць?

Тое самае амаль думаў і Андрэй, хоць па-свойму. Прыход Захара Зубца ўначы... яго расказ... Магчыма, што гэта і будзе яно...

Таварыш Васіль напрасіў, каб менш курылі, а то ў гэтым закутку ўжо не было чым дыхаць ад дыму. Пасля такой заўвагі Сучок зараз жа патушыў цыгарку. Таварыш Васіль глянуў на яго і ўсміхнуўся. Пра Сучка ён ужо меў некаторыя весткі ад гаспадыні. Васілю здавалася, што хлопец нішто сабе, не выскаквае, ад яго павявае сціпла-сцю, адчуваецца паслухмянасць. А вось гэты таварыш Гуляйноч... Справа ў тым, што Ананас не так даўно змяніў свай партыйны псеўданім. Усе ведалі яго пад клічкаю «Воўк», а цяпер пры Грамадзе, калі масавы рух ахопліваў усё Палессе, Ананас вырашыў узмацніць канспірацыю. Зрабіў ён гэта не па свайму жаданню, а пад папорам Сучка.

— Цябе ж усе ведаюць пад гэтай клічкай як аблупленага. Калі ідзеш па вуліцы ў Глушцы, пават вясковыя

хлопцы тыцкаюць у цябе пальцам і кажучь: «Вунь Воўк пайшоў...» Гэта можа прывесці да правалу...

— Ты так думаеш? — спытаўся Апанас.

— Ну, зразумела, — адказаў Сучок, — ты ж сам павінен гэта зразумець.

— Дык ты кажаш змяніць? — не сказаў, а выгукнуў Апанас. Потым, уздыхнуўшы, дадаў:

— Ну што ж, зменім... калі так...

• І момант думаў, утаропіўшы позірк у зямлю (сябры сядзелі на прызбе хаты Апанаса), моршчыў лоб і раптам, ляпнуўшы Сучка па плячы, зноў выгукнуў:

— Ведаеш, як я сябе назаву?

— Ну, як?

— Гуляйноч... Хвацкі псеўданім, праўда?

— Хвацкі-то ён хвацкі, — смеючыся, сказаў Сучок, — але ўжо вельмі хвацкі...

— Ну што ж, так і трэба... Не, брат, пяхай будзе Гуляйноч...

— Няхай будзе, — працягнуў Сучок, хоць у душы не вельмі згаджаўся.

Такім чынам Апанас з «Воўка» ператварыўся ў «Гуляйноч».

...Апанас уляцеў у бакоўку засопшыся і на хаду сказаў:

— Зараз прынясе... — І сеў на старое месца. Таварыш Васіль маўчаў. Мог бы распачаць гутарку з Апанасам, але маўчаў.

Маўчаў і Паддубны. Андрэй паглядаў на таварыша Васіля і думаў: «Гэта чалавек... з розумам... Увесь яго склад, падыход да людзей, яго разумны такт выклікаюць сімпатыю. Не, не можа быць, каб ён быў няшчырым...»

Аляксея штосьці доўга не было. Хоць Апанас казаў яму, дзе ляжыць гэты, невядомы ні Паддубнаму, ні таварышу Васілю, цыркуляр.

Таварыш Васіль, пачакаўшы, сказаў крыху жорстка:

— Ну, што... Я думаю, пакуль прыйдзе Аляксей, можам прадоўжыць нашу гутарку.

Слова папрасіў Андрэй. Ён адкашляўся, крыху падумаў. Адчуваў, што бярэ сабе на плечы цяжкую ношку.

— Мне крыху незразумелы, таварыш Васіль, выказванні папярэдніх таварышаў... Падрыхтоўка да паўстання, мне здаецца, павінна цяпер адбывацца іншым шляхам... Стаўка толькі на Заходнюю Беларусь ужо сябе перажыла... Само жыццё падказвае, што без уліку ўсяго пралетарыяту Польшчы мы не зможам будаваць свае плапы.

— Такія выказванні могуць толькі раззброіць... — кінуў рэпліку Апанас.

— Пачакай, таварыш Гуляйноч... — перабіў Апанаса таварыш Васіль.

Андрэй працягваў:

— Ясна мне, напрыклад, што пасля сшынення партызанскай барацьбы адбылося пэўнае класовае распластанне ў вёсцы. Падняло галаву кулацтва. Чый гэта, напрыклад, орган «Сялянская ніва»? Па-мойму, орган кулацкі, які ўзяў курс на апрацоўку сярэдняцтва. Стаіць яўна на грунце нацыяналістычным. А вось у Глушцы на вітрынах вісіць плакат — па полі ідзе Пілсудскі, сее з сявенькі. Унізе напісана: «Добры гаспадар!» Часта бачыш, як кулакі ў вырабленых кажушках тоўпяцца каля гэтага плаката і адыходзяць з усмешкамі.

Твар таварыша Васіля павесялеў, агеньчыкі задавальнення бліскалі ў вачах. А Андрэй увайшоў у ахвоту і гаварыў ужо свабадней:

— Што нам трэба на першым этапе? Трэба выкарыстаць Грамаду, як легальную арганізацыю, для змагання за дэмакратычныя свабоды, павысіць палітычную свядомасць мас, бо актыўнасці цяпер у народзе хоць адбаўляй... Ну, хіба не так?

Апанас слухаў, звесіўшы галаву, і, калі Андрэй сказаў: «Ну, хіба не так?», буркнуў злосна:

— Што мова беларуская ў самаўрадзе — табе, відаць, самае галоўнае? Школа беларуская? Гэтым свабоды не здабудзеш. Мова — гэта дробязь!

— Мова — гэта не дробязь, таварыш Гуляйноч! Мы ведаем, што адна мова гэта яшчэ не свабода, але гэта ўжо вялікі сродак па шляху да здабыцця свабоды. Ігнараваць мову — гэта значыць ігнараваць народ, нацыю.

— Кулак таксама не адмовіцца ад мовы беларускай, — кінуў Вадалей.

— Правільна, не адмовіцца, ён ёю і цяпер гаворыць. Але, як паны захочуць адабраць гэтую мову, ці стане кулак грудзьмі за яе? Па-мойму, не стане. Гэтай жа беларускай мовай будзе адгаварваць і другіх ад барацьбы...

Таварыш Васіль заварушыўся, усміхнуўшыся. Паддубны хацеў падтрымаць, але стрымаўся. Яшчэ не час. Апанас з Вадалеем, здаецца, не мелі што сказаць. Аляксандр Сучок чмокнуў губамі. Бліснуў вачыма, як быццам што зразумеў, і сказаў:

— Тут многа правільнага, я так думаю...

— Што — правільна? — агрызнуўся на яго Хмель.—
Хвігу табе дадуць папы, а не мову... Гэта буржуазна-інтэ-
лігенцкія разважанні... Не гэта галоўнае... А раз не да-
дуць,— значыць, збірай зброю і штурмуй.

Андрэй крыва ўсміхнуўся, пачырванеў. Хацеў спра-
чацца далей, але надумаў, што гутарка будзе доўгая, да
таго ж яшчэ не ўсе выказаліся.

Зразумеў гэта і таварыш Васіль і таму ўзняў руку
і звярнуўся да Андрэя з пытаннем:

— А колькі ячэек у вашай вёсцы?

— Дзве ячэйкі... Адна партыйная, другая камсамоль-
ская. У партыйнай — пяць чалавек, у камсамольскай —
сем.

— Гэта — яўная педаацэнка руху,— зноў грывнуў
Апанас,— хіба можа столькі чалавек справіцца з зада-
нямі?

— Таварыш Гуляйноч, вы пачакайце, яшчэ пагаворым
аб гэтым,— перапыніў Хмеля таварыш Васіль.

Апанас знізіў тон і горача зашаптаў пеншта Вадалею
і Сучку.

А Аляксея з цыркулярам усё не было.

Таварыш Васіль нават напамніў аб гэтым. Апанас
пачухаў патыліцу і прамовіў:

— Я ж сказаў, дзе ляжыць. Няўжо там жонка... Мо-
жа, самому схадзіць?

Але ў дзвярах бразнула клямка. Усе павярнулі гало-
вы да фіранкі, якой быў завешаны ўваход у бакоўку,
і застылі ў чаканні. Рыпнулі дзверы, пачуліся борздыя,
таронкія крокі.

Увайшоў Аляксей. Спацелы, усхваляваны, ён накінуў-
ся на Апанаса:

— Ты, брат, не помніш, дзе што кладзеш!

— А што? — замаргаў Апанас.

— Ты казаў, што ляжыць у сепцах у страсе пад чац-
вёртай латай. Я перапароў усю страху — не знайшоў.
Жонка перабрала ўсе паліцы, кішэні тваіх куртак — ні-
дзе няма.

— Дык дзе ж ты знайшоў?

— У кніжках на покуце...

— Знайшоў схавадку... — буркнуў Паддубны.

— Ах, чорт пабяры, я і... забыўся... Знаёміў гэтымі
днямі хлонцаў з цыркулярам... І паклаў, відаць, там...

— Якіх ты хлонцаў знаёміў? — спытаўся Паддубны.

— Сваіх... Ячэйкі...

Паддубны не вытрымаў і сказаў:

— Ты ералашы вырабляеш!.. — і перасмыкнуў плячыма, абурашы.

А таварыш Васіль чытаў цыркуляр, хмурыў бровы. Прачытаўшы, прабег вачыма зверху ўніз па паперы яшчэ раз. Не мог, здаецца, дакапацца да сэнсу. Потым глянуў у левы зверху куточак паперы, і твар пасвятлеў. Усё стала зразумелым. А ў гэтым левым куточку чарнеў штамп:

ЦЭНТРАЛЬНЫ КАМІТЭТ
КАМУНІСТЫЧНАЙ ПАРТЫІ
ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ

(Сэцэсія)

Вось гэтак у дужках слова «сэцэсія» праясніла ўсё. Таварыш Васіль перадаў цыркуляр Паддубнаму, сказаўшы:

— Прачытай...

Паддубны, глянуўшы на штамп, раптоўна кінуў:

— А-а-а... Зразумела...

Цыркуляр ад Паддубнага перайшоў да Андрэя. Потым таварыш Васіль спытаўся ў Вадалея і Сучка:

— Вы знаёмы з цыркулярам?

— Так, знаёмы... — адказалі яны ў адзін голас.

Таварыш Васіль абвёў усіх вачыма і спытаўся:

— Ну, як? Усім зразумела?

Потым, глянуўшы на Аляксея Вераса, які ціха стаяў у кутку, сказаў:

— Сядайце і вы...

Аляксей сеў на самым краёчку ўслопа, побач з Андрэем.

— Так, таварышы... — шматзначна прамовіў таварыш Васіль, сабраўшыся з думкамі, — пачнём трошкі з гісторыі... Вось тут, як бачылі на цыркуляры, над штампам у дужках надрукавана слова «сэцэсія». Само гэтак слова лацінскае — азначае раскол. Як вам, папэўна, вядома, у КПЗБ адбыўся раскол. Апазіцыя дамагалася, ні на што не зважаючы, рыхтаваць народ да ўзброенага паўстання.

— Гэтага патрабаваў і патрабуе ўвесь народ!..

— Так, яны спекулявалі на настроях народа і хацелі надставіць яго пад удар ворага.

— Гэта хлусня!

— Хлусня? Зараз пабачым. Хто абвясціў польскае

сяляштва і польскі пралетарыят ворагам беларускага народа? Хто?

Апанас маўчаў.

— Хто адмаўляў існаванне класаў, класавай барацьбы ў Беларусі, прыкрываючыся дэмагагічнай фразай: «У Беларусі ўсе ходзяць у лаццях»? Сэцэсія. Народ выкрыў іх, але засталіся яшчэ недабіткі, якія каламуцяць ваду і цяпер.

— Гэта няпраўда! — вырвалася ў Апанаса.

— Ну што ж, таварыш Гуляйпач. Вольнаму воля. Можна, каму-небудзь падабаецца ружовенькая эсэраўская шуміха. Толькі ўжо давайце адкрыта, пачысціню. Апанас, здаецца, прырос да лаўкі, зрэдку ўздыхаючы. У Вадалея чамусьці пачырванелі злёгку азызлыя, маладжавыя шчокі. Сучок, наадварот, павесялеў. Твар яго, які звычайна выяўляў нудную абьякавасць, ажывіўся.

Андрэй не ведаў гісторыі сэцэсіі і таму прагна лавіў кожнае слова таварыша Васіля. Паддубны ледзь стрымліваўся, каб не ўмяшацца ў гэты паядынак паміж Васілём і Хмелем.

А Васіль таварыў далей — аб узнікненні Беларускай Рэвалюцыйнай Грамады яшчэ ў 1902 годзе, аб тым, як напярэдадні рэвалюцыі 1905 года яна перафарбавалася ў «Беларускую Сацыялістычную Грамаду», не мяняючы эсэраўскай сутнасці. У час Кастрычніцкай рэвалюцыі эсэраўшчына была разбіта. Частка беларускіх эсэраў уцякла ў Заходнюю Беларусь і цалкам улілася ў КПЗБ. Кампартыя Польшчы пры стварэнні КПЗБ зрабіла памылку, дапусціўшы групавы прыём у партыю...

— Вось дзе карэні сэцэсіі...

Апанас ачнуўся ад прымусовай задумы. Ускінуўшы спадылба вочы на таварыша Васіля, панура кінуў:

— А хіба Беларусь не мае сваёй спецыфікі?

— Мае, чаму не? Іменна, мае... Але яна павінна разглядацца па лініі класавай барацьбы, а не па лініі затушоўвання існавання класаў, як гэта робяць сэцэсіяністы.

Апанас змоўк.

— Сэцэсія, — працягваў таварыш Васіль, — выкрыта, яна знаходзіцца па-за партыяй. Але гэта не азначае, што яна перастала дзейнічаць. Доказам з'яўляецца вось хоць бы гэты дыркуляр. Настроі мас вострыя, ваяўнічыя. Яны гэта ведаюць і хочуць накіраваць іх у сваё нацыяналістычнае рэчышча, перахапіць настроі, — з расстаноў-

кай сказаў таварыш Васіль. Потым, штосьці ўспомніўшы, дакрануўся далоняй да лба і звярнуўся да Паддубнага:

— Ага... так... у свой час быў спецыяльны цыркуляр ЦК — змяніць яўкі і паролі па ўсёй Заходняй Беларусі. Ты правёў у жыццё гэты цыркуляр па акрузе?

— Правёў, яўкі і паролі ЦК і АК усюды зменены.

— Зменены? Ну, добра, пойдзем далей. Пяройдзем да сучаснай Грамады. Яна, безумоўна, адышла ад той мінулай Грамады. Але тая не была масавай. У цяперашнюю ж Грамаду пайшоў народ. І гэта адбылося не без нашага ўдзелу. Таварыш Анатоль, па-мойму, правільна ўяўляе сабе бліжэйшыя задачы камуністаў у Грамадзе. Не круціце галавой, таварыш Гуляйноч. Мы, камуністы, будзем падтрымліваць Грамаду ў дамаганнях адкрыць школы па беларускай мове...

Вадалей паціснуў плячыма і няўпэўнена ўсміхнуўся.

— Калі так будзем працаваць, — сказаў катэгарычным тонам Апанас, — то ногі выцягнеш, пакуль чаго даб'ешся...

— Ног мы, вядома, не выцягнем. Гэта ўжо істэрыя...

Паддубны і Андрэй адначасова адказалі:

— Зусім правільна!

Кіўнуў Сучок, сказаў упаўголаса: «Правільна». Вадалей глянуў на Апанаса, замітусіўся, падумаў: «Прыпірае да сцяны». Апанас паціснуў плячыма, развёў рукамі:

— Правільна-то яно правільна, але... — і не дагаварыў...

Таварыш Васіль пачаў разбіраць гэты правакацыйны цыркуляр, які так спадабаўся Апанасу. У ім гаварылася, што ў Заходняй Беларусі наспявае рэвалюцыйная сітуацыя, аб чым сведчыць буйны рост Грамады, што не трэба траціць моманту, а скарыстаць яго для ўзброенага паўстання, што варта толькі падняцца ўсім, як прыйдзе дапамога з усходу, з БССР, і тады будзе скончана з акупацыяй, што на рабочы клас Польшчы няма чаго спадзявацца, — ён цяпер пасіўны, знаходзіцца пад уплывам ППС, разлічваць трэба толькі на свае сілы, разлічваць на раптоўны ўдар па акупантах.

— Усё ясна. У мяне такое ўражанне, што гэты цыркуляр складаўся ў змове з дэфензівай. Што значыць узняць цяпер узброенае паўстанне? — паставіў пытанне таварыш Васіль.

Вытрымаўшы паўзу, працягваў:

— Гэта не што іншае, як падставіць пад абух рэвалюцыйныя сілы народа.

...Гэта ўжо не тыя часы — 1920—1926 гады, калі поль-

ская буржуазія была яшчэ слабая, калі рабочыя масы Польшчы, абуджаныя Кастрычніцкай рэвалюцыяй, ханаліся за зброю,— тады мы клікалі да ўзброенага паўстання... А цяпер... не... цяпер, наадварот,— трэба змагацца з такімі настроймі. Яны, гэтыя настроі, будуць расцэньвацца, як парушэнне дысцыпліны, як авантурызм. Гэта не азначае, што мы адмаўляемся ад узброенага паўстання. Рыхтавацца да рашучых баёў трэба пад гегемоніяй польскага пралетарыяту, як пралетарыяту, старэйшага ў краіне.

— Ой... — ускрыкнуў Апанас,— нічога не будзе... — і махнуў рукою. Хацеў устаць і выйсці, але стрымаўся.

— Не махайце, таварыш Гуляйноч, на вашым месцы сепаратызме далёка не педзеш... тым больш што перад табой згуртаваныя сілы буржуазіі цэлай Заходняй Еўропы, якая ўсякімі мерамі імкнецца навязаць вайну СССР. Тактыка, як бачыце, мяняецца, і мяняецца правільна.

Андрэю ўспомнілася, як расказваў Санкоўскі пра падрыхтоўку да ўзрыву моста над Бугам...

— Таварыш... А перад пераваротам Пілсудскага рыхтаваліся да паўстання?

— Так, быў такі момант... Калі б тады ўзнялі паўстанне на ўсёй Польшчы, Пілсудскі ва ўладзе не быў бы. Ніколі не быў бы! Тады была сапраўдная рэвалюцыйная сітуацыя.

— Чаму ж не адбылося паўстанне?

— Гэта была тады вялікая памылка. Некаторыя з ЦК няправільна расцэньвалі Пілсудскага і перакапалі большасць... Але з таго часу становішча, вядома, змянілася. І цяпер усякі заклік да паўстання — авантурызм. Тактыка, як бачыце, павінна быць іншая.

— Тактыка... тактыка... А дзе ўдар па ворагу? — не сунімаўся Апанас.

— Ды сціхні ты ўжо,— абарваў Хмеля пахмураны Аляксандр Сучок.

— Кожная наша кампанія,— умяшаўся Паддубны,— ці то за самаўрад, ці за беларускую школу, ці супроць шарваркаў, ці надаткаў,— усё гэта ёсць згуртаванне мас супроць акупаантаў, усё гэта — удар па ворагу... Гэта ж ясна.

Доўга яшчэ гаварыў таварыш Васіль. Ён гаварыў аб правым і левым ухілах, аб тым, што ў нашай канкрэтнай абстаноўцы небяспечныя яны абодва, але ўсё ж такі большай небяспекай для нас з'яўляецца ўхыл правы. Не дапу-

сціць, каб Грамадой авалодалі буржуазныя лібералы. Калі б так сталася, Грамада была б выкарыстана фашызмам. Гаварыў, што Грамада ўжо мае «свае рогі», што вылазяць наверх згодніцкія тэндэнцыі. Яны далей барацьбы за самаўрад не ідуць. А што датычыць надзелу сялян зямлёю без выкупу, яны аб гэтым маўчаць. Людзі з такімі імкненнямі кажуць, што пытанне пераходу зямлі ад памешчыкаў сялянству без выкупу — пустая фразы, што гэта немагчыма здзейсніць. Спрыяць такім імкненням — гэта азначае спаўзаць на пазіцыі кулацтва, якое хоча запраўляць у павятовых валасных і нават гуртковых камітэтах. Трэба ўжо зараз гэтыя рогі збіваць, і збіваць бязлітасна. Ясна, што гэта пракулацкія настроі. Кулак упывае на членаў Грамады з серадняцкіх слаёў.

Таварыш Васіль скончыў заклікам да пільнасці, вытрымкі і веры ў народныя масы...

Выцер хустачкай спацелы твар, усміхнуўся, глянуўшы на ўсіх, як чалавек, які выканаў свой абавязак.

— Можна, зробім перапынак? — прапанаваў Апанас.

Паддубны запырчыў.

— Перапынку, я думаю, рабіць не варта, — сказаў ён, — тут пам ужо нямнога засталася. Я хачу сказаць пару слоў.

Таварыш Васіль кінуў з прыхільнасцю і, апёршыся спіною да сцяны, падрыхтаваўся слухаць.

— Таварышы, — пачаў Паддубны, — справа не так проста выглядае, як уяўляе сабе таварыш Гуляйноч. Ён сваімі намерамі хоча падарваць рэвалюцыйныя настроі мас. А нам трэба іх берагчы і выкарыстоўваць умела, каб яны прынеслі карысць народу. Чаму? Бо супроць нас групуецца сілы контррэвалюцыйны, якія ўсякімі мерамі хочуць падрэзаць рэвалюцыйны рух. І адна з такіх мер — выклікаць, значыць, справакаваць цяпер узброенае паўстанне. Трэба быць сляпым, каб гэтага не бачыць. Я думаю, што пасля выступлення таварыша Васіля ўсім ясна палітыка нашай партыі. Гэта павінен запомніць таварыш Гуляйноч і праверыць свае пазіцыі. Рэвалюцыя не жарты, каб можна было з ёю так бавіцца, — скончыў Паддубны і сеў.

Усе маўчалі. Апанас сядзеў, апусціўшы галаву, нахмураны, збянтэжаны. Логіка рэчаў вымагала, каб ён узяў слова. Але амбіцыя не дазваляла яму зрабіць гэта. І ён маўчаў. Ён разумеў, што ад яго чакаюць слова. Але маўчаў. Урэшце, яшчэ больш нахмурыўшы бровы, ён з натугаю працадзіў праз зубы, заікаючыся:

— Я... я... таварышы, зараз выказацца не магу. Я павінен падумаць...

— Добра, падумайце, — сказаў таварыш Васіль.

— Што зробім з гэтым цыркулярам? — запытаўся Паддубны.

— Я яго забяру з сабою, — адказаў таварыш Васіль, — гэта будзе для нас харошым дакументам для выкрыцця сэцэсіяністаў. — І, звярнуўшыся да ўсіх, запытаўся: — Можна, якія пытанні будуць да мяне?

Руку падняў Андрэй.

— У чыёй кампетэнцыі справа кааптацыі членаў у акругком? — запытаўся ён.

— У кампетэнцыі сакратара акругкома. Потым кааптацыя павінна быць пацверджана або не пацверджана на пленуме акругкома, у залежнасці ад таго, ці апраўдаў сябе кааптаваны таварыш на практыцы.

— Ясна, — адказаў Андрэй.

Пасля гэтага Паддубны прапанаваў зрабіць кароткую закрытую нараду ў складзе трох членаў акругкома на чале з таварышам Васілём.

Вадалей, Сучок і Аляксей Верас выйшлі пакурыць.

Паддубны перайшоў да справы. Запытаўся ў Апанаса:

— Ад каго ты атрымаў гэты цыркуляр?

— Ад аднаго чалавека па старой яўцы.

— Хто гэты чалавек?

— Знаю, што ён працуе па лініі камсамольскай педзе пад Брэстам, з клічкай «Слізень».

— Як выглядае?

— Русавалосы... вочы шэрыя... сярэдняга росту... трымаецца крыху развяза, свабодна, з усмешкай... Курьць... Так, здаецца, баявы хлопец...

— Ты нічога не ўтойваеш? — спыніўшы позірк на Апанасе, спытаўся Паддубны.

— Ну, што ты?.. За каго ты мяне маеш?

— Глядзі, Гуляйноч... Каб ты не прагуляў чаго...

— Ты свае штучкі кінь! — усныхнуў Апанас.

— Ты ж ведаеш, што на старых яўках нельга прымаць нікога... Адкуль ён з камсамола мог ведаць партыйную яўку? Камсамол мае яўкі свае...

— А чорт яго ведае! Я пайшоў на яўку проста з цікавасці... Ну, а ты на маім месцы не пайшоў бы?

Допыт спыніўся. Усе маўчалі, апусціўшы галовы ў задуме.

— Добра, — сказаў Паддубны. — Гэта табе папярэ-

джанне. А цяпер на хвілінку выйдзі. Ёсць справы канспірацыйнага парадку.

Апанас змераў Паддубнага з галавы да ног. А Паддубны стаяў нерухома, не зважаючы на тое, што такія «пранановы» не падабаюцца Хмелю. А Хмель нейкі момант таксама стаяў нерухома, бліскаючы вачыма, а потым ледзь чутна кінуў Паддубнаму: «Ну, добра» і ў момант знік за фіранкай.

Паддубны звярнуўся да Андрэя:

— Ты хацеў нешта сказаць, Анатоля?

Андрэй расказаў аб прыходзе Захара Зубца ўначы і аб тым нейкім цакісту, які патрабаваў членаў акругкома і гаварыў аб падрыхтоўцы ўзброенага паўстання.

Таварыш Васіль ажывіўся. Выпытваў аб знешнім выглядзе гэтага госця і сам сабе нешта пацвярджаў. Усміхнуўся да Паддубнага і сказаў:

— Потым... Узмацініць пільнасць на яўках, Стары. Ён няйначай прыехаў на старую яўку таксама.

Паддубны паклікаў Аляксея.

— Скажы, браток,— звярнуўся ён,— у Гуляя ніхто не быў нядаўна?

— Быў. Малады, русавалосы... пачаваў у Гуляя...

— Начаваў?

— Так. Я яго праводзіў на станцыю...

— Можа, ён табе што казаў?

— Хваліў Гуляя і казаў, што з такімі людзьмі можна рабіць баявыя справы.

— Можаш ісці,— усміхнуўся Паддубны,— пакліч сюды Гуляя.

Апанас увайшоў і адразу запытаўся:

— Ну, што?

— Скажы, Гуляйшоч, хто гэты, што сядзеў з табою побач?

— Гэта... член раённага камітэта... кааптаваны мною... Таварыш энергічны... Я яго хачу прапанаваць сакратаром раённага камітэта.

— Ты добра прыгледзеўся да гэтага чалавека? Правэрыў? — наступаў Паддубны.— Мы знаем, што ў Глушцы патрэбен новы сакратар. Хлопец там, праўда, добры, але нявопытны, яму не на сіле. І трэба яго выратаваць. Але з выбарам людзей трэба падыходзіць... ведаеш... па-партыйнаму. Каго ты выбраў? Гэта ж нейкі легкадумны, балбатун, не відаць у ім пачуцця адказнасці... Хто па яго хадзіў на сённяшняю параду?

— Аляксей... член раённага камітэта, кааптаваны табою.

— Паклічам Аляксея, — сказаў Паддубны.

— Слухай, — звярнуўся ён да Аляксея, калі той увайшоў, — ты сягоння хадзіў на гэтага, што тут сядзеў?

І Паддубны паказаў на ўслом.

— Я...

— Як жыве гэты чалавек? Што наогул можна сказаць пра яго?

— Жыве ён няважна... Хата развальваецца. Жонка ў яго — дачка нейкага марскога афіцэра... Прывёз аднекуль. Такая... паненка... Але... як я прыйшоў туды, то пачуў, што ў яго была паліцыя. Мяне папярэдзіў на вуліцы адзін знаёмы хлопец.

— І ты ў хаце не быў!

— Не, быў... Пасля таго, як выйшла паліцыя... На стала стаяла выштая бутэлька ад гарэлкі і недаедзеная закуска...

— Ты лжэш, Аляксей! — выкрыкнуў Апанас. — Гэтага не можа быць, каб ён паліцыю частаваў.

— Іменна частаваў... Ты не крычы... Сам прызнаўся мне, калі я запытаў.

— На што ж ты тады яго прывёў сюды? — крычаў Апанас.

— Я і хацеў спачатку не весці яго сюды... Але трэба ж было выканаць загад.

— Чаму ж ты адразу не сказаў мне, як прыйшоў? — задзёрыста пытаўся Апанас.

— Вось гэта... так... тут я, можа, і памыліўся, што не сказаў. Але ж, па-мойму, табе вядома, што да яго не раз заходзіла паліцыя...

— Ну і што ж з гэтага? Мала да каго можа зайсці паліцыя...

— Не, па-мойму, табе вядома і тое, што ён частуе паліцыю гарэлкай, — не ўступаў Аляксей.

— Не, мне гэта невядома.

Апанас тыцнуў пальцам у Аляксея і, глянуўшы на ўсіх, сказаў:

— Прапаную завесіць¹ яго ў правах члена партыі і вывесці з раённага камітэта... За страту пільнасці...

— Ты пачакай з завешваннем, — перапыніў Паддуб-

¹ Завесіць — часова выключыць з партыі, парваць з ім усялякія сувязі.

ны,— мы лічым Алёшу сумленным хлопцам, і здаецца, што ён праў... Мы прапануем іншае. Завесіць гэтага... што частуе наліццю... А там паглядзім. Так?

І Паддубны нахіліўся да Андрэя і Аляксея. Тыя адказалі:

— Зусім правільна.

А Аляксей дадаў:

— Даўно трэба было гэта зрабіць.

Апанас пранізаў Аляксея гнеўным позіркам і прашыпеў:

— Ух ты...

А Паддубны зноў папрасіў Апанаса і Аляксея выйсці.

Тройка — Васіль, Паддубны і Андрэй — задумалася. Перад усімі стала пытанне: што рабіць з Апанасам Хмелем?

Паддубны, засупуўшы рукі ў кішэні, нават прайшоўся, а затым сеў ля таварыша Васіля і сказаў Андрэю:

— Сядай...

Андрэй сеў на ўслон.

— Трэба завесіць яго ў правах члена акругкома да пленума. На пленуме няхай раскрытыкуе свае памылкі. Як ты на гэта? — звярнуўся да таварыша Васіля Паддубны.

Таварыш Васіль кіўнуў у бок Андрэя:

— Як ты?

— Я думаю і даўно думаю, што яго трэба выключыць з партыі... — адказаў Андрэй.

— Гэта яно было б лепш за ўсё,— сказаў Паддубны,— але... наш абавязак ужыць усе сродкі, каб яго перайначыць... Дзёрзкі і ломкі — вось бяда...

— Я думаю,— сказаў таварыш Васіль,— з завешваннем пачакаць. Пасля нашай нарады ён павінен многае прадумаць і дастасавацца да тактыкі партыі. Абмежавацца папярэджаннем, грунтоўнай самакрытыкай. Пабачым на пленуме.

Згадзіліся на гэтым.

Паддубны кракнуў, ударыў сябе далонямі па каленях і неахвотна ўстаў, каб паклікаць Апанаса. Апанас увайшоў і мітусліва азірнуў усіх. Ён разумеў, што тут яму рыхтуецца прысуд. Толькі які? Самае страшнае, каб не абвясцілі... правакатарам. Апанас адчуваў у глыбіні сваёй дзёрзкай і разам з тым хісткай душы, што не схавацца яму з вока партыі. Эге, каб не дысцыпліна! Нарабіў бы ён спраў цяпер такіх, што было б аб чым гаварыць усяму

Палессю. Эх, дысцыпліна, дысцыпліна... Мала славы, гонару, амбіцыі... А тут бы віхрам...

Паддубны паказаў пальцам на ўслои і неяк панура сказаў:

— Сядай...

Апанас сеў, ацёршыся далонямі на дошку ўслона, і з выразам прымірэння, нават пакоры на твары, чакаў.

Паддубны ўзняў на Апанаса свой няўмольны позірк і з момант не спускаў яго. Апанасу нават стала няёмка пад такім позіркам. Ён закруціў галавою туды-сюды, заморгаў вачыма і, сагнуўшы ў нос, пачаў даставаць табак з кішэні, каб закурыць.

— Адарві мне паперкі на цыгарку,— абыякава папрасіў Паддубны.

Васіль з Андрэем пераглянуліся пры гэтым і ўсміхнуліся.

Апанас адарваў кавалачак газеціны і моўчкі працягнуў Паддубнаму, апусціўшы галаву. Перадаў і капшук з табакай. Капшук з чорнага шоўку, вышыты зялёнымі кветкамі, шнурочкі з калматымі бамбёлкамі на канцах. Апанас круціў цыгарку, як быццам што думаючы, але пальцы прыкметна дрыжалі. Потым ён прапанаваў закурыць таварышу Васілю і Андрэю, але тыя адмовіліся.

Паддубны з Апанасам пыхнулі з цыгарак адначасова, і дымы іх скрыжаваліся, так што на момант зашланілі твары аднаго і другога.

Паддубны выплюнуў абгрызены кончык цыгаркі і пачаў гутарку:

— Вось што, таварыш Гуляйноч... Паклікалі мы цябе, каб перадаць наша апошняе рашэнне адносна тваёй асобы...

— Рашэнне адбылося без майго ўдзелу... Без мяне мяне ажанілі, выходзіць...

— Часам так трэба, ты сам ведаеш... А ты не перабівай, а спярша выслухай... Ты ўжо даўно заслужыў, каб быць па-за радамі партыі за тваю недысцыплінаванасць, за твой яўны авантурызм. Гэта ўжо ясна для ўсіх. Другая справа — твая няшчырасць... Гэта ўжо насцярожвае... Хаваеш ад нас сёе-тое...

— Што, напрыклад? — злосна спытаўся Апанас, і твар яго пачырванеў.

— А вось хоць бы тое... Той, хто прыносіў табе цыркуль, пачаваў у цябе?

— Ну, і што з таго?

— А тое, што ты аб гэтым не сказаў. А мы лічым гэты момант важным... для тваёй характарыстыкі.

— Усё гэты Шэры набрахаў...

— Ты думаеш пра Аляксея?

— А пра каго ж...

— Ён кіраваўся адданасцю партыі. Хлопец разумны.

— Смаркач!

— Ты не гарачыся...

Апанас змоўк, насцярожыўся — што ж будзе далей?

— Даецца табе апошняе папярэджанне з паведамленнем аб усёй справе ў ЦК. Патрабуем ад цябе грунтоўнай самакрытыкі на пленуме акругкома. Трэцяе, выправіць памылкі арганізацыйнага парадку. Даецца табе два тыдні тэрміну на гэта. У раёнах, дзе створаны многалюдныя ячэйкі, выбраць з іх найлепшых людзей і стварыць ячэйкі нанова — не больш як па пяць чалавек у ячэйцы. Менш ячэек і менш людзей у кожнай ячэйцы, разумееш? Такім чынам мы абаронім сябе ад вялікіх правалаў і захаваем канспірацыю... Чацвёртае, мы завешваем у правах члена партыі гэтага, як яго псеўданім... Ну, што сядзеў з табою, з «полькай»?

— Дзяцел...

— Вось гэтага Дзятла мы выключаем з работы да раённай канферэнцыі. Мы яе скоро зробім...

— А хто будзе сакратаром раёна?

— Ёсць у нас на прыкмеце іншыя...

— Можа, думаеш таго мешчанчука з Глушца? Гэта ж слабозна. Што ён зробіць?

— Аб гэтым пасля... — адмахнуўся Паддубны.

Апанас захістаўся і цяжка ўздыхнуў.

— Вось што ты павінен выканаць, — спакойна сказаў Паддубны.

— На гэта нам напляваць... Не тое рабілі... Гм... два тыдні... Мы гэта за два дні зробім... Але які будзе з гэтага толк, — пабачым.

— На правах члена акругкома перадай Дзятлу аб яго часовым выключэнні. Калі Дзяцел сакратар ячэйкі, замяніць другім. Сачыць за выкананнем...

Пры апошніх словах Паддубнага Апанас крыху павесялеў. Зніклі, здаецца, усе страхі. Апанас застаўся з правамі. Ён яшчэ паваюе.

— А што ты кажаш «не тое рабілі», гэтага партыя не забывае, чаму і прынята іменна такое рашэнне ў надзеі, што ты паправішся...

Апошнія словы кальнулі Апанаса, не спадабаліся. Ён скрывіўся, падумаў: «Гаворыць, як з дзіцем...»

Зірнаў у вочы Паддубнаму і прамовіў:

— Добра, добра, даволі ўжо... Зараз мяне азбуцы па-чнеш вучыць...

— Усе мы павінны вучыцца, без гэтага ні кроку... Не спяшайся хапаць зоры з неба, да іх яшчэ трэба дацяць... — працягваў Паддубны, не павышаючы і не зніжаючы тону.

— А ты не шкадуй зор... Гаворыш, як некалі гаварыў Сцяпан Каваль — Прайдзісвет: «Ты гарачун, чорт віхраваты з лазы...» Я вось яшчэ жыву, а ён прагарэў... Невядома дзе...

— Правільна ён казаў, нічога, брат, не скажаш... Мужык разумны... Ён не прагарыць... — адказаў Паддубны, потым памаўчаў крыху і спытаўся:

— Ну, што, — табе ўсё ясна? Маеш якія пытанні да нас?

— Я хачу, каб у мяне не адбіралі права пісаць у ЦК.

— Гэта будзе залежаць ад тваёй самакрытыкі. І як ты выкапаеш пастаўленыя перад табою задачы, — сказаў Паддубны і, звярнуўшыся да таварыша Васіля, спытаўся: — Так ці не?

— Так, — адказаў таварыш Васіль і ўстаў. За ім усталі ўсе.

Таварыш Васіль пачаў апранацца. Дзень хіліўся к вечару. За акном па той бок вуліцы расцілалася залітае сонцам тарфяное балота, за якім кучаравіўся лес. У Васіля балела галава. Хацелася па паветра, па дарогі.

— Нам час у дарогу, — сказаў таварыш Васіль, ужо апрануты.

— Чаму ў дарогу? — з поткай крыўды спытаўся Апанас. — Пойдзем пааббедаем, можна адначыць, нават пера-начываць...

— Дзякую, таварыш Гуляйноч... Усё гэта было б можна, каб дазваляў час. Скопчылі справу і пойдзем далей. Пааббедаем па дарозе... Вось што, таварыш Гуляйноч, я хачу, каб у наступны раз мы сустрэліся некалькі ў іншых абставінах, каб тут у вас быў рэвалюцыйны парадок, такі, аб якім мы гаварылі... Хутка атрымаеце літаратуру. Апрача лістовак будуць брашуры і часопісы. Звярніце ўвагу на часопіс «За бальшавізацыю КПІ». Ну, жадаю... каб было як найлепш...

І таварыш Васіль паціснуў руку Апанасу, які зрабіўся

пейкім услужлівым, мітуслівым і разам з тым сумнаватым.

— А правадніка ж вам трэба...

— Вось сябры ідуць на той жа дарозе, — наказаў Васіль на Паддубнага і Андрэя.

Выйшлі з бакоўкі. Васіль надзякаваў гаспадыні, якая прасіла яго застацца наабедаць, развітаўся з Сучком, з Вадалеем, з Аляксеем і ўзяўся за клямку дзвярэй, каб выйсці. Гаспадыня кінула Аляксею — правядзі. Аляксей выйшаў за імі ўслед.

Зайшлі далёка за вёску. Ззаду засталася шырокая балотная даліна, на якой, як вокам глянуць, усё маячылі стагі і стагі. Даліну перасякала шырокая з глыбокімі ямамі дарога, абсаджаная абапал старымі, трухлявымі вербамі. Дарога нагадвала грэблю. У двух ці трох месцах на ёй накіданы масткі, пад кожным сачылася ручайка. Даліна выглядала чыстай, выкашанай так, як быццам падмецанай. І таму выразна выглядалі на ёй кучаравыя кусты лазняку, зрэдку тарчалі адзінокія маладыя бярозы. А далей ва ўсе бакі засцілала небасхіл паласа лесу. Асенняя ўтульнасць! Адпекуль пахла дымам, відаць, ад агню, раскладзенага пастухамі. Глуха здалёк далятала мыканне каровы. Яно здавалася сумным, загубленым педзе ў гущарах. Дарога з грэблі памкнулася ўверх, на гару, ужо вузкая, пясчаная, парослая на абочынах травою-паўзуном, і знікла ў сасновым лесе. Лясное ўзвышша пацягнулася ўздоўж балотнай даліны, здаецца, у бесканечнасць. Яго тутэйшыя людзі пазываюць градою. Сябры ішлі гэтым лясным узвышшам і больш маўчалі. Лёгка і сцішна было ісці пад ценем разгалістых соснаў, якія галінамі навісалі над дарогай.

— Ну, Шэры, правёў ты нас ужо далёка, час табе вяртацца. Хадзі, я табе яшчэ нешта скажу, — прамовіў Паддубны.

Яны зайшлі ў кусты, а Васіль з Андрэем сцішылі крокі, пайшлі павольна.

— Хораша ў лесе, — сказаў Васіль, а потым праспяваў сабе пад пос:

Гэй ты, гэі, бор, шумі,
Аб свабодзе грымі...

А затым махнуў рукою, і, усміхнуўшыся, сказаў

— Не маю голасу... Як рыба...

І спытаўся ў Андрэя:

— Купалу, Коласа чытаеш?

— Чытаю...

— Гэта важна... Гэта — паэты народныя. Яны глыбока ўвайшлі ў народ. Добра беларускаму народу, што мае такіх паэтаў, якія сваімі творамі вось з гэтых балотных нізін дапамаглі ўзняць, узварушыць народ, ударылі па струнах яго душы... Трэба берагчы гэты скарб...

— Многа ўжо маладых друкуецца ў газетах... — сказаў Андрэй.

— Так... Гэта зразумела... Барацьба... Актыўнасць мас... браджэнне ідэй свабоды... рэвалюцыі... Народ не спіць... Як гэта хораша:

І таварыш Васіль, забыўшыся, што не мае голасу, зноў зацягнуў у задуме:

За свабоду сваю
Ўсёй душой пастаю...

Але тут падхапіў ужо і Андрэй:

І ў агонь і ў ваду
Я за ёю пайду.

Андрэй не даў спыніцца песні. Павысіўшы крыху голас, працягваў далей:

Лепей сам сябе дам
Пахаваці людзям,
Чым свабоду хаваць,
Злыбядзе аддаваць.

Таварыш Васіль, ступіўшы пару крокаў з дарогі ўбок, апусціўся на траву пад разложыстай сасною.

— Пачакаем яго... Кладзіся... Адпачнём...

Андрэй таксама прылёт.

— Ведаеш, хто мяне навучыў гэтай песні? — спытаўся таварыш Васіль. — Вольга. Бачыў яе ў Вільні, як ад'язджаў сюды. Між іншым, прасіла перадаць табе прывітанне, калі ўбачу.

Андрэй спакойна адказаў: «Дзякую», хоць у самога раптоўна закалацілася сэрца. Нават сам не чакаў, што ўспаміні аб Вользе выкліча такое хваляванне.

А таварыш Васіль працягваў:

— Яна расказвала пра вашы подзвігі ў Дзядах.

Таварыш Васіль лагодна ўсміхнуўся, нешта ўспамінаючы...

І сказаў:

— Даўно ўжо гэта было... Лесапільны завод... Дзяды...

Гэты камандзір Каваль... цікавы мужык.

— Волат, які вырас у пушчы,— уставіў Андрэй.

— Ага,— працягнуў Васіль і дадаў: — Цяпер цяжэй, чым тады было...

Прыўзняўся і абняў калені рукамі, паглядзеў у зялёны гушчар лесу, дзе на ліснях арэшніку таямніча пераліваліся праменні сонца, прабіваючыся праз верхавіны соснаў.

— Лес настройвае на лірыку...— вёў ніць сваіх думак таварыш Васіль,— а той польскі рабочы, які быў паслааны сакратаром акругкома на Буг, цяпер працуе над Беластокам...

— Я яго бачыў, як служыў у войску... Сустрэўся выпадкова...

— Так?

— Ён быў на перападрыхтоўцы.

Прышоў Паддубны і з ходу апусціўся побач на траву.

— Ух, стаміўся... Добра паляжаць... Ведаеце што, адыземся мы ў лес, падзакусім.

— Што ты падзакусіш?

— Ёсць. Алёша пастараўся. Выходзячы за намі, захапіў кавалак хлеба і сала.

І Паддубны выняў з бакавой кішэні доўгую лусту хлеба і такі ж доўгі кавалак сала, загорнутыя ў белую палатнінку.

Адышліся, выбралі чыстае месца і селі.

Гаспадарыў Паддубны. За ежай унаўголаса расказваў:

— Раствлумачыў Шэраму, як змагацца з Гуляём... Ты, Анатоць, будучы тут на месцы, таксама глядзі ў абодва вокі. Калі ён, гэты Гуляйноч, не выканае нашых рашэнняў, ну, тады...

І Паддубны махнуў кулаком.

— І трэба ж сабе выдумаць нейкі гайдамацкі псеўданім... От фантазія...

Сябры дружна зарагаталі.

— Я хацеў яшчэ, каб мы заняліся на нарадзе і яго псеўданімам... Упрыгожвае сябе, як вайжак якога племяі...

Сябры зноў засмяяліся.

— Пасмешышча цэлае,— не сунімаўся Паддубны,— але гэта адложым на другі раз. Яму цяпер і так добра ў косці дасталася. Будзе жаваць, як конь цуглі.

Таварыш Васіль ад смеху перайшоў да сур'эзнага.

— Вось што, таварышы, нам тут трэба загадзя дагаварыцца. Калі гэты Гуляйноч не выканае нашых рашэн-

няў, трэба будзе яго выкрыць у акрузе. Гэта значыць, выключыць з партыі, парваць з ім усялякія сувязі...

— Кінецца ва ўгалоўшчыну... Я табе гавару...— сказаў Паддубны.

— Чорт з ім...

— Пацягне за сабою другіх,— уставіў Андрэй.

— Так, іменна, пацягне,— падтрымаў Паддубны.—

На Палессі для гэтага грунт ёсць. Арганізуе шайкі зладзеяў і будзе нападаць на купцоў... Скліча на Палессе ўсё: дэфензіву, паліцыю, жандармерыю... Адным словам, тэрор. Будуць усім камуністам фабрыкаваць крымінальныя справы.

— Гэта... правільна...— раздумліва сказаў таварыш Васіль,— небяспека немалая... Тады для добра партыі і народа застаецца, у выпадку чаго, толькі адно...

І ўсе трое ў адзін голас казалі:

— Знішчыць!

Раздзел трэці

У БОГАБАЯЗНЫМ ГЛУШЦЫ

Кравец Абрам на прозвішчу называўся Плотка. Адкуль узялося такое прозвішча ў родзе Абрама, ведае толькі мінулае, поўнае вандролак з аднаго месца на другое. Праўда, перш чым асталявацца ў вёсцы, бацька Абрама знайшоў часовы прытулак у графа Ельскага, бацькі цяперашняга графа Браніслава. Жыў у адным з чваракоў¹ разам з парабкамі.

Год пражыў кравец Янкель Плотка ў графа, а потым стаў непатрэбны. Тады пасяліўся ў вёсцы, купіў старую хату ў селяніна, які ад'язджаў на пасяленне ў Сібір, і замест фракаў, касцюмаў пачаў шыць сялянскія курткі, кажухі.

Абрам, малады хлопец, ужо тады, у маінтку графа, вучыўся кравецкаму майстэрству ў бацькі. Там і набыў ён гэтую кравецкую універсальнасць, што роўнага яму і не было цяпер у мястэчку Глушэц.

¹ Будышкі для парабкаў.

Вось недзе ў час вандровак і прывілося роду Абрама прозвішча Плотка.

Уздыхалі прадзед, дзед, бацька. Уздыхае цяпер і Абрам. Нічога, здаецца, не змянілася пад сонцам. Вось толькі што выйшла з яго дому паліцыя: два паліцыянты ў мундзірах, а два ў цывільным. Абшукалі ўвесь дом, усё перавярнулі, злазілі і на гару, заглянулі і ў хляўчук. Не знайшлі нічога. Напісалі пратакол, далі падпісацца Абраму, як гаспадару дома, і запыталіся ў Грышы:

— Да Грамады палежыш?

— Не,— адказаў Грыша.

— А сувязі з Грамадою, з камітэтам маеш?

— Не...

— А адкуль ведаеш Андрэя Касцевіча з Запаллянкі? — запытаўся старшы паліцыянт.

Тут умяшаўся Абрам.

— Прощэ пана,— загаварыў ён.— Я даўно знаёмы з Касцевічам, ужо дваццаць год... Ну, ён прыносіць да мяне шыць...

— Я вас не пытаюся! — вызверыўся паліцыянт і звярнуўся зноў да Грышы:

— Ну... адкуль ведаеш Андрэя Касцевіча?

— Вось бацька ўжо сказаў... ён прыносіць шыць... І ўсё...

— Ага, шыць... Ну, добра... Да пабачэння! — Паліцыянты ўсталі і выйшлі.

З імі разам выйшаў з дому і страх, ад якога цягнулася ў вачах і дрыжала сэрца. З падворка зараз жа ўбеглі ў хату старая Рахіль, хлопцы, дачка-дзяўчына і акружылі Грышу.

Грыша стаяў збялелы, заклапочаны, з насупленымі бровамі. Вочы пад акулярамі гарэлі гневам, крыўдай.

— Нічога не знайшлі, Гірш? — спыталася сястра.

Маці, гняўлівая, пасцярожаная, прыкрыкнула на яе:

— Ты ўсё хочаш ведаць... Няхай ён супакоіцца... прыстаеш з пытаннямі... Ідзі, Гірш, ляж і нікуды не хадзі...

А Грыша маўчаў.

Абрам увесь час пыхкаў папяросай, хадзіў паволі па пакоі. Спыняўся перад акном, глядзеў на крамы, што прытуліліся адна да другой, як гнёзды, і ўздыхаў.

А па ўсёй вуліцы як глянуць высыпалі местачкоўцы — старыя і маладыя — і пазіралі ў бок дома Абрама. Але даволі было паліцыянту з'явіцца на вуліцы, як усе хаваліся на падворкі за брамы і адтуль сачылі за кожным

рухам на вуліцы. Твары выглядалі з вокнаў. І не дзіва,— гэта ўжо другі вобыск у Абрама.

Цяжка Абраму, цяжка ўсёй сям'і, толькі адна маці пайбольш стрыманая. Яна ходзіць па пакоі выпрастаўшыся, навольная ў рухах, і ў чорных засмучаных вачах можна заўважыць нават іскрыкі ледзь улоўнай усмешкі, схаванай недзе глыбока ў душы. Гэта — гордасць. А можа, і надышоў час, калі накоплены праз жыццё пратэст супроць усяго, што прыгнятала і болям, невыказным смуткам асядала ў душы, цяпер можа знайсці сабе выхад? За недалёкай мяжой на ўсходзе новая Расія — савецкая, дзе ўжо няма цара-душыцеля, няма жандараў, стражнікаў.

Дзеці пайшлі ў майстэрню і моўчкі селі за кравецкім сталом. Апусцілі галовы і маўчалі, як быццам да чаго прыслухоўваючыся. Яшчэ перажывалі вобыск. А Грыша тым часам выбег на двор.

Абрам са старою былі ў пярэдняй. Рахіль засцілала раскіданую паліцыяй пасцель, узбівала падушкі, ставіла на месца крэслы, кветкі.

— Трэба сказаць Гіршу, каб ён не лез нікуды, каб не займаўся палітыкай,— сказаў Абрам.

Рахіль спынілася і доўгім позіркам агледзела Абрама, як быццам здзіўляючыся, адкуль яму прыйшло такое вось у галаву.

— А што, ты за яго будзеш займацца? — адказала Рахіль тонам, у якім чуліся злосныя ноткі. Абрам прамаўчаў, зноў глядзеў у акно. Паціснуў плячыма і ўздыхнуў. Нешта на свеце перавярнулася. Быў у сям'і спакой, лад, а тут — на́ табе.

Рахіль прыбірала ў пакоі і маўчала. Потым, азірнаўшыся па пакоі, ускрыкнула:

— Прынес бы шчотку з майстэрні, а то стаіш, як... як скамянелы...

— О божа...— трагічна шаннуў, уздыхнуўшы, Абрам і наплёўся з пакоя.

Неўзабаве прынес шчотку і моўчкі перадаў у рукі Рахілі...

— Гірша няма ўжо дома...— тонам дакору сказаў Абрам. Відаць было, што сказаць гэта каштавала яму адвагі. Але ўсё ж такі адважыўся.

— Як няма? — спытала і перастала мясці Рахіль.

— Ну, няма...— развёў рукамі Абрам.

Рахіль кінула шчотку, якая бразнула аб падлогу, і выбегла з пакоя.

Хутка вярнулася і, пляснуўшы ў далоні, сказала: «Ой, гвалт!» Накінулася на Абрама са словамі:

— Ідзі, шукай... Ён, панэўна, у Міхала або ў Рунды. Хіба ж можна цяпер хадзіць... пасля вобыску?..

— Добра, добра, я пайду...

І Абрам выйшаў.

Ішоў павольна па дашчатым тратуарчыку, нават з узпятай галавой.

Папяроса ўвесь час дымілася ў руцэ паміж двума пальцамі, пракашцелымі нікацінам. Ён гэтую руку трымаў перад сабою прытуленай да грудзей і час ад часу падносіў да губ, каб зацягнуцца дымам. На парогах крам стаялі гандляры — дзе па два, дзе больш — і гутарылі. Усе праводзілі Абрама адным і тым жа пытаннем:

— Гірш арыштаваны?

— Не... — кожны раз адказваў Абрам, не спыняючыся і не паварочваючы галавы. Ішоў роўнай, павольнай ходою, цяжка ступаючы на дошчачкі тратуарчыка, зносячы і пытанні і позіркі, якімі моўчкі праводзілі яго. Прыжмурана глядзеў у даль вуліцы, а каля вачэй клаліся свежыя маршчыны. «Няхай пытаюць... Ім нічога... У іх няма Гірша, такога Гірша, як мой...» — думаў Абрам ідучы.

І крывёю аблівалася сэрца Абрама. Над домам, над сям'ёй навісла небяспека. Гэта адчувае цяпер Абрам нават у цьмяных блясках заходзячага сонца, якое праменнямі ціха застыла на бляшаных і гонтавых стрэхах, на вокнах дамоў і хат. Адчувае і ў ціхім мяккім паветры, і ў тых высокіх таполях і бярозах, што маячаць у канцы вуліцы, направа, па старых яўрэйскіх могілках.

Вось ужо апошняя крама, крама мучная, а далей пойдучь хаты земляробаў. Сярод іх стаіць хата Міхала. Абрам падумаў, што тут не будзе гэтых падакучлівых пытанняў і позіркаў. Але на парозе мучной крамы стаяў яе гаспадар, худзенькі, зморшчаны, у акулярах, запыленых мукою, у праедзеным мучным пылам адзенні — пацёртым каптаніку і штанах. Прапацелая кепка, як скамечаны блін, сядзела на галаве, абапал носа шчокі нагадвалі ямы. Гэтага гандляра мукою можна было часта бачыць, як ён цягае з воза на сагнутай спіне мяхі з мукою ў сваю краму. Тады здавалася, што гэта мурашка ўзваліла на сябе глыбу, бо пад мехам амаль не відаць было сагнутага чалавека. Цяпер ён стаяў на парозе сваёй адчыненай крамы, прыпёршыся спіною да вушака, і саломінкаю калунаўся ў зубах. Чырвоныя праменні сонца адбіваліся ў шкельцах яго аку-

ляраў. Так часам можна прастаяць і цэлы дзень, калі няма пакупнікоў.

Калі Абрам мінаў яго краму, мучнік, пачуўшы крокі, хутка азірнуўся. Забегалі над акулярамі вочы, і спіна адарвалася ад вушака. Мучны гандляр, заўсёды маўклівы, схваўся ў краму, і адтуль да вушэй Абрама даляцеў тоненькі, сіплы галасок, поўны пасцярожанасці:

— Абрам... Гірш у Міхала...

Абрам толькі скасавурыў вочы ў бок крамы, не пава-рочваючы галавы. На хаду працадзіў праз зубы:

— Добра... — і падумаў: «Хоць адзін знайшоўся...»

Але Грышы ў Міхала не было. Пайшоў пятаўна, і ніхто не ведае — куды.

А Грыша зараз жа пасля вобыску падаўся ў сваю дры-вотню. Схаваная там літаратура ляжала некранутай, хоць паліцыянты заходзілі і туды. Пабег да Якава, потым да Максіма Рунды. Больш за ўсё баяўся за Ісэра Цукерма-на. І ў яго ёсць сякія-такія брашуркі. Трэба папярэдзіць усіх. Да Цукермана паслаў Якава. Вобыск можа паўтарыцца і быць не толькі ў яго, Грышы Плоткі, але і ва ўсіх. Вырашылі з Максімам Рундам, каб літаратураю загадваў адзін чалавек і каб толькі ён ведаў, дзе яна схавана. Гэты абавязак узяў на сябе Рунда...

Абрам вярнуўся дахаты, нідзе не знайшоўшы Грышы. Запалілі лямпу ў майстэрні, і Абрам крыкнуў на дзяцей, каб селі за работу. Дзеці паслухаліся, хоць рукі не хацелі брацца ні за што. Хацеў ісці ў пярэдняю да старой Рахілі, але тут убег Грыша. Абрам накінуўся на яго з дакорамі. Грыша не пярэчыў бацьку, маўчаў і ўсміхаўся. Толькі адзін раз сказаў:

— Тата, ну, даволі ўжо...

Бацька пайшоў у пярэдняю, а браты і сястра, сагнуўшыся над працай, спадылба сачылі за кожным рухам Грышы. А Грыша распрануўся, кінуў касцюм і кепку на пары, момант пастаяў у задуме, як быццам што прыпамі-наючы, потым правёў далонь па сваіх віхрастых валасах і пакіраваўся да рукамыльніка. Забыўся зняць акуляры, адварнуўся, зняў іх і паклаў на кепку. Неяк заўзята пыр-скаў вадою. Памыўшыся, схпіў анучку, якая вісела на цвіку ля ракавіны, і кінуў пад ногі, потым зняў ручнік. І так — ручніком выціраў твар, а нагою — падлогу. Сястра не вытрымала, вылезла з-за стала і вырвала ў яго анучу з-пад нагі.

— Ну, вась і дзякую... — жартаваў Грыша, — даўно б так... Нічога, Хана, усё будзе суха...

Грыша некуды сняхашаўся. Успомніў, што трэба выпрасаваць адзін пашыты касцюм, але адкінуў гэты намер. Глянуў у вокны. Цёмна. Ноч. Трэба было б зачыніць аканіцы. Зараз жа выйшаў і зачыніў. Вярнуўшыся, прайшоў да маці. Там глянуў на гадзіннік, выслухаў дакоры. Маці ўрэшце сказала, каб змяніў кашулю, якую яна і выняла са старамоднай цёмна-карычневай шафы, паточапай ужо шашалем. Грыша схапіў кашулю і подскакам вылецеў з пакоя. У майстэрні пераадзеўся. Здаецца, зроблена ўсё, засталася толькі павячэраць.

Сястра як быццам адгадала яго думку, сказала:

— Ты не здумай куды ісці... Зараз будзем вячэраць...

Грыша пайшоў на кухню, там дастаў з-пад печы невялічкі блакнот і, сеўшы воддаль ад акна, ля сцяны, пачаў нешта пісаць.

Трэба ж сягоння ісці на пасяджэнне ячэйкі, якую стварыў сам Грыша. Гэта цікавая ячэйка. Яна складаецца з шаўцоў і балаголаў. Цудоўныя там людзі. Адзін, напрыклад, шавец з густымі чорнымі бровамі — вышэй за Грышу можа ў тры разы. Гэта — волат. Калі надзепе пажарніцкі шлем у час практыкаванняў, ну, тады перад вамі сапраўдны егіпецкі воін з часоў нейкай там дынастыі Рамзеса. Але пры ўсёй сваёй сіле, высокім росце ён з лагоднай усмешкай слухае Грышу на пасяджэннях ячэйкі. У гэтым, здавалася б, суровым чалавеку білася простае сэрца — без фальшу, шчыра. Другому шаўцу, наадварот, нізкаму і тоўстаму, яшчэ маладому, таксама падабаюцца выказванні Грышы, і ён нават забываецца пра ўсё, слухаючы. І павольна, непрыкметна адкрываецца яго рот і так застаецца адкрытым да канца гутаркі. Але пасля ўсяго, калі пачынаецца абмен думкамі, ён разводзіць рукамі, заўзята пакручвае галавою і кажа, уздыхаючы:

— Ой, цяжка... Як ты іх возьмеш? У іх зброя, у іх улада... Ух...

У ім адчувалася вечная запалоханасць, забітасць, якая спадарожнічала ўсяму яго жыццю, калі нельга было галавы падняць, — усё глядзі ўніз, глядзі ў падэшву, якую падбіваеш да бота. Можаш глянуць толькі ў мутнае акенца сваёй майстэрні, заседжанае мухамі, дзе часам у праменнях сонца чырыкне верабей.

Нельга насіць галаву высока, — гэта ўбачыць паліцыянт, гэта ўбачыць дырульнік Ёшка, які часта, расцягнуў-

шыся на лаўцы ў сваёй цырульні, грэцца на сонцы, як кот. Дый сам ён надобны да ката — маленькі, тоўсценькі, і твар, як месяц.

На сцяне ў яго вісіць кларнет, на якім Ёшка, маршыруючы на чале нажарнікаў, іграе гімні пілсудчыкаў «Першая брыгада». Але галоўнае ў тым, што ў Ёшкі голяцца ўсе паліцыянты мястэчка і шпікі — тайная паліцыя...

І тоўсты Эфроім таямніча ўзнімае палец і гаворыць такім тонам, як быццам тут мелася зараз узарвацца бомба:

— Цыц... Сам староста з ім адзін раз гаварыў... Ого... Сам староста... Ух...

А волат-шавец з чорным няголеным тварам хмурыў бровы, слухаючы, і кідаў пядбала:

— Я не ведаю, чаго ты тады сюды прыйшоў? Нашто ты ўступіў у ячэйку? Табе толькі купцу Абрамовічу вадуду пасіць...

Балаголы рагаталі. Гэтыя людзі, абветраныя падарожжамі, смяшлівыя, але жыццёва мудрыя, здаецца, ведалі, што будзе заўтра. Аб гэтым гаварылі іх упэўненыя позірккі, калі на твары напывала і злосць, і заклапочанасць. Гэтыя не дадуць напляваць сабе ў душу.

Адзін з іх працягваў думку «волата»:

— Калі не хочаш вадуду пасіць Абрамовічу, то млынар Моўша шукае пяпьку для дзяцей... Дык, можа...

І тоўсты Эфроім, пачырванелы да вушэй, у распачы махае рукамі і заікаецца:

— Ай, ай... Я пагляджу, якія вы героі... Я зраблю, што трэба будзе... Няхай Моўшу дзяцей калыша чорт...

Грыша, як заўсёды, пачынае супакойваць, пачынае гаварыць:

— Наш палахлівы Эфроім павінен паказаць сябе. І ён... сябе пакажа...

Усе сціхалі і слухалі словы Грышы, як малітву. А Грыша працягваў:

— Сіла рабочага класа павінна нарастаць з кожным днём... Не ўсё адразу...

Узрадаваны Эфроім ківаў носам так, што, здавалася, ківае толькі адзін казырок запошанай кепкі, які ценем прыкрываў яго цёмныя вочы. Ён з выразам пераможцы глядзеў на «волата» і кідаў словы:

— Ну, што, Довыд? Ты прайграў, Довыд...

А Давыд пядбала ўсміхаўся, абьякава махаў рукою, як быццам меў дачыненне не да чалавека, ды яшчэ такога

тоўстага, як Эфроім, а да нейкай мухі. І з-пад чорных вусоў вырывалася нядбала:

— Хо-хо... Хо-хо...

Нешта смяілівае мармыталі і балаголы...

І вось цяпер трэба Грышу ісці на пасяджэнне гэтай ячэйкі. Парадак дня вельмі сур'ёзны. Пры апошняй сустрэчы з Андрэем паўсталі важныя пытанні: растлумачэнне ролі Грамады ў нацыянальна-вызваленчым руху беларускага народа і другое пытанне — выкрыццё рэакцыйнасці сіянісцкага руху і здрадніцтва Буида. Ясна было для абодвух, што апошняе пытанне будзе цвёрдым арэхам для местачкоўцаў, якія жылі ў атмасферы рабінаўскіх пронаведзяў. А рабін даводзіў, што не трэба займацца рэвалюцыямі, трэба чакаць волі бога, якая ўжо здзяйсняецца.

З ціхім гоманам вярталіся яўрэі з сінагогі. Наперадзе ішлі багатыя — купцы і прамыслоўцы ў доўгіх чорных паліто, у капелюшах-кацялках. Пад пахамі паслі тоўстыя, быццам закураныя дымам, кнігі ў скураных карычневых вокладках — збор мудрасці прарокаў і талмудыстаў. За імі ішлі дробныя гандляры — хто таксама ў паліто, а хто ў касцюме. Калі першыя гаварылі павольна, другія спяшаліся. Ззаду ўсіх ішла бедната. І дзіўна, беднаты ў мястэчку найбольш, а з сінагогі ішло яе найменш. Мусіць, не ўсім аднолькава да густу настаўленні рабіна, і кожны з беднаты быў рад выкарыстаць суботу, каб адпачыць пасля цяжкай працы.

Апускаўся вечар, а потым падыходзіла ноч з белым, крыху цьмяным месяцам, які, здавалася, прыплыў сюды з далёкай пустыні і спыніўся над ціхім мястэчкам, каб пасеяць у душах людзей надзеі і мары.

Ах, ах... «Шма, Ісроэль, адонаі, элегейіну хот...»¹ З гэтай малітвай багатыя ездзяць аж у Варшаву да цадыка, каб вымаліць у яго цуд для сваіх інтарэсаў. Вязуць цадыку вялікія грошы і просяць. Лясны прамысловец кажа: «Рэбэ, памаліся богу, каб быў мароз, бо мне трэба вазіць альху з лесу...», а другі лясны прамысловец, наадварот, просіць памаліцца, каб хутчэй растаў лёд на рацэ, бо яму трэба сплаўляць лес. Каму будзе лепш спрыяць бог, — гэта невядома, мусіць, таму, хто даў цадыку больш грошай. Ай, грошы, грошы...

...Ну, а дзе возьме грошы бедны яўрэі паехаць да цадыка і вымаліць у яго хоць такое звычайнае цуда, каб дзеці хоць раз у тыдзень з'елі булку з маслам?

¹ Слухай, Ізраіль, бог вялікі, бог літасцівы...

Багатыя кажуць, што яўрэям цяпер ужо не трэба пра-соўвацца на ўсход, бо блізка граніца, бо там, у Саветах, талмудысты не ў пашане, што там нельга нажыць капіталу. А якое ж гэта жыццё без капіталу, без яго ж няма ніякага гешэфту.

Так мяркуюць багатыя, а вось бедныя думаюць і гавораць інакш. Яны прагна слухаюць весткі аб СССР, з захапленнем прытакваюць, пакручваюць галовамі, агеньчыкамі загараюцца іх вочы, якія, здаецца, ніколі не бачылі радасці. Там можна зарабіць працоўнаму чалавеку, аддаць дзяцей у вялікую навуку. Го, навука! Яна дае багацце чалавеку. Толькі на ўсход, толькі на ўсход. Няхай згарыць гэты захад. На ім неба чорнае і крывавае... А на ўсходзе сонца заўсёды яснае і неба чыстае.

Але багатыя маюць сілу, уладу, — асцярожней з імі, іх падтрымлівае рабін. І калі што, дык назавуць адшчэпенцам, напусціць рабін на цябе ўвесь кагал. І што тады? Адна пакута. І дзе ўзяць тую цудадзейную сілу, якая б пазбавіла сілы багатых?

Грыша адказвае ў такіх выпадках:

— На ўсходзе, бачыце, знайшлі такую сілу... Бедныя прагналі багатых і кіруюць жыццём справядліва. Ніхто нікога не крыўдзіць, усе роўныя... А калі хто што зробіць несправядліва, таго караюць...

— Караюць?

— Так, караюць...

— О, о... гэта...

І пераглянуцца між сабою, слухаючы, зварухнуцца, усмешкамі асвецяцца іх твары.

— Дык там усё гэта зрабіў рускі рабочы народ, а мы тут што зробім?

— І мы не адны... — адказвае Грыша, — ёсць народ беларускі, у Польшчы! — польскі, а ўсе мы разам маем надзею і апору на народ рускі...

Змоўкнуць слухачы, задумаюцца. Аб панскай Польшчы ў душы няма прыемных думак, бо перад вачыма спуюць па вуліцы паліцыянты з пагайкамі, чыноўнікі. Ад іх толькі і даводзіцца слухаць польскую мову. Ды якая тут мова! Адна лаянка.

Але... Грыша гаворыць праўду — усё на ўсходзе.

Часта па начах Грыша праводзіў Андрэя на гасцінец.

Підзе ні агеньчыка за акном. Усё заснула, не чуваць нават і брэху сабак. Толькі ў аддаленні глухім рэхам чу-

юцца крокі вартавога паліцыянта па дашчаным тратуарчыку. Ды не спіць яшчэ другі вартавы — месяц. Заціхла жыццё, замкнутае, як ітушка ў клетцы.

Грыша ўсміхаецца. Яго твар — белы, белы — у святле месяца здаецца патхнёным. Якая ж прыгожая рэч — ідэі свабоды, ідэі брацтва народаў. Ужо іншымі вачыма глядзіць ён на вуліцу, на дамы, на крамы. Відаць, ён бачыць іх педаўгавечнасць.

Андрэй не раз казаў Грышу, што сіла лўрэйскай рэакцыі — гэта містыка і гешэфт.

А гешэфт кліча да нажывы, да накаплення. А тое і другое разам — да адасаблення ад іншых народаў і да ўласнага раздрабнення. Толькі рабочаму люду чужыя гэтыя якасці. Ён услухоўваецца ў іншую праўду, у тую, якая плыве з усходу, з СССР. Ніякія граніцы, ні межы не могуць стрымаць гэтай праўды. Яна даходзіць у самыя глухія куткі і пакідае след — пакідае надзею на збаўленне ад паноў, ад жандараў, і ад рабінаў.

Грыша, як толькі павячэраў, для адводу вачэй бацькоў усё ж такі выпрасаваў касцюм. Бацькі супакоіліся і хутка пайшлі адпачываць. Гэтага толькі і трэба было Грышу. Ён апрануўся і выйшаў. Браты і сястра моўчкі, з цікавасцю правялі яго вачыма. Сястра хацела нават штосьці сказаць, але не паспела. Дзверы зачыніліся, і Грыша знік. Пасяджэнне ячэйкі мелася адбыцца ў хаце Давыда.

Ноч была свежая і зорная. Месяц яшчэ не ўзышоў. На вуліцы яшчэ не ўтаймаваўся рух. Хадзілі парачкі па вузкім тратуарчыку, размаўлялі ўпаўголаса.

Грыша спыніўся ля сваёй каліткі ў цяньку, каб разгледзецца навокал.

Ніхто з пракожых не заўважаў яго. Вось ідзе аптэкар Бурштэйн і махае блішчастай палачкай. Малады, прыгожы, у капелюшы і пенснэ, заглядае ў твар сваёй спадарожніцы і нешта з усмешкай гаворыць. Гэта бундавец. Часта вядзе дыскусіі — ды з кім? — з паліцыянтамі аб наляпшэнні жыцця ў мястэчку, што нядрэнна было б забрукаваць вуліцу, аб сапраўдных тратуарах, аб самадзейнай пажарнай камандзе, але ніколі не заікнецца ён аб прафсаюзе.

А калі лўрэй ўсім мястэчкам неслі ў сінагогу новую тору, спісаную па далёкай традыцыі на валовай скуры, Бурштэйн ішоў з гэтай самай блішчастай палачкай у першых радах. Як жа не песці, калі пават сам пан староста ішоў і нават перад сінагогай сказаў прамову. Выляталі

словы: «польская дэмакратыя»... «рэлігійная тэляранцыя, якою можа пахваліцца Польшча»... У заключэнне староста накіраваў удар супроць камуністаў і СССР і заклікаў да змагання з камунізмам. Але, гаворачы аб рэлігійнай «тэляранцыі», пан староста Наўроцкі, вядома, не ўспомніў, што нядаўна ксяндзы пацкавалі асаднікаў і мясцовую шляхту, каб адабраць царкву пад касцёл у адной вёсцы, не так далёка ад Глушца, што сам пан староста паслаў групу паліцыянтаў для дапамогі ксяндзам. Ды шмат аб чым не ўспомніў пан староста.

Бурштэйн слухаў прамову і захапляўся разам з гандлярмі. Вельмі хацелася далучыцца да Бурштэйна і Ісэру Цукерману, але ён баяўся Максіма Рунды, які заўсёды пільна прыглядаўся да яго.

Цукерман тады быў дома, стаяў воддаль ад акна і хціва праводзіў вачыма працэсію з тораі. Калі ж працэсія скончылася, Цукерман хутка адскочыў ад акна і глядзеў услед, аж пакуль не знік з вачэй апошні чалавек.

Усё гэта прамільгнула ў галаве Грышы. Ён правёў доўгім позіркам Бурштэйна і, выйшаўшы з ценю, перабег на другі бок вуліцы і знік паміж крам.

Гэтым часам пасяджэнне другой ячэйкі праводзіў Максім Рунда. Ячэйка складалася з яго, Максіма, Якава, Цукермана і мелапхалічнага інтэлігента Ігната Вярэні.

КАРЧМА ШЧЫГЕЛЬЧЫКА

Яна нічым не адрознівалася ад іншых падобных устаноў, якіх у мястэчку было пямала. Карчма Шчыгельчыка была мураванай, пабеленай, з вялікімі халоднымі вокнамі без фіранак, ад чаго мела выгляд суро́ва-абыякавы. Той, хто будаваў яе, не лічыўся ні з якімі густамі. Каробка з цэглы, а на ёй дах з гонтаў — што можа быць больш простым? Ніякіх слупоў ля ганка. Суцэльная сцяна франтона, пабудаваная з цэглы, разам са шчытом уніраецца ў тонкі гонтавы дах. У сцяне два акны, а паміж імі дзверы цёмна-карычневага колеру. А ганак? Ёсць і ганак. Ён зроблены з дошак у тры прыступкі і як быццам прыстаўлены да дзвярэй. Гэтая будыніна, пазбаўленая ўсякай утульнасці, не нагадвала чалавечага жылля. Гэта была іменна карчма. Людзі заходзяць туды на пэўны час, каб потым яе пакінуць.

У карчме амаль на самай сярэдзіне стаіць вялізная,

пязграбная печка. Здаецца, яна займае сабою ўсю карчму, хоць навокал яе стаяць сталы і крэслы. На печцы, на вышыні росту чалавека, цёмныя тлустыя плямы. Гэта ад тлустых валасоў самога гаспадара карчмы Антона Шчыгельчыка, які часта любіць стаяць ля печкі, заклаўшы рукі за спіну, і абцірацца галавою. Антон Шчыгельчык — чалавек год над пяцьдзесят, высокі, грузны. Саладжавая, некалькі тупая наўнасць застыла на пульхных мяккіх шчоках, цёмных вачах, якія глядзяць часам лісліва-ласкава. Са Шчыгельчыка можна маляваць ікону якога-небудзь святога. Просты радок блішчастых ад тлушчу валасоў, падтрыжаных «пад гаршчок», прамы нос, крыху гарбаты, і характэрная купецкая бародка клінам даюць падставу для гэтага.

Антон Шчыгельчык — новаспечаны буржуй. Родам з гэтых месц, ён маладосць сваю правёў у Севастопалі і Адэсе, дзе пакаштаваў розных прафесій, пачынаючы ад грузчыка і канчаючы прыказчыкам. Не пашанцавала — паехаў у глыб Расіі і ў горадзе Туле паступіў у манастыр, — стаў манахам. Гэта было ўжо ў 1914 годзе. У час Кастрычніцкай рэвалюцыі ўцёк з манастыра і пачаў прабірацца дамоў. Заспеў запусцелую гаспадарку брата, які загінуў у час вайны. Тады Антон Шчыгельчык прадаў зямлю і купіў у Глушцы вось гэтую камяніцу-карчму. Для афармлення куплі хадзіў пехатою аж за шэсцьдзесят кіламетраў у скарбовае ўпраўленне, але свайго дабіўся.

І вось Антон Шчыгельчык — буржуй. Жыве ў гэтай камяніцы толькі з жонкай, бо дзяцей няма. Ходзіць між сталоў і крэслаў, грузны, непаваротлівы, і ўсё запрашае з салодкай, тупа-наўнай мінай:

— Калі ласка... Калі ласка... Сядайце, галубчыкі, сядайце... Вось за гэты стол... Вось...

Няспрытна хадзілі яго рукі, пязграбна. Калі рэзаў хлеб, закуску, здавалася, вось-вось парэжа сабе палец. А калі пёс усё гэта на стол, чапляўся нагамі за крэслы і, чырванеючы, злаваўся на сябе.

Ну, але ўсё ж такі як-ніяк — буржуй. Усе ўсміхаліся з яго пязграбнасці і прабачалі: яшчэ не пабіў рукі.

Карчма Шчыгельчыка стала прыпынкам больш за ўсё сялян, а таксама местачковых саматужнікаў — цесляроў, муляроў і іншых. У Антона можна сядзець вечарамі колькі хочаш і гаварыць аб розных справах, нават пагуляць у карты, бо да іх быў ахвотны і сам гаспадар. Нямала асушаць бутэлек піва, з'ядуць каўбасы з сітным хлебам, а часам і горкай нажлукцяцца і пачнуць сілу паказваць — хто

на сталае кулаком, а хто і загрудкі. Няма чым плаціць — Антон пачакае. Ён пойдзе за прылавак, там возьме аловак з-за вуха, асядлае нос акулерамі, пашукае чыстую старонку ў сваёй універсальнай кнізе і запіша так, што літары выглядаюць, як пейкі клінапіс.

— Гмм... — гусавіць сабе ў нос Шчыгельчык. — Як цябе, Пятрусь? Верабей?..

— Верабей...

Скажа «Верабей», а запіша «па-граматычнаму» — «Пётр Арабей — 3 злоты».

Пярэднія вокны карчмы глядзяць на базарную плошчу — проста на царкву. Увесь рух на плошчы відаць як на далоні, і гэтым часта цешыцца Антон. Калі няма нікога, Антон Шчыгельчык пройдзецца па сваёй карчме і спыніцца ля акна, заклаўшы рукі назад. Глядзіць доўга — на плошчу, на царкву, схаваную ў клёнах і бярозах, і тады сама сабою прарываецца знаёмая яму мелодыя: «Благослов-и-и-и... душе моя господа, благословен еси, господ-и-и-и...» З гэтай песняй пойдзе за прылавак і пачне корпацца ў сваіх няхітрых запісах. За прылаўкам дзверы ў кватэру — там педзе сядзіць жонка, якая рэдка паказваецца ў карчме. Яе ўладанні — кухня і хлэй. За домам — цевялічкі падворак з дрывотняй, за яе сценамі — спуск уніз да балота, дзе пачынаюцца местачковыя сенажаці.

Ведае Антон Шчыгельчык сваю карчму, бачыць, што робіцца на плошчы, але не здагадваецца, што дзеецца ў яго дрывотні.

Бо калі гаснуць агні ў хатах крамнікаў, мяшчан, а ў карчме Шчыгельчыка яшчэ свеціцца агонь, Максім Рунда хавае ў дрывотні лістоўкі. З задняга боку, ад сенажаці, сцяна з падвойных дошак. Між дошкамі насыпана пілавінне. Яно асела амаль на даўжыню рукі. Добрая схованка. Хто можа падумаць, што тут, у дрывотні іканапіснага Шчыгельчыка, хаваецца крамола? Ды і сам Максім Рунда ў добрых адносінах са Шчыгельчыкам. Не так даўно нават ладзіў печ яму, і гаспадар застаўся здаволены працай Максіма...

У той час, калі Грыша Плотка праводзіў пасяджэнне сваёй ячэйкі, Максім у сваёй ячэйцы гаварыў аб распаўсюджанні лістовак. Упершыню такое заданне атрымаў і Цукерман. Ніхто не прычыў супроць такой прапагандысцкай работы, усе лічылі яе законнай, натуральнай. Якаў сказаў, што ён раскідае лістоўкі пры выхадзе

з мястэчка на шлях, пад крыжам; Вярэня — аж за староствам, дзе скрыжоўваюцца шляхі; сам Рунда браў на сябе самае далёкае месца — аж пад чыгунку. Ісэру Цукерману прапанавалі пляц ля млына Моўшы, куды з'язджаецца шмат сялян на памол, да таго ж побач лесапільня пад рэчкай. Адным словам, два аб'екты. Цукерман за пратэставаў, чаму іменна яму даручаюцца гэтыя месцы. У яго ўяўленні паўставалі калёсы з узнятымі аглоблямі, пах конскага поту і гною, сяляне ў сярмягах і лапцях, а побач брудная тарфяная рэчка, занесеная гусіным пухам... Фі... Не, ён не пойдзе туды. Гэта работа Рунды, гэтага мужлана... Гэта ён знарок... «Не, я не пайду туды раскідаць лістоўкі...» — запырчыў Цукерман, а потым пачаў так хутка гаварыць, што яго словы спляталіся ў клубок і па барадзе пацякла сліна.

— Значыць, ты не хочаш выконваць пастанову ячэйкі? — строга запытаўся ў Цукермана Рунда.

— Я... Я не для раскідання лістовак, — выпаліў Цукерман. — Няхай гэта робяць такія хлопчыкі, як ты...

— А для чаго ж ты? Для таго, каб кланяцца ледзь не кожнаму паліцыянту? Хто цябе пхае ў карак гнуць спіну ў паклоне гэтым, з нагайкамі? Ты што, наперад прыдабрыцца хочаш? Гэта не па-нашаму... Мы табе пра гэта не казалі, а цяпер зоймемся гэтымі справамі па ячэйцы.

Цукерман заёрзаў на месцы, пачаў мітусліва біць рукамі па каленях, усхапіўся з месца як укушаны. Вочы вылезлі, кучма валасоў уздыбілася.

— Ты паклёпнік!.. Ты адкажаш за гэта! Ты аптысеміт!

— Лягчэй, лягчэй... не баімся... — адказаў Рунда. Не вытрымаў і Якаў.

— Дык ты пойдзеш раскідаць лістоўкі ці не? — запытаўся ён нахмурыўшыся.

— Добра, я... я пайду... раскідаю... Але я хачу прыцягнуць Рунду да адказнасці.

І Цукерман ад бяссілля ўкусиў сябе за руку і, бліснуўшы вачыма, змоўк.

Пасля пасяджэння ячэйкі Рунда ўжо глыбокай поўначчу з мяшком літаратуры за плячыма ішоў цямнейшымі месцамі ў напрамку да карчмы Шчыгельчыка.

Праз два дні ў Глушцы здарылася такая падзея, якой ніколі ў ім не было.

Людзі прагнуліся рана і перш за ўсё ўбачылі, што цырульня маленькага, тоўстага Ёшкі змяніла свой знешні

выгляд, дакладней кажучы, колер. Была сабе цырульня як цырульня — невялічкая, з новых габляваных дошак, тулілася ў радзе гэткіх жа крам, і раптам за адну ноч яна з жоўтай стала белай. Вось гэта дык дзіва! Людзі прыходзілі паглядзець на гэты цуд — адны спыняліся, другія чамусьці хутка адыходзілі, а некаторыя, замахаўшы рукамі, проста ўцякалі. Адбегшыся, асцярожна азіраліся на вокал. Што гэта такое? Выдумаў нехта штуку на дзіва ўсяму Глушцу.

А зрабіў гэта штукара, тоўсты Эфроім. Нездарма ён казаў на пасяджэнні ячэйкі: «Я зраблю, што трэба будзе...» Ну і зрабіў. Абклеіў цырульню Ёшкі камуністычнымі лістоўкамі... Ды так шчыльна, дбала абклеіў, як у свой час абклеіў шпалерамі сцены ў сваёй хаце. Здалёк здавалася, што цырульня Ёшкі, якая і так падобна на картачны домік, злеплена з белай паперы. Ніводнай лістоўкі нельга адарваць пальцамі, іх хіба толькі нажом можна саскрэбці. Тут былі лістоўкі розныя — па памерах і па зместу ды да таго ж яшчэ па розных мовах. Наперадзе, ад вуліцы, Эфроім наклеіў лістоўкі на яўрэйскай мове. Зрабіў ён гэта знарок ці так здарылася — невядома. Але гандляры, глянуўшы на іх, адразу ж уцякалі. На бакавой сцяне былі наклеены лістоўкі на рускай, беларускай і польскай мовах, — лістовачкі з тоненькай, эластычнай паперы. Штукара Эфроім! Здаецца, даведлася аб гэтым і сонца, бо яно, ледзь узняўшыся над наваколлем, як быццам знарок, застыла праменьнямі на сцяне цырульні Ёшкі, — сонца яснае, спакойнае.

Пагудка данесла Ёшку аб такім незвычайным здарэнні з яго цырульняй. Нават перададзена было, што напісана ў тых лістоўках. «Хавэйрым, хавэртэс!»¹ — пачыналася кожная з іх. А затым былі заклікі да барацьбы з буржуазіяй, з Бундам, заклікі да салідарнасці працоўных усіх нацыянальнасцей, каб сумеснымі сіламі дабіцца... савецкай улады. Ну, каб так было, як у Расіі. Гэта ж трэба адважыцца на штосьці такое, каб у белы, ясны дзень людзі чыталі такія словы. Быць у Глушцы бядзе... Што скажа камендант паліцыі, што скажа пай староста?

Калі на вуліцы стала людней, усе, хто набліжаўся да цырульні Ёшкі, пераходзілі на другі бок вуліцы, каб абысці яе. Усе ведалі, што стала з цырульняй Ёшкі за адну ноч.

¹ Таварышы, таварышкі.

Адны ў мястэчку ценшыліся, што з Ёшкам адбылося такое здарэнне, казалі: «Добра... Гэта яму за тое, што пюхаецца з паліцыяй...» А другія — кунцы і дробныя гандляры — налохалі: «Будзе бяда цяпер усім... Праз Ёшку можна было прыдабрываць паноў...»

А Ёшка прыляцеў і, як толькі глянуў на сваю цырульню, нарабіў крыку:

— Згубіцелі! Згубіцелі! Ім заўздросна на маю цырульню... Я ведаю, чыя гэта работа! Я ведаю...

І трос кулачкамі ў наветры.

Ёшка не на жарты быў устрывожаны. Кінуўся быў адчыняць цырульню, але апамятаўся — спыніўся. Азірнуўся навокал. Ubачыў паліцыянта, які набліжаўся да скрыжавання вуліц, і накіраваўся да яго.

Паліцыянт падышоў разам з Ёшкам да цырульні, агледзеў усё, агледзеў падазроным позіткам і Ёшку з галавы да ног і тады свіснуў у свісток. Прыбеглі яшчэ два паліцыянты. Той, што свіснуў, пакінуў сваіх калег каля цырульні, а сам падаўся ў камендатуру, каб далажыць аб незвычайным здарэнні. Неўзабаве з'явіліся яшчэ трое на чале з маладым афіцэрам. Аглядалі цырульню Ёшкі з усіх бакоў, нават мацалі пальцамі. Афіцэр толькі запытаўся ў аднаго:

— У чым гэта абходзе?

Той, крыху спалоханы, сквапна адказаў на пытанне. Цырульні не адмыкалі. Патрэбны былі два сведкі. Тады можна пачаць следства і пісаць пратакол.

Ёшка па загаду афіцэра зараз жа пабег і прывёў аптэкара Бурштэйна, які, бліскаючы шкельцамі пенспэ, з падкрэсленай ветлівасцю зняў капялюш і пакланіўся паліцыянтам. Адзін сведка ёсць, каго ж узяць другога? Вуліца, як на цяперашчасце, зусім апусцела, нават і дзяцей не відаць. Паліцыянты паглядалі ўздоўж вуліцы ў абодва канцы і ўрэшце заўважылі, што нехта набліжаецца.

— Пачакаем,— сказаў афіцэр і выняў бліскучы партсігар, каб закурыць.

Той «нехта» ішоў без шапкі, цупаў дробнымі крокамі, трымаў правую руку ў кішэні штаноў, адварнуўшы крысо касцюма. Наблізіўся да скрыжавання вуліц, спыніўся, паглядзеў з момант на паліцыянтаў і хацеў звярнуць убок, але тут яго паклікалі. Бурштэйн і Ёшка пазналі ў ім Ісэра Цукермана. Так, гэта быў ён. На вокліч Цукерман спыніўся, а затым усё ж такі хацеў павярнуць убок. Але грубы голас спыніў яго зноў. Ісэр Цукерман дробна засту-

каў па тратуарчыку сваімі варшаўскімі чаравікамі і неўзабаве, збялелы, стаў перад паліцыянтамі.

— У чым справа, прошэ пана? — звярнуўся ён з умільнай усмешкай да афіцэра.

Афіцэр агледзеў і Цукермана з галавы да ног і сказаў:

— Будзеш сведкай пры вобыску ў цырульні пана Ёшкі... Вось вы і пан Бурштэйп.

— Прозэ пана... Які з мяне сведка? Я тут нічога не ведаю і не хачу ведаць. Я вось захварэў нешта на жывот і ішоў да доктара...

Афіцэр паківаў галавой, глянуўшы на жывот Цукермана:

— Так ужо раптам і захварэў? Фу, пся крэў... Нічога пану не станеца... Тут нядоўга... Бачыш, пан, што тут паклеена? Можна, ты сваю руку прылажыў?

Ісэр Цукерман затросся, як у ліхаманцы.

— Прозэ пана... Прашу мяне звольніць... Я нічога не ведаю... Я нічога не ведаю... Я ішоў да доктара... Прозэ пана...

— Нічога, жывы будзеш... — буркнуў афіцэр і кіўнуў Ёшку: — Адчыняй...

Грукнула жалезная завала. Дзверы адчыніліся. Пачаўся вобыск. У цырульні было адно люстэрка, адно крэсла, прылады для галення, столік, адзін услончык для кліентаў, на якім часам вылежваўся сам Ёшка, грэючыся на сонцы, як кот на акне. Праўда, на сцяне вісеў яшчэ кларнет. Пры вобыску адзін паліцыянт са скрыўленымі ад верхавой язды нагамі зняў і кларнет, агледзеў, нават падзьмуў у яго і, насміхаючыся з Ёшкі, сказаў:

— То ты такі, пся крэў, прыцель? Баю, баю, і абляпіўся камуністычнымі лістоўкамі, пся крэў...

— Хто? Я абляпіўся? Нехта наляпіў... Я знаю, чыя гэта работа, — петушыўся Ёшка.

— Добра, добра, нас не ашукаеш... Пан Цукерман, напэўна, ведае, чыя гэта работа, — гаварыў паліцыянт, ужо мацаючы пальцамі сцены, абклееныя шпалерамі.

— Прозэ пана, адкуль жа я магу ведаць? — не змаўчаў Цукерман і далей працягваў грызці пазногці на пальцах.

Вобыск быў скончаны, напісаны і падпісаны пратакол, што нічога ў цырульні не знойдзена. Але для доказу трэба было далучыць да пратакола хоць некалькі лістовак. Афіцэр загадаў сарваць іх. Але гэта аказалася немагчымым.

Эфроім зварыў такога клею, што лістоўкі як быццам прыраслі да дошак.

Усе зайшлі ў тупік — што рабіць?

Пан Бурштэйн — правізар, хімік, ён ведае нямала хімічных сакрэтаў, ну як жа яму не падзяліцца імі з панамі? Гэта ж навясіць яго ў вачах усеўладнай паліцыі. Бурштэйн паспеў прачытаць у лістоўках заклік да барацьбы з Бундам, дзе той называўся зборышчам сацыял-здраднікаў.

— Прощэ пана... — звярнуўся ён па-ўгодніцку да афіцэра.

Бурштэйн умее трымаць сябе, пездарма ўсе купцы і гандляры ў мястэчку лічаць яго самым адукаваным чалавекам.

— Прощэ пана, — паўтарыў Бурштэйн, — гэтаму можна дапамагчы. Калі дазволіце, я падыду ў антэку.

— Няхай пан будзе ласкавы... — адказаў узрадаваны афіцэр.

Разам з паліцыянтам Бурштэйн пайшоў і неўзабаве вярнуўся. Лістоўкі былі адклеены, хоць і не ўсе. На ўсе не хапіла сілы і магічнага сродку пана бундаўца. Пасля гэтага сведкі былі адпушчаны, а паліцыя з Ёшкам накіравалася ў пастарунак. Лістоўкі, якія пельга было адклеіць, Ёшка падрапаў нажом.

— Я пасля змыю... шчоткай, — паабяцаў афіцэру.

.

Увечары таго ж дня быў арыштаваны Грыша Плотка.

* * *

Калі Андрэй увайшоў у карчму Шчыгельчыка, там сядзеў толькі адзін наведвальнік, усім вядомы мешчанін мястэчка Глушца сальнік Карнікевіч. Яшчэ малады, гладкі з твару, у чорным касцюме пад гальштукам, у шэрай падношанай кепцы, ён перавальваўся на крэсле сваім тулавам і выдаваў гукі, падобныя да гукаў адкормленага парсюка. Аказваецца, гэты Карнікевіч быў п'яны ў дым. Навальваўся грудзьмі на стол — стол рыпеў, рыпела і крэсла. Фарфоровыя крошкі ад пабітай талеркі бялелі на падлозе ля ножак стала (вялікія кавалкі гаспадар падабраў). Лямпа, якая вісела на дроце пасярэдзіне карчмы, свяціла цьмяна. У вялікія беспрытульныя вокны глядзела цёмная ноч.

Андрэй сеў у аддаленым кутку і напрасіў чаю.

І раптам стук кулака па сталю разлётся, як рэха, у бязлюднай карчме, а за ім гарлавы крык:

— Так, Шчыгельчык, ці не? Кажы!..

— Так, так, пане Карнікевіч, — падтакваў Шчыгельчык і тулаў за прылаўкам, неспакойна пазіраючы на п'янага гасця.

— Хто цэрквы пабудаваў у Расіі?! Га? — крычаў сальнік. І, б'ючы ў грудзі кулаком, адказваў: — Пабудавалі мы — купцы! — і потым нахіляўся ў бок Шчыгельчыка і пытаўся: — Так ці не?

— Так, так, вядома, што так... А хто ж? У каго грошы, той і будаваў... — гаварыў Шчыгельчык, а сам думаў, чым супакоіць гэтага раз'юшанага вепрука. Урэшце падышоў і паклаў руку Карнікевічу на плячо. Лагодна сказаў, схіліўшыся:

— Можна, кваску даць? Хлебнага? У мяне ёсць...

— Што-о-о? — раўнуў сальнік. — Ты за каго мяне лічыш? Гарэлкі давай, гуляю сёння...

— Гарэлкі ўжо няма...

— Як няма? Які ж з цябе купец? А яшчэ па манастырах хадзіў... Богу маліўся...

Шчыгельчык паціснуў плячыма і адышоў.

А сальнік Карнікевіч працягваў сваё, стукаючы мясістым кулаком па сталю:

— Мм... Я гэтую хэўру... Я яе... вось так... — і сальнік зрабіў такі рух, як быццам што ламаў. — Купцы цэрквы будавалі, а яны... Мм... — мармытаў сальнік.

Шчыгельчык ківаў галавою і ўсё прыгаварваў упаўголаса: «Ах, госпадзі, госпадзі...»

Сальнік нешта раптам успомніў і крыкнуў:

— Шчыгельчык! А скажы, чаму Плотку выпусцілі з пастарука! Га? Краўцовага сына. Га?

Андрэй кінуў піць чай, насцярожыўся...

— Чаму выпусцілі? — адазваўся Шчыгельчык. — А таму, відаць, што віны за ім не было...

— Дурны ты, Шчыгельчык! Віны не было... Яны ўсё зрабляць... усё... Хто абклеіў цырульню Ёшкі камуністычнымі паперкамі? Га? — пытаўся, як быццам палазіў на каго, Карнікевіч. І сам сабе адказваў: — Ён, толькі ён... А яго, бач, выпусцілі... Гэ... вось штука.

І сальнік Карнікевіч захістаўся на месцы так, што ледзь не перавярнуў стол.

— Яны рэвалюцыю хочуць зрабіць ва ўсім свеце... Па-

род абдурваюць... Камітэтчыкі ў нас аб'явіліся... Яшчэ будзе перцу гэтым камітэтчыкам... — і сальнік памахаў кулаком у наветры.

Пры апошніх словах Шчыгельчык пасцярожана зірнуў спадылба ў той куток, дзе сядзеў Андрэй, і ўсмішка прабегла па яго твары. Палічыў патрэбным сказаць сальніку:

— Папе Карнікевіч, можа, пара дахаты, праспацца трохі?

— Што — выгаінеш? — гаркнуў пап Карнікевіч. — Мяне, патомственнага мешчаніна горада Глушца, выганяць? Ды ты ведаеш...

Але тут перапыніў яго Шчыгельчык.

— То, можа, піва бутэлечку?

— Гааа... раздабрэў... давай піва...

Андрэю было ясна, што ў карчме сядзеў самы сапраўдны чарнасоцец.

Слухаючы яго выкрыкванні, Андрэй яшчэ раз пераконаўся, што зрабіў правільна, калі адправіў Грышу Плотку ў падполле. Вось толькі нядаўна, перад прыходам сюды ў карчму, развітаўся з ім. Чатыры дні трымалі Грышу ў дэфензіве і ўсе чатыры дні білі. Гомап абурэння пракаціўся па мястэчку. Ва ўсіх на вуснах было імя Грышы Плоткі. Адчула гэтыя настроі паліцыя. Нічога не дабіўшыся ад Грышы, яна вырашыла выпусціць яго пад залог — пяцьсот злотых.

Андрэй паставіў на погі ўвесь раённы МОПР, і на пяты дзень Люба, дачка Дзям'яна Гарагляда, прынесла Абраму 500 злотых. Абрам жа думаў ужо што-небудзь прадаць з адзежы. Але тут...

Увесь Глушэц, здавалася, быў у напружанні. Такога ж здарэння яшчэ не было сярод летуценнікаў мястэчка за ўсе часы панавання Польскай Рэчы Паспалітай.

Праводзілі Грышу Андрэй, Рунда і Якаў. Развітваючыся з Рундам і Якавам, Грыша, схуднелы з твару, з павязкай на левым воку, сказаў:

— Ісэра Цукермана трэба выключыць з партыі... абавязкова... Фальшывы... Мая памылка, таварышы, што я згадзіўся тады прыняць яго. Нявопытнасць... Цяпер я ўсё разумею... Глядзіце, зрабіце гэта, выключыце...

Андрэй і Грыша пайшлі далей толькі ўдвух. Ноч пасоўвалася на пясчаны шлях цёмная, крыху ветраная. Мінулі каталіцкія могілкі ў полі і ўрэшце спыніліся пад прыдарожнай грушай. Андрэй сказаў паўшэптам:

— Паедзеш на адну з явак Паддубнага ў Баранавічы,

там атрымаеш прызначэнне, куды і што... — І перадаў адрас і пароль.

— Помні, Грыша, ты ўжо атрымаў баявое хрышчэнне. Глядзі, ідзі чэсна да канца. Будзь горды тым, што мы, многа нас, працуем для вялікай справы вызвалення... Вось так...

Грыша стаяў перад Андрэем усхваляваны, моргаў адным вокам, хацелася многа сказаць, але не мог.

— Я... Я цяпер усё ведаю, Андрэй, і я рад, што ўведаў... Гэтага ў мяне ніхто не выб'е... Не... ніхто... Я ведаю, што я ў гэтай барацьбе не апошні, а роўны з усімі... І гэта мне дало і дасць сілы ўсюды... Зайдзі калі-небудзь да маіх бацькоў, пацеш іх, я цябе прашу.

— Добра, — адказаў Андрэй, — усё зраблю. — Ён глянуў навокал і працягнуў руку на развітанне: — Давай развітаемся... А то яшчэ які злыдзень зняпацку нападзе на нас.

Яны абняліся па-таварыску.

Андрэй стаяў пад грушай, аж пакуль не заціхлі крокі Грышы, а затым пакіраваўся да мястэчка. У карчме Шчыгельчыка ён павінен сустрэцца з Апанасам Хмелем.

Але вось мінае гадзіна, а Апанаса няма. Сам пазначыў сустрэчу, а няма. Зараз будзе месяц пасля нарады ў Забалотці, а што за гэты час зрабіў Апанас — невядома. Паддубны найначай паехаў у Варшаву. Няма вестак і ад Васіля. Вольга таксама маўчыць. У камітэце Грамады ідзе арганізацыйная праца. Аляксандр Сучок найшоў некуды ў бок Дзядоў арганізоўваць валасны камітэт Грамады. Пакінулі Андрэя праводзіць усе справы ў камітэце. Ну і, вядома, яшчэ сакратара Кананца. Дрэнна з Кананцом. Ён, відаць, уявіў сабе, што камітэт — гэта адвакацкае бюро. Акругком партыі прыняў пастанову, каб пры камітэце было створана бюро прапэнняў і каб прапэнні пісаліся сялянам бясплатна. Кананец, відаць, забыўся, што ён член партыі, але не забыўся, што ён быў некалі сакратаром у адваката, і пачаў употай браць плату за прапэнні, ды яшчэ якую! Часта заходзіў у карчму і кожны раз прыходзіў п'яны. Андрэй гэта заўважаў ужо некалькі разоў. Вырашыў пасля прыезду Паддубнага паставіць гэтае пытанне на абмеркаванне.

І цяпер, прыйшоўшы ў карчму Шчыгельчыка, Андрэй пакінуў Кананца ў камітэце ў вясёлым настроі.

Кананец хацеў здзівіць і задобрыць Андрэя нейкай ка-

фэшантаннай цацкай. Стаўшы ў позу спевака і падпяўшы
свой азызлы твар, ён заспяваў:

Ох, ност сердце, болит печенка,
Ох, что наделала девчонка...

Андрэй зрабіў выгляд, што быццам не чуе гэтай песні,
а потым так глянуў на Іванца, што той неяк адразу
асёкся, заціх і, не ведаючы, што рабіць, пачаў скручваць
тоўстую цыгарку. А Андрэй, крута павярнуўшыся, вый-
шаў, стукнуўшы дзвярыма.

Вось вам і рогі Грамады. Растуць, растуць, — цяма ча-
го... Андрэй думае аб неабходнасці праверкі, аб тым, што
варта правесці чыстку ў павеце. Вернецца Паддубны —
тады. Але дзе ж той Апанас? Гуляйпоч недзе загуляўся.
Андрэй глянуў на карчме. Шчыгельчык у драцяных аку-
лярах, як прадавец свечак у царкве, стаяў за прылаўкам
і корнаўся ў сваёй бухгалтэрыі. Сальнік Карнікевіч, па-
клаўшы галаву на стол, хроп, як знясілены конь. Кепка
звалілася з галавы... Сальніку, напэўна, сніліся цэрквы,
пабудаваныя купцамі.

Андрэй-страціў надзею дачакацца Апанаса і хацеў ужо
ісці. Але тут пачуўся тупат ног на ганку. Скрыпнулі дзве-
ры, і ў карчму не ўвайшоў, а неяк цішком, прыгнуўшыся,
усунуўся Апанас Хмель. Каўнер яго чорнай курткі быў
прыўзняты, кепка, сцягнутая на патыліцу, сядзела на га-
лаве на самыя вушы. Вочы бліскалі па-мышышаму. За ім
следам увайшоў малады чалавек, незнаёмы Андрэю. Апа-
нас акінуў позіркам карчму, на момант расчаравана скры-
віўся, але, глянуўшы направа, павесялеў.

— А, ты тут? — сказаў ён і падышоў да Андрэя ві-
тацца. Павітаўся з Андрэем і незнаёмы. Апанас не сеў, а
шпаркім крокам падышоў да Шчыгельчыка.

— Здароў, Антон, — жвава гукнуў Апанас, падаючы
руку Шчыгельчыку.

— Здаровешькі, здаровешькі, — саладжава адказаў
Шчыгельчык.

— Ну, як жывём?

— А, нічога, дзякаваць богу... як вы? Як жонка, дзеткі?

— Аб гэтым не пытайся, — адмахнуўся рукой Апанас.
Шчыгельчык зняў акуляры і працёр вочы.

— Бедна жывеш, Антон, — карчма пустая...

— Што рабіць? Не ў мяне аднаго карчма, карчмароў
многа ў мястэчку, — крыху са скрухай адказваў Шчы-
гельчык.

Апанас азірнуўся і ціха запытаў, паказваючы на сальніка:

— А гэта хто?

Шчыгельчык адказаў шэптам:

— Гэта сальнік Карнікевіч. Каб яго халера ўзяла... Прыйшоў, напіўся, буяніў тут, а цяпер спіць.

— Няхай спіць, — махнуў рукою Апанас.

— Ага, можа, праспіцца...

— Чым пачастуеш? — з усмешкай спытаўся Апанас.

— Чым? Вось каўбаска ёсць, сальцісончык, сальца харошае, паляндвічка, кумпячок, сырок, селядзец, нават рыбка смажаная.

— Ну, рыбку сам еш, — кінуў Апанас.

Шчыгельчык заморгаў вачыма са шматзначнай усмешкай і дадаў:

— Гарэлачкі можна...

— Ну, Антон... збяры там чаго-небудзь... сам ведаеш... па тры чалавекі. Я галодны, як чорт. Пачастуй добра... Бо пасля будзем гаварыць аб іншым... Маю інтэрас...

Пры апошніх словах Шчыгельчык на хвілінку ўтаропіўся вачыма ў Апанаса. Затым яго ікананісны твар асвятліўся нейкай здагадкай, і Шчыгельчык жвава пачаў увіхацца, узброіўшыся доўгім нажом.

— Зараз, галубчыкі, зараз, от, дзе галава ў каго... — прыгаварваў Шчыгельчык, хваліў галаву Апанаса і сам пакручваў сваёю.

Андрэя здзівіла такое сваяцтва Апанаса з карчмаром. Які можа быць у яго інтэрас да Шчыгельчыка? Гм... Дзіўныя рэчы вытварае гэты Хмель, — усё нейкія таямніцы і таямніцы...

Калі Апанас вярнуўся да стала, Андрэй заўважыў, што на пагах у ягоковы боты, толькі з калодкі. Што ж — боты рэч звычайная. Аднак штосьці насцярожвае...

— Ты, аказваецца, маеш добрае знаёмства з гэтым Антонам... Нейкія інтарэсы? — запытаўся Андрэй.

— Ат... Глупства... так сабе, — адказаў Апанас і сагнуў носам. А потым перавёў гутарку на другое, паказваючы на незнаёмага. — Ты ведаеш гэтага чалавека?

— Не, не ведаю.

— Гэта Арцём Світка — наш чалавек.

Андрэй паглядзеў у шырокі скуласты твар Світкі чырванаватага колеру і ў цёмных вачах яго заўважыў блукаючыя іскры.

Світка час ад часу хмурыў бровы. У гэтым маладым

чалавеку адчувалася натура моцная, валявая. Здавалася, што для гэтага малайца не цяжка ўстаць, выбіць акно і выскачыць.

— Я ж вас ведаю, таварыш Касцевіч,— сказаў Світка. І голас загучаў грубавата, напорыста...

Цікавы хлопец. Паклаў на стол левую вялікую далонь, а правую ўвесь час трымае апушчанай. Глядзіць нерухома, часам непрыкметна аглядаецца на акно.

— Закурим,— сказаў ён, і на стол лёг кісет з махоркай.

...Пасля вячэры, калі зайшлі на падворак камітэта, Апанас паклікаў Андрэя да плота і шэптам сказаў:

— Хочаш мець боты?

— Боты? Што гэта значыць?

— А тое значыць, што ты, бачу, ходзіш у падраных ботах, і я хачу надзяліць цябе ботамі.

— Адкуль яны ў цябе?

— Гэта не твая справа... ну, як?

— Не, не вазьму...

— Дзівак, дзівак...

Падышоў Світка і напрасіў:

— Таварыш Касцевіч, не адмаўляйцеся. Калі не хочаце ботаў, мы можам даць грошай на боты...

Андрэй зразумеў, што гэтыя людзі зрабілі нейкую нячыстую справу.

Памаўчаўшы, адказаў:

— Я хутка буду мець боты... Дзякую...

— На што вам траціцца, таварыш Касцевіч,— зноў умяшаўся Світка.— Чорт з ёю, з буржуазіяй. Хутка паны будуць уцякаць адгэтуль... Мы ўжо робім ваенныя рэпетыцыі...

— Ну, не тут аб гэтым,— сыкнуў Апанас,— распусціў губу. Дакуль ты не навучышся? Эх!

Андрэй маўчаў, зразумеў пешта небяспечнае, а думкі ўжо выстуквалі, як быццам неслі тэлеграму кудысьці — да самых верхніх, самых чулых: «Хутчэй спяшайцеся, трэба ратаваць нашу святую справу».

ЛЕТАПІСЫ

Эх ты, нядоля бяздошная!..

Куплены бык хадзіў усё лета, дзе яму хацелася — па яравых, азімых, і быў названы «царскім». Гэта ж міласць

царская, — зміласцівіўся над беднымі, — міласць вечная, пенарушная!..

Цяпер ужо няма цара ў Расіі, але старыя кажуць, што ён яшчэ кашы наварыць. Маладыя не вераць старым, маладыя хочуць жыць без цара, без паноў. Але як дабіцца такога жыцця? Трэба, відаць, узяцца за вінтоўкі, прагнаць паноў і зажыць па-людску... Вось Грамада... Яна паможжа...

У воласці кожны дзень стаіць доўгая чарга людзей у сукошных світках, у лапцях. У кожнага торба цераз плячо, напханаая петыцыямі. Сяляне-лапцюжнікі прыйшлі да войта дамагацца беларускай школы. Войт доўга трымае людзей, усё корміць «пачакаем», а людзі не разыходзяцца — стаяць, церпяць. Урэшце падымаюць гоман, і тады толькі адчыняюцца дзверы кабінета войта. Пешта будзе з гэтага, ой, будзе... Рыхтуйце зброю, вастрыце яе, — хутка пешта будзе.

На сходах гурткоў не шкадуюць праклёнаў для паноў, удалых насмешак, і вочы ва ўсіх вясёлыя.

Але што гэта за нечаканасць? Граф Ельскі, той самы Ельскі, які арганізаваў пабоішча сялян у лесе, а сын якога камандаваў каршым атрадам — вешаў, паліў, — гэты самы Ельскі ахвяруе запалянскаму гуртку Грамады дрэва на пабудову народнага дома. Вось гэта штука! Людзі так здзівіліся, аж не ведалі, што казаць. А пагалоска паляцела птушкай па вёсках, далёка. Гоман пайшоў, — значыць, паны паддаюцца, чуюць свой канец. Няма чаго паноў баяцца, — яны ўжо слабыя.

Эх, нядоля, не ведаеш ты, што яшчэ ў даўніх, далёкіх грэкаў быў выдуманы траянскі конь. Ён яшчэ жыве і яшчэ не хутка здохне. Але гоман паплыў па вёсках — пападае — трэба браць. І трыста падвод з навакольных вёсак выехалі ў лес па дрэва для народнага дома. Так шуганулі, што за тыдзень быў гатовы зруб, а за другі тыдзень і ўвесь дом. Чаго не можа зрабіць народная сіла?! Але... камуністы задумаліся. Адчувалі, што тут нешта не так, нехта перабіў рытм, штосьці ўзяло верх не тое, што трэба.

Хіба не так, Апанасе Хмель? Ты радуешся і кажаш, што паны Ельскі даў дрэва пад напорам мас. Ой, не так...

Эх, чаго не было на палескіх прасторах! Страшным бязлюддзем вее палеская прастора, дзе толькі чароты і асокі шэпчуцца з ветрам аб адзіноцтве і глушы. Ні прыстання, ні спакою няма чалавеку. Мусіць, і канца свету няма — усё так і так, — усё чароты, імхі, лазнякі, над якімі

звісаюць клубкаватыя хмары на небасхіле. Толькі адзінокія сцежкі, пратапаныя нагою чалавека, хаваюцца ў балотных гушчарах. А там, на ўзвышшах-астравах, красуецца лес, таксама непрыступны. Маўчаць змрочныя елкі, маячаць пад сонцам сосны з бярозамі, а на ўскраінах уладарна ўглядаюцца ў бязлюдныя прасторы цары-дубы. Там, распластаўны крылы над блакітным небам, застыў каршун. Тут сваё царства, не пакоранае чалавекам. Бо там, дзе раскінуліся закураныя вёскі, над сыпучымі пяскамі, на тонкіх чэзлых сцяблінах, звісаюць жытнія каласкі, як слёзы. Каласкі настолькі маленькія, што здаюцца слязьмі. Як жа цяжка тут чалавеку!

І які ж ты бездапаможны, чалавек, сярод бязлюдных балот і абжытых пяскоў! І ці не таму твае думкі часам такія злосныя, недаверлівыя, помслівыя? Не дасаджай, падарожны, сэрцу чалавека, ты бачыш, колькі ў ім крыўды...

Эх, Апанас, Апанас... ці не помніш ты, як некалі зімою вёз чалавек воз сена на добрым грывастым кані? Калі ён пад'ехаў да шырокай балотнай нізіны, прыкрытай ільдом, там стаяў папуры чалавек у карычневай світцы і аўчынай шапцы. Чалавек спытаўся ў папурага, дзе можна праехаць. А папуры чалавек не мог адарваць вачэй ад каця — такі дужы, такі прыгожы конь. І ўрэшце сказаў: «А вунь бачыш той гладкі лядок, вось там праедзеш». Сказаў і адышоўся за куст. Чалавек паехаў з сенам, узрадаваны. А папуры ў карычневай світцы, стоячы за кустом, глядзеў спадылба ўслед. Вось ужо і лядок гладкі, блішчасты. Чалавек пагнаў каця і сам прыбавіў кроку. Адзін міг, як мара, — лёгкі трэск, і схаваўся навекі ў бездань і воз з капём, і гаспадар. Толькі чорныя тарфяністыя хвалі шуганулі ўверх і закруціліся вірам. Потым усё сціхла, толькі водная гладзь адбівала ў сабе пахмурнае зімовае неба.

Можна гэта быў твой бацька, Апанас Хмель, у якога злодзеі ўкралі каця? Дык — «няма ў мяне, няхай не будзе пі ў кога». А ці помніш... Напэўна, ты быў тады яшчэ малы, як у воласць прыйшоў плячысты селянін, апрапаты ў кажух і ў суконную, тарфянога колеру куртку зверху яго. Доўгія валасы спадалі на каўнер. Можна было падумаць, што гэта прыйшоў шамап з лясных петраў. Энергічны твар з носам і вачыма каршуна. Праз рэдкую бародку прасвечваў раздвоены падбародак. Скінуў аўчынную шапку, пугу паставіў у куток. Яму насустрач выйшаў старшыня, — гэтакі ж самы, нелюдзімы і суровы. Толькі кіўнуў галавою і сказаў: «А... зараз...» і дадаў: «Коні — добрыя?»

«Шаман» накруціўся пару мінут на месцы, пахукаў у рукі і выйшаў. На дварэ насоўваўся зімовы, вільготны вечар. Ехаць трэба было далёка, у гушчыню лясоў, да трэцяга сунольніка — лесніка.

Старшыня апрапаўся адзін у пакоі, надзяваў на сябе кажух, а наверх світку тарфянога колеру і чагосьці трывожна азіраўся. Каб хоць была ўдача... Апрапуўшыся, яшчэ пастаяў. А за ім увесь час сачыў з партрэта, стоячы на ўвесь рост, цар Аляксандр Трэці і, здавалася, падбадзёрваў: «Не робей!»

...Коні імчаліся, як віхор, па праезджанай саннай дарозе праз шырокія, замерзлыя балоты ў чаротах і асоках, праз хмызпякі і гушчары карлікавых бярозак, праз цёмныя, аснежаныя лясы. Толькі вецер гнаў услед кудлатыя хмары і свістаў ля вушэй.

...І ў глыбокую поўнач прынеслі сябры ў мяшку ў хату лесніка дзве адсечаныя чалавечыя галавы. А ў кішэнях... здабыча...

Эх, эх, усякае было... І цяпер яшчэ ёсць. Хіба адзін з трох не быў тваім дзядзькам, Апанас?

* * *

Андрэй сядзеў у камітэце адзін. Дзяжурый. Кананец пасхаў у сваю вёску. За акном павольна калматымі сняжынкамі падаў вільготны снег. Людзей сягоння прыходзіла мала. Андрэй сядзеў пад стосам пратаколаў, рэзалюцый гурткоў, разбіраў розныя почыркі розных сакратароў. А разам з гэтым напывала задума, ціхая і трывожная. Вось яшчэ не астыў ад уражання, пакінутага пядаўна адным з наведвальнікаў. Гэты селянін, як далёкі падарожнік, увайшоў у камітэт з кіем, з кужэльнай торбаю ў руцэ. Калі пераступаў парог, прыгнуўся, каб не зачэпціцца галавою за вяршнік. Стаўшы ля парога, ветліва і неяк наважна сказаў: «Добры дзень». Потым паставіў кій у куток, зняў барановую шапку, абтрос ад снегу, скінуў башлык, абцёр цёмныя вусы і такую ж бародку. На Андрэя глянулі шэрыя, крыху панурныя, сялянскія вочы. У доўгай падношанай світцы, падпяразанай саматканым шырокім поясам, ён, здалося Андрэю, прыйшоў з нейкай далёкай патрыярхальнай мінуўшчыны. Павольна, не смяючыся, надыхаў да стала. На твары не было і ценю нясмеласці ці затоснай хітрасці або няўпэнасці. Наадварот, гэты чалавек гадоў за сорок, з крыху хвалістымі

цёмнымі валасамі, адчуваў сябе, як у сваёй хаце, хоць у яго руках, у выглядзе праглядала затоеная пашана да ўстановаў, куды ён зайшоў. Андрэй са здзіўленнем сачыў за ім. Селянін па-гаспадарску, з павагай, разманьста адкінуў крысо світкі і з кішэні суконных даматканых штаноў выняў штосьці накштальт вялікага скуранага капшукі, завязанага скураным шнурком-засмаргай. Загрубелымі пальцамі нацягнуў за шнурок і высыпаў на стол перад Андрэем кучку сярэбраных грошай.

— Што гэта такое? — спытаўся Андрэй.

— Я — скарбнік гуртка Грамады. Вось прынёс вам членскія ўзносы.

— А-а... — сказаў Андрэй, — ну, лічыце...

І селянін лічыў. Раскладваў асобна дваццаціграшоўкі, пятнаццаці, дзесяці, пяцідзесяці. Сабралася немалая сума. Андрэй ужо хацеў пісаць квітанцыю, аж убачыў, што селянін усё яшчэ лічыць. Ён адсунуў невялікую кучку ўбок і сказаў:

— Вось гэта маё, а гэта вам... Я бяру чацвёртую частку, як належыць...

Андрэй непрыкметна ўсміхаўся. За час існавання камітэта такой практыкі яшчэ не было. Хто прыносіў узносы, аддаваў усе. Разлікі рабіліся потым. А тут... такая дакладнасць.

— А-а... ну, добра, добра, — сказаў Андрэй, — правільна, дзядзька...

І дзядзька згроб назад у капшук сваю частку, потым туды ж паклаў і квітанцыю. Палагаднеў яго твар. Ён выпрастаўся, выканаўшы абавязак, і запытаў:

— Можна, кніжачак якіх можна ў вас?

— Дамо, дамо кніжачак, — адказаў Андрэй і надзяліў дзядзьку рознай літаратурай — і палітычнай і мастацкай.

Дзядзька зараз жа не спяшаючыся надзеў шапку, памацаў рукою, ці добра сядзіць на галаве, завязаў башлык і, агледзеўшыся, ці ўсё ў парадку, узяўся за кій. Стаў ля парога, дакрануўся да шапкі рукою і сказаў:

— Бывайце здаровы!..

Андрэй адказаў і тут жа ўбачыў падэшву лапця, падплеценага апучай, калі гэты паважны дзядзька перакідаў нагу за парог. Дзверы зачыніліся, і стала ціха.

Андрэй падумаў: «Ідэі барацьбы з акупацыйнымі праніклі ў самыя глухія куткі...»

Андрэй схіліўся над пратаколамі, рэзалюцыямі гурт-

коў. Чаго там толькі не было? Нават сваркі паасобных гурткоўцаў і тыя знайшлі свой адбітак у пратаколах. Вось пратакол, напісаны прыгожым почыркам з канцылярскай дакладнасцю. Відаць, пісар працаваў недзе ў канцылярыі і цяпер здзіўляе дзядзькоў сваёй «вучонасцю». Напэўна, ходзіць з папкай пад пахай, як гэта ўжо здаралася бачыць Андрэю ў вёсках. А большасць пратаколаў напісана малапісьменным почыркам, сваёю хатняй мовай, з імкненнем упрыгожыць сказы газетнымі слоўцамі. Амаль кожны пратакол пачынаецца такімі словамі: «...сход гуртка адкрыўся гучнымі воплескамі...» або «пры гучных воплесках»... праспявалі песню «Годзе, мы доўга цярпелі». На парадку дня — «змаганне з панам або з паняй такой-та за сервітут¹, або за дарогу, або за «абчэсцвенную» зямлю, якую самавольна заараў кулак такі-та — ён жа панскі падлізнік». Бічаванне паноў і панскіх падлізнікаў знаходзіў у кожным з пратаколаў, і больш за ўсё ўвагу народа займаюць лес, асаднікі, зямля. Адносна рабунку лесу акупантамі пывуць цэлыя пасланні. Ёсць і канкрэтныя, жорсткія — забараніць панам знішчаць лес. Гэтыя рэзалюцыі Андрэй адкладае асобна — іх трэба паслаць у Вільню ў рэдакцыю сваёй газеты «Наша праўда» для надрукавання. А што датычыцца асаднікаў, то пратаколы поўныя абурэння, праклёнаў. Андрэй чытае і запатоўвае сёе-тое ў блакнот.

...«Пасяліўся год таму назад у нас сусед,— пішацца ў адным пратаколе.— Гэты сусед — пракляты асаднік Стэцкі. У нас няма зямелькі, а яму далі аж 30 гектараў ды ў нас пад носам... Людзі кажуць — культурай нам хваліцца... каб табе рукі наадсыхалі, хіба капуста можа расці на гары ў пяску?» І ў канцы сказа стаіць знак запытання, як дуга.

І далей: «Хіба ж можна так здэкавацца з зямелькі? Гэты вораг працоўнага народу мае два ружжы і кулямёт, і ліварвер пры баку. Хлопца красцянкі нашага сяла Макрыны Рудак счарпіў бізуном за тое, што карова ўбегла ў яго канюшыну, а на трох гаснадароў падаў на суд. І права на яго няма ніякага, што хоча, тое робіць, п'янога гэты, грабіцель. Усё верхам ездзіць на полі ў сядле, хваліцца, што служыў у легіёнах Пілсудскага. А нам напляваць на гэтыя легіёны, пападралі скуры з нашых людзей. Ведаем мы гэтыя легіёны. Але цяпер прыціх пан, бо ба-

¹ Права сялян пасвіць жывёлу ў панскім лесе.

чыць, што Грамада наднялася, нават вітаецца, калі сустрапе. Падагнуў хвост. Але нам не патрэбна яго вітанне. Мы хутка паўстанем. І таму пастанаўляем, каб выгнаць асадніка Стэцкага, як і ўсіх асаднікаў, з нашай зямлі...

Сход закончыўся гучнымі воплескамі і песняй «Слязамі заліт мір бязбрэжны»...

Андрэй скопчыў чытаць гэты шчыры пратакол, і цяжкая маршчына легла між броваў. У гэтай кроплі адбіта цярыненне ўсяго народа. Наўна — гэта так. Але — непа-срэдна, ад душы. У гэтым і ёсць сіла.

Пачаў перагортваць далей. Натрапіў на такое пытанне, якое дагэтуль не сустракалася ў пратаколах. Справа ішла аб барацьбе за... царкву. У пратаколе пісалася: «Ксяндзы з мястэчка і шляхецкага засценку разам з паліцыяй хочуць перарабіць нашу цэркаў на касцёл. Увесь народ усхваляваўся. І мы пастанаўляем: не даць панам царквы, так як яна пабудавана мазольнымі рукамі працоўнага народу...»

Андрэй усміхнуўся над такім аргументам і зразумеў цяжкасці складальнікаў пастановы. Непопулярна змагацца за царкву, калі шмат людзей цяпер у бога не верыць. Але ўсё ж такі шкада аддаваць царкву пад касцёл.

А як абгрунтаваць гэта? А вось як: яна, бачыце, пабудавана мазольнымі рукамі працоўнага народу. Думалі сакратары і выдумалі, бо шкада і царквы, калі вораг ірвецца да рабунку. Проста і ясна. Гэта, а не што іншае кіравала людзьмі перад абліччам навалы ксяндзоў і паліцыі, і таму пытанне стала на сходзе гуртка.

Андрэй спецыяльна адлажыў гэты пратакол, каб потым абмеркаваць яго на пасяджэнні камітэта.

Прад вачыма Андрэя ўзпікла тая цэркаўка ў глухім лясным зацішшы ля Дзядоў — жывая сведка наступаў папскага Рыма на ўсход, на Беларусь. Пры гэтым на хвіліну прамільгнулі ў душы тыя часы партызанскай барацьбы — Сцяпан Каваль, Сава Супрун, Макар Краўчук, яна — Вольга... Зноў паўстаў перад вачыма той крыж пры царкве і на ім... павешаны Даніла. Здавалася, што ўсё гэта было ўжо даўно, хоць у душы засталася незагоеная рана. Дзе ж тыя хлопцы-малойцы са Сцяпанам? На момант пачуццё адзіноцтва авалодала Андрэем, ён адчуў педахоп чагосьці вялікага. Глянуў у акно. Снег усё падаў і падаў вялікімі калматымі сляжышкамі.

Хілілася к вечару, і зімовыя непрытульныя змрокі павольна, непрыкметна асядалі ў пакоі, ад чаго яшчэ цяжэй

рабілася на сэрцы. На вёсках цяпер шмат слаты, гразі і гэтыя непрытульныя змрокі на хатах, калі ўсё застывае ў цяжкай, як камень, задуме.

Пасіпелыя дзеці і маці...

Холадна, холадна на пашай зямлі...

Гінуць лепшыя царыванні, гінуць таленты народа...

Яшчэ нямала цяжкіх выпрабаванняў на шляху.

У турмах ужо дзесяць тысяч палітзняволеных. Піл-судскі ўсё больш і больш пераймае ад фашызму метады барацьбы з рэвалюцыянерамі.

Уся надзея народа — Усход, Саветы, Чырвоная Армія, якая перамагла ворагаў на дваццаці шасці франтах. І таму гарады і сёлы не вераць у граніцу, якая легла за Стоўбцамі і замкнула народ, як у склепе.

Андрэй ачуўся ад задумы і стомленым рухам рукі абцёр свой твар, як быццам вызваляючыся ад цяжкіх думак. Нахіліўся зноў над пратаколамі. Але пачалі трапляцца ўсё менш змястоўныя. Прычына зразумелая. Не так даўно ад староства паступіў загад, каб камітэт паведамляў, колькі і дзе адбываецца сходаў гурткоў у той ці іншы дзень. І камендатура высылае на кожны сход па аднаму або па два паліцыянты. Ну, якія ўжо там сходы пры паліцыі! І таму трапляюцца пастаповы больш дробнага парадку: то пастанавілі выпісаць газету, то кніжкі, то напавіць вуліцу ў вёсцы, то наладзіць спектакль, то прыняць некалькі чалавек у гурток. Камітэт у адказ на загад староства змяніў тактыку — загадаў гурткам рабіць сходы ў адзін дзень па ўсім павеце. Вядома, што ў камендатуры не хопіць паліцыі. Староста ў адказ на гэта папрабаваў, каб камітэт прысылаў у староства парадак дня сходу ўсіх гурткоў. Далі адказ і на гэта, што парадак дня ўсіх сходаў складаецца толькі з двух пытанняў: арганізацыйныя справы і бягучыя справы.

— Вазьмі нас за руб дваццаць, — сказаў Андрэй у свой час, калі бюро камітэта прыняло такую пастанову.

Але як-ніяк прысутнасць паліцыі адмоўна ўплывала на ўзровень сходаў.

І стала нецікава разглядаць пратаколы далей. Летапісы бурных дзён так ці інакш адыходзяць у надполле.

Націскаюць паны, націскаюць... Паліцыянты на сходах гурткоў уменшваюцца ў абмеркаванні спраў. Відаць, маюць на гэта інструкцыі. Відаць, паны хочуць навалі накіраваць ход Грамады ў іншае рэчышча. Напэўна, старосты таксама маюць на гэта інструкцыі. Намер папоў

зразумелы — адвесці Грамаду ад палітыкі, ад барацьбы супроць акупацыі, зрабіць з Грамады згодніцкую арганізацыю над кіраўніцтвам кулацкіх элементаў.

Не, пань, дарэмныя намаганні! Гэтага ніяк, аніяк не ўдасца вам зрабіць.

Цепь прамільгнуў за вокнамі — пехта ідзе. Неўзабаве ўвайшоў паштальён і перадаў пошту. Уся пошта была з Вільні — газеты, часопісы і адзін ліст. Андрэй распячатаў. Ліст быў ад Цэнтральнага Камітэта Грамады, з загадоўкам: «Да ўсіх павятовых камітэтаў і гурткоў беларускай сялянска-работніцкай Грамады». У ім пісалася, каб выконваліся загады старостваў. Гэта для таго, каб не паддавацца правакацыям. Таксама пісалася, што хутка будуць перавыбары павятовых камітэтаў і камітэтаў гурткоў. Але аб гэтым будзе паведамлена асобна.

Андрэй прачытаў ліст раз і яшчэ раз. Думаў. Ліст яму адразу не спадабаўся. Што асцерагацца правакацый трэба — гэта правільна, але, каб дакладна выконваць загады староства, — гэта не... Не тое... Нешта не на-нашаму. Лбо — перавыбары. Чым яны выкліканы? Хоць ён там і Цэнтральны Камітэт, але, відаць, абстаноўкі не ведае. Выходзіць так, што ён, гэты камітэт, нібы згаварыўся са старостамі. Але як гэта можа быць — ён жа камітэт Грамады? Праз Грамаду мы павінны на першы пачатак дабіцца дэмакратычных правоў для народа. А тут — дакладна выконваць загады старостваў. Староствы заўтра можа загадаюць закрыць такі і такі гурток, бо ён, бачыце, бальшавіцкі, як любяць гаварыць пань. Не, з гэтым згадзіцца нельга.

І Андрэй пасля доўгіх разваг сеў рыхтаваць адказ Цэнтральнаму Камітэту. А потым запісаў у блакнот: «Арганізаваць адказы ва ўсіх гуртках на ліст ЦК Грамады». Закрыў блакнот і энергічна ўстаў з месца, нібы задача была ўжо выканана. Пацягнуўся ад стомленасці, пасля прайшоўся па пакоі. На сцяне партрэт Янкі Купалы ўжо ахутаўся змрокам. Пад ім яшчэ прыкметнай была цытата з яго верша: «І будзе ўпукаў панаванне там, дзе сягоння плача дзед».

...Андрэй і не заўважыў, як у пакой увайшоў старшыня гуртка вялікай вёскі Кваспкі — добры прамоўца і арганізатар, камуніст Антон Ткачук, у кажусе і куртцы, падняразаны вяроўчынай. Малады, удумлівы і строгі, ён умеў спалучаць канспірацыю камуніста з легальнасцю

грамадаўца, і яго гурток быў у павеце амаль на першым месцы.

Вёска ўжо мела бібліятэку, арганізавала свае курсы для навучання моладзі, мела мастацкі гурток, вёска не хадзіла адбываць шарваркі, не плаціла падаткаў. Паліцыя баялася гэтай вёскі, у якой большая палавіна бацькоў не пасіла хрысціць дзяцей да пана. Гэтая вёска ўжо змагла арганізаваць сезонную забастоўку супроць намешчыка ў час жніва і капання бульбы і выйграла яе.

Ткачук, нават не абтрасаючы снегу, загаварыў адразу:

— Касцевіч, бяда...

— Што такое?

— У вёску прыехала аж дзесяць паліцыянтаў з секвестратарам¹ браць падаткі. Сядзяць у старосты. Падаткаў ніхто не нясе, вядома... Пагражаюць, што будуць забіраць кароў і авечак... Што рабіць?

Андрэй як быццам ужо быў падрыхтаваны да адказу (скрабянуў яго за жывое гэты ліст ЦК Грамады).

Ён паклаў руку на аснежанае плячо Ткачука і сказаў усхвалявым голасам:

— Ты ведаеш, Ткачук, наш лозунг: «Ні гроша падаткаў фашысцкаму ўраду Пілсудскага, ураду акупацыі і тэрору». Ведаеш гэты лозунг?

— Ведаю,— адказаў Ткачук,— мы ж яго і выконвалі. Але што рабіць, калі будуць браць скаціну?

— Не даваць, Ткачук, не даваць... Калі будуць выганяць кароў, авечак на вуліцу, пусціце ў ход дзяцей,— пяхай загапяюць у хлявы назад... Але будзьце напуганымі і самі. Калі пачнуць біць дзяцей, атакуйце паліцыю, атакуйце смела — крыкам, каменнем, паленнямі... Не дапускайцеся да рукапашнай. Але я думаю, хоціць аднаго крыку... Пабаяцца... Потым аб усім напішам, прынясець нам, падрукуем у газеце...

Андрэй спыніўся на момант і, зморшчыўшы лоб, дадаў:

— Ага... з камсамольцаў арганізуйце начную варту, бо могуць награнуць ноччу... Гэта ўжо было ў Навагрудскім павеце. Вось так, Ткачук, ідзі і дзейнічай.

Ткачук тут жа надзеў шапку і падбегам падаўся з хаты. Потым за акном пачулася «но» і ляск пугі. Ткачук з месца пагнаў каня рыссяю.

¹ Урадавы чыноўнік, які спаганяе падаткі.

Андрэй хадзіў на пакоі напружаны.

«Гмм! Значыць, хочучь зламаць самую моцную вёску для пачатку. Мацаюць... Вось з чаго пачынаюць наны... характэрна... Ці не пачатак чаго большага?»

Раздзел чацвёрты

ПАЧАТАК КАНЦА

Весткі прыйшлі пасля, як яны наогул часта прыходзяць глухімі, падпольнымі дарожкамі і сцежкамі. Носяць іх з сяла да сяла маладыя хлопцы і дзяўчаты — ганцы падполля. Дзень ці ноч, лета ці зіма — яны ўсё нястомна ідуць і ідуць з радасцю і думкай, што кожны іх крок набліжае канец няволі. А з горада ў горад весткі імчацца ў паяздах. Разносяць іх тыя ж падпольныя сувязісты і сувязісткі. Хто далучыцца да групы рабочых, хто прастаіць усю дарогу ў цёмным кутку ля акна, назіраючы за кожным новым чалавекам, а хто і на прыступках вагона. Едуць не з пустымі рукамі — едуць з цяжкаю, але дарагою ношай. Чамадан... гэты славуты чамадан, пракі так многа расказваюць нават анекдотаў, заўсёды спадарожнічае ім. Чамадан скураны, часам ужо і абшарпаны, але трывалы, як стары служака, які зведаў «воды і медныя трубы». Чамадан носіць у сабе, хавае ад вока паліцыянта, шпіка толькі... словы і словы. Падпольшчыкі вязуць у чамаданах літаратуру, вялікія ідэі вялікай партыі — ідэі Маркса — Энгельса — Леніна, вязуць у народ і для народа, у самыя далёкія куткі краіны. Няважна, як ехаць, — ці стоячы, ці часам трэба схвацца і падлаўку, ці прастаяць на буферах, — трэба, чаго б гэта ні каштавала, даносіць гэтыя ідэі да народа, набліжаць дзень свабоды. Прыблізна так і ехаў тады таварыш Васіль, калі развітваўся з Паддубным і Андрэем. Здаецца, усё было ў парадку. Поезд ішоў па асенніх ціхіх прасторах, дзе ў сіняй дымцы бабінага лета дагарала апошняя краса прыроды. За акном мільгалі бярозы ў жаўталісці — паніклыя, задуменыя. Кучаравыя сосны чырванелі стваламі на сонцы. Міпалі шэрыя вёскі, дзе гропкамі рдзелі навіслыя над платамі рабіны. Каровы, рассыпаўшыся, здасца, застылі на полі, прыпаўшы да травы.

І тыя адзінокія старыя грушы, узгадаваныя сонцам і вятрамі, як вартавыя, стаяць разложыстыя, дрэмлюць над палеткам. Мілая, знаёмая прырода, колькі радасных надзей ты ўзнімаеш у душы!

Таварыш Васіль адварнуўся ад акна. Пасажыры ў бакоўцы сядзелі тыя самыя — сяляне. Вагон быў нават і не трэцяга класа, а нейкага апошняга, з абшарпанымі сценамі, скрыпучы, стары вагон, яшчэ, відаць, Аляксандраўскай чыгункі, бо не ўсюды паны ўправіліся замяніць рускія літары і словы польскімі.

Таварыш Васіль нават паразмаўляў крыху з сялянамі, якія ехалі працаваць на лесапільню. Пабойваліся сяляне таварыша Васіля, бо ўсе яны былі ў шэрых саматканых куртках, а ён, таварыш Васіль, у чорным гарадскім паліто і ў чорнай кепцы. Хто яго ведае, можа, які шпik? Гавары, ды не загаварвайся. І сяляне з аглядкай звярталіся да таварыша Васіля — «пане». Таварыш Васіль разумеў такія паводзіны сялян, нават хваліў іх пільнасць і, усміхаючыся ў каўнер паліто, надоўга змаўкаў. Яго вялікія блакітныя вочы рабіліся сур'ёзнымі, а ў галаве зноў плылі насцярожаныя думкі. Прыхіліўшыся плячыма да сцяны, ён пакалыхваўся ў такт перастуку колаў. Хутчэй, хутчэй ляці, поезд, бо шмат работы, яшчэ трэба адведаць другую акругу, а там — справаздачи, цыркуляры, адозвы, лістоўкі, весткі з СССР.

Пачынала ўжо цямнець. Поезд набліжаўся да нейкай станцыі. Па калідоры вагона пачуліся крокі — пасажыры рыхтаваліся да выхаду. Гэта заўсёды трывожная хвіліна. Таварыш Васіль яшчэ вышэй падняў каўнер паліто і пасупуў кепку па вочы. Чуйным вухам сярод мітуслівых крокаў ён пачуў мерную, павольную хаду. Ішоў, відаць, кандуктар або хто іншы са службістаў. Таварыш Васіль адным вокам зірнуў направа і адразу пазнаў у чорным капелюшы, у шараватым паліто з замшавым каўняром таго, аб якім дакладваў яму Андрэй, а Андрэю — Захар Зубец. Прамільгнуў той самы нос, наголены твар. У яго руцэ бліснуў сакваяжык. Таварыш Васіль нават закусіў губу. Сустрэча не зусім прыемная. Не ўдалося прахадзімцу пабачыць піводнага члена акругкома там, дык ідзе паляваць далей. Едзе на старыя яўкі. Але каб чаго не выйшла з гэтай сустрэчы? Работу сэцэсіі, безумоўна, ухваляе дэфензіва. Сэцэсіяністы сочаць за намі не менш, як шпikі. Ужо сцямнела. Поезд, гукнуўшы ў навакольны змрок, спыніўся ля невялікай станцыі. Таварыш Васіль глянуў у акно

і ўбачыў, што перад прыстункамі вагона стаяць два паліцыянты, на грудзях у іх набліскваюць ліхтарыкі. «Іяўжо цяпер панадуся?» — надумаў таварыш Васіль. Цехта на калідоры сказаў: «Праверка дакументаў...» «Што рабіць: застацца ў вагоне ці выходзіць? Трэба вырашаць зараз жа, бо праз мінуту можа быць позна». Таварыш Васіль на момант не ведаў, што рабіць, а потым раптоўна адварнуўся ад акна і спакойна ступіў на калідор і стаў у чаргу да выхаду.

Вось зараз ужо і выхад. Ну што ж, пашпарт у кішэні ёсць. Хіба гэтым паліцыянтам пазнаць, што пашпарт ліпавы, на прозвішча Рамана Шумановіча, грамадзяніна горада Піска? Усё там у парадку, і пячатка з кіпцюрастым арлом, як мае быць, — дакладна. Таварыш Васіль урэшце сходзіць з прыступак і дае паліцыянту шэра-цьмяную кніжачку, над назвай «Довуд асобісты». Паліцыянт разгортвае, глядзіць. З-за яго пляча глядзіць шпik у шапцы-мацяёўцы. Пытаюцца, як прозвішча, імя, імёны бацькоў, месца жыхарства, прафесія. На ўсё адказаў таварыш Васіль. Зараз павінны аддаць яму пашпарт, і ён будзе вольны казак, — зможа сесці ў поезд зноў або пачакаць наступнага. Але штосьці доўга перагортваюць, мязотнікі. А ззаду напіраюць пасажыры, напіраюць так, што таварыш Васіль ледзь трымаецца на нагах. Другі паліцыянт стрымлівае, але нічога зрабіць не можа.

Той, хто правяраў, прасвечвае лісцікі пашпарта на святло ліхтарыка, мацае пальцамі. Урэшце натоўп пасажыраў сарваўся з прыступак і саштурхнуў таварыша Васіля. Ён непрыкметна, зірнуўшы з-пад казырка, зрабіў у цемру адзін крок і знік.

Праверка дакументаў ішла па ўсіх вагонах. Паліцыянт і шпik, думаючы, што таварыш Васіль усё яшчэ стаіць перад імі, запыталіся амаль адначасова:

— А куды едзеце і чаго?

Але адказу яны не пачулі.

— Шумановіч, чаму не адказваеце?

Паліцыянт адвёў вочы ад пашпарта, апусціў ліхтарык і ўбачыў перад сабою толькі запыханага другога паліцыянта.

— Дзе пасажыр?

— Які?

— Што стаяў тут. Вось яго пашпарт...

Паліцыянт глянуў навокал, нават ступіў крок ад пезда. Пасажыра Шумановіча не было.

— Пся крэў, разява! Што ты зрабіў? — крыкнуў той, хто правяраў. — Выпусцілі ттушку. Ідзі, лаві...

Пачакаўшы, злосна дадаў:

— Давай свісток, пся крэў!..

Гарошышка заклекатала ў світку напорыста, трывожна. Такія ж світкі адклікнуліся ўздоўж пезда.

Шпік выпяў з кішэні рэвальвер і даў тры стрэлы ў паветра.

Праверка дакументаў была спынена. Уся паліцыя па загаду афіцэра хлынула па вакзал.

А таварыш Васіль тым часам шпаркімі крокамі ішоў на дарозе ўздоўж чыгункі. Пасёлак ці мястэчка — невядома — засталіся ўжо далёка ззаду. Ужо ў глухім полі, ахутаным начным змрокам, таварыш Васіль пачуў світкі і стрэлы. «Значыць, можа быць пагоня», — падумаў. І нібы ў адказ на яго думку, гулі тэлеграфныя правады: «Пагоня... пагоня...» Спяшайся, таварыш Васіль, бо яна і сапраўды можа быць. Праўда, дарогі не відаць пад нагамі, але горш тое, што яна няроўная, ямістая, у калдобінах, не дае разгону нагам. Але ўсё ж такі ідзецца хутка. Можна, шчаслівы выпадак здарыцца на дарозе і выратуе. Абы дабрацца да Баранавіч, а там... будзе ўсё, што трэба. На пезд садзіцца цяпер ужо нельга. Хоць бы лес які быў на дарозе, а то ўсё поле і поле. Таварыш Васіль спыўся, паслухаў. Здаецца, не чуваць нічога, толькі тэлеграфныя правады гудуць крыху ў аддаленні.

Таварыш Васіль усномпіў пра гэтага ў капелюшы. Яшчэ будзе, відаць, не такая сустрэча, ой, будзе. Рука рэвалюцыянера насцігне злачышцу... Але стой... Сапраўды нешта чуваць. Таварыш Васіль спыўся і прыслухаўся. Так, чуваць. Ён лёг на дарогу і прыклаў вуха. Зараз жа ўсхапіўся на ногі і падбегам падаўся ў поле. Набліжаўся тупат конскіх капытоў.

Таварыш Васіль ляжаў у разоры метраў за трыста ад дарогі, калі тры паліцыянты прамчаліся на конях. Час ад часу яны паблісквалі па абочынах ліхтарамі, якія давалі доўгі прамень. Таварышу Васілю нават здалося на адзін момант, што прамень слізгануў і па ім.

Тупат капытоў заціх. Таварыш Васіль устаў і пайшоў далей полем. Як жа можна доўга ісці па гарбатых загонах — з разоры на горб, з гарба ў разору, але... трэба. У аддаленні свецяць агні пейкай вёскі. Можна, накіравацца туды? Таварыш Васіль пастаяў, падумаў і адкінуў гэты

памер. Пельга. Без сувязі, без дакументаў. А можа, і там валочыцца паліцыя? І найшоў далей.

...Здаецца, дарога. Так, ногі намацалі дарогу. Таварыш Васіль спыніўся і зноў прыслухаўся. Здалёк з цемры далятаў скрыш. Таварыш Васіль пачакаў, паслухаў і здагадаўся, што едуць падводы. Сеў і вырашыў чакаць. Пачуліся глухія галасы паганятых.

Таварыш Васіль, не заўважаны падводчыкамі, сядзеў і лічыў падводы. Палічыў іх нешта з дзесяць і пачаў чакаць апошняй. А апошняя адстала — ехала воддаль, адна. Таварыш Васіль пранусціў і яе. Потым устаў і найшоў даганяць.

— Куды едзеце?

— Да Баранавіч, цэглу вязём... Пану-калтыжніку грошы зарабляем.

— А сабе? — запытаўся таварыш Васіль.

— Гм... сабе? Сабе пяць фунтаў жыта... Вось і ўвесь заробок. Каб яму пяць скул за поч села...

— А далёка да Баранавіч?

— Пятнаццаць вёрст,— адказаў барадаты дзядзька, а затым спытаўся: — А вы адкуль і куды ідзяце поччу ды яшчэ адзін?

— Я здалёк... Няшчасце са мною здарылася... Вось і іду.

— Няшчасце? Якое? — запытаўся дзядзька.

Таварыш Васіль прамаўчаў мінуту і адчуў — яму можна сказаць, што ён уцёк ад паліцыі.

Дзядзька матнуў барадою ў бок таварыша Васіля і змраў яго доўгім позіркам.

— Ад паліцыі, кажаш,— прамовіў,— скопу няма на яе, душыць яна людцоў на днях і на начах.

Таварыш Васіль папрасіў завезці яго ў Баранавічы, схаваўшы на возе, бо на дарогах шырыць паліцыя.

— Я табе добра зашлчу, дзядзька...

Барадаты дзядзька ўсё ж такі доўга маўчаў, а затым, нічога не кажучы, спыніў каня. Выбраў цэглу пасярэдзіне воза, паскуб з дна саломы і ціха сказаў:

— Лезь, кладзіся, накрыю цябе, дзе цэглай, дзе саломай... Што ты зробіш з нашай бядой? Добра, што ўцёк, яшчэ пажывеш трохі на волі. Бо вось мой сын ужо год, як у турме...

«Здагадаўся дзядзька»,— падумаў, усміхаючыся, таварыш Васіль і пачаў масціцца на дне воза, каб выгадней легчы.

На душу паплыло пачуццё шчасця. «Мы і народ — гэта адно цэлае на баявым шляху», — падумаў, гледзячы ў цёмнае неба, адкуль дзе-підзе пазіралі халодныя зоркі. Праз нейкі час абоз быў спынены выкрыкам: «Стуй!» Таварыш Васіль пачуў тупат конскіх капытоў. «Пільнуюць дарогу, нягоднікі», — падумаў ён.

Дзядзька пачаў мацаць рукамі па возе, правяраць, каб не было дзе якой прарэхі. Вось едуць яны ў гузіках і кожны воз асвятляюць нейкім пранізлівым святлом. І яны абышлі ўвесь абоз, адзін паліцыянт спытаўся, ці не бачылі якога-небудзь прахожага. Словы дуднілі проста ў вушах таварыша Васіля, бо паліцыянт стаяў ля воза, конь яго грыз цуглі, здаецца, над галавою.

Усе падводчыкі адказалі, што не бачылі. Паліцыянт абяцаў пават плату, але ўсё роўна нічога не дабіўся. Тады паліцыянты павярнулі коней і шырокай рыссю падаліся туды, дзе далёка свяцілі агні вёскі.

А абоз паплыў у цемру па дарозе са скрыпам. Бараты дзядзька перагнуўся цераз біла воза, разгарнуў салому пад тварам таварыша Васіля і шапнуў:

— Хай шукаюць ветру ў полі, хай яны цогі паломяць. І гукнуў на каня.

* * *

Не зусім добра, што поезд прыходзіць па станцыю рапкам. Але нічога іншага нельга прыдумаць, — трэба было ехаць у горад Г. Абавязкова. Там набірае сілы выразна меншавіцкі ўхіл. Трэба ўзброіць гарадскую арганізацыю, развянчаць «тэарэтыка» Замерштэйна. Асоба ён цікавая, але не для барацьбы. Якое тонкае ўменне шукаць шчылінак у цэлым, каб праз іх прапусціць свае згодніцкія ідэйкі. Няма чаго казаць, — удалая ігра на псіхалогіі адсталай масы, умее з агульных надзей вырваць тое, што яму трэба, але надрывае рост арганізацыі. Ісак Замерштэйн, сакратар прафсаюза пекараў, хутка паспеў стаць рабочым арыстакратам. Нездарма яго празвалі «Макданальчыкам». Англійскі Макданальд выглядае па фота ў кракаўскай газеце «Ілюстраваны кур'ер цодзенны» высокім, плячыстым, няўключным. Ну, а Замерштэйн — маленькі, тоненькі, сухарлявы. Адным словам, Макданальчык. Няма ўжо цяпер сілы, якая б яго асаджвала, выкрывала, як гэта было раней. Сур'ёзны, паважны Венямін Банкоўскі ўжо ў турме. Калі прывялі яго ў дэфензіву, то шпікі доўга разглядалі моцную постаць гэтага токара, быццам урослую ў зямлю,

і ўсё думалі, як прыступіцца да яе з кулакамі. Башкоўскі — сіла, любімец рабочых, моладзі. Кім жа замяніць яго? Вылез на паверхню вась гэты Замерштэйн, якога Башкоўскі трымаў, як ката ў мяшку. Замерштэйн сарваў прапагандысцкую кампанію ў гонар дзевятнацатай гадавіны Кастрычніцкай рэвалюцыі. Доказ усё адзін — «мы надставім арганізацыю над удар». Ну, а што ўжо думаць аб такой адкрытай масавай барацьбе, як забастоўка?.. Кім жа замяніць?

Таварыш Васіль яшчэ глыбей утуліўся ў змрочны куток вагона і думаў, думаў, прыкрыўшы вочы. Няйначай прыйдзеца вылучыць яе, Соню Качаноўскую. Непадрыхтаваная, праўда, гарачая, але верная, разумная. Прыеду — пагаворым.

Ранняе сонца асвятляла горад, які, здаецца, яшчэ лапчыўся ў тонкай імгле, калі таварыш Васіль сышоў з пезда. З-за вакзала далятаў грукат колаў па бруку, ляскат капытоў і той мерны, несціханы гарадскі гул, у якім топуць усе галасы і гукі. Бакавыя праходы ў горад зачынены — ісці трэба толькі праз вакзал. Дакументаў не правяраюць. Значыць, можа, пашанцуе. З натоўпам пасажыраў таварыш Васіль вырваўся з вакзала і шпаркай хадою закрочыў па бруку. Вось ужо мінуў прывакзальны скверык, і вуліца прадсталала прад вачыма. Яна вабіць, кліча таварыша Васіля — «прайдзі толькі адзін квартал, звярні палева ў вузенькі, глухі завулак — там жыве работніца швейнай фабрыкі Сося Качаноўская. Яна ж цябе павінна сустрэць на павароце...»

У пачатку вуліцы, на рагу, стаіць асоба, апёршыся на сукаваты кій. Касцюм на гэтай асобе ззеленаватага колеру, такая ж кепка. Гэты суб'ект, стаіць і нават пазяхае. Не выпайўся, мусіць, гэты пан. Таварыш Васіль прайшоў міма. Асоба, здаецца, і не глянула на яго.

Пачало прыходзіць супакаенне. Але пехта ззаду затупаў пагамі дробна, дробна, як быццам імкнуўся перагнаць. Затым пачуўся голас: «Прощэ пана...» Таварыш Васіль ішоў, не сцішаючы хады. Трывога прабегла ў душы: «Можна, гэта да мяне?» І таварыш Васіль адчуў лёгкі дотык да рукава, і голас прагучаў проста ўжо ў вуха: «Прощэ пана...» Таварыш Васіль азірнуўся, і вочы ўбачылі раскіслы, нявыспаны твар у жоўтай шчаціне няголенай барады.

— Што пану трэба? — запытаўся таварыш Васіль.

— Я хачу праверыць у пана дакументы.

— А хто пап?

Асоба адварнула левую кляпу касцюма і паказала шпікаўскі значок.

— Чаму не правяраеце ва ўсіх, а толькі ў мяне? — пратэставаў таварыш Васіль.

— Гэта ўжо мая справа, — крыху павысіў голас шпік, — маю права.

Таварыш Васіль, гаворачы, пазіраў скоса ў бакі, ці нельга шмыгнуць на які-побудзь падворак. Але паўкол суцэльныя сцены дамоў, крам. Няма ратунку. І таварыш Васіль пачаў шукаць у бакавой кішэці касцюма дакументы. Гэтага толькі і трэба было. У момант з процілеглага боку вуліцы падляцелі яшчэ двое ў шэрых кепках і сталі побач.

Таварыш Васіль зразумеў усё — канец.

— Як прозвінча? — пытаўся шпік, трымаючы пашпарт у руках.

— Іван Бараноўскі.

Шпік глумліва ўсміхнуўся.

— Ты — Бараноўскі? Мы табе так дамо, што збаранеш... Пашпарт я затрымліваю... Пойдзем у камендатуру.

— Гэта гвалт, — запратэставаў таварыш Васіль, — пашпарт адбіраць вы не маеце права.

— Яшчэ права шукаеш, пся крэў... Марш наперад! Будзеш уцякаць — прыстрэлім.

...Так і павялі таварыша Васіля — адзіп шпік ішоў наперадзе, а двое ззаду. Надзяваць паручнікі не адважыліся, каб не выклікаць цікаўнасці людзей. А людзі ўсё роўна цікавіліся, ішлі насустрач, апускалі вочы і сціскалі зубы. Як свежа і шумна ў парку — у кронах ліп і клёнаў наперабой гамопяць гракі. Памятны гэты парк для таварыша Васіля — ён у свой час уцёк тут ад паліцэйскай аблавы і схваўся ў гэтай самай Соні Качаноўскай, якая педзе чакае цяпер на рагу свайго цёмнага завулачка. Добра, што дзень, а не ноч, убачаць свае, будуць ведаць, прымуць меры перасцярогі, перададуць вестку далей. Сэрца паволі пачало камянець... А людзі ўсё ідуць і ідуць насустрач і з нейкай ціхай павагай абмінаюць таварыша Васіля. Часам хто гляне яму проста ў вочы і абдоруць усменкай спачування і жалю. Таварыш Васіль назнае ў гэтых людзях рабочых, работніц, бедных чыноўнікаў. А тыя, што праходзяць у кацялках, канцелюнах, паважна апіраючыся на палкі, з пагардай аглядаюць таварыша Васіля. Іх твары гавораць: «Ага, папаўся, птах... Ну, і добра».

Сэрца заварушылася, на момант закалацілася моцна...

Па рагу ў клятчастай хустцы-канаплянцы стаіць знаёмая постаць, стаіць яна — Сося. У апушчанай руцэ трымае кошык. Нельга ж стаяць з голымі рукамі, гэта можа заўважыць які-небудзь ішкі.

Вочы іх сустрэліся. На момант чырвань заліла белыя шчокі Сося, з чорных вачэй, здавалася, сышнулі іскры. Мільганула перад таварышам Васілём балючая маршчынка паміж сціснутымі бровамі. Так і засталася яна ў памяці, здаецца, навекі. Таварыш Васіль ціхенька кіўнуў ёй галавою і злёгка ўсміхнуўся. А яна ўпівалася ў яго гарачымі вачыма, гатовая кінуцца, каб вызваліць. Мілая Сося, ужо без мяне разаб'еш Макданальчыка. Глядзі, рабі гэта. А суп, які ты зварыла, як заўсёды, каб мяне сустрэць, з'ясі адна. Глядзі, з'еш, будзь спакойнаю і нязломнай. За мяне не бойся. Так і пакінуў таварыш Васіль па рагу зграбную, моцную постаць Сося, абвітую тугою. А Сося яшчэ стаяла з момант нерухома, як у забыцці, нічога не бачыла перад сабою, глядзела, як праз туман. Пасля раптам схамянулася. Прышла яна — пільпасць. Направіла хустку, зірнула туды-сюды і шпаркім крокам пайшла па сваім цёмным завулачку. Сося зноў была сама сабою, хоць пякучы боль яшчэ не астыў у гарачым сэрцы.

...Другі допыт пачаўся ўначы. Прывялі таварыша Васіля ў накой з бруднымі сценамі, з непадмеценай падлогай. Дзве электрычныя лямпачкі, апушчаныя са столі на правадах, свяцілі ржавым святлом. Яно здавалася таварышу Васілю крывавым. У гэтым сырм пакоі з вокнамі, зачыненымі наглуха акашніцамі, стаяў толькі адзін стол з тэлефонам. За яго і сеў намеснік начальніка дэфензівы ў фрэнчы. Твар, як вымачаны, касцісты, з надламанай пераносіцай, спацелы. Шмат працы з гэтымі камуністамі. Вочы невыразнага колеру, у крывавых жылках, хаваліся напалавіну пад павекамі. Нешта драпежнае было ў касцістых вялікіх руках. Два ішкі моўчкі стаялі побач і час ад часу з-пад казыркоў кепак падазрона пазіралі на высокую постаць таварыша Васіля. Намеснік разгарнуў папку і выняў спісаны ліст паперы — «пратакол».

— Ну, што? Будзеш гаварыць ці не? — звярнуўся ён да таварыша Васіля.

— Я не маю чаго гаварыць, — адказаў таварыш Васіль.

— Ага, не маеш... — намеснік кіўнуў на ішкі і коротка сказаў: — Скаваць.

Тыя схапілі таварыша Васіля за рукі, бразгат лапцу-гоў павіс у сырым паветры пакоя.

Сесці не запрашалі. Таварыш Васіль стаяў над сталом, над рыжаватай галавою намесніка, апусціўшы перад сабою скаваныя рукі. Первы напружыліся, звязаліся ў моцны вузел. А сэрца білася глуха, недзе глыбока, глыбока.

— Слухай, што я табе прачытаю, — сказаў кат. І пачаў чытаць: «Я, Павел Шахновіч, сын Івана і Ганны, 32 год, жыхар горада Пінска, па прафесіі слесар, з'яўляюся інструктарам ЦК КПЗБ. Абслугоўваю дзве акругі...»

«Ну што ж, трохі ведаюць, — падумаў таварыш Васіль, — але далёка не да канца... Чытай, чытай, панскі найміт, гэта не дапаможа...»

Тонкія губы дэфензіўшчыка ледзь варушыліся: «...Мэтай маёй паездкі па акругах было — дапамагчы камуністам авалодаць Беларускай Грамадой, каб арганізаваць масы да антыдзяржаўных выступленняў, адарваць Заходнюю Беларусь ад Польшчы і далучыць да СССР...»

«Гаворыць мовай сэцэсі...» — сам сабе заўважыў таварыш Васіль.

Дэфензіўшчык чытаў далей: «...У Глушэцкім павеце, Баранавіцкай акругі, звязаўся з членам павятовага камітэта Грамады Андрэем Касцевічам, камуністам, і з камуністамі — Апанасам Хмелем і Міронам Вадалеем. Яны атрымалі ад мяне інструктаж, як арганізаваць антыдзяржаўныя выступленні, путчы...»

«У Глушэцкім раёне ёсць правакатар, — зноў адзначыў таварыш Васіль, — так хутка пывуць даносы... Мы гэтым зоймемся, хоць бы і ў турме...»

Дэфензіўшчык чытаў яшчэ аб дзейнасці таварыша Васіля ў другой акрузе і скончыў:

«Усё сцвярджаю сваім уласнаручным подпісам».

Прачытаўшы гэта, падсунуў паперу таварышу Васілю і сказаў: «Падпішыся».

— Я падпісваць не буду, тут справа ідзе аб нейкім Шахновічу, а маё прозвішча Бараноўскі.

— Бараноўскі? — запытаў шпik і прыўстаў, апёршыся рукамі на стол. — Мы ведаем, які ты Бараноўскі. Я з цябе душу выматаю, пракляты камуніст!

І вочы дэфензіўшчыка вырачыліся і ўпіліся ў таварыша Васіля. Дыхнула перагарам гарэлкі.

— Раскаваць, — сказаў шпik. Таварыша Васіля раскавалі.

— Падпішыся...

— Я сказаў, што не падпішуся...

Касцістая рука апусцілася на скронь, як жалезная пальчатка. Таварыш Васіль стаяў непахісна, толькі заморгаў вачыма. Шпікі пераглянуліся паміж сабою.

— Скаваць! — Шпікі ліхаманкава надзявалі кайданкі, а той, каторы трымаў ключ, доўга не мог патрапіць у дзірачку замка.

— Падпішашся?

— Не!

І пачалося раптам і разам. Удары трох шпікаў падалі на галаву, грудзі, пехта з іх ударыў нагою ў жывот. Таварыш Васіль узняў скаваныя рукі і размахнуўся. Шпікі адскочылі, як сабакі, і сталі, запыханыя.

— Падпішашся ці не? — паўтараў сваё дэфензіўшчык.

— Не! — адказаў таварыш Васіль, стоячы ля сцяны.

— Далей! — кінуў намеспік.

Два шпікі падышлі і хацелі адарваць таварыша Васіля ад сцяны, але гэта не ўдалося. Тады падышоў сам галоўны кат.

— Не ўмеце рабіць! За ногі!.. Пся крэў...

Усе ўтрох нагнуліся, рванулі за ногі таварыша Васіля. І ён асунуўся на падлогу.

Павалілі на бок, згіналі ногі, нацягвалі на іх скаваныя рукі. Шпік з каленямі лез на плечы, шырокія моцныя плечы таварыша Васіля, каб сагнуць, каб рукі маглі абвіць ногі. Урэшце даканалі. Кій, засунуты пад калені, ляжаў на руках, урэзваўся ў іх, згінаў спіну, ламаў косці. Можна ўжо ўсё рабіць пад камуністам. Але катам недаступна, што нельга яго скарыць.

Неяк ціха, крадучыся, падышоў галоўны кат і стаў над таварышам Васілём.

— Ну як — смачна? — запытаўся глумліва.

Таварыш Васіль сядзеў сагнуты ў крук і маўчаў. Цернілі рукі, ныла спіна, увесь час нешта цягнула жылы.

— Цяпер падпішашся?

— Не!

Схапілі за кій і, крэкчучы, паднялі таварыша Васіля. Паднялі і кінулі. Балючае пыццё разлілося па ўсім целе.

Галоўны кат зняў трубку з тэлефона і паклікаў яшчэ аднаго на дапамогу. Шпік прыішоў — высокі, у галіфэ, у крагах. Глянуў на таварыша Васіля і прамармытаў:

— А-а-а...

— Падпішашся ці не?

— Гэта ён такі ўнарты? — запытаўся новы кат са смуг-

лявым бандыцкім тварам. А потым кінуў да таварыша Васіля: — У нас, хаме, і сцены гавораць... не толькі людзі... Падпішашся не раз, а некалькі разоў...

— Узяць! — скамандаваў галоўны кат.

Падымалі ўжо ўчатырох. Гайдалі і кідалі на падлогу, білі аб сцяну. За дзесятым разам галоўны кат паўтарыў зноў:

— Прызнаешся? Падпішашся?

Але адказу не дачакаўся. Таварыш Васіль скурчаны ляжаў на баку і маўчаў. Ён страціў прытомнасць.

— Што — прыкідвасца?!

Усе ўчатырох пахіліліся над таварышам Васілём, пачалі штурхаць. Але таварыш Васіль ляжаў, заплюшчыўшы вочы. Недзе з галавы з-пад валасоў на скроні струменьчыкам сцякала кроў. Шпікі пераглянуліся, выпрасталіся і сталі збянтэжаныя. Галоўны кат буркнуў:

— Вады.

Адзін з катаў прынёс вады і бух — проста з вядра ў твар таварышу Васілю. Вочы моргнулі раз і расплюшчыліся. Уздых вырваўся з грудзей разам са словам «каты!». А каты стаялі ўжо ля стала, курылі, зацягваліся первова і думалі, што рабіць далей з гэтым камуністам. Нарэшце вырашылі пайсці зноў піць гарэлку, вярнуцца назад і працягваць катаванне.

Таварыш Васіль застаўся адзін. Ціха пазіраў, лежачы ў гэтай катойні. Ніяначай падвал. Спрабаваў падняцца, але так занылі ўсе мускулы, што лёг зноў. Прыціх у здрапцвенні, заплюшчыў вочы. Жоўтыя кругі плылі перад вачыма, нейкія цені праходзілі і праходзілі... Ніяначай людзі ідуць па вуліцы. Усё ідуць і ідуць, а яна стаіць, чакіае... Сося... Сося... Харошая ты, Сося... Нахіліся бліжэй, я табе скажу нешта на вуха... Ты прыгожая, свая... Дай дакрануцца да тваіх цёмных валасоў... Беражыце друкарню... Гэта наша вялікае дасягненне... І Макданальчыка трэба выкрыць... Возьмешся ты... Бо я не бачу іншай замены Башкоўскаму... Ах, як баліць галава, нешта коле, цягне і цягне...

Прагрукаталі крокі за дзвярыма. У пакой увайшоў вусаты паліцыянт з вінтоўкай.

— Ляжыш? — спытаў ён. — Ляжы, а я буду цябе пільнаваць, каб ты не ўцёк. — І сеў за стол. Здалёк прыглядаўся да таварыша Васіля. Потым адкашляўся і сказаў:

— Калі можаш устаць, то ўстань. Пасядзі. Лягчэй табе будзе. Камуна табе ў галаву залезла? Ну, то цярні...

І пазяхнуў на ўвесь свой вусаты рот.

Таварыш Васіль маўчаў. Памагаўся, каб не страціць прытомнасці, бо гарэла галава, пылі косці і жылы.

Ведаў, што на гэтым не канец.

...Таварыша Васіля пратрымалі ў дэфензіве шэсць сутак. Прыводзілі нейкіх людзей на вочную стаўку. Яны прызнавалі, што бачылі таварыша Васіля там і там, — то на вуліцы, то ў парку. Таварыш Васіль разумеў, што гэта панятая людзі, што на яго фабрыкуецца справа. Не дамагліся подпісу, — заходзяць з другога боку.

Калі ж надыходзіла поч — зноў той жа самы падвал і катаванні. Яшчэ два разы траціў таварыш Васіль прытомнасць. Апошні раз, калі калолі іголкахі ў шыю, начальнік дэфензівы адправіў таварыша Васіля да следчага. Там таварыш Васіль скінуў сарочку, паказаў сінякі і раны. А следчы моргаў вачыма і гаварыў: «Я нічога не бачу, я нічога не бачу...» І хутчэй адправіў яго ў турму.

Цёмным вечарам скаванага таварыша Васіля, пабітага, паліцыянты высаджвалі з машыны перад турэмнымі варотамі. Перамога здабыта. А колькі бітваў яшчэ наперадзе!

А ў гэты час Сося і Вольга ішлі па вуліцы на вакзал. Вольга прабыла ў горадзе тры дні і цяпер з цяжкаю весткай спяшалася паехаць на сустрэчу з Андрэем.

* * *

Ажашіўся ўсё ж такі Марцін Шапко і ажашіўся з такім шумам, славай, што моладзь усёй вёскі так ці іначай прымала ўдзел у яго вяселлі. Марцін Шапко — сын патрыярхальнай сялянскай сям'і. Усіх, разам з бацькамі, было дваццаць душ у хаце. Дзевяцера дзяцей, і ўсе засталіся жывыя, як на ўдачу. Марцін сёмае дзіця ў бацькоў, а самы апошні яго брацік яшчэ на руках у маці. Аж людзі дзівяцца — што за ўраджайная сям'я! Бацька хмурыцца часам, што большасць парадзілася не сыноў, а дочак. Сыны толькі тры. Пятае дзіця — сын Лукаш пару год ужо як жапаты і яшчэ не аддзяліўся, жыве разам з бацькам. А чатыры дачкі, што нарадзіліся адна за другой першымі, ужо выйшлі замуж. Але сям'я змешылася толькі па аднаго чалавека, бо ў брата Лукаша ўжо двое дзяцей. Ну, да таго яшчэ і яго жонка. А тут і Марцін прыдбаў сабе жоначку. І стала зноў у сям'і дваццаць чалавек. Самы старэйшы сем'янін — дваццаць, — а дакладней самы

першы — гэта сівы дзед Марціна. Ён заўсёды сядзіць ля печы ў белай саматканай сарочцы і ў такіх жа штанах, босы або абуты ў лапці. Выглядае, як апостал. Сівыя валасы расчасаны на просты радок. Сядзіць стары і думае свае старэчыя думы. Як тое памерклае сонца, што хавасца за лес, так глядзяць яго вочы з-над сівых броваў. Ранкам і ўвечары кожны дзень стары, не зважаючы ні на што, на ўвесь голас доўга гаворыць малітвы, доўга хрысціцца сваёй шорсткай далоняй у сухіх мазалях. Шмат бачылі ў жыцці гэтыя вочы, шмат папрацавалі рукі, пачынаючы яшчэ з часоў далёкай папшчыны. Дзед вельмі любіць унука Марціна, лічыць яго дужым і разумным. Бачыць газеты, кнігі ў руках моладзі, што часам шумна ўрываецца ў хату, і нешта сам сабе мяркуе. Мусіць, нейкае новае права выйшла для народа, а можа, палепшае жыццё для маладых. Часам спытаецца ў Марціна: «А што чуваць у воласці, упучак? Хто старшынёю?»

— У воласці паны кіруюць, дзеду. А старшынёю асаднік Кавэцкі, — крычыць у вушы дзеду Марцін.

— А-а-а... не свой... Ну, та што ты тут будзеш гаварыць? — разводзіць рукамі дзед, а потым дадае: — Свайго трэба... свайго... На чужым кані не паедзеш... — і папкіне стары галавою і змоўкне. А калі жаніўся Марцін, дзед усё ж такі дамогся таго, каб благаславіць унука іконай. Хоць у вясельным распарадку і не было гэтай цырымоніі, усё ж такі ўступілі старому. Ён іконаю, абвітаю ў ручнік, трымаючы яе дрыжачымі рукамі, клаў крыжы над галавою Марціна, і з яго вока па маршчыністай шчацэ аж да сівога вуса цякла старэчая сляза.

Уся сям'я і радня Марціна і яго маладой настаялі на тым, каб павянчацца ў царкве. Марцін доўга ўпіраўся, не хацеў. Памагла яму тут нямала тая кніжка «Рэлігійная язва», якою ў свой час ён так захапіўся. Але ўсё ж такі здаўся, каб не дражніць паліцыю.

І паехаў Марцін у царкву цэлым абозам — з гармонікам, скрышкамі, з бубнам-шалестуном. Заліваліся званочкі пад дугамі, чырванелі кветкі, стужкі на збруі закізаных коней. Не падта добра адчуваў сябе Марцін. Але ж людзі паглядзяць на яго, на маладую, на коней, на вазы, на ўвесь дастатак. Гэта едзе сын гаспадара, едзе гошар сям'і. І сам Марцін не абы-які работнік — адзін за траіх працуе ў гаспадарцы. Заляцаўся ён таксама адменна. Ціха, як унотай, хадзіў да сваёй дзяўчыны ў другую вёску. Там паважна выседжваў з ёю гадзіны. Калі трапляў на

вечарынку, таксама прастойваў з ёю ў цёмным кутку ў сенцах. Так і квітнела яго каханне без шуму, без танцаў, без песень. Толькі і гутаркі было пра сяўбу, пра поле, пра копей, кароў і ў дадатак пра камуну.

— Хіба не можна згаварыцца ўсім або некалькім гаспадарам — сагнаць усю зямлю ў адно і разам абрабляць? — гаварыў ён сваёй каханай.

— Ой, мусіць, цяжка гэта зрабіць, — адказвала дзяўчына і тулілася да пляча Марціна.

Перад жаніцьбай Марцін прыехаў у Глушэц, каб пабачыцца з Андрэем і паклікаць яго на вяселле. Зайшлі ў карчму Шчыгельчыка, і там Марцін раскажаў пра сваё каханне.

— Прыйдзеш да яе ў пядзелю... да яе ў хату, — гаварыў ён, — а яна прыбраная ўжо сядзіць, як царыца... Бацькі яе ходзяць ля мяне з пашанай, садзяць за стол, частуюць... Ды такая, брат, прыемнасць нейкая...

— А дзяўчына дзе сядзела, калі ты быў за сталом? — пытаўся Андрэй.

— Ну, вядома, сядзела ля печы... А я, брат, настояў, каб села са мною, за стол...

— Ну, і што — села?

— А як жа... Праўда, упіралася трошкі... але села. Аж, брат, сэрца маё неяк пахаладзела... Бацькі глядзяць на нас не паглядзяцца. Па чарачцы выпіваем, гутарым. Маці яе называе мяне «Марцінка»... Прашу цябе, Андрэй, на вяселле...

— Дзякую, Марцін, але не магу. Заўтра пайду далёка, аж за кіламетраў сорок ад Глушца — на партыйнай лініі. Трэба пашукаць людзей для валаснога камітэта Грамады. Будзем арганізоўваць камітэт у вашай воласці... Так што, Марцін, справы... Жаніся на здароўе, пабачымся пасля вяселля.

Марцін нават засумаваў. Доўга і не прасіў. Ведаў, што гэта дарэмна. Паклаў у торбачку недаедзенае сала і хлеб, якімі частаваліся сябры, і ўстаў. Дыхнула ад Марціна заўзятым гаспадаром. Насуплены, маўклівы, хацеў ужо развітацца, але Андрэй спыніў яго:

— Пачакай... скажы, як там у вас з падаткамі? Не чапляецца паліцыя?

— Прыходзіла два разы, але толькі напамінала старо-сту, каб песьлі ў воласць. Насіла ўсяго пяць гаспадароў.

— Як з МОПРАм?

— Патроху... ідзе...

— Што значыць патроху? Палягай, брат, каб МОІР працаваў добра. І выкун за сваю маладую адашлеце ў турму. Пара кідаць гэты вар'яцкі звычай — анівацца гарэлкай. Трэба выкарыстаць звычай выкупу маладой у нашых мэтах, у мэтах дапамогі зняволеным.

Марцін крыху задумаўся.

— Паспрабуем, — сказаў ён не зусім з ахвотай.

— Пастаў пра гэта на ячэйцы... І наогул будзьце асцярожны на вяселлі... Каб не было балбатні... Канспірацыя, Марцін... — намахаў пальцам Андрэй.

Марціну на хвіліну здалося, што вяселле не такая ўжо лёгкая справа, як думалася. А потым заківаў галавою, усміхнуўся на ўвесь свой шырокі смуглявы твар. Зразумеў важнасць справы.

— Добра, добра, Андрэй, — зачасціў ён, — а як жа... усё зробім.

— Ну, бывай, Марцін. Перадай прывітанне Захару. Марцін ішоў да сваіх саней і думаў: «Але ж і строгі... Ну, што зробіш? Мусіць, так і трэба...»

* * *

Калі балагол прывёз Вольгу са станцыі ў Глушэц, яна не пайшла шукаць камітэт Грамады, а адразу накіравалася на гасцінец. Добра, што дарога ўжо знаёмая. Адтуль, з вёскі, пойдзе хто-небудзь у Глушэц і прывядзе Андрэя. Каб хутчэй толькі ў вёску да дзядзькі Гарагляда, на печ. Паўночны вецер дзьмуў проста ў твар. Дарога была мерзлая, таркачаватая. Першыя вільготныя снягі расталі, і цяпер голую, набрынялую вадой зямлю сціснуў мароз. І там у горадзе, адкуль яна прыехала, стаяла такая нагода. Можна, і цяпер там ужо холадна? Холадна... Не будзе выступаць ужо таварыш Васіль на падпольных нарадах і сходах.

З клуначкам у руцэ ішла Вольга ў сялянскай вопратцы. Снадніца-андарак з дробнымі складкамі, з малінавымі і жоўтымі палоскамі, цёмная суконная хустка з зялёна-жоўтымі кветкамі на залаціста-русых валасах і ватная чорная куртка — усё было да твару, як быццам яна даўно здраднілася з гэтым уборам. А ў клуначку — вопратка гарадская — усё чорнае; суконнае і нават капялюш з вуаллю. Вуаль яе і выратавала ў Вільні, калі Вольга збіралася ехаць у горад Г. Учачуўся шпик на вуліцы і доўга не адставаў. Так можна было ісці ў бескапечнасць, а шпик усё ішоў бы за ёю. Яна знарок заходзіла ў крамы, у магазіны, хацела нават сныніць рамізніка, але надумала, што гэта

будзе яшчэ горш. Спынялася ля гандлярак на вуліцы, купляла яблыкі, зярок даўжэй гутарыла, але заўважала, што шнік на-ранейшаму сочыць за ёю. І толькі, калі дайшла да рынку, загубілася ў натоўне, хутка пасунула на твар вуаль і пайшла назад, насустрач шніку. А той, утароніўшыся вачыма ў натоўн, прапусціў Вольгу, не пазнаў. Выратавала вуаль. А цяпер ідзе сабе на шляху зграбная сялянчак. Ужо змрокі ахутваюць яе. А яна ўсё ідзе і ідзе. І маляўнічы андарак шуршыць ля ног. Шэрыя вочы ў адзіноце робяцца прасветленымі, глядзяць шырока, адкрыта на гэтае вячэрняе наваколле. Змрокі ўсё гусцеюць і гусцеюць, хаваюць замерзлыя палі, быццам цяжарам апускаюцца на саламяныя стрэхі хат шэрых вёсак. А яна ўсё ідзе і ідзе. І часам губляецца ў змроку. Плыве за ёю ўслед задума — шэрая, цяжкая, як гэтае наваколле. А наперадзе — мэта, наперадзе — агні. Няхай сабе гнуцца ад ветру прыдарожныя бярозы і сосны — наперадзе ўсё роўна агні. А калі ўвайшла ў хату Дзям'яна Гарагляда, прышэсла туды радасць. На сталае была добрая вячэра: смачная солкая бульба, квашаная кануста з расолам, кубак малака. Лілася жвавая гамонка Дзям'яна. Было ласкавае запрашэнне Малашкі: «Еш, Волечка, еш...» А пасля ціхіх, пасцярожаных гутаркі з Любай аб сур'ёзных справах і сваіх дзявочых. І Міця стаў каля яе з кніжкаю «Родны край», чытаў і дэкламаваў ёй вершы. Соладка хіліла да сну пасля марознага ветру. Шчокі гарэлі, салавелі вочы. І Вольга сядзела сярод сялянскай сям'і, — шчаслівая, як свая. І ўрэшце прытуліла яе печ, цёплая печ, дзе можна выснацца, не накрываючыся, над завыванне ветру ў коміне...

А Андрэй у гэты час вяртаўся са свайго далёкага падарожжа разам з Захарам Зубцом. Стварыў валасны камітэт Грамады, старшынёю якога быў выбраны Захар Зубец. Пасля выбараў ён выступіў перад сходам дэлегатаў і сказаў:

— Хто гэта выдумаў, што ў нас няма класаў? Пешта не надабаецца мне тое, што я чытаў нядаўна ў газеце. Выходзіць так, што раз ёсць Грамада, сто тысяч членаў, то і класаў няма. Не, сябры, не так... — Захар настукаў кулаком на сталае, сашчаміўшы зубы, і працягваў: — Я гэтыя класы на сваёй скуры перажыў. Магу скіпуць сарочку, паказаць. Мяне ледзь не засеклі дзянікінцы шаблямі, рубцы чырванюць яшчэ і цяпер на спіне. За які ж гэты клас я ваяваў? За што мяне пасеклі дзянікінцы? Га? А пасеклі за тое, што ваяваў я за рабочы клас, за працоўны народ.

Хай сабе пішучь пісакі, а мы сваё ведаем, сваё будзем весці.

Захар набраў паветра, прыціх, а потым гримнуў:

— Усё роўна кулакоў не пусцім у Грамаду! Пусці іх... Яны табе... паробяць так, што і не расхлёбаеш...

Андрэй, седзячы побач, пачаў тузаць знізу Захара за куртку. Ведаў, што Захар у сваёй непасрэднасці можа нагаварыць лішняга. Захар выцер спацелы твар рукавом і сказаў: — Вось як... Хто не з намі — той супроць нас!..

— Правільна! — гукнулі дэлегаты.

— Дык вось які буду старшыня, — закончыў Захар.

— Добры старшыня! — зноў гукнулі дэлегаты.

Захар ужо ўсміхаўся, пазіраючы на людзей, і дадаў:

— Калі добры, дык хадзем дахаты, — капец сходу...

А дарогаю гаварыў Андрэю: — Цяпер, Андрэйка, трэба выбраць другога сакратара раёна партыі.

— Ай, як ты нягладка гаворыш, — жартаваў Андрэй, — не раёна партыі, а раённага камітэта партыі...

— Цьфу! Заўсёды саб'ешся... Ну, добра, няхай так...

— Я пра тое, што не змагу ж я адзіна рабіць дзве работы.

— Добра, — вось дойдзем дахаты, падумаем...

— Зойдзем да мяне, пераначуеш, пасля адведаем Марціна. Пабачыш яго жонку...

— Ну, як жонка — нічога?

— Нічога дзяўчо... Такая ціхая, як авечачка... Сядзіць, кудзельку смокча... Танклявенькая такая... Так што маці Марціна выглядае перад ёю, як стог. Ой, здаровая ж баба...

— Здаволены Марцін?

— Яшчэ як... Увіхасца ля яе... І нават толькі паціху гаворыць з ёю, паціху, нібы баіцца, каб яна не спалохалася чаго.

— От — Марцін, аностал... — усміхнуўся Андрэй.

— Перамяніўся да лепшага, — так мне здаецца... Наша літаратура яму многа намагла. Усё прачытвае да рэшты. Пра пленумы нам гаворыць, пра з'езды. Нават пра Камінтэри нядаўна гаварыў. Здольны ён хлопец, няма чаго казаць...

Андрэй слухаў і думаў: «Здольны, здольны... Але ці пацягне ён па-сапраўднаму? Вельмі глыбока сядзіць у зямлі Марцін, яна яму дыктуе законы. Але ж чалавек у руху, і таму наш абавязак зрабіць з яго свайго чалавека, зрабіць камуніста».

— Каня другога яны купілі, — працягваў Захар, — дык Марцін кожны дзень яго аб'язджае... Конь малады... Адзін раз пацягаў ён яго на полі. Панёс галошам, перакуліў воз, ледзь не забіў самога Марціна, а ён усё роўна лейцаў з рук не выпусціў. Валокся з паўкіламетра на зямлі і ўсё ж такі каня скруціў убок, спыніў. І такі рады, як быццам хацеў, каб конь яго яшчэ пацягаў... ха-ха-ха... Праўда, набіўся ён здорава... І цяпер яшчэ сінякі не сышлі з твару...

Сябры змоўклі. Думалі, здаецца, адно і тое ж, добры чалавек Марцін. Здаецца, благога нікому не жадае, а на чым капчаецца яго дабро?

Гэтага яшчэ не відаць.

— Ведаеш што, Захар, можа зробім Марціна сакратаром раёна?

— Хто яго знае?.. На прыкмеце-то іншага няма, каб быў такі пісьменны... У сяле карыстаецца павагай. Давай паспрабуем... Як будзе што не так рабіць, то спынім.

— Як ты думаеш, Захар, калі пападзе ён у дэфу, вытрымае ці не?

— Вось жа і я тое самае думаю... Ён-та чалавек верны, уцягнуўся, прывык да нас... Але вось у дэфе... не ведаю... Плечы-то ў яго шырокія...

— Справа не ў плячах, Захар... Справа ў сіле пераканання, у вернасці сваім сябрам. Гэта — аснова.

— За справядлівасць-та ён вельмі гарачы...

— Справядлівасць, Захар, — гэта гума. Для адных справядліва тое, для другіх іншае...

— Не, ён усё, каб роўнасць была, гаворыць. Каб усе людзі былі роўныя.

— Гэта яшчэ нічога... Так думае большасць сялян... Важна, каб ён змог пастаяць за гэта грудзьмі... А там далей і больш зразумее.

І зноў змоўклі сябры. Захар чамусьці ўсміхаўся, а затым засмяўся.

— Чаго ты? — спытаўся Андрэй.

— Ты кажаш — гума... Правільна, брат, кожны сваё адстаівае. Гэта ўсё роўна, каб каптан сказаў: я хачу быць ватоўкай, а ватоўка сказала б: я хачу быць футрам. Дзіўна гэта ўсё на свеце.

— Так.

— З усім разбяромся, Андрэй, з усім, каб толькі нам гэтых паноў скінуць з карку, каб нам чырвоная зорачка засвяціла. Ах, ах... уздыхнуў бы народ, уздыхнуў бы...

Захар закруціў галавою.

Ужо сцямнела. Пачаў падаць пушысты, марозны снег.
— Калі не перастае, саннік будзе харошы,— сказаў Захар, і сябры прыбавілі кроку.

...Утульна сядзелі сябры за сталом у хаце Марціна. Уся рэшта сям'і спала ў першай палавіне. У прырэднай палавіне спалі толькі маладыя. Андрэя пасадзілі на покуць, пад абразы, у канцы стала сеў Марцін са сваёй жонкай, а з другога боку — Захар са сваёй Насцечкай, курносенькай, сціплай маладзіцай з разумнымі, шэрымі вачыма. Гэтыя вочы глядзелі і як быццам гаварылі: «Я зазнала гартку жыцця, нічым вы мяне, людзі, ужо не здзівіце...» І ў меру смелая, гутарыла з Андрэем так, як быццам яны былі ўжо даўно знаёмыя. У пэвялічкай хаце з глінянаю падлогай было цёпла і чыста. На сцяне над акном віселі побач два пэвялічкія партрэты Янкі Купалы і Якуба Коласа. А крыху далей, бліжэй да покуця, было прыклеена выразае з газеты фота. Андрэй пазнаў у ім Фелікса Эдмундавіча Дзяржынскага.

— Люблю, брат, гэтага чалавека...— сказаў Захар.

На лаве, за сталом, ляжала некалькі кніжак і газет. А сам покуць быў пусты. Жонка ўсміхнулася:

— Кажу, каб хоць для віду, для людзей, павесіць іконку, то ніяк не хоча.

— Бо не хачу,— адказаў Захар і ціха з усмешкай паклікаў Андрэя да печы і паказаў: — Бачыш, напавя пачыпаем жыць... Надарыла мяне доля сынам.

— Не доля, а жонка,— жартаваў Андрэй.

Ля печы спаў, раскінуўшы ручапяты, двухгадовы хлопчык. Падышла і Насця. Усе моўчкі стаялі пад дзіцем. У гэтым маўчанні, здавалася, напавя перажывалі бацькі цяжкі ўспамін аб сваіх маленькіх дочках, якія так незвычайна памерлі. Нібы ў адказ камусьці, Захар сказаў:

— Нічога, будзем жыць.... Адзявайся, Насця, пойдзем. Я пайду паклічу суседку, каб папільшавала хату.

...І цяпер вось сядзелі за сталом у Марціна. А на стала стаяла вялікая міска халадцу, у талерках — халоднае сала, каўбаса, яечня. Марцін з салодкаю ўсмішкаю гаспадар папіваў чаркі, запрашаў, сам піў за здароўе гасцей, прымушаў піць і сваю жоначку. Андрэй успомніў параўнальна Захара — «авечачка» і прызнаў, што яно трапае. А Марцін падымаў чарку і гаварыў:

— Не быў ты ў мяне на вяселлі, Андрэй, дык пабудзь хоць сягоння. Пражылі мы разам нямала ў тых цёмных бараках — помніш? І справы рабілі, ды яшчэ якія... Будзь

здароў, Андрэй, каб твае ногі лёгка хадзілі, каб твае думкі людзям дабро неслі. Ты ў нас чалавек, можна сказаць, на ўвесь павет...

— Ну, ну, Марцін, толькі без гэтага... — спыняў яго Андрэй.

А Захар усё гаварыў:

— Вось мы з жонкамі, Андрэй, а ты — халасцяк... Можна, варта было б ачапіцца?

— Вы — гаспадары, — адказваў Андрэй, — а я вечны падарожны. Уцячэ ад мяне жонка, не вытрымае...

— Каб толькі ажаніліся, не ўцякла б, — у адзін голас запырэчылі жанчыны.

А Марцін нахіліўся да жонкі і доўга глядзеў з усмешкай у яе пачырванелы твар:

— Мгу.. Бач, ты якая... Ну, ну...

— Чаму? Усе людзі жэняцца... Сягоння бацька быў у мястэчку, вазіў падаткі ў воласць, дык казаў, што аж тры вяселлі ля царквы было...

Андрэй з Захарам у адно імгненне пераглянуліся. Марцін, ужо трохі выпіўшы, паяк упарта, панура змоўк і махнуў рукою. А потым прапанаваў:

— Наліём яшчэ па чарачцы...

Гаворка ішла далей, але ўжо адчувалася, што нешта пачало замінаць ёй. Бацька Марціна вазіў падаткі ў воласць, бацька камуніста, сакратара ячэйкі. Гэтага пельга дараваць.

Не плоціць падаткаў уся вёска, калі не лічыць пяць-шэсць гаспадароў, не плоціць падаткаў усе вёскі, усе выконваюць заклік партыі: «Ні гроша падаткаў фашысцкаму ўраду Пілсудскага, ураду акупацыі і тэрору», а тут...

Андрэй з Захарам хацелі ўжо развітвацца, як пехта пастукаў у акно. Марцін прыклаў вуха да шыбіны і слухаў. Малады хлапечы голас крычаў:

— Паліцыя ў сяле! Прыйшла браць падаткі!..

— А многа?.. — запытаўся Марцін.

— Многа! Чалавек пятнаццаць!

Усе паглядзелі адзін на аднаго і ўсталі. Захар падзяваў куртку і шапку. Рабіў тое самае і Андрэй.

— Марцін, — сказаў ён, — апранайся, трэба, каб увесь народ шугануў па вуліцу — і старыя і дзеці.

Выйшлі на двор. На вуліцы стаяла невялікая група людзей, ішла трывожная гутарка. Паліцыя пайшла па хлявах.

Ноч была цёмная. Падаў снег. І толькі дзякуючы снегу можна было заўважыць, як з падворкаў пачалі выбя-

гаць на вуліцу авечкі. За імі бегалі, прыгнуўшыся, паліцыянты і нагайкамі зганялі ў гурт. Паліцыя заняла ўжо амаль палавіну сяла.

— Марцін, бяжы на хатах, няхай выходзяць. Ты, Захар, прабярыся туды, дзе паліцыя, і збірай людзей. Трэба адабраць авечак і пагнаць у поле,— сказаў Андрэй.

Так і зрабілі. Андрэй стаў над страхою і назіраў. Авечак прыбывала ўсё больш і больш. Паліцыя ўсім гуртам хадзіла па падворках, адчыняла хлявы, свяціла ліхтарыкамі... Рабіла яна гэта ціха, без шуму. У многіх хатах ужо не было агнёў, так што гаспадары і не ведалі, што рабілася ў іх на падворках. Заўважыла гэта моладзь, якая вярталася з вярчорака.

Прыбег аднекуль з агародаў Захар якраз тады, калі некалькі паліцыянтаў выйшлі на вуліцу, каб гнаць авечак у канец вёскі.

— Я сабраў людзей,— сказаў Захар.

— Многа?

— Хоціць.

Пачалі выходзіць людзі з той палавіны вёскі, куды пайшоў Марцін.

— Збірай і гэтых,— сказаў Андрэй,— аддзялі некалькі чалавек, няхай авечак гоняць у поле. Калі паліцыя будзе супраціўляцца — атакаваць каламі, каменнямі. Зараз трэба ўзняць крык. Людзі са сну не ведаюць, што рабіць...

Прышоў Марцін. Андрэй і яму сказаў:

— Бяры людзей, ідзі на дапамогу Захару, трэба адбіць авечак і выгнаць паліцыю з вёскі.

Марцін паціснуў плячыма.

— Нялоўка мне...— сказаў ён,— хаджу, як сам не свой... Раз мой бацька заплаціў падаткі, як жа я... буду клікаць людзей выганяць паліцыю?

— Аб гэтым пагаворым потым. Цяпер трэба дзейнічаць. Ідзі. Рабіце крык, каб усё жывое стала на ногі.

Андрэй праз нейкі час начуў, як нешта затрашчала, як быццам ламаліся платы, а затым прапізлівы крык многіх галасоў уварваўся ў цёмную ноч:

— Злодзеі прыйшлі! Людзі! Крадуць авечкі. Лаві, лаві злодзеяў!

У адно імгненне ўся вуліца запоўнілася старымі і малымі. Гомап наплыў на вёсцы. Вылучаліся жаночыя галасы: «Ой, божа ж мой, хлявы адчынены, няма авечак!»

Паліцыя пакінула падворкі і з нагайкамі накінулася

на людзей. Пачуліся ўдары па людзях, потым крыкі. Усё змяшалася ў адзін гаманлівы вір. Патоўп перабягаў то на адзін бок вуліцы, то на другі. Урэшце Андрэй пачуў голас Захара: «Прагнаць рабаўнікоў!» І цяпер затрашчалі платы па ўсёй вёсцы. Кожны бег з калом у руках. Усе згрупаваліся ў адной палавіне вёскі. Другая была пустая. Андрэй выйшаў з-пад страхі і падышоў бліжэй да патоўпу, які крычаў: «Прэч, каты! Прэч!» Паліцыя бегла насустрач Андрэю, бо адтуль прагнаў яе Захар са сваёю групай.

Андрэй зайшоў на чыйсьці падворак і стаў ля плота. Паліцыя бегла і аглядалася. Адзін паліцыянт стрэліў уверх. А за ім, як бура, несліся людзі, найбольш моладзь і дзеці, з крыкамі: «Лаві злодзеяў», кідалі, хто чым мог. Вуліца зусім апусцела. Сяляне гналіся за паліцыяй яшчэ далёка за вёскай.

Вярталіся з вясёлым шумам. Захар паставіў вартавых у абодвух канцах вёскі і наслаў групу падлеткаў на выган — дапамагчы прыгнаць назад авечак. Потым падышоў да Андрэя.

— Цяжка даводзіцца панам, калі яны пускаюцца на такія штучкі, — сказаў Андрэй.

Захар не мог утрымацца ад смеху:

— Калі б мы захацелі, маглі б іх у палон забраць... Але ж і ўцякалі... Каб ты бачыў... Там, за вёскай. Паднялі крысе шынялёў і давай бог ногі. А ім услед: «Трымай іх! Трымай!» Ну, як ім не сорамна? Гэта ж грабеж! Вось табе і панская дзяржава — проста ў кішэню лезе...

Андрэй гаварыў з Захарам пра «бой», а ўжо думаў пра другое.

— Што ж мы зробім з Марцінам? — спытаўся ён.

— Аголь яго знае, што з ім рабіць! — злосна сказаў Захар. — Кулацкай ён закваскі...

...Снег усё падаў і падаў — ціха, павольна, як быццам хіліў вёску да сну, да забыцця.

Урэшце і сапраўды ўсё заснула. Толькі не спала камсамольская варта. І не спаў Марцін — ляжаў і глядзеў расплюшчанымі вачыма ў цемру хаты.

ПАМЯТНЫЯ НОЧЫ

Свежы, іскрысты снег блішчаў пад сонцам па неабсяжных балотах і хмызняках, калі Андрэй з Вольгай вярталіся з Палесся. Ноч правялі ў вялікай палескай вёсцы

Дубы. Прыехалі яны туды ўнотай. Аляксей Верас паведаміў Андрэю, што Ананас Хмель робіць вясныя рэпетыцыі. Прызначас месцы для збораў узброеных людзей — у «стратэгічных пунктах», як любіў шумець сам Ананас. У вёсцы Дубы было больш васьмідзесяці членаў партыі, значыць Ананас Хмель не выканаў пастаповы. Наадварот, вёску Дубы ён зрабіў месцам свайго штаба. Месца было сапраўды выгаднае. Вёска стаяла сярод бяскрайніх балот на ўзвышшы, далёка ад чыгункі. Адзіная дарога даходзіла да яе і ішла то праз лес, то праз імшары, то праз карлікавыя бярозавыя і сасновыя ляскі.

Была ўжо цёмная ноч, калі Андрэй з Вольгай і Верасам заехалі на падворак нізкай хаты з саламяным прычолкам. Адзінае акно цьмяна свяцілася на вуліцу.

— Куды прыехалі? — спытаўся Андрэй у Вераса.

— Да Арцёма Світкі. Хлопец добры, і сям'я невялікая — маці і ён.

Андрэй усномніў гэтага Арцёма, калі ён яго ўпершыню ўбачыў у карчме Шчыгельчыка. Не хацелася б начаваць у яго. Ён сказаў аб гэтым Аляксею. Той начаў пераконваць, што тут будзе найлепш.

— Ён член партыі? — спытаўся Андрэй.

— Не, не член і не хоча ім быць. Ён толькі спачуваўчы. Але зробіць для партыі ўсё, што захочаш.

Нешта прамільгнула ў памяці Андрэя, як прыемнае.

Праўда, нешта пакшталт сімнаты да гэтага хлопца ў яго засталася і тады, пры першай сустрэчы.

— Ну, так і быць, — пойдзем. Вылазь, Оля...

Вольга вылезла з саней, і яны ўсе ўтраіх вобмацкам праз сенцы ўвайшлі ў хату.

Арцём Світка сустрэў гасцей ветліва, з пашанай. Пачаў сцягваць кажух з Вольгі ды так заўзята, што тая аж зацратэставала, смеючыся:

— Ты што, мяне без рук хочаш пакінуць? — прамовіла яна і мянула ў яго скуласты твар. Арцём шырока ўсміхнуўся, хоць навольна і асцярожна. Сказаў знарок грубавата:

— Нічога, дзяўчына, гэта ў нас такая хватка... Хочаце, то і на печ пасаджу...

— Няма часу грэцца...

Вольга падышла і пачала папраўляць валасы.

Павячэраўшы, Андрэй з Вольгай загадалі Аляксею сабраць некалькі самых актыўных камсамольцаў, прывесці

іх у хату, а лепш за ўсё непрерывна праісціся на вёсцы. Пачалі апрацаваць.

— Вы Ананаса не бачылі? — спытаўся Арцём.

— Не, — адказаў Андрэй.

— Ён жа тут. У яго тут настаянная хата, куды ён заходзіць заўсёды. Там збірае сходы.

— Дык ідзі і скажы яму, што прыехаў я. Пыхай прыходзіць сюды. А мы выйдзем крыху праісціся... Паглядзім вашу вёску. Небяспекі няма ніякай?

Андрэй з Вольгай выйшлі на вуліцу. Глухая ноч вісела над вёскай. Непрагляднае неба, здаецца, апусцілася на стрэхі хат. Лёгкай вільгацю патыхала ў наветры. Ніяйначай хутка пойдзе снег. Вёска яшчэ не спала, хоць агні ў вокнах былі настолькі цьмянымі, што здалёк пельга было б пазнаць, ёсць яны ці не. У многіх вокнах агонь свяціўся пяроўна — то палыхаў, то знікаў. Гэта гарэлі смалякі на камінках.

Андрэй з Вольгай усё ішлі і ішлі — маўклівыя, сур'ёзныя. Разміналіся з хлонцамі, якія нібы кудысьці спяшаліся. Двое праішло з вінтоўкамі за плячыма, аб чымсьці ціха гутарылі. Андрэй з Вольгай спыніліся і паглядзелі ім услед. Потым прабегла яшчэ двое з вінтоўкамі.

Хлонцы час ад часу ўсё ішлі і ішлі.

— Кудысьці ідуць, — зазначыў Андрэй.

— Ніяйначай на сход Хмеля, — адказала Вольга, — густа тут гэлага ўсяго, расцярабліваць будзе цяжка.

— Та-ак... сталіца Хмеля, — працягнуў Андрэй, — недзе мы ў чымсьці памыліліся.

— І памыліліся здорава... Прыспаў вас Ананас Хмель... — гаварыла Вольга.

— Думаў я аб гэтым многа, Оля... Паддубны, таварыш Васіль зрабілі апошняю спробу — даць магчымасць Хмелю выправіцца... Я не быў згодны з гэтым. Згадзіўся таму, што падумаў, можа я не разумею да канца?

— У прыцыпе яно, вядома, правільна. Але трэба было правяраць, — адказала Вольга. Мамаўчаўшы, дадала: — Пад Палесем навісла вялікая небяспека...

— Аляксей жа наведаніў... Вось мы і прыехалі...

— Уступчывы ты, Андрэй. Калі ты моцна перакашаны ў праваце сваёй, трэба адстаяваць свой погляд.

— Адстаявай, Оля...

— Значыць, мала адстаявай, калі з табою не згадзіліся...

— Тсс... — шапнуў Андрэй, схопіўшы Вольгу за руку.

Яны спыніліся. Недалёка стаялі два чалавекі — нос у нос — і жвава гутарылі. Андрэю здалося, што ён пачуў голас Хмеля. Прыслухаўся. Так, гэта быў ён. А хто другі? У другім Андрэй пазнаў па голасе Мірона Вадалея. Гэта зусім неспадзявана.

— Вось табе паган,— гаварыў Апанас Хмель,— і пазначаю цябе камандзірам атрада.

— Варта было б яшчэ пачакаць,— адмаўляўся Вадалей,— знаеш, паспяшыш, людзей...

— Не гавары глупства... Знаеш... рэвалюцыя не чакае... Заўтра ў дзевяць збор... Няма чаго трымацца за спадніцу жонкі...

— Ох ты, брат... атаман з цябе,— засмяўся Вадалей і жартаўліва штурхнуў Хмеля ў бок.

— Ідзі, ідзі, адпачывай, а мне яшчэ трэба папрацаваць над планам. Старайся не сустракацца з гэтым, што прыехаў.

— А-а-а, з гэтым маладзёнам... Хаця б ён нам не нашкодзіў...

— Не бойся... Мы знаём, што робім,— гаварыў Апанас.

— Ну, то бывай.

— Бывай...

Яны паціснулі адзін аднаму рукі і развіталіся. Апанас вярнуўся ў хату. «Нават не стараюцца гаварыць цішэй»,— падумаў Андрэй.

Вадалей шарахнуўся каля іх, абмінаючы. Пешта мурлыкаў сабе пад нос.

— Чула? — спытаўся Андрэй у Вольгі.

— Чула, усё зразумела...

Падышлі да хаты, куды зайшоў Апанас, і заглянулі ў акно. Апанас сядзеў за сталом, клаў лінейку на паперу і пешта крэсліў. Спыняўся, чухаў нос, глядзеў з момант некуды ўдалечыню. Пасярэдзіне хаты сядзела жанчына і прала кудзелю. Апанас пешта ёй сказаў. Жанчына ўста-ла, наставіла прасніцу і пайшла да дзвярэй. Адтуль прынесла кубак вады і падала Апанасу. Ён напіўся і, аддаючы кубак, кіўнуў носам у знак падзякі. Ну ж і заняты Апанас, што нават не мае часу ўстаць вады напіцца.

Андрэй назіраў і, пягледзячы на сур'ёзнасць становішча наогул, дзе было не да смеху, усім путром смяўся пад пазёрствам Апанаса. Што за акрылены выраз твару! Андрэй з Вольгай адышлі ад акна.

— Пара нам вяртацца,— сказаў Андрэй.

І яны пайшлі назад.

Апанас Хмель, калі да яго прыйшоў Арцём Світка і сказаў, што яго, Апанаса, хоча пабачыць Андрэй і нейкая дзяўчына, адказаў:

— Знаю, што гэта за дзяўчына. Няхай яны прыходзяць да мяне. Начальнікі мне з'явіліся.

— Ну, дык як сказаць? — данытваўся Арцём.

— Так і скажы. А калі не хочуць, няхай вымятаюцца адгэтуль, інакш я іх арыштую.

— Ого! Ты, Апанас, зашыбаеш здрава...

— Ідзі, ідзі... не перашкаджай... Мне трэба хутка ісці на збор.

Тым часам дзесяць камсамольцаў, сабраныя Аляксеем, ужо чакалі Андрэя і Вольгу ў хаце Арцёма.

— Добры вечар, таварышы! — сказала, увайшоўшы, Вольга.

— Добры вечар! — гукнулі ў адзін голас камсамольцы.

Вольга з кожным прывіталася за руку. Калі ж яна скінула кажух і засталася ў шэрай вязанай кофце, што шчыльна абдымала яе стан, хлопцы ўбачылі перад сабой сялянскую дзяўчыну ў андараку, свабодную ў рухах, са смелым позіркам шэрых вачэй. Яна паправіла хустку, падгарнуўшы пад яе пасмачкі валасоў, непрыкметна трасянула галавой. Тады ўзялася ў бокі і момант азірала прысутных.

Калі ў свой час яна была на раённай канферэнцыі камсамола ў вёсцы Андрэя, то сярод хлопцаў ішлі шэпты: Оля... Оля... Оля... Там яе ўжо ведалі. А тут хлопцы толькі прабівалі яе вачыма. Пазіралі спадылба, як дзе з кустоў на прыгожую птушку на галіне, баючыся яе спалохаць. Вольга паставіла невялічкі ўслопчык сярод хаты і села насупраць хлопцаў.

— Хто сакратар? — спыталася.

Ніхто не адказаў.

Вольга зірнула па ўсіх спакойна і спыталася зноў:

— Ну, чаго маўчыце? Мы людзі свае, прыехалі пагаварыць з вамі аб нашай барацьбе з панамі, паслухаць, як вы тут змагаецеся.

Лёгкае ажыўленне прабегла сярод хлопцаў, яны пераглянуліся нават паміж сабой. Але маўчалі.

Андрэй сядзеў, апёршыся на стол, і з-над рукі наглядаў за хлопцамі, якія ціснуліся адзін да аднаго і маўчалі.

Умяшаўся Арцём:

— Чаго ж ты, Іван, маўчыш? Ты ж сакратар. Гавары. Я знаю гэтых людзей. Гэта таварышы з цэнтра.

Хлопец у карычневай суконнай куртцы з пуцалаватым тварам заварушыўся, заморгаў шэрымі вачыма...

Вольга звярнулася да сакратара:

— Чаму ў вас ходзяць па вуліцы з вінтоўкамі?

— Мы на ячэйцы былі,— урэшце адазваўся сакратар,— у нас ёсць ячэйка.

— Значыць, у вас быў сход ячэйкі? Што ж вы рашылі?

— Выступаць...

— Выступаць? Супроць каго?

— Ну, вядома, супроць паноў...

— Калі?

— На заўтра назначылі збор...

— Хто назначыў?

Хлопец стрымаўся, крыху падумаў, а потым адказаў:

— Апанас...

— Ага... А Апанас вам тлумачыў, што мы яшчэ не гатовы да ўзброенай барацьбы?

— Не, не казаў нічога...

Вольга на хвіліну сціснула бровы і прыкрыла вочы...

Страсянула галавой, пасунула хустку крыху на лоб і зацягнула цясней вузел пад падбародкам.

— Дык вось што, дарагія таварышы,— пачала яна,— харошыя вы хлопцы, як бачу, скажу вам, што трэба рабіць. Мяне паслаў сюды да вас Цэнтральны Камітэт камсамола расказаць праўду аб нашай барацьбе.

І Вольга пачала гаварыць — проста, спакойна, задумана. У голасе ўвесь час гучала потка цярпення, перажывання за тое становішча, якое стварылася. Глыбокай сур'ёзнасцю, трывогай веяла ад яе слоў. Хлопцы ўсё больш і больш спынялі на ёй свае позіркі са здзіўленнем і сімпатыяй. Словы рабілі сваё... Нават Арцём Світка пасур'ёзнеў, задумаўся.

У хату ўвайшоў Аляксей Верас. Сеўшы ля Андрэя, пачаў шэптам нешта гаварыць яму.

Андрэй трывожна нахмурыўся, тут жа ўстаў і пачаў апрацаваць. Вольга азірнулася і спытала:

— Ты куды?

Андрэй паклікаў яе да сябе і ціха сказаў:

— Апанас праводзіць сход узброеных людзей. Трэба ісці на гэты сход...

Вольга апусціла галаву, задумалася.

— Ведаеш... будзь асцярожны... разумеш? — сказала яна і глянула ў вочы Андрэю. Пазіркі іх сустрэліся і на нейкі момант застылі... Андрэй хутка пасунуў шапку на вушы і выйшаў разам з Верасам.

...Вольга сядзела на пасцеленым сенику на лаве ў цемры хаты і глядзела ў акно. Яно здавалася белым-белым, як той снег, што ціхай дрымотай расцілаўся на вуліцы, плыў за вёску ў шырокую бязмежную глуш балот і лясоў. За снегам плылі і думкі Вольгі, — туды далёка-далёка, таксама ў Палессе, але на другі бок мяжы, да радзімага кутка. Перад вачыма паўстала шырокая Прыпяць з дубамі, лугавымі палянамі, лозамі. Маленства... Андрэй яшчэ нічога не ведае. Ну, зразумела... Так трэба і так будзе. Загартаваўся ўжо юнак, цікавы юнак, носіць у сабе зерне рэвалюцыянера, і яно чыстае... У вачах — далёкая мара... Ён ідзе да яе і ўжо не спыніцца, не награзне ў твані жыцця... Ужо не спыніш. З бацькамі ў яго нелады... Ну, што ж, — гэта характэрна... Справа народа даражэй за хатнія інтарэсы бацькоў... Але штосьці доўга яго няма. Каб там чаго не здарылася. Хіба ёсць што сур'ёзнага ў Апанасе Хмелю? — задала сабе пытанне Вольга. Сур'ёзнае нешта ёсць, але толькі для сябе... Але штосьці доўга няма Андрэя... І гэты Арцём найшоў. Моцны хлопец, але без работы...

Вольга прылегла на пасцель, але сон не ішоў да яе. На печы спала маці Арцёма, ціхая, маўклівая жанчына, крыху пясмелая...

Раптам недзе начуўся стрэл. Вольга саскочыла з пасцелі і прыпала тварам да шыбы акна. Адарвалася, ступіла пару крокаў у напрамку дзвярэй, потым вярнулася, схавала кажух, нервова, спяшаючыся абулася і без хуткі выбегла на вуліцу. Ну, чаму ж я не пайшла туды? Гэты Арцём адгаварыў. А на вуліцы чуўся гоман, як быццам адкульсці ішоў патоўп. Вольга пачакала крыху і пайшла насустрач гоману. Хутка сустрэла Андрэя і Арцёма. Арцём вёў Андрэя над руку. Вольга, надыходзячы, начула толькі словы: «Нягоднік, ах, нягоднік!» А ў адказ голас Арцёма: «Не хвалюйся, таварыш Андрэй, усё ўладзіцца...»

Вольга амаль крыкнула:

— Што там адбылося? Адкуль стрэл?

— Хадзем, потым раскажу...

Арцём вярнуўся назад.

Вольга зноў сядзела ля акна, а Андрэй, усхваляваны, хадзіў у цемры на хаце і гаварыў:

— Разумееш... вёска плоціць падаткі, няма бібліятэкі, няма гуртка самадзейнасці, на сходах гуртка Грамады толькі адна гутарка — аб узброеным паўстанні... Адным словам, ніякай масавай палітычнай работы. Моладзь забяўляецца зброяй. Гэта ж адкрытая правакацыя. Ну, на сходзе я гэта ўсё сказаў. Хмель хацеў мяне выгнаць са сходу, проста паказаў пальцам на дзверы і загадаў: «Вымятайся, пакуль цэлы...»

— Ідзі сядзь тут, ля мяне, — напрасіла Вольга, — і не хвалойся.

Андрэй сеў і расказваў далей:

— Я сказаў, калі сход загадае выйсці, я выйду. Тут выступіў Аляксей Верас у абарону мяне, а потым Арцём. Пачуліся галасы, каб я гаварыў далей. Хмель асеў, але, па меры таго як я яго бічаваў, усё падхопліваўся і крычаў: «Ілжэш!» Урэшце, калі я сказаў, што работа Хмеля контррэвалюцыйная, ён ускочыў і выхапіў з кішэні рэвальвер. Арцём схапіў яго за руку. Апанас вырываўся. Пачалася валтузня. Некалькі чалавек ужо трымала Хмеля за руку. А тым часам Арцём падхапіў мяне пад локаць і выцягнуў у сенцы. На гэтым і скончыўся сход... Хмель выскачыў на вуліцу і стрэліў.

— Куды стрэліў? — спыталася Вольга.

— Чорт яго ведае... Напэўна, у паветра... На сходзе выкладаў стратэгію першага ўдару... — Пасля кароткага маўчання Андрэй сказаў:

— Нам трэба напісаць нешта, — растлумачыць навакольнаму сялянству, што робіць Хмель... Надрукаваць на шапірографі і распаўсюдзіць...

— І я гэта думала, — адказала Вольга.

Андрэй дакурваў цыгарку і маўчаў. Паплылі ціхіх хвіліны. Андрэй сядзеў, звесіўшы галаву, і ўслухоўваўся ў цішыню, у самога сябе. Побач сядзела яна — верны таварыш, сядзела нерухома, паклаўшы рукі на калені, і глядзела на Андрэя, на абрысы яго галавы, якую хацелася ў гэты час прытуліць да сваіх грудзей.

Андрэй ачуўся ад задумы і глянуў на Вольгу.

— Я думаў, што ты спала, — сказаў ён, — а ты вартавала...

— Не, я не магла заснуць. Хацела ісці туды адразу, але Арцём адгаварыў...

— Ах ты, вартаўніца, — лёгка ўздыхнуўшы, сказаў Андрэй. А потым ціха абвіў яе шыю рукою і прытуліў да сябе прыгожую, хвалістую галаву дзяўчыны — вернага

таварыша па баявым шляху. Гладзіў рукою па яе шаўковых валасах, такіх ужо знаёмых, і ціха паўтараў: «Вартаўніца... вартаўніца...» А яна слухала, як б'ецца яго сэрца...

Тры цені, адзін за адным, прамільгнулі за белым акном. І хутка ў хату ўвайшлі Арцём, Аляксей і Апанас. Апошні, каб ведалі, што гэта ён, загаварыў:

— Цёмна, хоць вока выкалі. Запальвай лампу, Арцём.

Для Андрэя і Вольгі было нечаканым і дзіўным з'яўленне тут Апанаса. Відаць, прывёў яго сюды Арцём, каб памірыць іх. Якое ж тут можа быць прымірэнне?

Андрэй ужо сядзеў за сталом на другой лаве, калі Арцём запаліў лампу. Апанас вешаў сваю шапку на драўляны крук і, відаць было, стараўся схваць сваё хваляванне. Андрэй спадылба змераў яго позіркам і пераглянуўся з Вольгай. У Вольгі застыла маршчынка паміж бровамі. Усе селі і некаторы час маўчалі. Круцілі цыгаркі. Маўчаўне парушыў Аляксей:

— Трэба было б варту паставіць у сяле... А то невядома, што можа быць.

Апанас махнуў рукою.

— Які чорт уначы пойдзе сюды,— сказаў ён.

— То ты, Арцём, хоць вокны завесіў бы, каб цікаўныя не заглядвалі. Я выйду на двор, пагляджу...

Вокны ўрэшце былі завешаны. Аляксей час ад часу ўсё выходзіў на падворак, на вуліцу для праверкі.

Арцём устаў з лавы, падышоў да стала, глянуў на Андрэя і Апанаса і пачаў:

— Трэба, каб вы памірыліся.

— На якой жа падставе мірыцца? — запытаўся Андрэй.— Тое, што робіць Апанас, гэта ашуканства партыі і народа.

— Ашуканства гэта ці не,— аб гэтым не будзем гаварыць,— падхапіў Апанас,— я пагарачыўся сягоння, гэта факт, і за гэта прашу прабачыць...

— Я табе, дапусцім, прабачу, а ці прабачыць табе народ? Справа не датычыць мяне аднаго...

— Ну, з народамі то мы ўладзім...

— Здаецца мне, што табе не прыйдзецца ўладжваць з народамі...

Апанас насцярожыўся, і чырвань раптам заліла яго шчокі.

— Ты павінен быць зараз жа завешаны ў правах члена партыі і адхілены ад работы, — працягваў Андрэй.

— Ну, дапусцім, ты гэтага зрабіць не маеш права, — стараючыся гаварыць як мага спакайней, сказаў Апанас.

— Вырашае сутнасць справы, — умяшалася Вольга, — а не фармальнасць.

— Калі ты лічыш сябе сумленным камуністам, — гаварыў Андрэй, — то павінен зараз жа скласці зброю, гэта значыць зняць з сябе абавязкі члена партыі і члена акругкома. Прыедзе Паддубны, будзем разбірацца. На тваё месца мы назначым сюды другога чалавека. Такое наша няўмольнае рашэнне. Калі не захочаш яго выканаць, будзеш пасля гневацца сам на сябе... На фармальнасцях няма чаго іграць, Апанас... У падполлі ўсё трымаецца на сумленнасці камуністаў, на сумленным слове. Канцылярыяў партыйных няма. Цыркуляры з цэнтра пывуць, ведаеш як, і на дарозе часта трапляюць у дэфу. Застаецца вуснае слова — перадача пастаноў, рашэнняў, і яно, гэтае слова, мае для нас сілу закону...

Апанас абмяк. Сагнуў у нос і затараторыў:

— Я падумаю... я падумаю... Так, здаецца, я зайшоў залішне далёка... Я зараз не магу яшчэ сказаць... Я падумаю... Перадам сваё рашэнне праз Аляксея...

— А пакуль ты будзеш думаць, абавязкі члена акругкома будзе выконваць другі.

— Хто? — спытаўся Апанас.

— Аб гэтым табе не абавязкова ведаць!

Вольга з удзячнасцю глянула на Андрэя.

— Ты вось прыняў тут у партыю замнога людзей — больш васьмідзесяці чалавек. Я пытаюся: правакатара тут няма? — працягваў Андрэй. — Вы прабавалі праверыць людзей?

— Ну, гэтага ты нам не закінеш, — запырэчыў Апанас.

— А я табе кажу, што пры такой масавасці, як у вас, правакатару лёгка хавацца і наогул невядома, што робяць ячэйкі... Як відаць, забаўляюцца толькі з віптоўкамі. Хіба дэфу, паліцыя аб гэтым не ведае, як думаеш? Па-мойму, ведае, і калі маўчыць, значыць, мае тутэйшага інфарматара і чакае моманту, каб сюды награнуць...

— Ты памыляешся, — каб так было, то мы пешта ведалі б.

— Буду рады, калі памыляюся, але мне здаецца, што пільнасці ў вас тут зусім няма. Забаўка са зброяй закрыла вочы на ўсё...

— Што ж, па-твойму, мы не павінны выкарыстоўваць настроі мас?

— Павінны, але ўмела... не ўдавацца ў авантурызм... Уцягваць масы ў барацьбу за штодзённыя патрэбы, якіх ёсць без ліку, — ад малога ісці да большага. А ад такіх авантур, як ты робіш, расчараванні мас немішучы.

— Так, задалёка, задалёка зайшлі... Гэта бывае, — пагадняльна гаварыў Апанас, — ну, што ж... — Ён паціснуў плячыма і дадаў: — Як відаць па ўсім, трэба мне зброю здаць... Няхай папрацуюць другія, пабачым...

Андрэй адказаў:

— Гэта азначае, што ў цябе яшчэ не згасла да канца пачуццё дысцыпліны, і гэта к лепшаму, гэта будзе ўлічана... — затым звярнуўся да Аляксея: — Хоць поч па свеце, аднак запрагай, брат, каця, і мы паедзем.

Арцём усхапіўся.

— Не, я вас не пунчу... Куды зараз ехаць?

Пачаліся спрэчкі. Вольга паклікала Андрэя і пешта папнула яму па вуха. Андрэй адказаў: «Ну, добра...», тады згадзіўся застацца.

Гутарка была скопчана. Апанас, а за ім Аляксей пайшлі пачаваць у другія хаты.

Калі Апанас з Аляксеем выйшлі, Арцём пачухаў патыліцу і з жалем сказаў:

— Ах, чэрці вы... чаму было не мірыцца? Ён хлопец хвацкі... Але...

— Нарабіў шкоды многа, Арцём, нельга інакш, — сказаў Андрэй.

— Ну, што ж, няхай пачухаецца трохі... Можна, пойдзе на лепшае... А то сапраўды ўсё ў адкрытую пачало рабіцца...

— Чаму ты не член партыі, Арцём?

Арцём усміхнуўся ў адказ і сказаў:

— З панерамі важдацца — гэта для мяне малая работа. Мне каб штурмануць што-небудзь... Мне пяць мінут страху — і ўсё.

Андрэй з Вольгай засмяліся.

— Для партыі то я ўсё зраблю, але... такое... па-больш...

— Добра, Арцём, калі так... Што зробіш? Будзем мець на ўвазе... А цяпер выйдзі, паглядзі на вуліцу, потым замкнеш дзверы і ляжам спаць. На світанні, прыцемкам, нам трэба выехаць.

...Уся вёска ўжо спала. А паўз хаты прабіраўся невя-

лічкі хударлявы хлапец. Звалі яго Казючок. Ён, сагнуўшыся, нёс на спіне паўмяшка лістовак. Нёс іх не для таго, каб раскідаць на дарогах. Не, ён нёс іх у валасны пастарунак. Няма нічога дзіўнага, што сюды не заглядае паліцыя. Навошта ёй гэта рабіць, калі яна мае інфарматара ды яшчэ ў асобе раённага сувязнога, разносчыка літаратуры?

* * *

Па дарозе назад, у Глушцы, заехалі ў камітэт Грамады. Добра, што быў кірмаш, і таму можна было лёгка гэта зрабіць. Ля камітэта стаяла шмат падвод, і ў самой хаце поўна людзей. За сталом сядзеў адзін Аляксандр Сучок. Кананца пазаўчора знялі з пасады з суровай вымовай. Андрэй, разгледзеўшыся, заўважыў у кутку, ля акна, Паддубнага. Ён стаяў, прытуліўшыся да сцяны, і чытаў газету. Андрэй зразумеў: прыехаў і павёў парадак. Андрэй сустрэўся з Паддубным вачыма, і яны адзін аднаму злёгка кіўнулі. Адбылася кароткая гутарка з Сучком — патрэбен чалавек на пасаду сакратара, і яго павінен знайсці Андрэй. Вольга, захутаная ў цёплы шаль, непрыкметна села на крэсла ля дзвярэй. Андрэй глянуў на яе і падумаў, што заставацца тут доўга нельга. Кіўнуў Паддубнаму, каб выйшаў за ім.

— Вяртаюся ад Апанаса...

— Ведаю... Ну, як?

— У двух словах не скажаш. Усё ж такі, здаецца, ула-малі звера... Завесілі... І ён сам згадзіўся на гэта. Часова прызначылі Аляксея...

— Сам згадзіўся? Не веру...— сказаў Паддубны, і вочы яго бліснулі злосцю.— Расправімся мы з ім іначай...

— Ведаеш, Стары, хіліцца к вечару. Паедзем да мяне ў вёску. Там у нас сягоння павінец быць спектакль. Пагаворым падрабязна.

Паддубны маўчаў. У апошні час ён стаў нейкі маўклівы. Нешта тоіць у сабе.

— Добра, паедзем. Саграшым адзін раз...

— Што за грэх? — здзівіўся Андрэй.

— Які? Адначнём крыху,— адказаў Паддубны.

Андрэй вярнуўся ў камітэт, сказаў Сучку, што знойдзе чалавека на пасаду сакратара, паклікаў Вольгу, і яны выйшлі. Вольга села ў сані, а Андрэй з Паддубным пайшлі пехатою аж за мястэчка і ўжо там далучыліся да яе.

У вёсцы пачалі ўжо запальваць агні, калі яны прыехалі. Адразу зайшлі да Петруся Хадыкі.

Потым Андрэй запрасіў Паддубнага і Вольгу да сябе на вячэру. Пасля вячэры наведалі Дзям'яна Гарагляда і ўрэшце пайшлі ў клуб.

Там ужо было поўна моладзі і старых не толькі з Запаллянкi, але і з суседніх вёсак. Пакалыхвалася, закрываючы сцэну, заслона з каляровых саматканых посцілак. У зале на другім радзе сядзелі Дзям'ян Гарагляд з Малацняй, Сцяпан Касцевіч з Кацярынай, Анупрэй Чарняк і маці Пеці Ціханчука Тацяна. Прышоў нават і Мікіта Лазун, сеў здалёк. Дзве лямпы гарэлі перад заслонай. Андрэй, Паддубны, Вольга і Люба селі ў трэцім радзе. Андрэй, пасядзеўшы, пайшоў за сцэну. Потым пайшла і Люба. Ёй сёння трэба выступаць не толькі ў п'есе, але і з песняй.

Рэжысёрам і грымёрам быў школьны друг Андрэя, друг дзяцінства — Ілья Рамановіч, высокі светла-русы юнак з блакітнымі вачыма, камуніст. Яго і хоча ўзяць Андрэй на пасаду сакратара ў камітэт. Ён пайшоў пагаварыць аб гэтым. Увіхаўся тут і Пятрусь Хадыка, дапамагаў рэжысёру. Усе артысты ўжо былі загрыміраваны, толькі Люба канчала свой «туалет». Яна будзе іграць дзяўчыну, каханую маладога змагара. Андрэй пагаварыў з Пецем адносна варты на ўсякі выпадак. Той адказаў, што ўсё зроблена. Настрой ва ўсіх быў прыўзняты, бадзёры. Усе радаваліся спектаклю, хваляваліся, каб добра ўсё выйшла.

Андрэй вярнуўся на сваё месца і сеў побач з Вольгай. З-за заслопы выйшаў Пеця Ціханчук і абвясціў, што збор ад спектакля паступіць на карысць палітычных зняволеных.

Урэшце заслона адкрылася. П'еска-двухактоўка пачалася. На сцэне сядзела Люба і шыла. За акном жахала малачка. Хутка будзе дождж. Яна чакае свайго каханага, які пайшоў на партыйнаму даручэнню. Каб дзе не затрымала яго царская паліцыя. Люба паглядае ў акно. Ломіць рукі: «Я ж казалі яму, што цяпер небяспечна...» Уваходзіць брат — гэта Пеця Ціханчук — і пытаецца, дзе Сымон, нешта доўга яго няма... А Сымон — гэта Ілья Рамановіч. Уваходзіць маці Любы — гэта Ліза — малодшая дачка дзядзькі Анупрэя Чарняка — і кажа, што да суседзяў пайшла паліцыя. Пачынаецца хаванне кніжак, газет... Але вось уваходзіць і паліцыя...

Па зале пайшлі шэпты: «Прыйшла паліцыя...»

Андрэй аглянуўся. Так, у залу таксама ўвайшлі тры

паліцыянты і, пашукаўшы месца, селі з вінтоўкамі ў руках. Андрэй надумаў і сказаў Вользе: «Паміж сцэнай і жыццём няма розніцы...» Але як-ніяк госці не зусім прыемныя. Што ж, пяхай пасядзяць, гурток жа мае дазвол на спектакль ад староства. Мікіта Лазун падняўся і выйшаў. Ну, туды яму і дарога. А ў зале ціха — падзе ні шэпту, ні руху. Усе загледзеліся на сцэну і забыліся аб прысутнасці паліцыі. Тацяна Ціханчук выцірае слязінку, бо яе Пеняцо — артыста — ужо арыштоўвае паліцыя, а ён клянецца быць верным народу да канца. Апошняю арыштоўваюць Любу. І Малаша схамянулася, прыклала фартух да твару, а ў дзядзькі Дзям'яна аж нос прыгінаецца ад шчаслівай усмешкі. Спадылба, застыўшы ўвесь, глядзіць на сцэну дзядзька Анупрэй. Цёмныя вочы поўныя прытоенага захваплення — ён перажывае ўвесь ход дзеі і, непрыкметна для сябе, уздыхае. А Сцяпан Касцевіч лагодна ўсміхаецца, як бацька, пазіраючы на добрую работу сваіх дзяцей. Яго Кацярына схілілася да пляча мужа і глядзіць, глядзіць здзіўленая — што ж гэта далей будзе? А далей — турма. Капвой. Вядуць скаваных. Зал узварухнуўся... Але скаваныя ўжо спяваюць песню перамогі... На ёй і закрываецца заслопа.

Доўга гримелі воплескі.

У час перапынку паліцыя найшла за кулісы, праверыла дазвол... Потым пакіравалася да солтыса. Вольга шапнула Андрэю: «Ідзі скажы, каб не бавіліся доўга, бо можа быць што-небудзь печаканае». Вольга гэтак жа, як і ўсе, глядзячы на сцэну, забылася, здаецца, аб усім, адначывала душою. Адным вокам пазірала на Паддубнага, які таксама ўсміхаўся, але ўсё роўна быў чагосьці задуманы. Гэта крыху трывожыла Вольгу і Андрэя. Думае нешта Стары, нешта прадчувае. Зразумела, ёсць аб чым думаць, але сярод сваіх можна быць весялейшым. Вядома, ён раскажа, Стары, аб сваіх думках.

Вярнуўся Андрэй, і зараз жа адкрылася заслопа. На сцэне стаяла Люба, камечачы ў руках хустачку. Стаяла, як сапраўдная артыстка, з бялявым прыемным тварам, з прыгожай, багатай прычоскай, у белай кофце і чорнай спадніцы. Здавалася, што яна стаіць педзе на дарозе сярод поля і ўглядаецца ўдалячынь. Перачакала хвіліну і пачала спяваць чыстым голасам.

Песня раставала ў зале, замірала ў душах слухачоў, як тая мелодыя, што льецца на-над півай. І соладка, і сумна, і хочацца шчасця, прасторы. Аж Паддубны абцёр твар

хустачкай і ціха крэкнуў. Слухаў з замілаваннем. А Андрэй ціха, з начуццём, глянуў у твар Вольгі. Яна толькі бліснула на яго, здавалася, гарачымі вачыма і стрымала ўсмешку.

Пасля Любы выступіў хор. Пятрусь Хадыка, з пейкім пібы святочным тварам, з усмешкай чыкілдаў, стукаў сваёй драўляшкай па памосце. Стаў і абвясціў: «Песня «Дуброва». Адварнуўся ад залы і махнуў рукамі. Хор грымнуў:

Ой, дуброва, дуброва,
Гэй, гэі, дуброва.
Ад чаго ты зялёна?
Гэй, гэі, зялёна...

Хор скопчыў. Выступілі дэкламатары. Першым Міця дзядзькі Дзям'яна з вершам Купалы:

За праўду, за шчасце, за светлую долю
Вазьміся, мой дружа, пастой,
У крыўду не дайся, свайго дабівайся,
Адвага хай будзе з табой!

— Вось гэта разануў! — пранеслася па зале.
А Пеця Ціханчук выступіў з вершам Коласа:

Мы ходзім, спатыкаемся,
Бадзяемся, як п'яныя,
Мы з голадам здрадніліся,
Худыя, абарваныя...—

гучаў яго задзёрысты голас і з паціскам канчаў:

...А ўсё ж такі, хоць некалі,
А праўды дачакаемся!

Вошлескі шуганулі па зале. Вельмі ж такі ўдала.

Выйшаў на сцэну і сам рэжысёр Ілья Рамановіч, прыгладзіў рукою свае русыя валасы і пачаў чытаць Някрасава — «Чыгунка». Андрэй усміхнуўся: «Так, Ілья, некалі ў школе задаваў нам вучыць гэты верш наш добры стары настаўнік-народалюбец». А Ілья грымеў:

...Волосом рус.
Видишь, стоит, изможден лихорадкою,
Высокорослый, большой белорус:
Губы бескровные, веки упавшие,
Язвы на тощих руках,
Вечно в воде по колени стоявшие
Ноги опухли; колтун в волосах;
Ямою грудь, что...

Але тут у дзвях пачулася мітусня. Усе аглянуліся. Вартавыя не пускалі кагосьці, а тыя хацелі прабіцца. Не-

хта брыдка лаяўся. Дэкламатар спыніўся. Урэшце ў залу ўварвалася чалавек дзесць незнаёмых з каламі. На чале іх Андрэй пазнаў сальніка Карнікевіча і адразу зразумеў, што гэта значыць.

— Закрываіце заслону! — крыкнуў Андрэй.

Уся банда была п'яная. Сальнік крычаў асіплай глоткай: «Большавізмам займаецеся! Бязбожнікі!» І з размаху ўдарыў па лямпе. Людзі памкнуліся да выхаду. Моладзь кінулася ў бойку і некалькі бандытаў збіла з ног. Бандыты пусцілі ў ход палкі, прабіваліся да сцэны. Андрэй крычаў: «Перастаньце біцца! Выходзьце!» Але тут увайшла праціскаючыся, паліцыянт і адразу затрымалі пяць хлопцаў. Наручнікі бліснулі ў руках паліцыі. А ля сцэны клубілася, як у катле. Сальнік Карнікевіч рыкаў, размахваў кіем, клікаў на дапамогу паліцыю, з носа яго цякла кроў. «Перастаць біцца!» — крычаў Андрэй. Але стрымаць бойку было ўжо немагчыма. Андрэй пацягнуў Вольгу і Паддубнага за сабою, за сцэну, каб вывесці закулісным ходам. Думаў вярнуцца. Але пехта з бандытаў, размахваючы, пабіў другую лямпу. І бойка спынілася. Паліцыянт пусцілі ў ход свае ліхтарыкі, лавілі каго папама з моладзі. Удалося арыштаваць толькі шэсць чалавек. А тых, якіх затрымалі ў цемры, не змаглі скаваць, і яны ўцяклі.

Паліцыянт вывелі хлопцаў у суправаджэнні бандытаў.

— Я вам дам, як бойкі заводзіць! — пагражаў паліцыянт. — Вы чаму іх не пускалі на спектакль?

— Яны ж не мелі білетаў і былі п'яныя, — адказаў адзін з арыштаваных.

— Хто сказаў, што мы п'яныя?! — рыкнуў сальнік і ўдарыў скаванага хлопца па шчацэ. — Камітэтчыкі, так вашу... Будуць вам камітэты, будуць!..

— Глядзі, каб табе не было, — агрызнуўся хлопец, — што ты б'еш скаванага чалавека, гэта кожны дурань зробіць, свіння ты глушэцкая, п'янюга, хто цябе не ведае, сабаку такога...

Сальнік падляцеў і хацеў ударыць яшчэ раз, але паліцыянт не дапусціў.

— Дай мне вольныя рукі, я табе пакажу, — дарма, што ты салам абжыраешся...

Паліцыянт насміхаліся і крычалі: «Даволі, даволі!» Так і павезлі хлопцаў на дзвюх падводах разам з бандытамі ў Глушэц, у пастарупак. Там для віду дапросяць і

бацдытаў і потым іх вызваляць, а хлопцаў затрымаюць. Такая ўжо камедыя фашыстаў. Пасля ад'езду паліцыі Паддубны, Вольга, Андрэй і Рамамовіч імчаліся рыссю на падводзе прасёлкавай дарогай у вёску Зарэчча. Вячэралі ў Ілы. Паддубны расказаў пра палітычнае становішча ў краі і заключыў, што гэта — пачатак канца. Фашысты ўдараць па Грамадзе. Кіраўніцтва Грамады аказалася не на вышыні. Прадалі...

А ў хаце Сцяпана Касцевіча ў гэты час сабралася шмат людзей. Сядзелі без агню. Абмяркоўвалі ўсё здарэнне, ахалі, клялі. Нават дзядзька Анупрэй узбунтаваўся:

— Халера б іх пабрала... От поскудзь... Што ім гэта перашкаджала? Душаць народ, дыхнуць не даюць...

— Ну, некалі ж будзе на іх скон,— гаварыў Гарагляд.

— І я скажу тое самае, што будзе,— пацвердзіў Анупрэй.

«ШЧЫЛЬНЕЙ РАДЫ!»

Вольга паехала, і на сэрцы Андрэя зрабілася цяжка. Агарнула па момант пачуццё адзіноцтва. Усё, здаецца, адышло некуды ўдаль, адплыло за лясныя небасхілы. У сэрцы глуха варушылася ўстрывожаная птушка — туга... Такое ж пачуццё авалодала ім і тады, калі ад яе ж, ад Вольгі, атрымаў вестку аб арышце таварыша Васіля. Пакінуўшы Вольгу ў Дзям'яна Гарагляда, вярнуўся ў сваю хату і доўга хадзіў ад стала да парога і ад парога да стала. А то садзіўся за стол і глядзеў некуды ў адну кропку і нічога не бачыў перад сабою. І, здаецца, ціха назіраў тады за ім Радзішчаў з высакародным, сумленным тварам, ціхенька ўсміхаліся яго вочы і гаварылі: «Так, так... Чудишце обло, озорно, огромно, стозевно и лайй...» Так, «чудишце» варушыцца, яно ўжо выйшла з лесу...

Памерклі снягі...

А цяпер паехала яна, Вольга, і паехала, здаецца, назаўсёды. Абдала цяплом і, трасянуўшы па звычцы галавою, села ў сані. І цяпер чагосьці не хапае... Гэй ты, птушка, сціхні, сціхні!.. Захад у крывавах блясках над лесам.

Памерклі снягі...

Арышты адбыліся не толькі ў Дубах і іншых раёнах

павета, але па ўсёй Заходняй Беларусі... Адпу поч вы-
бралі фашысты, каб ударыць па Грамадзе з краю ў край.
Таварыш Васіль арыштаваны... «Можна, вярнуцца назад,
не ісці сягоння ў Глушэц?» Андрэй спыніўся на шляху
пасярод поля, на горцы, глянуў на памерклыя прасторы,
на Глушэц — знаёмы і чужы, замкнуты ў пізіне, дзе
фашызм з людскіх падошкаў вярбуе сабе дубішчыкаў.
Іменна трэба ісці ў гэтае логава сальнікаў карнікевічаў,
бундаўцаў бурштэйнаў, трэба ісці туды, дзе вораг, трэба
ведаць яго павароты. Там жыве пільны Рунда і нямала та-
кіх, як ён. Паддубны там, напэўна, ужо чакае.

* * *

Усё зрабіў Максім Рунда, каб пасяджэпне адбывала-
ся ў бяспецы. Узняў на погі ячэйкі, расставіў людзей у
розных месцах, каб глядзелі і ў выпадку чаго — сігналі-
завалі. Раз-пораз прыбягаў у бакоўку да Паддубнага і,
крыху заікаючыся, дакладваў. Паддубны толькі моўчкі
ківаў галавою і паглядаў на гадзіннік.

— Людзі будуць заходзіць не з вуліцы, а з агаро-
да, — я там паставіў чалавека. Далей — адзін стаіць аж
за касцёлам пры ўваходзе ў мястэчка, другі вось тут на
шляху, за крыжам...

— Ага... Добра, добра, Максім... Паліцыі многа на ву-
ліцы?

— Можна сказаць, уся на пагах, пават коннікі пра-
язджаюць... Ну, я пайду...

Паддубны кінуў галавою — ідзі. Маўклівым стаў
Паддубны за апошнія часы, пават нейкім жорстка-маў-
клівым. Выглядае так, нібы глядзіць у самога сябе — во-
чы застыглыя, як быццам нічога не бачаць. Не то пада-
зрэнні якія трывожаць яго душу, а можна, роздум і над па-
мылкамі, што вось педзе, на нейкім этапе, не разлічылі
тэмпу. Калі б разлічылі ў пару, усё магло б быць інакш.
Захады ворага былі б папярэджааны. А цяпер трэба ўжо
выступаць супроць ворага лоб у лоб. Да гэтага прывялі
падзеі. Цёмныя сілы шпыраць і ў нашым падполлі і, зра-
зумела, знаходзяць сабе апору. Аб пагоні за таварышам
Васілём у час яго падарожжа ў Баранавічы, аб яго арыш-
це ў горадзе Г. ужо было вядома Паддубнаму. І аб тым,
што таварыш Васіль вытрымаў катаванні, што нікога і
нічога не выдаў, таксама было вядома. Але разам з гэтым
атрымаў Паддубны з турмы ад таварыша Васіля і такі

наказ: «Шукай правакатара ў той мясцовасці, дзе мы былі...» У дужках было дададзена: Гуляйноч. Усе гэтыя весткі прывезла яму ў Баранавічы Сося Качаноўская.

І вось цяпер Паддубны сядзіць у змроку ў бакоўцы Рунды і думае, думае... Ёсць чуткі, што з пяцідзсяці чалавек, арыштаваных у вёсцы Дубы, адзін выдае. Нейкі Казючок — сувязіст. Але гэта яшчэ не тое. Нехта ёсць большы, той, які ім кіраваў. Але — хто? Арышты адбываюцца кожную ноч у розных месцах павета. У Навагрудчыне і Слонімшчыне ўжо адбыліся дэманстрацыі пратэсту супроць разгрому Грамады. Трэба рыхтавацца і тут. Штосьці не чапаюць яшчэ камітэта Грамады — ну, вядома, тактыка... Спачатку па нізах, а потым... Трэба спяшацца з масавымі выступленнямі, інакш яны выльюцца стыхійна — без нас, без кіраўніцтва.

Прышоў Аляксей Верас. Увайшоў ціха, пясмела, пібы крыху баючыся. Гэты сціплы, пенаказны хлопец, звычайна маўклівы, здаецца, разумеў многае з таго, што робіцца навокал, але... трэба прыслухоўвацца да старэйшых. Так і ідзе ён праз падполле неяк павольна, пі з кім не дзеліцца сваімі назіраннямі. Беражэ іх толькі для старэйшых.

— Ну, што, Алёша, чуваць, раскажвай, — звярнуўся да яго Паддубны.

Аляксей крыху адкашляўся і пачаў:

— Апапас нічога не робіць. Вылежваецца на печы... Нават пасячы дроў дома не хоча. Часта прыходзіць да яго Мірон Вадалей. Вядзецца між імі гутарка, каб уцячы — туды, за мяжу... Так перадавала мне жопка Апапаса.

— А як паставіўся да арыштаў?

— Кажа, што гэта работа Казючка...

— Адкуль ён ведае? — схамянуўся Паддубны.

— Чуваць, што Казючок сыпле ў дэфензіве... Але... вось... — Аляксей спыніўся, адкашляўся і працягваў:

— Як былі Андрэй з Вольгай у нас, пачавалі, то тады ў Дубах разам з Апапасам быў і Вадалей і, як высветлілася, пачаваў у гэтага самага Казючка... Ходзіць чутка, што Казючка бачылі, як ён пёс тады ў мяшку літаратуру кудысьці... Нёс позна ўжо... калі ў вёсцы не было агнёў. Ну, куды ж ён яе мог несці?

— Куды, па-твойму? — спытаў Паддубны.

— Па-мойму... у пастарунак... няіначай... Цяпер ужо многія так гавораць...

— Мм... так...— вырвалася ў Паддубнага,— дзякую, Алёша, за навіны... Гэта — важна...

Увайшоў Рунда і сказаў: «Хадзем...» Паддубны аправінуўся, і ўсе выйшлі на падворак. Упоцёмку сышлі па ступеньках у бульбяны склеп пад хатай-мураваўкай Рунды. Запалілі ліхтар. Там ужо сядзелі Андрэй, Сучок, павы сакратар камітэта Рамановіч, Якаў. Паддубны прывітаўся з усімі. Рунда адкрыў пасяджэнне, сказаў, што на парадку дня толькі адно пытанне: арганізацыя дэманстрацыі ў Глушцы супроць разгрому Грамады... і даў слова Паддубнаму.

Усе слухалі Паддубнага з прытоеным дыханнем, усе адчувалі важнасць моманту, які перажывае краіна. Сучок глядзеў на Паддубнага спалоханымі вачыма, моргаў імі павольна і пазіраў на іншых. А іншыя нахіліліся да Паддубнага, як зацікаваныя. Было вырашана правесці дэманстрацыю ў кірмашовы дзень. Вызначылі і дату.

Вырашылі таксама і другое — вывесці на дэманстрацыю сто пяцьдзесят камуністаў. Тут жа размеркавалі, хто што павінен рабіць і на выпадак арыштаў хто каго павінен замяніць.

Разышліся ў бадзёрым, нейкім суровым настроі. Ва ўсіх губы былі сцятыя, гарачыя позіркі... Ад душы кожны паціскаў руку Паддубнаму на развітанне. А ён толькі і казаў: «Трымайцеся, хлопцы...»

Андрэй з Сучком пайшлі ў камітэт, а Ілья Рамановіч падаўся ў вёску, але не ў сваю. Наладзіўся Ілья ўчащаць да Любы Дзям'яна Гарагляда. Закапытала хлопцу пад сэрцам і вось пайшоў. Ляцеў, як на крылах, апіраючыся на кій. Што ж, хлопец таварыскі, вясёлы і адукаваны. Бацькі Любы рады яму. Люба сядзіць недзе на вачорках за кудзеляй, і ён прабавіць з ёю некалькі прыемных гадзін. Раскажа ёй тое-сёе, а калі будуць музыкі, то і паташце. А заўтра рапа ён прыйдзе ў Глушэц, у камітэт, і будзе сакратарыць. Люба хіліцца да Ільі. Бо чаму ж не хіліцца? Хлопец прыгожы, статны, як серабрыстая таполя. Шмат у яго размаху, бадзёрасці, добрай усмешкі. Любіць літаратуру, чытае гісторыю. Андрэй дае яму і марксісцкія кніжкі, і ў Ільі ўзнікае столькі пытанняў, што часам Андрэй аж стамляецца ў гутарцы з ім. Ілья пачынае разумець законы развіцця грамадства і робіцца такім шчаслівым, як быццам адкрыў даўно шуканыя скарбы.

— Вось яно як...— скажа часам,— ай-ляй-яй... Гэта ж так усё зразумела... Не, брат, не ўседзіш на месцы... Гэта надмывае... дае крылы... Давай вынішам з Варшавы «Капітал» Маркса...

Ілья Рамановіч — сын бедняка. Узімку ходзіць з цэпам да багацяў малаціць, а то займаецца бандаркай. Бацькі яго сціплыя, працавітыя людзі, такія ціхія і прыемныя. Ды бяда — няма куды дзецца дзецям — зямлі ўсяго дзве дзесяціны. Маці кажа, што трэба сыну ісці куды-небудзь у прымы, да багатай дзеўкі, а бацька прычыць: «Прымачы хлеб сабачы...» Так і ходзіць Ілья па заробках, працуе ў падполлі, чакае чырвонай пяцікутнай зорачкі. Упадабаў Любу. Але яна таксама бедная. Ілья не глядзіць на гэта. Ён верыць у свае сілы. Калі ў яго пачавала Вольга, Ілья, слухаючы яе выказванні, гледзячы на яе паводзіны, зразумеў, што для такой работы, якую вядзе гэтая дзяўчына, можна і варта аддаць жыццё. У гэтай рабоце крыецца вялікая любоў да народа.

Дык хутчэй да Любы...

* * *

Не ведала Вольга, што ў Глушцы адбудзецца такое важнае пасяджэнне, інакш, можа, і засталася б яшчэ, каб прыняць удзел у нарадзе. Паехала яна, не сказаўшы Андрэю куды, — паехала на сустрэчу з сакратаром акругкома камсамола палескага ваяводства пэйкім Карэльчуком, які насіў падпольную клічку «Слізень». Паддубны ведаў гэтага Карэльчука, але пад клічкай іншай, таксама, як і ў Апанаса Хмеля, — вар'яцкай — «Буралом». Сігналы, якія мела Вольга, гаварылі, што гэты Слізень праводзіць лінію масавага прыёму моладзі ў камсамол і не захоўвае канспірацыі. Чуваць, што арышты адбыліся і там. Калі Вольга, прыехаўшы ў вёску, зайшла ў явачную хату, назвала пароль і спытала, ці можна бачыць Буралома, — ёй адказала чырванашчокая прылізаная дзяўчына, што яго няма, што ён у горадзе і што мае прыйсці ўвечары. Тады Вольга папрасіла, каб прывялі ёй сакратара мясцовай камсамольскай ячэйкі. Дзяўчына маўчала, доўга глядзела на Вольгу, а потым неяк таямніча сказала:

— Няма яго... Няма ўсіх...

— А дзе яны? — спыталася Вольга.

— Усе пайшлі ў лес... Пабралі стрэльбы і пайшлі... У нас тут неспакойна... Ідуць арышты...

— Калі такая справа, чаго ж Буралом пайшоў у горад?

— Не ведаю,— адказала дзяўчына,— яго выклікалі... Вольга на момант адчула, што яе высачылі, што трапіла ў пастку. У вёсцы пуста і трывожна. А сам сакратар акругі ў горадзе. Паколькі ўжо моладзь пайшла ў лес, яму трэба быць там.

Вольга пават азірпулася, глянула ў акно і змерала вачыма гэтую чырванашчоку дзяўчыну.

— Вы добра і даўно ведаеце Буралома? — спыталася яна.

— А ўжо...

— Добры ён хлопец?

— Добры... Хітры...

— Ваша хата не расканспіравана як месца яўкі? Паліцыя не ведае аб гэтым?

— А хто яе ведае? Не была ў нас ні разу. У нас сям'я невялікая — маці, брат і я...

— А дзе брат?

— Таксама пайшоў у лес...

Вольгу ахапіла трывога. Трэба абавязкова ўбачыць гэтага Буралома, але... тут можна трапіць у пастку.

— Я магу ў вас пачакаць да вечара? — спыталася Вольга.

— Я думаю, што можна...

Дзяўчына схамянулася, як быццам ачулася ад задумы, і запрасіла:

— Распранайцеся...

Вольга распрапулася. Падышла да дзяўчыны, спыталася, як яе завуць.

— Мяне завуць Шура...

— Дык вось, Шура, калі хто прыйдзе з вяскоўцаў і спытаецца пра мяне, будзеш гаварыць, што я ваша сваячка...

— Добра, скажу, што вы жонка брата, які жыве ў Гродні...

— Ну, вось і добра... Дай мне прасціцу з кудзеляй, буду сядзець і прасці...

...Увечары прыйшоў Буралом. Гэта быў сярэдняга росту малады чалавек, русавалосы, гладка прычэсаны. Шэрыя, амаль бескаляровыя, вочы глядзелі вастраватанасцярожкапа, часам з палахлівым агепьчыкам, які раптам успыхваў і тут жа згасаў. У хуткай перовай хадзе адчувалася паспешлівасць. Здавалася, разбежся хлопец

і вась зараз аб што-небудзь спатыкнецца або ўдарыцца. Апрацуты быў у цёмна-сіні бастонавы піпжак з гальштукам, у картовыя штапы-галіфэ. На пагах — блішчастыя скрыпучыя боты. Але твар нейкі мутны, памяты, невыразны. Хацелася сказаць гэтаму первова-рухаваму хлопцу: «Ідзі памыйся, бо ты, здаецца, не мыўся».

Буралом сядзеў з Вольгай за печкай і курыў папяросу за папяросай. Вольга ў яго паставе, у гутарцы, у тоно голасу не адчула таго звычайнага настрою ў падполлі, настрою, у якім крыецца сур'ёзнае перажыванне моманту, хваляванне за становішча, якое стварылася, і гатоўнасць да самаахвярнасці. Наадварот, Буралом выдаваў сябе за такога «героя», які нібы стаіць вышэй усіх цяжкасцей, затушоўваў гэтыя цяжкасці і, махаючы рукою, казаў: «Нічога... усё будзе добра...»

— Што значыць — добра? — папірала Вольга.— Нам трэба аналізаваць становішча, разабрацца з усім, каб дапамагчы народу ў яго барацьбе.

Трымаючы папяросу між пальцаў, Буралом праходжваўся перад Вольгай сваёй развалістай ходою і, адставіўшы руку ўбок, паціскаў плячыма, як быццам гэтым хацеў сказаць:

— Так... правільна, трэба дапамагаць... На тое мы ёсць...

— Ты зусім бестурботна выглядаеш, Буралом... Молодзь з вінтоўкамі ў лесе, а ты... як быццам і не дбаеш аб гэтым.

Буралом спыніўся і пахмурыўся.

— Ну, ты мне гэтага не кажы... Там ёсць камапдзіры, робяць, што трэба...

Вольга заўважыла, што на лбе Буралома выступілі кроплі поту. Ён выняў хустачку і абціраўся. Закурыў яшчэ папяросу.

Нешта не падабаліся Вользе гэтыя блішчастыя боты і галіфэ, пахучыя папяросы. Рознае прапосілася ў думках.

— А паліцыя не робіць аблавы на тых, што ў лесе? — спыталася Вольга.

— Яшчэ не... Але трэба думаць, што будзе рабіць...

— Вось іменна, — трэба думаць... Арыштавана многа ў вас?

Буралом замяўся і, зморшчыўшы лоб, адказаў, як быццам што прыпамінаючы:

— Мм... не, не так многа... Чалавек так каля шасцідзесяці.

— Гэта, па-твойму, памнога? А ў гэтай вёсцы многа арыштавана?

— Тут ні аднаго... Усе пайшлі ў лес...

— Па твайму загаду?

— Хоць бы і так...

— Што значыць — хоць бы і так? Правакатар хоць адзін выкрыты тут? — Вольга павысіла голас.

Буралом прайшоўся, намаўчаў і, спыніўшыся перад Вольгай, сказаў неяк з выклікам:

— Хто выкрыты, таго ўжо няма...

— Тое, што ты кажаш, ужо вядома... Гэта было яшчэ перад Грамадою... Я пытаюся пра цяперашні час...

— Цяпер, бачыш, арышты...

— І ты не змог намацаць правакатараў?

— Гэта не так лёгка...

Вольга страсянула галавой, правяла рукою па сваіх валасах і сказала:

— Ведаеш, трэба моладзь вярнуць з лесу. Яна пайшла на верную згубу...

Буралом сеў і, пазіраючы ў профіль Вольгі, пачаў гаварыць такім упэўненым голасам, што Вольга аж глянула на яго. Позірк іх скрыжаваліся, і на адзін момант Вольга заўважыла, што ў гэтых, амаль белых, вачах кальнула яе... насмешка.

А Буралом гаварыў з расстаноўкай:

— Гэта ўжо немагчыма... Вернуцца з лесу, — будуць арыштаваны, іх будуць судзіць палявым судом.

— А дэманстрацый ты не арганізуюеш? Хіба народ не стане ў абарону іх? Стане...

Вольга паднялася. Была ўсхваляваная. Яна ледзь стрымлівала сябе, каб не разразіцца, як бура, супроць гэтага лакіраванага сакратара, якому даручана кіраваць моладзю акругі. Не, ён сакратаром не будзе...

— Вядзі мяне ў лес, — патрабавала рашуча.

— Гэта не дапаможа... Там цябе могуць прыстрэліць... Палічаць за правакатара.

— Няхай страляюць, няхай лічаць, чым хочаш... Толькі вядзі... Ты павінен сам там быць, наколькі так склалася.

І Вольга намахала перад Бураломам рукою:

— Ну, які ж ты сакратар? А яшчэ называеш сябе Бураломам...

Буралом усміхнуўся, пусціў струмень дыму пад столь і сказаў:

— Паўтараю... гэта немагчыма... Можам патрапіць нават на паліцэйскую аблаву.

Вольга сціснула бровы і глядзела некалькі хвілін, апусціўшы галаву, у адну кропку. Пешта новае прамільгнула ў галаве. А... можа быць і так... Асцярожна, асцярожна... Трэба вяртацца да Паддубнага, да Андрэя і вырашыць...

— Не хочаш весці сам, дай хлопца з вёскі...

— Такого няма...

— Ну, няма дык няма... Можаш сабраць на заўтра акругком камсамола?

— Чатыры члены акругкома арыштаваны... Засталося толькі тры. Трэба давыбіраць людзей...

Вользе здалося на момант, што яна ахутапа імглою, стаіць у ёй і выбірае дарогу, куды ісці.

— Дай мне падводу — і я паеду... Праз пару дзён будзеш мець дырэктывы, што трэба рабіць.

...У той жа вечар Вольга села на поезд. Усё ішло добра, гладка. Хутка яна сустрэнецца з Паддубным і Андрэем. Усё пойдзе на лад.

На світанні сышла з пезда. А за ёю ў патоўпе ішоў таўставаты ягомасць у чорнай кепцы з прамым, як быццам абсечаным, носам. Андрэй прызнаў бы ў ім пана Чарапіцкага. Ён спыніў Вольгу на вакзале, праверыў дакументы і сказаў з нахабнай ветлівасцю:

— Пані арыштавана... Прашу сюды, налева, у настаўніка.

Праз гадзіну Вольга ехала пад канвоём двух паліцыянтаў у напрамку Баранавіч. Глядзела ў акно на знаёмыя дарогі, краявіды і сама сабе казалася:

— Бывай, Андрэй, бывай, мой друг... Сустрэнемся там, дзе ты казаў. А пра Буралома я табе дам знаць. Гэта правакатар. Такое маё цвёрдае перакананне. Я яго ахвяра... Бывайце, дарогі, лясы і хаты, я яшчэ да вас вярнуся... Цяпер трэба перамагчы ворага там... з вока на вока... Вось еду і паўтараю, Андрэй, тваё радзішчаўскае, чую твой голас: «Чудище, обло, озорно, огромно, стозевно і маяй...» Баіцца нас яно, баіцца...

А поезд імчаў праз ціхі аснежаныя прасторы, і Вользе здавалася, што ён вязе толькі яе адну.

* * *

На дрэвах застыў свежы, пушысты іней. Дымы з комінаў віліся, расплываючыся ў шэрым мяккім пебе. На-

ват і вароны не садзяцца на дрэвы, і царква на глушэцкай базарнай плошчы выглядае як быццам у адмысловым ляску — сярод клёнаў і бяроз, прыбраных у серабрыстыя шаты.

Людзі не памятаюць такога торгу, такога кірмашу, які быў у той памятны дзень. Не толькі базарная плошча, але і суседнія вуліцы і завулкі былі запоўнены санямі і коньмі. Пара дыміла з копскіх поздраў, і, як глянуць, усё спавілося тонкаю шызаю дымкай, у якой глушыўся людскі гоман, фырканне коней...

Абозы ўсё больш і больш заязджалі з гасцінцаў у розныя канцы Глушца, імкнуліся да аднаго месца — бліжэй да плошчы. Нейкая сіла гнала такую незвычайную колькасць людзей не толькі з Глушэцкага павета, але і з іншых паветаў, суседніх. Скрытым струменем прасачылася навіна, якая зрабілася сілай, што «ў Глушцы пешта будзе». А затым навіна стала крылатай, як быстралётная птушка... Камуністы везлі ў санях пад саломай пачкі лістовак, чырвоныя сцягі з заклікамі, а ў душы — адвагу і рашучасць.

Усё было падрыхтавана... У камітэце Грамады шумна і цесна. За сталом увіхаецца Ілья Рамамовіч — раздае людзям у іх загрубелыя змерзлыя рукі брашур, кніжкі, прымае членскія ўзносы, бо Андрэю-няма часу. Ён ужо абышоў базарную плошчу, сказаў Петрусю Хадыку, калі зайграць на гармоніку. Выбралі месца, там, на самым скрыжаванні цэнтральных вуліц. А цяпер Андрэй стаіць у сепцах з Антонам Ткачуком, старшынёй гуртка Грамады вёскі Кваснікі, і правярае, ці добра ён вывучыў прамову. Антон Ткачук будзе гаворыць сёння перад незлічоным патоўпам. У Глушцы таксама і Паддубны. Ён у Руцды. А Руцда забягае ў камітэт і пытаецца ў Андрэя: «Ну, як?» І, атрымаўшы інфармацыю, бяжыць да Паддубнага. Але вось ён зноў прыбег і гаворыць Андрэю: «Стары кажа, што праз гадзіну, сама больш паўтары трэба пачынаць». І пайшоў. Андрэй сказаў Ткачуку: «Збор у карчме Шчыгельчыка. Ідзі...» А сам зайшоў у камітэт, глянуў на людзей. Добра, што іх ужо стала менш. Маргнуў Ілью — пара... Той замкнуў шафу, шуфляду ў сталце, прайшоў за сцяну да гаспадыні хаты і сказаў, каб падмяла пакой камітэта. Калі гаспадыня выйшла з венікам, усе пачалі выходзіць. Гэта і трэба было.

...У карчме Шчыгельчыка ад табачнага дыму аж лю-

дзеі не відаць. Сам Шчыгельчык бегае між сталоў, спытаецца, ледзь не надае і ўсё запрашае:

— Сядайце, галубчыкі, вось тут... вось тут... Калі ласка... калі ласка...

І бяжыць за прылавак, кроіць, рэжа, спяшаецца і час ад часу выцірае рукавом пот з ілба.

— Але ж і народу сёння... Госпадзі, госпадзі... Торг будзе, торг... Ну, і слава богу...

І раптам крычыць, кліча жонку:

— Тацяна! Нясі піва!..

З другой палавіцы выходзіць жонка — пажылая сялянка ў самацканым андараку і не праміне, каб не адказаць свайму прававернаму:

— Чаго ты верашчыш як апантаны?..

І зноў увіхаецца цяжкаваты Шчыгельчык, аж задыхаецца. Крутнецца туды-сюды, скажа: «Зараз, галубчыкі, зараз...» А затым крыкне:

— Тацяна, дзе ты дзелася? Ах, госпадзі, што гэта робіцца?..

За адным са сталоў сядзелі Захар Зубец, Марцін Шапко. За другім Андрэй убачыў Дзям'яна Гарагляда са сваёй Любай і Пецем Ціханчуком, а ля самай сцяны пры дзвярах сядзелі Арцём Світка і Аляксей Верас у кампаніі палескіх хлопцаў. Аляксандра Сучка пяма. Меўся прыйсці ўчора ўвечары, але і дагэтуль пяма. Можна, дзе арыштаваны, а можна, і не. Адным словам, штосьці загадкавае. «Ну, што ж, для яго асобнай абедні службыць не будзем», — падумаў Андрэй і сеў за стол Зубца і Шапко, Ілья размясціўся ля Любы.

Праходзілі хвіліны... Бадзёрая, крыху крыклівая, гутарка прысутных злівалася ў неразборлівы гоман. Вокны ў карчме адталі, а за імі відаць было, як застыў на дрэвах пушысты некрануты іней.

Раптам у кутку падняўся цёмнавалосы, кучаравы хлопец і без ніякага папярэджання заспяваў:

За станкі, гражданин, на заводы
Мы солдат и рабочих зовем
И во имя спасенья свободы
Добивать мы буржуев идем...

Заскрыгаталі пожкі крэслаў аб падлогу — усе аглянуліся на хлопца. Гэта — вядомы вясковы спявак-самародак. Андрэй зморшчыў лоб і думае, думае... дзе ён яго бачыў? Праўда, бачыў яго раз з гітарай у руках праз акно. І тут вось успомніў. Вязьма, Смаленск... адчынены

таварны вагон у тупіку... на парозе стаіць хлопец і спявае. Вагон патоўнам абступілі чырвопаармейцы, слухаюць і ўсміхаюцца... А хлопец скончыў, зняў шапку і пачаў прасіць... Сыпнуліся медзякі і паперкі ў шапку хлопцу. «Хадзем да нас у часць!» — крычалі байцы.

І Андрэй яшчэ раз акінуў позіркам гэтага маладога вапдроўніка-спевака.

А спявак, патхнёны ўвагаю прысутных, задушэўным, мяккім барытонам заканчваў:

За станкі, гражданин, на заводы,
Будет мир, как врагов победим,
И не вырвут буржуи свободы,—
Мы умрем, но ее не дадим.

Запляскалі далоні, затупалі ногі... Антон Шчыгельчык стаяў з талеркамі ў руках, разявіўшы рот, крыху спалоханы, і не ведаў, што рабіць. Потым падышоў да спевака і, нахіліўшыся да вуха, сказаў:

— Мне-та, галубчык, нічога... Спявай па здароўе... Але каб чаго з гэтага... разумееце?

І паляпаў спевака па плячы.

Здавалася, што ўсе ведаюць, што мае сёння быць... З вуліцы, недзе здалёк, час ад часу далятаюць ужо гукі гармоніка. Пятрусь дзейнічае. Ён сядзіць на скрыжаванні вуліц на тратуарчыку, як на парозе хаты, і расцягвае свой гармонік. Побач, пры ім, ляжыць шапка-вушапка дагары дном. Русыя прыгладжапыя валасы і бровы прыбраліся ў іней, і Пятрусь выглядае, як прывід зімою на лясной дарозе. Ён нахіліў свой патхнёны аднавокі твар над гармонікам, з якога льюцца лірычныя гукі, даходзяць да кожнага сэрца на гэтай шумлівай плошчы, апавітай шызаю смугой. І ўся плошча сягоння яму, Петрусю, надуладнае мора... Яно калышацца, бурліць, клякоча... Незлічоныя світкі, кажухі, лапці, шапкі, хусткі... Пятрусь ведае, чаму іх так многа сягоння, і яго сэрца цераз край поўна радасці і адвагі. І душой прынадае Пятрусь да свайго гармоніка. А яго ўжо абступіла многа, многа... Стаяць, слухаюць, кідаюць яму грошы ў шапку і разыходзіцца не хочуць. Ладна іграе аднавокі, выставіўшы сваю нагу-драўляшку, і людзей усё больш і больш збіраецца вакол Петруся. А Пятрусь не толькі іграе, але і спявае. І нейкая песня харошая, бярэ за душу. Звесіўшы сваю галаву з заіпявелым касячком валасоў на лбе, Пятрусь патхнёна кідае словы сваёй песні ў патоўн:

...Солдаты в снегах замерзали
В широкой донецкой стране...

I на поўныя грудзі ўзвышае голас Пятрусь:

Отвагой врагов побеждали
В великой гражданской войне...

Гарачыя кроплі падаюць на сэрца Петрусю, інваліду грамадзянскай вайны. Пятрусь не жартуе песняй. Засталася слава ўдалая далёка-далёка, там, дзе імчыць свае шырокія воды Волга, вялікая руская рака... Хай жа слухае людское мора песню Петруся...

И с громом царицынской славы
Пути пролегли храбрецов...

I зноў патхнёна ўзвышае голас Пятрусь, прыпадаючы да гармоніка:

От Волги до польской Варшавы
Походами красных бойцов...

Не збылося, Пятрусь, не збылося... Але засталася песня. Кідай жа яе ў гэты патоўп сярмяг, каб збылося. Сэрцы б'юцца пад сярмягамі, слухаючы цябе. Яны прагнуць песні, ловяць яе на ляту, ціснуцца да цябе, працягваюць рукі, каб аддзякаваць мастаку-паэту, — кідаюць падзяку ў тваю шапку-вушанку. Вось нават стары Міхал, каваль, прабіраецца да цябе, здаецца, сваёй сівай барадою расчышчае сабе дарогу, усміхаецца і гаворыць ідучы:

— Ах... каб ты скіс... каб ты скіс, Пятрусь... як ты добра...

I сярэбраная залатоўка падае ў шапку з рукі старога Міхала.

Але зараз трэба будзе капчаць. На процілеглым баку, на рагу стаў паліцыянт з вінтоўкай і штосьці паводзіць вачыма пад натоўпам, як быццам каго шукае. Можа б і знайшоў, але Пятрусь раптам пачуў над сваёй галавою ўскрык: «Таварышы!» I людскі гомап пачаў заціхаць, як далёкі рокат марскіх хваль...

«Таварышы!» — паўтарыў яшчэ раз Антон Ткачук. I ў гэты ж момант у руках Дзям'яна Гарагляда над натоўпам узвіўся чырвоны сцяг, а на ім зазіхацелі залатымі літарамі словы: «Няхай жыве Савецкі Саюз — бацькаўшчына працоўных! Няхай жыве Савецкая Беларусь, Савецкая Украіна і Савецкая Польшча!» I стала ціха, як быццам усё замерла на свеце...

Узвіўся другі сцяг у руках Аляксея Вераса і на ім: «Прэч фашысцкі ўрад Пілсудскага! Няхай жыве рабоча-сялянскі ўрад! Далоў белы тэрор! Вызваліць арыштаваных палітзняволеных з турмаў!

Няхай жыве камуністычная партыя!»

Ціха... Толькі пакалыхваюцца шырокія палотнішчы сцягоў, іх чырвань адбіваецца на тварах. Як вокам глянуць мора шапак, хустак перамяшалася, застыла ў цішыні... Усе прагна ўпываюцца вачыма ў сцягі, у словы... і слухаюць... Нехта гаворыць зычным голасам: «...Савецкі Саюз — бацькаўшчына працоўных усяго свету... Савецкі Саюз — сонца народаў...»

Паліцыянт, што стаяў на процілеглым рагу, збялеў... А словы Ткачука разлягаліся: «Мы адкажам на разгром Грамады паходам да староства, мы патрабуем вызвалення арыштаваных... вызвалення з турмаў нашых братоў і сяцёр, нашых барацьбітоў за пародную справу...» А потым заклік за заклікам кідаліся ў патоўп. Кідаў іх не адзін Ткачук, кідаў яшчэ і яшчэ нехта... І тады грамавое «ўра» напоўніла наваколле... З дрэваў за царкоўнай агарожай пасыпаўся іней... Грымнуў «Інтэрпацыянал»... Андрэй даў знак — у паход! Але тут перагарадзілі дарогу чалавек дваццаць паліцыянтаў на чале з павятовым камендантам. Камендант узняў руку і крыкнуў: «Чаго крычыце? Чаго хочаце? Разыдзіся!» З патоўпу адказалі: «Хочам хлеба, зямлі!.. Прэч асаднікаў! Прэч акупантаў!» Камендант ткнуў пальцам на сцягі і загадаў: «Забраць гэтыя анучы!» — і ў суправаджэнні некалькіх паліцыянтаў пайшоў у камендатуру. Натоўп стаяў шчыльнай, самкнутаў сцяною. А аднекуль, як з-пад зямлі, чуліся словы: «Шчыльней рады!.. Шчыльней рады!..» Камендант пастарунка, тонкі, сухаваты, са смуглым тварам, стрэліў і прабіў адзін сцяг. Некаторыя, як па камандзе, імгненна прыселі і тут жа выпрасталіся, а Дзям'ян Гарагляд узняў прастрэлены сцяг яшчэ вышэй. Натоўп стаяў цеснай, самкнутаў, перухомай сцяпою. Камендант наважыўся ўласнаручна адабраць сцягі і пачаў праціскацца праз патоўп, але магутны ўдар Арцёма Світкі некуды пад казырок каменданту засляпіў яму вочы, і ён, трымаючыся за лоб, памкнуўся як мага хутчэй назад, а ўслед грымнуў крык сотняў галасоў: «Прэч, каты!» А голас як з-пад зямлі ўсё заклікаў: «Шчыльней рады!.. Шчыльней рады!..» Яшчэ два стрэлы прагучалі пад натоўпам... Але ўжо іх ніхто не спалохаўся...

Ускалыхпуліся сцягі. Дэманстрацыя пачалася. Але тут усе ўбачылі, як адзін з паліцыянтаў, выйшаўшы пасустрач натоўпу, лёг брухам на брук. Перад сабою паклаў ручны кулямёт. Дэманстранты ішлі. Ужо і песня ўзвілася аж пад неба, на матыў «Смело, товарищи, в ногу»:

Годзе, мы доўга цярпелі,
Доўга хадзілі ў ярме,
Кроўю зямлю палівалі,
Сотнямі гнілі ў турме...

Кулямёт застракатаў... А нехта ўсё паўтараў: «Шчыльней рады!.. Шчыльней рады!..» Дэманстранты ішлі далей. Кулямёт застракатаў другі раз, і ў першых радах зрабілася замяшанне. Нехта ўпаў... Дзе хто пачаў уцякаць у бакавую вуліцу. Людзі спыніліся.

«Шчыльней рады!» — яшчэ раз заклікаў голас. Андрэй зразумеў, што зараз паліцыя можа адабраць сцягі, і крыкнуў: «Авангард! Не даць сцягоў!» І сто пяцьдзесят камуністаў цесна акружылі сцягі... Андрэй толькі пачуў стракаташце кулямёта і паспеў убачыць, як упаў Ілья Рамановіч, а за ім Антон Ткачук, раскінуўшы рукі... А потым хваля людская рванула яго пекуды ўбок і папесла, і папесла... Не відаць ужо сцягоў, Арцём Світка цяжка дыхае над Андрэем і падымае яго з зямлі. Чуўся аддалены цокат капытоў — гэта конная паліцыя пайшла ў атаку з шаблямі нагала...

— Некалькі забітых, — кажа Світка.

— Ведаю, — панура адказвае Андрэй.

* * *

Пастарунак. Штохвілінна звініць тэлефон. На падлозе супроць дзвярэй покатам ляжаць арыштаваныя. Сярод іх Андрэй. Побач сядзіць Дзям'ян Гарагляд... Пракляты конь... Каб не конь, то можа ўцёк бы і Дзям'ян. Яго конь спалохаўся стрэлаў, адарваўся ад сапей і пабег па вуліцы, а за ім з дугою ў руцэ бег Дзям'ян. І тут затрымаў яго той жа пап Чарапіцкі, папхаў яму сілком лістовак у кішэню і павёў у пастарунак. Ах, добра, што хоць сцяг, той прастрэлены сцяг, удалося перадаць Любе. Чорт з імі, што наклалі ў бакі каты. Абы сцяг... Дзяжурны паліцыянт, не ваяўнічага выгляду, разбірае на сталі вялікую кучу пакамечаных лістовак, раскладае іх па мовах — на рускай, беларускай, яўрэйскай, польскай — кожную паасобку. Шмат лістовак акрываўленых. Паліцыянт выпяў педзе з

самага дна невялікую кіпу пераскіданых лістовак, усю залітую крывёю, і сам сумеўся... Глянуў на арыштаваных і сказаў:

— Бачыце, — гэта кроў беларуская... Зямлі хочаце... Паўстанне... Зарана вы гэта пачалі...

Усе арыштаваныя панура паглядзелі на гэтую кіпу і апусцілі вочы. Толькі Дзям'ян Гарагляд зашаптаў сам сабе: «Каб вы падавіліся ёю...»

Дзверы адчыніліся са скрышам, і паліцыянт з крывымі нагамі ад верхавой язды ўпхнуў у пакой маладую жанчыну ў доўгім кажусе і паказаў на куток ля дзвярэй: «Стой тут...» Вось гэты паліцыянт страляў з кулямёта. Трэба яго добра запомніць... Андрэй прыгледзеўся да жанчыны і пазнаў у ёй... Ганшу Каравай з Навасадаў, у якой у свой час спыняўся Паддубны і бываў Андрэй з Савам Супруном і Вацлавам Сапкоўскім. Як жа здалёк прыехалі людзі!

Ганна праз некаторы час пазнала Андрэя. Усміхнулася і заплакала.

Увайшоў староста Наўроцкі ў суправаджэнні павятовага каменданта і паліцыянтаў. Прыняў рапарт ад дзяжурпага і пачаў разглядаць арыштаваных, а затым пытацца: «Адкуль?.. Адкуль?.. Адкуль?..»

Дайшоўшы да Андрэя, змераў яго вачыма і сказаў:

— А-а-а... Запалянка... Камуністычнае гняздо...

І раптам, зірнуўшы налева ў куток, амаль ускрыкнуў:

— А кабета чаго тут?

Ганна пачала тлумачыць, што яна прыехала купіць парася...

— А крычала — ура?

— Я думала, што ловаць злодзея і крычаць. Ну, і я крычала: «Варá!» — схітрыла Ганна.

Староста аж пырснуў смехам.

Праз гадзіну Ганна была вызвалена.

...Трое сутак пакут у пастарунку... Вобыскі, допыты... І на трэція суткі ўвечары зазвінелі кайданы. Андрэя скавалі з Дзям'янам Гараглядам.

Аўтобус з арыштаванымі імчаў шасейнаю дарогай па станцыю, мінаў пералескі, паляны. Ціха церусіў снег...

Поезд на маленькай станцыі ўжо стаяў надрыхтаваны. Паравоз ціхенька сіпеў, нібы адначываючы. Цьмяна леглі на перон праменні ліхтароў. А там за поездом, як за сцяною, у мутнай завейцы чуўся густы шум лесу.

Скаваныя пара за парай праходзілі праз пусты вак-

зал і садзіліся ў вагоны. Аказваецца, поезд ужо быў поўны арыштаванымі.

Андрэй праходзіў над канвоём амаль праз увесь вагон і вітаў таварышаў тымі самымі словамі, якія разлягаліся над дэманстрантамі: «Шчыльней рады!.. Шчыльней рады!..»

Больш трохсот арыштаваных імчаў поезд на захад і на захад, а разам з ім урывалася ў ноч, у завіруху песня, якую пельга забіць:

Мы — кузнецы, и дух наш молод,
Куем мы счастья ключи-и-и...

А колы пезда нібы выстуквалі ўслед: «Шчыльней рады!.. Шчыльней рады!..»

КАМЕНТАРЫІ

У другі том Збору твораў Піліпа Пестрака ўваходзіць першая кніга гісторыка-рэвалюцыйнага рамана «Сустрэнемся на барыкадах». Другая кніга змяшчаецца ў трэцім томе. Раман «Сустрэнемся на барыкадах» быў напісаны Піліпам Пестракам на працягу 1948—1952 гг.

Друкуецца па тэксту апошняга прыжыццёвага выдання (Зб. тв. у 4-х тамах. Мінск. «Беларусь», 1970. Т. 2. Сустрэнемся на барыкадах. Раман. Кніга першая) з наступнымі праўкамі па час. «Полымя», 1949, №№ 9, 10.

С. 13, радок 1: «крывавых» замест «крывых»

С. 21, радок 1: «— Не рушыць з месца!» замест «— Не рушаць з месца!»

С. 39, радок 19: «З ім» замест «з імі»

С. 199, радок 13: «друга» замест «другога»

С. 230, радок 5: «крыкі» замест «крокі»

С. 272, радок 44: «няздарма» замест «няздарна»

С. 387, радок 9: «сваёю» замест «сваю»

С. 410, радок 31: «разразіцца» замест «разгразіцца»

Упершыню апублікавана ў час. «Полымя», 1949, №№ 9, 10.

Першае асобнае выданне кнігі — у 1951 годзе: Піліп Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах. Раман. Кніга першая. Мінск. Дзяржаўнае выдавецтва БССР.

У 1954 годзе выйшлі першая і другая кнігі рамана: Піліп Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах. Раман. Мінск, Дзяржаўнае выдавецтва БССР.

Разам абедзве кнігі рамана друкаваліся ў 1961 годзе: Піліп Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах. Раман. Кнігі першая і другая. Мінск, Дзяржаўнае выдавецтва БССР.

Гэтыя прыжыццёвыя выданні з'явіліся адзінымі крыпіцамі для вызначэння дакладнага аўтарскага тэксту.

Пры чарговым перавыданні першай кнігі рамана тэкст яго амаль не змяняўся аўтарам.

У архіве сям'і Піліпа Пестрака рукапісы і машынапісы рамана не захаваліся, апрача наступных матэрыялаў:

I. Машынапіс на беларускай мове з адзінкавымі праўкамі фіялетавым чарнілам. На тытульным лісце надпіс: «Частка другая. г. Мінск, 1950 г.». У канцы напісана: канец першай кнігі, Пачынаецца машынапіс з 103 старонкі. Усяго 203 старонкі.

II. 1) Машынапіс рамана «Сустрэнемся на барыкадах» на рускай мове, са значнымі праўкамі аўтара. Аўтарызаваны пераклад з беларускага Паўла Кабзарэўскага. У пачатку машынапісу дата: 1953 год, якая закрэслена Піліпам Пестракам. Пяць частак, кожная падзелена на главы. У канцы дата: 1948—1952 гг.

2) Чыставы машынапіс, перадрукаваны з машынапісу з праўкамі аўтара. У канцы дата: 1948—1952 гг. Пяць частак, падзелены на главы.

III. 1) Рукапіс на рускай мове, напісаны рукою Піліпа Пестрака. «Кіносцэпарый «Встретимся на баррикадах» по одноименному роману Филиппа Пестрака. 1-я серия и 2-я серия (181 с.) (161 с.). Автор сценария Филипп Пестрак».

2) Машынапіс на рускай мове, перадрукаваны з рукапісу. «Авторы сценария: I серии Ф. Пестрак II серии Подорожный»

IV. 1) Рукапіс п'есы «Пад зорамі» (на беларускай мове). На першай старонцы напісана: «Карціны народнай барацьбы ў 3-х дзеях, 5-ці карцінах. Падзеі адбываюцца ў былой Заходняй Беларусі пад акупацыяй буржуазна-памешчыцкай Польшчы ў часы партызанскага руху — у гады 1924—1925».

П'еса напісана на матывах кнігі аўтара гэтай п'есы «Сустрэнемся на барыкадах». 1967—1969 гг. (109 с.)

2) Машынапіс п'есы «Пад зорамі» на беларускай мове (83 с.).

3) Рускі тэкст машынапісу п'есы «Под звездами» з пязначнымі праўкамі, пераклад аўтара. На першай старонцы надпіс: «Картины народной борьбы в 3-х действиях 10 картинах». Прысвечана п'еса пяцідзсяцігоддзю Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік (пяць экзэмпляў).

* * *

С. 48. ...*празвалі пана пляцовага «Глюгам»*. Глюга — дзюба ў дражэжных ітушак. Тут ужыта ў пераносным сэнсе.

С. 50. *Прапаршчык* — ніжэйшы афіцэрскі чын у царскай арміі.

С. 55. *ППС* — Буржуазна-пацыяналістычная «Партыя польскіх сацыялістаў».

С. 58. *Пелюсць* — уступ, уваход у печ, чэлюсці.

С. 125. *Солтыс* — сельскі стараста.

С. 235. *«Стралец»* — ваенна-фашысцкая арганізацыя ўзброснай моладзі.

С. 266. *МОПР* — Міжнародная арганізацыя дапамогі змагарам рэвалюцыі. Створана ў канцы 1922 года на аснове рашэння 4-га кангрэса Камінтэрна для абароны працоўных ад белага тэрору і дапамогі яго ахвярам. Аказвала матэрыяльную, юрыдычную, маральную падтрымку палітычным вязням і іх сем'ям, сем'ям загінуўшых рэвалюцыянераў — пезалежна ад іх партыйнай прыналежнасці. З пачатку другой сусветнай вайны 1939—1945 гг. дзейнасць МОПРа ў міжнародным маштабе звынілася.

С. 268. *Адрэджэне, або Рэнесанс* (франц. *Renaissance*), назва

эпохі ранняга буржуазнага грамадства ў краінах Заходняй і Цэнтральнай Еўропы 14—16 ст., якая характарызуецца высокім уздымам навукі, літаратуры і мастацтва. Назва ўмоўная, звязаная з уяўленнем пра застоі грамадства ў перыяд сярэдневякоўя і адраджэнне потым антычнай культурнай спадчыны. На самай справе ў эпоху Адраджэння пачалося стварэнне новай буржуазнай культуры, якая адрознівалася ад старажытнай і ад феадальнай культуры.

С. 268. *Гмінная рада*. Гмішны — які мае адносіны да гміны. Гміна — самая дробная адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ў Польшчы. Рада — сумеснае абмеркаванне, савет.

С. 295. *«Грамада»* — масавая дэмакратычная рабоча-сялянская арганізацыя ў Заходняй Беларусі.

С. 305. *Апартунізм* (франц. *opportunisme* — прыстасавальніцтва, згодніцтва; ад лац. *opportunus* — зручны), варожая марксізму-ленінізму пільна ў рабочым руху, якая сваёй палітыкай і ідэалогіяй імкнецца падпарадкаваць буржуазіі інтарэсы рабочага класа шляхам расколу пралетарскіх партый знутры.

С. 315. *«Сялянская ніва»* — орган Беларускага сялянскага саюза. Буржуазна-нацыяналістычная газета. Выдавалася ў Вільні ў 1925—1930 гг.

С. 339. *Цадык* — рэлігійны кіраўнік яўрэйскай секты (хасыдызм), якога часта лічылі цудатворцам і акружалі павагай.

С. 341. *Бундавец* — прадстаўнік Бунда. Бунд (ад яўр. *Bund* — саюз) — нацыяналістычная дробнабуржуазная апартуністычная арганізацыя, якая аб'ядноўвала паўпралетарскія слаі яўрэйскіх рамеснікаў заходніх абласцей Расіі. Заснаваны ў верасні 1897 года ў Вільні. Бунд быў посьбітам нацыяналізму і сепаратызму ў рабочым руху, імкнуўся сумясціць ідэі сіянізму з сацыял-дэмакратыяй. На ўсіх этапах дзейнасці змагаўся супраць большавізму. У Заходняй Беларусі, як і ва ўсёй буржуазнай Польшчы, бундаўцы расколвалі адзінства рабочага руху, супрацоўнічалі з ППС, змагаліся супраць КПЗБ.

Тора (старажытная яўрэйская «вучэнне», «закон»), або Пяцікніжжа Маісея. У цэнтры Торы — канцэпцыя «богавыбранасці» яўрэяў.

С. 351. *Чарнасоцнец* — у царскай Расіі член адной з рэакцыйных арганізацый «Саюз рускага народа», «Саюз Міхаіла Архангела» і інш., пагромшчык-рэакцыянер.

С. 361. *Асаднік* — у перыяд з 1920 па 1939 г. польскі ўрадавы насяленец-каланіст на заходнебеларускіх, пераважна награнічных, землях.

С. 366. *Дэфензіва* — у нацскай Польшчы орган тайнага паліцэйскага нагляду.

С. 367. *«Довуд асобісты»* — пашпарт.

С. 375. *Крагі* — накладныя халявы са скуры.

С. 417. *Пастарунак* — паліцэйскі ўчастак у буржуазнай Польшчы.

К. В. Піліновіч

* * *

Рамап «Сустрэнемся на барыкадах» займае цэнтральнае месца ў творчасці Піліпа Пестрака, з'яўляецца прыкметнай з'явай у бе-

ларускай савецкай літаратуры. Гэта шырока эпічны твор пра заходнебеларускую рэчаіснасць, пра рэвалюцыйнае змаганне народных мас за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне.

Беларуская літаратура мае значныя традыцыі ў адлюстраванні жыцця былой Заходняй Беларусі. Яшчэ рэвалюцыйная і дэмакратычная заходнебеларуская паэзія (М. Танк, В. Таўлай, У. Жылка, М. Васілёк, М. Машара, А. Салагуб, М. Засім і інш.) выявіла дух свайго часу, імкненні і мары прыгнечанага люду. Вострай патрэбай адлюстраваць гераічнае і цяжкае жыццё беларускага народа над уладай польскіх паноў, неабходнасцю асэнсаваць яго лёс у адзіц з пераломных, складаных і няпростых момантаў гісторыі былі народжаны ў пасляваенны час паэма «Рыбакова хата» Я. Коласа, праявічныя творы Я. Брыля (шматлікія апавяданні і такія буйныя творы, як раман «Птушкі і гнёзды», незакончаны раман «Граніца», аповесць «Ніжнія Байдуны»), раманы «Крэсы змагаюцца», «Сонца за кратамі», «Лукішкі» М. Машары, «Падвышанае неба» В. Каваленкі, «Чужая бацькаўшчына» і «Год пулявы» В. Адамчыка, «Крык на хутары» Г. Марчука і інш. Кожны з пісьменнікаў выявіў уласны падыход пры раскрыцці гэтай тэмы, сказаў сваё слова пра жыццё ў былой Заходняй Беларусі.

Якуб Колас у лісце да Піліпа Пестрака пісаў: «Раман «Сустрэнемся на барыкадах», бяспрэчна, здабытак нашай нацыянальнай беларускай літаратуры. Напісаўшы гэты раман, аўтар здабыў права думаць аб сабе, як аб пісьменніку, у якога ёсць *свой*, асаблівы стыль, *свая* пісьменніцкая манера, *свой* пісьменніцкі голас. Гэта — удача пісьменніка. Шмат мясцін рамана прычароўваюць чытача *сваёю* свежасцю, *сваім* успрыяццем жыцця і мнагалучнай рэчаіснасці»¹.

Характэрную асаблівасць гэтай кнігі адзначыў Максім Танк: «Але і тады, калі больш з'явіцца такіх твораў, напісаных, можа, з большым майстэрствам, раман Піліпа Пестрака будзе вылучацца, як заўсёды вылучаецца апавяданне непасрэднага ўдзельніка падзей ад апавядання з другіх вуснаў ці з нечых успамінаў. У першым выпадку заўсёды ёсць нешта больш пераканаўчае ў кожным слове, нешта больш глыбокае і непаўторнае ў гучанні ўсяго твора»².

Раман П. Пестрака ў свой час добразычліва і прыхільна быў сустрэты Аляксандрам Фадзеевым. Ён пісаў, што «ў цэлым гэта вельмі ясны, чысты твор вялікай выхаваўчай і пазнавальнай сілы», звярнуў увагу на форму рамана і на яго вобразы. «А галоўная вартасць рамана ў тым, — заўважыў А. Фадзееў, — што ў ім дадзены цудоўныя вобразы людзей з народа»³.

Высокую ацэнку атрымаў раман у беларускай крытыцы. Асобным выданнем выйшла кніга К. Р. Хромчанкі «Піліп Пестрак. Жыццё і творчасць» (1960), дзе шмат месца адведзена аналізу гэтага твора. У 50-я гады па раман П. Пестрака з'явіліся ў перыядычным друку добразычлівыя рэцэнзіі і артыкулы А. Есакова⁴, А. Крайко⁵,

¹ Літаратурны музей Якуба Коласа. Рукапісны фонд, Р—267, КП 383.

² Танк М. Зб. тв.: У 6-ці т. Мн.: Маст. літ., 1981, т. 6, с. 431.

³ Фадзеев А. Собр. соч.: В 7-ми т. М.: Худож. лит., 1971, т. 7, с. 475.

⁴ Гродзенская праўда, 1952, 17 лют.; Польша, 1952, № 5.

⁵ Звезда, 1952, 16 крас.

Д. Палітыкі¹, А. Мальдзіса², Я. Гердовіча³ і інш. Я. Міско, удзельнік рэвалюцыйнага руху ў былой Заходняй Беларусі, пісаў: «Сіла і значэнне рамана Піліпа Пестрака заключаецца перш за ўсё ў тым, што аўтар глыбока раскрыў унутраныя законы класавай барацьбы, паказаў духоўнае аблічча людзей з народа — актыўных удзельнікаў рэвалюцыйнага руху, іх маральную перавагу над ворагамі свабоды»⁴. Я. Казека зазначыў: «Несумненнай заслугай П. Пестрака з'яўляецца тое, што ён упершыню ў беларускай літаратуры з даэстатковай мастацкай перакапальнасцю і абгрунтаванасцю паказаў цяжкі шлях выпрабаванняў, пакут і перамог, які прайшлі працоўныя Заходняй Беларусі, змагаючыся за ўз'яднанне ў адзінай Савецкай дзяржаве, — паказаў гісторыю жыцця і барацьбы народа за дваццаць год беланольскай акупацыі»⁵. Артыкулы пра творчасць П. Пестрака, дзе разглядаўся раман «Сустрэнемся на барыкадах», з'явіліся ў перыядычным друку і ў павуковых выданнях 60—70-х гадоў⁶.

Шчыра, глыбока і пранікнёна сказаў пра творчасць П. Пестрака Міхась Стральцоў. Падкрэсліваючы, што пісьменнік ніколі не быў сузіральнікам, што ў пестракаўскім захваленні заўсёды адчувальна праглядала здаровая, народная аснова этыкі і прыгажосці, М. Стральцоў пісаў: «Кампазіцыйныя пралікі, нарысавасць можна знайсці ў Пестрака, а вось ужо ў схільнасці да паўзучага эмпірызму яго не абвінаваціш. Пестрак умеў без усялякай патугі апаэтызаваць побыт, адчуць у рэчы прысутнасць чалавека. Мне падабаецца такі рэалізм, бо ён шырокага дыхання, ён ад цэльнасці погляду на свет»⁷.

Шэраг цікавых і слушных думак было выказана пры абмеркаванні рамана ў час Дэкады беларускага мастацтва і літаратуры ў Маскве (1955) У. Іванавым, З. Кедрынай, І. Сярэбравым, П. Шабуціным, А. Мар'ямавым, М. Златагоравым. У іх выступленнях падкрэслівалася, што вялікай удачай пісьменніка быў створаны ў кнізе калектыўны партрэт народа. Адначасова адзначалася кампазіцыйная рыхласць твора і злоўжыванне публіцыстычнымі ўстаўкамі, ілюстрацыйнае апісанне ўчыркаў герояў, а не іх індывідуальных пачуццяў і роздуму. В. Ажаеў у заключным слове адзначыў, што «гэта — кніга вялікай эмацыянальнай сілы, поўная горычы, гневу, любові да народа і гопаару за яго»⁸.

¹ Звязда, 1954, 7 ліп.; Літ. і мастацтва, 1954, 30 кастр.

² Літ. і мастацтва, 1954, 11 верас.

³ Польша, 1955, № 6.

⁴ Калгасная праўда, 1952, 9 ліп.

⁵ Літ. і мастацтва, 1954, 8 мая.

⁶ Куляшоў Ф. Піліп Пестрак як раманіст. У яго кн.: Эцюды аб прозе. Мн.: Беларусь, 1964, с. 60—102. Гурэвіч Э. С. Роман і аповесць перыяду Вялікай Айчыннай вайны і пасляваеннага часу. У кн.: Беларуская савецкая проза. Роман і аповесць. Мн.: Навука і тэхніка, 1971, с. 272—276; Майсейчык А. А. Рэгіянальныя каларыт рамана П. Пестрака «Сустрэнемся на барыкадах». У кн.: Рэгіянальныя асаблівасці беларускай мовы, літаратуры і фальклору. Гомель, 1973, с. 100—102; Юрэвіч Уладзімір. Будуць повывя сустрэчы. Польша, 1973, № 10 і інш.

⁷ Літ. і мастацтва, 1978, 17 лістап.

⁸ Декада беларускага мастацтва і літаратуры в Маскве. Мн.: Гос. изд.-во БССР, 1955, с. 338.

Створаны ў канцы 40-х — пачатку 50-х гадоў, раман Піліпа Пестрака «Сустрэнемся на барыкадах» шмат у чым блізкі напісаным у пасляваенныя гады такім раманам, як «Векапомныя дні» М. Лыцькова і «Мінскі напрамак» І. Мележа, якія таксама вызначаюцца папарамнасцю, эпічнасцю, шырынёй ахопу падзей, багаццем жыццёвага матэрыялу, вялікай колькасцю персанажаў. «Больш таго, сёння, — як слушна заўважае С. А. Андраюк у пасляслоўі да рамана «Мінскі напрамак» І. Мележа, — ужо зусім выразна акрэсліліся і пэўныя агульныя недахопы, уласцівыя гэтым творам: захапленне падзеямі, недастатковая псіхалагічная распрацаванасць характараў, сюжэтна-кампазіцыйная нескампаанаванасць, значная апісальнасць»¹.

Нягледзячы на асобныя недахопы, гэтыя творы сталі прыкметным пабыткам беларускай савецкай літаратуры, што, бясспрэчна, абумоўлена шмат у чым таксама і актыўнасцю грамадзянскай пазіцыі іх аўтараў.

Вызначаючы форму твора, А. Фадзееў пісаў: «Такія раманы, як Ваш, звычайна пазываюць «раманам-хронікай», паколькі гістарычныя падзеі ў ім падаюцца ў паслядоўнасці таго, як яны адбываліся (гэта не выключае, вядома, мастацкай выдумкі), — падзеі не аб'яднаныя якой-небудзь спецыяльнай фэбулай. З другога боку, гэта «раман-біяграфія», паколькі ў цэнтры яго знаходзіцца, так сказаць, скразны «лірычны» герой, якога мы не павінны атаясамліваць з аўтарам, але ўсё ж павінны памятаць, што праз яго і людзей, якія яго акружаюць, выказана пямала перажытага самім аўтарам. Такім чынам, гэта адначасова раман-хроніка і раман-біяграфія»².

Па-за ўвагай аўтара, здаецца, не засталася піводная значная падзея з жыцця міжваеннай Польшчы: партызанская барацьба ў першай палове 20-х гадоў, грамадоўскі рух, фашысцкі пераварот Пільсудскага ў 1926 годзе, Косаўская дэманстрацыя, забастоўка лясных возчыкаў Слонімскага раёна, Кобрынскае паўстанне, рэвалюцыйныя выступленні рабочых Львова, Кракава і Беластока, народна-паўстанцкі рух і г. д.

П. Пестрак выявіў каларыт і характэрныя адзнакі таго часу. Пра што ён ні пісаў (пра вясковае жыццё ці турэмны побыт), у цэнтры ўвагі заўсёды застаюцца лёс прыгнечанага роднага краю і рэвалюцыйная барацьба працоўных. З горыччу і болей расказвае пісьменнік пра тое, як рабавалася і прадавалася замежным фірмам багацце зямлі беларускай — лес. Значна таннейшымі за прамысловыя вырабы былі сельскагаспадарчыя прадукты. Не хапала солі, запалак, тытуноў. Цяжкасці эканамічнага крызісу з асаблівай сілай адбываліся на простым людзе. Селянін быў абкладзены шматлікімі падаткамі, яго штрафавалі за самую нязначную, а часам і неадрачную дробязь. Аднаго вясковага дзядзьку аштрафавалі толькі за тое, што ў гутарцы з паліцыянтам слова «трава» ён вымавіў на псеўдапольскі манер — «тшáва». Штрафы сыпаліся на бедную галаву працаўніка «то за комін, то за сметнік, то за сабаку, то за дзіравы плот, то за тое, што пяма дошчачкі на сцяне хаты з прозвішчам гаспадара».

Каб раз'яднаць сялян у палітычнай барацьбе і ўзмацніць у іх

¹ Мележ І. Зб. тв.: У 10-ці т. Мн.: Маст. літ., 1981, т. 4, с. 523.

² Фадзеев А. Собр. соч.: В 7-ми т. М.: Худож. лит., 1971, т. 7, с. 475—476.

пачуццё ўласніка, на заходнебеларускіх землях гвалтоўна праводзілася хутарызацыя. Народ выступаў супраць каланізатарскай палітыкі буржуазнага ўрада на так званых «крэсах усходніх», адстойваў сваю мову і культуру. У вёсцы Запаллянка дзейнічае падпольная беларуская школа. Сяляне спальваюць клуб, які польская ўлада выкарыстоўвала для паланізацыі мясцовага насельніцтва. Галоўны герой Андрэй Касцевіч адмаўляецца працаваць у дзяржаўнай установе, што значыла для яго здрадзіць радзіме, людзям, тым ідэалам, за якія ён змагаўся. А былі і такія (Падалляка, Канаец), што супрацоўнічалі з уладай.

Рамап ахоплівае вялікі прамежак часу: ад пачатку 20-х гадоў да канца 1939 года. У ім каля двухсот дзеючых асоб. Прэзвішчы некаторых з іх (Пілсудскі, Славой-Складкоўскі, ваявода Даўнаровіч, дырэктар віленскай беларускай гімназіі Астроўскі, адвакат Дурач і інш.) пісьменнік падае без змянення. Большасць герояў мае рэальных прататыпаў: Саша Грынявіцкі — С. О. Прытыцкі, Сцяпан Каваль — Кірыла Арлоўскі, Іван Паддубны — камуніст з Пружаншчыны Дубовік, Карэльчук — правакатар Стральчук, Шчурын — здраднік Гурын-Маразоўскі і інш. Мелі сваіх прататыпаў Дзям'ян Гарагляд, Анупрэй Чарняк, Нічыпар Байдак, попik Чадзюк, Апанас Хмель, Віктар Кухта. Асновай для многіх эпізодаў паслужылі канкрэтныя гістарычныя факты. Пазнаецца таксама месца дзеяння рамана: мястэчка Глушэц і яго ваколіцы — Косава і вёскі Пружаншчыны, родныя мясціны пісьменніка; турмы — Пружанская, Гродзенская і віленскія Лукішкі. Вобраз галоўнага героя Андрэя Касцевіча шмат у чым аўтабіяграфічны. Пісьменнік прызнаваўся: «Гэты вобраз «из дальних и близких странствий»... Нешта я браў ад рускага студэнцкага рэвалюцыйнага руху, нешта ад сваіх сяброў, нешта ад сябе»¹.

А. Фадзееў пісаў, што форма твора мае сваю спецыфіку. Трэба пры гэтым асцерагацца таксама штучнай «белетрызацыі» і апісальнасці. Ён заўважыў, што П. Пестрак не адразу для сябе вызначыў жанрава-кампазіцыйную структуру твора. Рамап пабывае сваю форму толькі ў другой частцы. І таму другая частка, піша А. Фадзееў, атрымалася лепшай і цікавейшай, хоць і ў ёй часам ёсць празмерная расцягнутасць ці дэталізацыя.

У аснову сюжэта рамана пакладзены жыццёвы шлях галоўнага героя Андрэя Касцевіча. Гэта мужны, мэтанакіраваны і самаадданы змагар за народнае шчасце. Але, думасца, крытыка не без падстаў гаварыла і пра статычнасць вобраза Андрэя Касцевіча, яго недастатковую псіхалагічную індывідуалізацыю. Безумоўна, Андрэй Касцевіч быў народжаны сваім суровым і неспакойным часам. У ім увасобілася аўтарскае разуменне рэвалюцыянера як чалавека рэдкага, незвычайнага, ахутанага нават рамантычнай таямнічасцю.

Андрэй увесь час жыве думкай аб еднасці з народам. Ён, адукаваны, інтэлігент, асцерагаецца ўзвышэння над простымі людзьмі, каб не быць ім чужым, адначасова не прымае і панібрацтва, якое можа яго прынізіць у вачах тых жа вясковых хлопцаў і дзяўчат.

Андрэй часам бывае пафасны і рытарычны. Але яго вобраз, асабліва ў пятай і шостаў заключных частках кнігі, становіцца ўсё больш прудзівым і жыццёвым, набывае ўсё большую індывідуалізацыю і псіхалагізацыю. У першай кнізе часцей за ўсё паказваліся дзеянні і ўчынкi Андрэя, у другой жа ў большай ступені пад-

¹ Польша, 1972, № 11, с. 225.

ключаюцца яго думкі, перажыванні. Пісьменнік знаходзіць і новыя сродкі для раскрыцця вобраза галоўнага героя.

Удалым уяўляецца прыём, калі П. Пестрак увёў у кнігу дзённікавыя запісы Андрэя. У дадзеным выпадку ўзмацніўся лірычны, асабісты пачатак, а праз гэта паглыбілася і выяўленне жыцця.

Наўрад ці можна лічыць творчай удачай вобраз Івана Паддубнага. Паводле заўвагі А. Фадзеева, Паддубны ўспрымасца толькі як выразнік палітычнага светапогляду, а не як жывы чалавек. Яго пісьменнік не столькі паказвае, колькі расказвае аб ім. Некалькі схематычнымі і прасталінейнымі з'яўляюцца адмоўныя персанажы, праўда, асобныя з іх (Мікіта Лазун, сальнік Карнікевіч) атрымаліся цікавымі і запамінальнымі.

У свой час крытыка папракала П. Пестрака за пэўную сюжэтно-кампазіцыйную некампаанаванасць твора. Сапраўды, пісьменніку не заўсёды ўдавалася абагульніць вялікі жыццёвы матэрыял, вылучыць у ім істотнае, важнае, што працавала б на ідэю твора.

У рамане прыкладна аднолькавы памер адведзены паказу жыцця 20-х і 30-х гадоў, хоць, думаецца, апошнія гады беларускай акупацыі і першыя дні пасля вызвалення пададзены некалькі інфармацыйна. Праўда, пры чарговых перавыданнях ён скарачаў апісальныя, празмерна публіцыстычныя мясціны. Твор шмат у чым выйграваў.

Сіналімічна разнастайная і багатая мова твора. Калі ў першадруку часам трапляліся моўныя хібы, то ў апошнім прыжыццёвым выданні іх няма. Аднак яшчэ Колас заўважыў, што раман «прапушчан праз пядбайныя рукі рэдактара»¹. І тады мова, якая з'яўляецца адзнакай творчага стылю мастака, яго манеры пісьма, якая выяўляе асаблівасці, уласцівыя гаворцы заходніх раёнаў Беларусі, становіцца раптам бязлікай, падагнанай да нейкага сярэдняга ўзроўню — стэрэатыпу. У выпіку слова «брама» ўсюды замяняецца на «вароты», «прамовіў», «сказаў» — амаль заўсёды на «сказаў», «закратаванае акно» на «акно ў краты», «лекарскі агляд» на «медыцынскі агляд» і г. д.

У рамане П. Пестрак раскрыўся як пранікнёны лірык і велічны эпік, узвышаны рамантык і строгі рэаліст, страсны публіцыст і з'едлівы сатырык ці лагодны гумарыст. Ён імкнуўся паказаць жыццё шматгранна і ўсебакова.

Надзвычай разнастайная мастацкая палітра пісьменніка. Узнісла і пафасна гучаць словы Паддубнага, часта ў гумарыстычна-жартаўлівым плане апісваюцца ўчынкі Апанаса Хмеля, з'едліва сатырычнае ці гумарыстычнае адценне прысутнічае ў гаворцы Ісэра Цукермана, сына мануфактурнага купчыка, які выдае сябе за марксіста.

Пісьменнік ахвотна звяртаецца да алегорый, сімвалаў. Праўда, частае паўтарэнне асобных з іх, напрыклад, неаднаразовыя ўспаміны пра партрэт Радзішчава ў хаце Андрэя, аслабляе мастацкую змястоўнасць гэтага цікавага вобраза-сімвала.

Раман «Сустрэнемся на барыкадах» — твор эпічны. Аднак у ім моцна выяўлены лірычны пачатак, які адчуваецца, напрыклад, у звароце Сцяпана Каваля да хлопцаў-малойцаў ці ў звароце аўтара да беларускіх лясоў, ва ўзвышана-рамантычным узгаўленні ігры Петруся Хадыкі на скрыпцы. Тут, безумоўна, выявіўся ўплыў

¹ Літаратурны музей Якуба Коласа. Рукапісны фонд, Р-267, КП 383.

Пестрака-паэта. Пісьменнік вельмі часта прыводзіць у рамане вершы і песні. Дарэчы, падзвычай змястоўнай атрымалася сцэна, калі вязні пачулі з рэспрадуктара знаёмую з дзяцінства народную песню, якую нечакана абарваў дзорца. Своеасаблівы суровы каларыт стварае рэвалюцыйная песня «Наперад, Брэстчына, на бой, КПЗБ!». Гавораць, песня — душа народа. Яна выяўляе яго радасці, боль, горыч, надзеі, спадзяванні і мары. Песні і вершы ў рамане раскрылі дадатковыя грані ліра-эпічнага таленту Пестрака.

Пісьменнік надзвычай праўдзівы пры паказе жыцця простых людзей. Ён добра ведаў і па-мастацку дасканала перадаў іх побыт, працу. І гэтыя старонкі лепшыя ў кнізе. У іх з незвычайнай сілай праявіўся талент П. Пестрака. У раскрыцці народнай душы, у паказе драматычных і гумарыстычных бакоў жыцця, ва ўменні стварыць жывыя і праўдзівыя малюнкi людскіх узаемаадносін, урэшце, шырынёй ахопу рэчаіснасці, спалучэннем лірычнага і эпічнага пачаткаў, дакладнасцю пейзажных апісанняў П. Пестрак шмат у чым блізкі да Якуба Коласа. Сам жа пісьменнік прызнаваўся, што пры напісанні гэтага твора яму блізкімі былі таксама Гогаль, Горкі, Жаромскі, Ажэшка.

Хоць апавяданне ў рамане і аб'ектывізаванае, але аўтар глядзіць на народ не збоку. Глыбокім і змястоўным атрымаўся вобраз Сцяпана Касцевіча, бацькі Андрэя, па-народнаму мудрага, гордага, мужанага і сціплага чалавека. Лепшыя рысы народнага характару ўвасобіліся і ў вобразе Дзям'яна Гарагляда. Прываблівае Анупрэй Чарняк з яго вясёлым характарам. Яркі індывідуалізаваны жабрак Рыгор Малахай са сваімі ліслівымі і пяшчырымі словамі.

У кнізе створаны праўдзівыя малюнкi народнага жыцця, выяўлены арыгінальныя і самабытныя народныя характары. Нагадаем хоць бы апісанні сенакосу, а таксама сходу, калі мясцовая ўлада агітуе сялян за хутарызацыю. Колькі тут цёплага лірызму і ўзрушэння, народнай дасціпнасці і гумару. Пры ўсіх цягодах народ не страчвае здольнасці смяецца. А калі народ смяецца, то такі народ жыве. Ніякія сілы яго не зломаць.

Асабліва ўдалыя ў кнізе жаночыя вобразы: Надзя Харашэвіч, Гана Каравай, Тацяна Ціханчук, Мар'яна Перагуд. Жанчыны ў кнізе прыгожыя, рослыя, маюць густыя, доўгія косы (адзнакі народнага, нават ідэалізаванага ці фальклорнага разумення жаночай красы).

П. Пестрак піша пра жанчын з любоўю, павагай і пяшчотай. Паказвае, якое вялікае гора і нялюдскія выпрабаванні вынеслі яны на сваіх жаночых плячах. Узяць, напрыклад, Мар'яну, жонку Данілы Перагуда, якога павесілі карнікі. Яна сама арэ поле, гадуе дзяцей. Здзіўленая і захопленая яе жыццём, Надзя гаворыць: «Цяжка табе, Мар'яна. А ты ўсё роўна дзяцей родзіш, гадуеш. Непераможная ты, Мар'яна...» Сапраўды, непераможная, як і сам народ і яго лепшыя прадстаўнікі, што змагаліся за яго шчаслівую будучыню.

Раман «Сустрэнемся на барыкадах» з'яўляецца значным набыткам беларускай савецкай літаратуры, сведчыць пра несумнепны талент Пестрака-раманіста, які сказаў пранікнёнае і шчырае слова пра свой народ, наказаў яго складаным і цяжкім шляхі да шчасця і волі.

А. Л. Верабей

З М Е С Т

Ча с т к а п е р ш а я

Раздзел першы

Пасля звароту	5
Дзікая цішыня	10
Дзям'ян Гарагляд	16
Лес графа Ельскага	19
У Дзям'яна	26
Сустрэчы і падарожжа ў пязпапае	32

Раздзел другі

Першыя крокі	46
«Пастановы»	58
Аб самым галоўным	60
Пад зорамі	65
Забастоўка	70
Цырымонія страху і дыпламатыя дырэктара	81

Раздзел трэці

Дні і ночы	93
----------------------	----

Ча с т к а д р у г а я

Раздзел першы

Пачныя госці	121
На лясной трыбуне	129
Нарада	132
«Хацінам — мір, вайна — палацам!»	138

Раздзел другі

Лясныя сцежкі	149
Дзяды	157
Разведчыкі	171
Ліпо 1772	178
Паўздагон	188

Раздзел трэці

Лісты	192
Дазор	205
Апанас Хмель	213
Агні	229

Раздзел чацвёрты

Думкі над Віслай	239
Апошнія залны	251

Ча́стка трэ́ця

<i>Раздзел першы</i>	
Туман	265
Нечаканая перасцярога	286
<i>Раздзел другі</i>	
У Забалоці	294
Дыскусія	301
Цыркуляр	306
<i>Раздзел трэці</i>	
У богабаязным Глушцы	332
Карчма Шчыгельчыка	342
Летапісы	355
<i>Раздзел чацвёрты</i>	
Пачатак канца	365
Памятныя ночы	387
«Шчыльней рады!»	403
Каментарыі	420

Пестрак П.

П 28 Збор твораў. У 5-ці т. Т. 2. Сустрэнемся на барыкадах. Раман. Кніга першая.— Мн.: Маст. літ., 1984.— 430 с., 4 л. іл.

У пер.: 1 р. 90 к.

Другі том складае першая кніга вядомага рамана П. Пестрака «Сустрэнемся на барыкадах».

П $\frac{4702120200-130}{M 302(05) - 84}$ падпісное

ББК 84Бел7
Бел2

Филипп Семенович Пестрак

Собранне сочненняў в пяці томах

Т О М 2

ВСТРЕТИМСЯ
НА БАРРИКАДАХ

Роман

Книга первая

Мінск, издательство «Мастацкая літаратура»
На беларусском языке

Рэдактар А. А. Сляпцова
Мастак Г. Р. Малышай
Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін
Тэхнічны рэдактар Т. М. Сокал
Карэктар Т. В. Трубац

ІБ № 1918

Здадзена ў набор 06.01.84. Падп. да друку 06.08.84. АТ 06607.
Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура звычайная
новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 22,68+0,42 укл. Ум.
фарб.-адб. 23,10. Ул.-выд. арк. 25,35. Тыраж 10 000 экз.
Зак. 49. Цана 1 р. 90 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта
БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага ганд-
лю, 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкам-
бінат МВПА імя Я. Коласа, 220005, Мінск, Чырвоная, 23.